Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

А.В. ГРУБІНКО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Тернопіль, 2014

УДК 340.12

ББК 67.3

Г 90

Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 5 від 02.07.2010 р.)

Рецензенти: Бисага Ю.М., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету
Мартинов А.Ю., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;
Тернавська В.М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Інституту повітряного і космічного права та масових комунікацій Національного авіаційного університету

Грубінко А.В.

Г 90 Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Грубінко А.В. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2014. – 656 с.

У навчальному посібнику відповідно до програми навчальної дисципліни “Історія держави і права зарубіжних країн” наведено найбільш яскраві приклади (типи) державно-правових систем ключових регіонів світу, що історично визначали і нині визначають основні тенденції розвитку держави і права або мали безпосередній вплив на формування державності і права України у різні періоди її історії (Росія, країни Центрально-Східної Європи). У посібнику зібрано і систематизовано провідні надбання вітчизняної та зарубіжної історико-правової науки, джерела права, наукові розробки з окремих проблем.

Видання є спробою автора максимально вичерпно та водночас доступно викласти складні проблеми становлення і функціонування суспільно-економічних структур, державно-правових систем у різних країнах і регіонах світу у різні історичні періоди.

Посібник розрахований для студентів всіх форм навчання, аспірантів, викладачів юридичних ВНЗ і факультетів, усіх, хто цікавиться історико-правовими проблемами.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ТЕМА 1. Предмет, завдання, методологія науки і навчальної дисципліни

ТЕМА 2. Держава і право країн Стародавнього Сходу

ТЕМА 3. Держава і право Стародавньої Греції

ТЕМА 4. Держава і право Стародавнього Риму

ТЕМА 5. Середньовічна держава і право країн Європи. Ранньофеодальний період

ТЕМА 6. Середньовічна держава і право країн Західної Європи на етапі розвиненого феодалізму

ТЕМА 7. Середньовічні держава і право Візантії, південних і західних слов'ян

ТЕМА 8. Феодальна держава і право Росії

ТЕМА 9. Держава і право країн Середньовічного Сходу

ТЕМА 10. Держава і право Англії у XVII – XIX ст.

ТЕМА 11. Держава і право США у XVIII – XIX ст.

ТЕМА 12. Держава і право Франції у XVIII – XIX ст.

ТЕМА 13. Держава і право Німеччини у XIX ст.

ТЕМА 14. Держава і право Росії (друга половина XIX – початок XXI ст.)

ТЕМА 15. Розвиток держави і права в країнах Західної Європи, США і Японії у XX – на початку XXI ст.

ТЕМА 16. Новітній державно-правовий розвиток країн Центрально – Східної Європи

АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

ПЕРЕДМОВА

Одним з основних завдань сучасної освітньої політики є забезпечення якості освіти, адекватної темпам розвитку суспільства. Якісна освіта як складова суспільно-економічної діяльності лежить в основі розвитку будь-якої країни, а в період інформаційного суспільства стала базовою умовою конкурентоспроможності держав, їх національної безпеки, впливу на глобальні економічні і соціально-політичні процеси. Якість вищої освіти покладена в основу побудови як загальноєвропейського освітнього простору, так і систем освіти країн-учасниць Болонського процесу.

Мета освіти нині – створення такої її системи (за структурою, організацією та змістом), яка на основі національних надбань світового значення та усталених європейських традицій забезпечить формування фахівців, здатних здійснювати професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах в системі суспільної праці для забезпечення розвитку інформаційно-технологічного суспільства, спроможних бути конкурентоспроможними на ринку праці, реалізовувати соціальну політику як пріоритетну функцію держави, що спрямовується на розвиток та самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно-культурних потреб. При цьому наголос робиться на універсальності підготовки випускника, його адаптованості до ринку праці.

На сучасному етапі розвитку суспільства величезною є роль правових знань як найважливішої компоненти особистісного та соціального розвитку. Як і в освіті загалом, у викладанні дисциплін правничого циклу відбувається удосконалення, суть якого полягає у зміні парадигми формування змісту освіти – перехід від знаннєво-орієнтованого підходу до діяльнісного особистісно-орієнтованого.

Фундаментальне значення у підготовці сучасного фахівця-правника має система знань історико-правового спрямування, складові якої забезпечують наукове підгрунтя, методологічну базу та фаховий інструментарій для вивчення галузевих і міжгалузевих напрямів юриспруденції та підготовки фахівця-правника. Саме суспільно-історична практика породжує об’єкт пізнання, висуває його на перший план для подальшого теоретичного осмислення, зокрема, проблеми джерел права, діалектики правової діяльності та правових відносин як форми і результату цього різновиду соціальної діяльності. Вивчення генезису, становления, розквіту і занепаду держави і права в певних цивілізаціях сприяє формуванню загальної і професійної культури правника. Воно насамперед дозволяє зрозуміти, що існування певних державно-правових інститутів історично обумовлене, залежить від рівня розвитку суспільства та правової культури населення конкретного регіону.

Теоретичне і практичне значення навчальної дисципліни “Історія держави і права зарубіжних країн” полягає у можливості на основі грунтовного вивчення державно-правового досвіду країн і народів світу, здобутого у різні історичні періоди, глибше пізнати державно-правові реалії сучасності. Також її вивчення дає можливість здобути необхідні знання щодо здійснення економічних реформ, демократизації політичного життя суспільства і охорони прав громадян, прогнозувати подальший розвиток держави і права як в Україні, так і за її межами.

Навчальний процес є цілісною системою професійної підготовки на основі широкого використання інтегрованого підходу, синергетичних зв'язків тощо. Кінцевим результатом освіти є здатність якісно здійснювати систему функцій в процесі особистісно- та суспільноорієнтованої діяльності. Готовність і спроможність фахівця до такої діяльності визначається системою компетенцій випускника навчального закладу, що включає не лише традиційно визначувані знання, уміння та навички, але й формування ціннісно-мотиваційних ставлень і проектування на їх основі особистісно- та суспільнозначимої діяльності[1].

Радою Європи прийнято визначення ***ключових компетенцій***, якими "повинні володіти молоді європейці", включно серед них спеціальні і професійні компетенції в межах навчальної дисципліни[2]. Результатами вважаються набори компетенцій, що включають знання, глибину усвідомлення і навики особи, яка навчається. Діяльнісний принцип організації правової освіти дозволяє через спостереження та аналіз, порівняльно-історичний і формально-юридичний методи, моделювання правових явищ і процесів у правотворенні та правозастосуванні виробляти необхідні компетенції у фахівця. Враховуючи зазначені позиції, автором на основі компетентнісного підходу та розробленої програми навчальної дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн"[3] запропоновано систему компетенцій при вивченні цієї дисципліни (таблиця 1).

* * *

Навчальний посібник підготовлений для студентів-юристів усіх форм навчання та всіх, хто цікавиться проблемами історії держави і права. У посібнику сконцентровано, зібрано і систематизовано провідні надбання вітчизняної та зарубіжної історико-правової науки, джерела права, наукові розробки з окремих проблем. Видання є спробою автора максимально вичерпно та водночас доступно викласти складні проблеми становлення і функціонування суспільно-економічних структур, державно-правових систем у різних країнах і регіонах світу у різні історичні періоди.

В основу посібника покладено матеріали курсу лекцій, що викладається автором студентам юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету (цивільно-правова та господарсько-правова спеціалізації). З урахуванням специфіки підготовки юристів в економічному ВНЗ у посібнику окрему увагу приділено викладу соціально-економічних передумов розвитку державності і правових систем країн світу.

---

[1] Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [під заг. ред О.В. Овчарук]. – К.: "К.І.С.", 2004. – 112 с.

[2] Вища освіта України і Болонський процес / [Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І.]; за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Вид-во «Навчальна книга – Богдан», 2004. – 382 с.

[3] Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн (навчально-методичні матеріали для студентів заочної форми навчання) / Грубінко А.В. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2010. – 60 с.

Таблиця 1. Система компетенцій з навчальної дисципліни “Історія держави і права зарубіжних країн”*

Культурні, соціальні, політичні	Загальнонаукові	Предметні, трудові, підприємницькі
1. Аналізувати та оцінювати найважливіші досягнення національної, європейської та світової правової науки і практики, орієнтуватися у цінностях та переконаннях сучасного суспільства щодо юридичних питань і проблем. **2. Співвідносити** розуміння історичного становлення і сучасного стану правових явищ і процесів щодо політичних, економічних і суспільних процесів у різних країнах світу. **3. Застосовувати** засоби і технології аналізу, порівняння та використання правових знань. **4. Володіти** загальною і спеціальною термінологією рідною та іноземними мовами, застосовувати навички мовлення та норми відповідної мовної культури, інтерактивно використовувати загальну і спеціальну інформацію історико-правового характеру. **5. Знаходити,** описувати та порівнювати прояви правової поведінки людини і суспільства у різні історичні часи в різних соціокультурних системах. **6. Оцінювати** діяльність історичних осіб, політичних, релігійних і громадських об’єднань, суспільних верств з точки зору забезпечення правової взаємодії. **7. Визначати** та характеризувати різні системи правових цінностей в їх історичному розвитку та їх вплив на розвиток суспільства і життя людей. **8. Опановувати** моделі правової культури (правової етики) та поведінки, стратегії конструктивної правотворчої та правозастосовчої діяльності в умовах соціально-економічних, політичних, етнокультурних та інших відмінностей між народами, різноманітності світу і людської цивілізації в її історичному розвитку. **9. Застосовувати навички** правової культури, популяризувати та прищеплювати їх у професійній та громадській діяльності. **10. Застосовувати методи** правового виховання, орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей для розробки і реалізації стратегій та моделей поведінки й кар’єри.	**1. Визначати суттєві ознаки і тенденції** розвитку найважливіших державно-правових явищ і процесів, що є в основі правотворення та правозастосування. **2. Порівнювати і співвідносити розуміння** соціально-економічних, політичних, етнокультурних релігійних явищ і процесів щодо правотворення і правозастосування у різні історичні періоди. **3. Порівнювати особливості розвитку** державно-правових явищ і процесів різної сутності та рівня складності і встановлювати відмінності (специфічність) між ними та комплексну взаємодію у формуванні цивілізаційних правових систем в історичному аспекті. **4.Визначати основні елементи, характеризувати і порівнювати моделі** державно-правових систем співвідносно з динамікою соціально-економічних, політичних, соціо- та етнокультурних процесів в їх історичному розвитку з метою удосконалення правотворення і правозастосування.	**1. Причинна (детермінаційна) – уміння виділяти чинники, значимі для виникнення, розвитку і регуляції стану** тих чи інших правових явищ, процесів, державно-правових систем. **2. Хронологічна (динамічна) – уміння встановлювати і розуміти хронологічні межі існування державно-правових форм**, виокремлювати їх етапи, характеризувати стан, динаміку і наслідки. **3. Просторова – уміння структурувати** державно-правовий простір за особливостями організації, властивостей і функцій та орієнтуватися в ньому. **4. Логічна – уміння аналізувати, пояснювати** державні і правові факти, визначати основні тенденції, зв’язки та взаємовплив соціально-економічних, політичних, соціо- та етнокультурних, релігійних тощо явищ і процесів в історичній динаміці державно-правового простору, сучасній стадії його розвитку та прогнозувати (моделювати) його динаміку у майбутньому. **5. Інформаційна – уміння отримувати** різними способами, включно шляхом **дослідження,** загальнонаукову, історичну і правову **інформацію** для того, щоб характеризувати та порівнювати динаміку державно-правових явищ і процесів на різних етапах їх генезису. **6. Порівняльно-аналітична – уміння аналізувати конкретно-функціональні характеристики і стан** державно-правових явищ, процесів і систем, порівнювати їх кількісні і якісні характеристики на різних етапах формування і розвитку та між собою. **7. Систематизуюча – уміння розрізняти властивості елементів** державно-правових систем у їх взаємозв’язку, встановлювати ієрархічні взаємодії, структурно-функціональні співвідношення компонентів на всіх рівнях соціально-економічної, політичної і правової організації. **8. Моделююча – уміння моделювати структуру** державно-правових систем на всіх етапах їх розвитку, визначати напрямки та ціливидкість розвитку процесів, що відбуваються в них, наслідки видозмінення (включно порушення) їх структурно-функціональної стійкості. **9. Аксіологічна – формулювати версії й оцінки динаміки** державно-правових систем та еволюції державо- і правотворчого процесів загалом, характеризувати і порівнювати вплив соціально-економічних, політичних і соціокультурних чинників, властивих тому чи іншому періоду розвитку цивілізації та в певний історичний час, на перебіг правотворення і правозастосування в цілому. **10. Практично-діяльнісна – застосовувати сучасні методи** ретроспективного аналізу державно-правових систем, стану їх розвитку, стійкості та відповідності потребам особи і суспільства загалом, прогнозувати стандартні та ймовірнісні наслідки їх змін на всіх етапах формування і функціонування, виробляти рекомендації з прогнозування і регулювання політико-правового розвитку у напрямку забезпечення ефективності правотворення та правозастосування в інтересах особи і суспільства. **11. Мовленнєва (репрезентаційна) – формулювати усні та письмові повідомлення** щодо виникнення, тлумачення і розвитку термінологічного апарату історико-правових знань на конкретних етапах їх формування, представляти результати навчання та навчально-дослідницької діяльності науковою мовою (чітко, стисло, зрозуміло, доступно та результативно) для успішного навчання професійної та громадської аудиторії. **12. Формуюча – визначати вплив** історико-правових знань на становлення наукового світогляду та загальну правову культуру особистості і суспільства.

Професійні

1. Розуміти причини та механізми виникнення, формування і розвитку, умов забезпечення стійкості державно-правових систем в різних соціально-економічних, політичних, соціо- та етнокультурних середовищах.
2. Застосовувати адекватні методи дослідження, створювати моделі процесів правотворення і правозастосування у певних державно-правових системах в їх історичному розвитку.
3. Уміти створювати програму вивчення та реалізовувати її щодо функціональної структури та динаміки історико-правових процесів і прогнозування їх розвитку.
4. Розуміти суть правотворення і правозастосування в конкретних державно-правових умовах співвідносно до характеру історичного процесу.
5. Уміти застосовувати критерії оцінки відповідності державно-правових систем характеру соціально-економічного, політичного, соціо- та етнокультурного, релігійного стану суспільства на певному історичному етапі розвитку цивілізації.
6. Самостійно робити висновки щодо ефективності, можливості практичного використання (історичної перспективності) державно-правових систем в цілому або окремих елементів їх структурно-функціональної організації в сучасному державо- і правотворенні.
7. Розуміти системність та різноваріантність державно-правових структур, багатовекторність їх розвитку і суджень про них, приймати та аналізувати пропозиції щодо їх вдосконалення.
8. Мати професійні незалежні знання та судження про цивілізаційні, загальнодержавні, регіональні проблеми правотворення та правозастосування з урахуванням соціально-економічної, політичної, соціо- та етнокультурної і релігійної специфіки.
9. Застосовувати співвідносно до потреб державо- і правотворчої практики загальноцивілізаційний та національний історико-правовий досвід, критично аналізувати його та пропонувати соціальнозначимі зміни до нього.
10. Вміння здійснювати професійну, дослідницьку та просвітницьку діяльність в сфері історико-правових знань.

* Грубінко А.В. Формування історико-правових компетенцій у майбутнього правника / А.В. Грубінко // Юридичний журнал. – 2009. – № 11. – С. 123-127.

Навчальний матеріал побудований за регіонально-цивілізаційним (розгляд основних тенденцій розвитку держави і права країн за регіональною і цивілізаційною належністю), історико-хронологічним (виклад матеріалу у хронологічній послідовності), проблемно-правовим та порівняльно-правовим підходами. Два останні передбачають зосередження уваги на вузлових проблемних питаннях і явищах розвитку державно-політичних, державно-правових та господарсько-правових систем. Наведено найбільш яскраві приклади (типи) державно-правових систем ключових регіонів світу, що історично визначали і нині визначають основні тенденції розвитку держави і права або мали безпосередній вплив на формування державності і права України у різні періоди її історії (Росія, країни Центрально-Східної Європи).

Структура матеріалу посібника передбачає його поділ на теми, що складаються з таких частин: 1) *теоретичні питання* (виклад змісту основних питань, що виносяться на обговорення із використанням схем і таблиць для кращого засвоєння матеріалу); 2) *словник* термінів і понять (додаткова інформація для кращого засвоєння студентами матеріалу), розміщених впродовж тексту і виділених курсивним шрифтом; 3) *практичні завдання*: питання для самоконтролю (мають на меті перевірити глибину засвоєння та узагальнити опрацьований матеріал, містять проблемні завдання); “доповніть речення”; творчі завдання (заповнення і складання логічних схем і таблиць); “розв’яжіть задачі” (вирішення правових казусів-фабул на основі опрацювання тексту пам’ятки права, розміщеної наприкінці теми); “дайте відповідь на тестові завдання”; 4) *література* до кожної теми (спрямована на додаткове опрацювання теоретичних питань, включає монографії, підручники і посібники, матеріали наукової періодики, довідкову літературу і хрестоматії); 5) *першоджерела* (витяги з текстів пам’яток права і чинних нормативних актів). Таке структурування і наповнення тем посібника, різноманіття дидактичних завдань репродуктивного та конструктивно-творчого характеру дають змогу ефективно засвоїти великий за обсягом і насичений матеріал, отримувати системні знання і навички їх практичного застосування.

Сподіваємося, що цей навчальний посібник допоможе студентам та усім бажаючим пізнати глибини формування і розвитку державно-правових систем у різних країнах та регіонах світу від найдавніших часів до сьогодення. Лише ґрунтовний аналіз минулого з виходом на сучасність дає можливість осягнути перспективи майбутнього.

Тема 1.

Предмет, завдання, методологія науки і навчальної дисципліни

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. Предмет і завдання історії держави і права зарубіжних країн.

2. Місце навчальної дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн" в системі юридичних дисциплін.

3. Історія формування та методологія науки і навчальної дисципліни.

4. Періодизація історії держави і права. Джерела вивчення дисципліни.

1. Предмет і завдання історії держави і права зарубіжних країн

"Історія держави і права зарубіжних країн" є самостійною наукою і навчальною дисципліною історико-теоретичного циклу, обов'язковою в системі юридичних наук та юридичної освіти, в межах якої досліджується процес становлення і розвитку держави і права країн світу в різні періоди історії. Її особливістю є творче поєднання сфери дослідження, методологічних підходів та завдань двох самостійних сфер наукового знання – *історії* та юриспруденції, а широта розгляду проблем, пов'язана із специфічним географічно-просторовим, хронологічним, змістовим (історичним і теоретико-юридичним) наповненням, ставить її на чільне місце серед фундаментальних правових навчальних дисциплін у системі підготовки кваліфікованого сучасного фахівця-правника.

Вивчення минулого країни має велике загальноісторичне значення. Адже історична та історико-правова наука, вивчаючи і узагальнюючи досвід минулого, допомагає пізнати і використовувати закономірності суспільного розвитку, уникнути повторення помилок у майбутньому. У цьому полягає головне завдання науки та навчальної дисципліни "Історія держави і права". Вивчення історії держави і права зарубіжних країн дозволяє зрозуміти загальні закономірності державно-правових систем в їх історичній еволюції.

На відміну від загальної історії історико-правові науки не досліджують суспільство загалом. Вони вивчають історичні процеси розвитку складної системи державних і юридичних установ. Історія держави і права зарубіжних країн оперує безліччю фактів конкретних подій політичного життя, діяльності держав, урядів, партій, суспільних верств та інших соціальних інститутів. Овона не є простим набором знань про минуле держави і права. Конкретно-історичні закономірності розвитку держави і права мають свою специфіку в порівнянні із закономірностями розвитку суспільства, бо держава і право займають в ньому особливе становище, володіють відносною самостійністю.

Історія держави і права вивчає політичні та правові інститути від найдавніших часів до нинішнього дня, а тому органічно поєднується з діючим правом. Історію держави і права цікавлять конкретні політичні і правові явища, але насамперед вона досліджує фактичний матеріал для встановлення міжгалузевих закономірностей, для показу загальних поступальних тенденцій розвитку держави і права.

Таблиця 1.1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн (дефініції)

українські вчені	
Глиняний В.П.	процес виникнення, утворення і розвитку держави і права у певній конкретній історичній обстановці у кожній окремій країні в порядку хронологічної послідовності
Бостан Л.М., Бостан С.К.	конкретні процеси виникнення і розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються в хронологічній послідовності та проявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни)
Макарчук В.С.	загальні закономірності та специфічні риси походження держави і права як в цілому, так і у певних регіонах та країнах, сутність та особливості форми держави і права, їх розвиток і функціонування, занепад і загибель одних держав та державно-правових систем і заміна їх іншими
Рубаник В.Є.	вивчення процесів виникнення держави і права різних народів, типів і форм державно-правових систем, політичних установ і правових інститутів у їхньому історичному розвитку на хронологічному відрізку від найдавніших часів дотепер
Страхов М.М.	загальні та специфічні риси виникнення, розвитку і функціонування держави і права у різних народів з найдавніших часів до наших днів
Тищик Б.	вивчає процес виникнення, розвитку, суть, основні функції, соціальну роль та причини загибелі різних держав і систем права в хронологічній послідовності на конкретній соціально-історичній обстановці, які співіснували чи існують нині за межами України
Трофанчук Г.І.	загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних типів держави і права у конкретно-історичних умовах
Шевченко О.О.	загальні закономірності та специфічні особливості походження держави і права, їх суть, особливі форми, а також їх розвиток і функціонування у тій або іншій конкретно-історичній обстановці, в окремій країні, у хронологічній послідовності
російські вчені	
Батир К.І.	виникнення, розвиток, функціонування держави і права країн, які здійснили найбільший вплив на історію державності; аналізує зміст державно-правових процесів, що розвиваються у певному часі і просторі, досліджує притаманні їм причинно-наслідкові зв'язки і розкриває конкретно-історичні закономірності
Жидков О.А., Крашеніннікова Н.А.	історія держави і права вивчає державу і право окремих (зарубіжних) країн світу у процесі їх виникнення і розвитку у певній конкретно-історичній обстановці, в хронологічній послідовності, на основі виявлення як загальноісторичних закономірностей цих процесів, так і закономірностей, які діють в рамках тих історичних епох, що є найважливішими ступенями розвитку конкретних суспільств

Мета навчальної дисципліни – пізнання закономірностей еволюції держави і права країн світу, досвіду застосування державно-правових інструментів та юридичних технологій, сформованих у минулому та історично обумовлених об'єктивними суспільними процесами, їх використання в сучасних державно-правових системах.

Завдання навчальної дисципліни:

- сприяння ширшій загальній підготовці студентів з питань і проблем історії держави і права зарубіжних країн, виробленні у них правового світогляду, необхідного для засвоєння і застосування права у практичній діяльності;
- створення передумов для якнайкращого засвоєння таких навчальних дисциплін як "Теорія держави і права", "Історія політичних і правових вчень", галузевих і міжгалузевих дисциплін;
- формування наукового світогляду про державно-правові процеси, що відбуваються у світі і в Україні;
- ознайомлення з кращими надбаннями законодавчого мистецтва та правотворчістю держав і народів, видатних діячів у різні історичні епохи.

2. Місце навчальної дисципліни “Історія держави і права зарубіжних країн” в системі юридичних дисциплін

Навчальна дисципліна тісно пов’язана з іншими дисциплінами історико-теоретичного, галузевого та міжгалузевого напрямів.

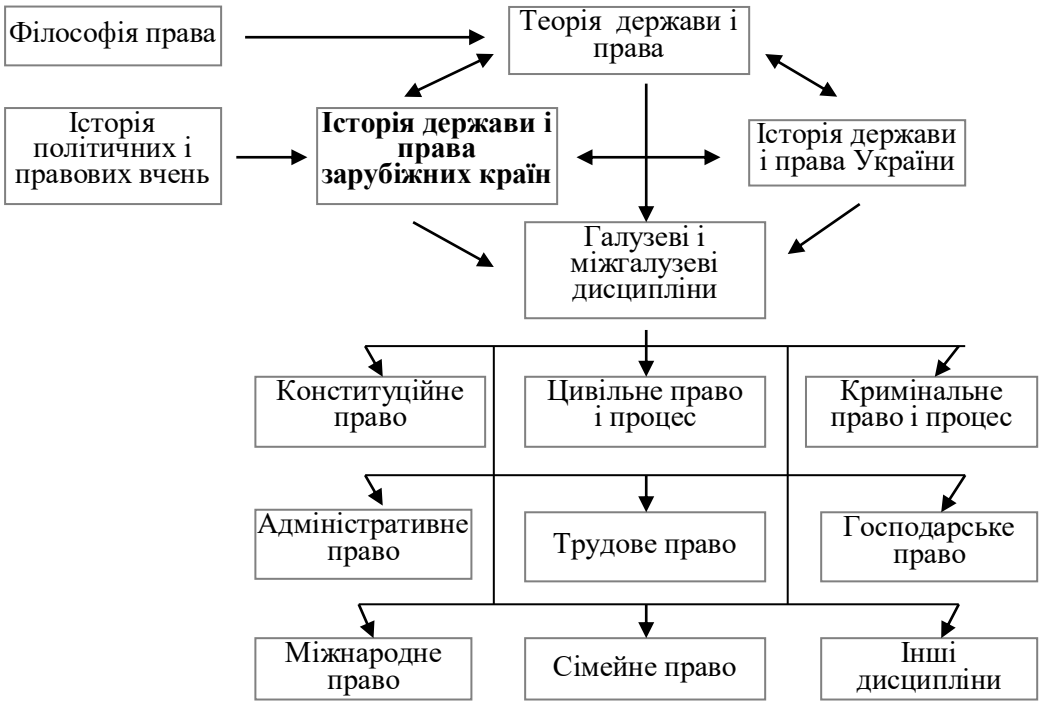

Схема 1.1. “Історія держави і права зарубіжних країн” в системі юридичних навчальних дисциплін

Історія держави і права зарубіжних країн тісно пов’язана з іншою юридичною наукою та навчальною дисципліною – “Теорією держави і права”, яка також вивчає закономірності розвитку держави і права. Однак теорія держави і прават за допомогою логічного методу відображає історичний процес в абстрактній формі без історичного фактажу. Вона розробляє свою систему загальноправових понять і категорій, що широко використовуються в навчальному курсі історії держави і права. На відміну від теорії держави і права історико-правові науки вивчають конкретні процеси розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються в хронологічній послідовності і проявляються в певному просторі. Тому історія держави і права зарубіжних країн тісно пов’язана з історією політичних і правових вчень, предметом вивчення якої є теоретично обгрунтовані і концептуально оформлені знання людства про державу і право в їх історичному розвитку, та історією держави і права України. Тісні зв’язки з останньою дають можливість поглянути на історичні процеси державо- і правотворення в Україні в контексті європейських і світових історико-правових явищ і процесів.

“Історія держави і права зарубіжних країн” пов’язана з галузевими та міжгалузевими юридичними дисциплінами, досліджуючи історію розвитку галузевих правових відносин та історію формування галузей права з найдавніших часів до сьогодення.

3. Історія формування та методологія науки і навчальної дисципліни

Наука і навчальна дисципліна “Історія держави і права зарубіжних країн” має власну історію. Вона бере початок з кінця XVIII ст. Велике значення в нагромадженні історико-правових знань відіграла історична школа права в Німеччині, представники якої

досліджували насамперед історію римського і німецького права. Її представники – Г. Гуго, Г.Пухта, Ф. Савіньї. Відзначимо багатотомну працю Ф. Савіньї "Історія римського права в середні віки" (1831 р.).

Вагомий внесок у розвиток науки держави і права здійснили представники соціологічного напряму юриспруденції (Ф. Гізо, О. Тьєрі, О. Холмс, М. Ковалевський, Е.Нейкамп), які розглядали історичний процес формування правопорядку в Європі крізь призму класової боротьби. Ці ідеї згодом лягли в основу ідеології марксизму.

У подальшому великий в нагромадження історико-правових знань внесли вчені Е. Лабуле, Р. Дарост (Франція), Г. Мен, Г. Спенсер (Англія), А. Пост (Німеччина), П.Віноградов, Н. Карєєв (Росія) та інші. У західній літературі в XIX – XX вв. був накопичений і узагальнений величезний фактичний матеріал, що зробило можливим видання фундаментальних праць "Історія права" німецьких учених Й. Колера і Л. Венгера (1914 р.), "Історія права" (1924 р.) і "Панорама правових систем" (1928 р.) американських істориків права Д. Вігмора та У. Сігля. Після Другої світової війни великі роботи з історії права і політичних інститутів опублікували французькі вчені Ж. Еллюль, Р. Моньє, Ж. Імбер, Ф.Гаррісон. Відзначимо працю англійського історика А. Тойнбі "Досвід дослідження історії", в якій автор обгрунтував цивілізаційний підхід в дослідженні державно-правових явищ, та шведського вченого Е. Аннерса, автора праці "Історія європейського права".

Розвиток історико-правових досліджень дозволив ввести в університетах Західної Європи і США спеціальні курси з історії національного та іноземного права, з історії права і політичних інститутів. Спроби введення таких курсів робилися в університетах дореволюційної Росії.

Серед українських вчених XIX ст. проблемами історико-правових досліджень займалися М. Володимирський-Буданов та О. Кістяківський. Серед радянських авторів програм навчального курсу і лекцій з історії держави і права зарубіжних країн виділимо П.Галанзу, О. Жидкова, Н. Крашеніннікову, К. Батира, З. Черніловського, К. Федорова.

Вагомі наукові та навчально-методичні напрацювання належать провідним українським вченим-історикам права Л. Бостан, В. Глиняному, В. Макарчуку, А. Рогожину, В. Рубанику, М. Страхову, Б. Тищику, О. Шевченку та іншим.

Методологія науки і навчальної дисципліни

Здобутком історико-правової науки є значний арсенал різних методичних прийомів і засобів, що використовуються також під час викладання відповідної навчальної дисципліни. *Методологія* історії держави і права, як і кожної науки, поєднує комплекс загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових *методів*.

До основних загальнофілософських методів пізнання належать діалектичний (розгляд державно-правових явищ у динаміці та взаємопов'язаності з іншими процесами розвитку соціуму на основі хронологічної відповідності) та метафізичний (протилежний діалектиці метод, що розглядає явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, тобто у стані статичності, не визнає внутрішніх суперечностей).

Методологічну базу історико-правової науки складають загальнонаукові принципи наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності, комплексності та всебічного дослідження проблеми. Вони реалізуються через застосування в ході дослідження загальнонаукових, частково-наукових (міждисциплінарних) і спеціально-наукових методів. Загальнонаукові і частково-наукові методи: логічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція,

аналогія, узагальнення, класифікація та ін.), системний, функціональний, синергетичний, моделювання, порівняння, статистичний тощо.

Таблиця 1.2. Основні методи вивчення історії держави і права зарубіжних країн

історичний (конкретно-історичний)	державно-правові явища отримують оцінку крізь призму визначеного історичного часу, соціального середовища, впродовж якого та в якому вони існували, тобто виникли і отримали розвиток
хронологічний	явища і події державно-правового розвитку представлені у чітких часових (хронологічних) рамках та у чіткій послідовності
періодизації	виокремлення на основі певних критеріїв періодів розвитку державно-правових інститутів
порівняльний (порівняльно-історичний)	дає можливість виявити спільні та відмінні риси і закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів у певний час (наприклад, порівняння форм держави, правових систем, конкретних інститутів держави і права) у різних країнах та регіонах світу (синхронний метод), або у різні історичні періоди та епохи (діахронний метод)
формально-юридичний	дозволяє простежити взаємозв'язок внутрішнього змісту і форм державно-правових явищ та інститутів і застосовується при аналізі форм держави, визначенні і юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм (джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту і волі законодавця, вираженої в них
порівняльно-правовий	передбачає глибше вивчення правових явищ, інститутів і процесів через їх співставлення (порівняння нормативних актів, правових систем та їх складових тощо)
ретроспективний	передбачає відтворення картини минулого за наявності необхідної (мінімальної) кількості історичних та правових джерел певного історичного періоду і дає можливість прослідкувати загальні тенденції розвитку окремих процесів від найдавніших часів до сьогодення
державно-правового моделювання	дозволяє досліджувати державно-правові явища, процеси та інститути на їх моделях, тобто шляхом уявного, ідеального відтворення об'єктів, що досліджуються
актуалізації і прогнозування	отримані у результаті вивчення (дослідження) знання використовуються для формування науково-обгрунтованих прогнозів щодо майбутнього розвитку держави і права, наступної практичної діяльності в сучасних умовах правотворення і правозастосування

Усі методи перебувають у взаємозв'язку та формують єдину систему дослідження державно-правових явищ, процесів і систем, особливостей їх розвиту та взаємодії у відповідності із поставленими метою і завданнями дослідження.

4. Періодизація історії держави і права. Джерела вивчення дисципліни

Періодизація історичного процесу в цілому та конкретно історії держави і права є необхідним методологічним прийомом, що враховує змінність і динамічність розвитку типів державних систем і права на різних етапах розвитку цивілізації, що відокремлені певними якісними параметрами і характеристиками та є хронологічно визначеними.

В науці найбільш популярними підходами до періодизації всесвітно-історичного процесу та історії держави і права є формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід є найбільш вживаним у вітчизняній історико-правовій науковій та навчально-методичній літературі, що значною мірою пов'язано з його офіційним закріпленням в радянській історіографії. Він передбачає поділ історії суспільства на *соціально-економічні формації* (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна та комуністична). Цей підхід відображає еволюціоністські ідеї в наукових підходах до вивчення всесвітньоісторичного процесу. Проте такий поділ історії як всезагальний і монопольний має чимало недоліків. Наприклад, історія суспільств і культур Америки, Африки, Автралії чи Азії не відповідає формаційній лінії розвитку, що неодмінно потрібно враховувати при

вивченні історії держави і права. Історія багатьох держав і народів Європи, на матеріалах якої переважно створювалася формаційна теорія (наприклад, історія країн Східної Європи та Балканського півострова), не цілком вписується у зазначену схему. Тож щодо історії більшості регіонів планети формаційна послідовність постає як універсальна теоретично можлива модель, що реалізується у них як правило лише частково. У політичній сфері робиться акцент на державно-партійних утвореннях. Держава тлумачиться як знаряддя класового панування, що нехтує її соціокультурну роль. Водночас існує думка, що розробка і використання формаційного підходу – один із класичних етапів у розвитку філософсько-історичного знання, а сам цей підхід за належної корекції (з урахуванням здобутків інших концепцій) може й надалі залишатися одним з основних напрямів пізнання історичних (в т.ч. історико-правових) процесів[1].

Недоліки формаційного підходу зумовили пошуки інших концепцій періодизації історії держави і права, заснованих не лише на аналізі важливих об'єктивних економічних (виробничо-трудових) факторів, але й широкого спектра соціокультурних чинників розвитку суспільства і держави. Тому в наукових колах поширився термін "*цивілізація*".

При розгляді певної цивілізації прихильники нових підходів ставлять на перше місце людину, оскільки об'єктивні процеси історії значною мірою опосередковані людиною, проходять через її внутрішній світ і досвід, що виражається в її способі життя, світогляді, системі цінностей, у тому числі правових. Ці підходи зумовлені неможливістю вкласти у формаційну схему історію ряду суспільств, наприклад східних, що і призвело до визнання їх соціально-економічної і політичної самобутності та й зрештою до визнання двох типів розвитку суспільства (Західної і Східної цивілізацій).

У XX ст. у західній науці набув популярності підхід, за яким розуміння історичного розвитку людства як цілісного процесу передбачає його одночасний розгляд у трьох аспектах: стадіальності, полілінійності та цивілізаційної дискретності.

Вихідним пунктом відліку цивілізаційної історії вважається період "*неолітичної революції*" – період утвердження відтворюючого типу господарювання на Близькому Сході. З цього моменту людство в особі його передових груп виходить на магістральний шлях розвитку – до цивілізації, утвердження якої відбулося близько V тис. років до н.е. на Близькому Сході. Тому цивілізаційний процес можна поділити на два етапи – передісторії (становлення основ цивілізації) та власне історії (цивілізаційного розвитку). У рамках цивілізаційної історії найбільш суттєве якісне зрушення відбулося з утвердженням Західної цивілізації, буржуазно-індустріальної цивілізації Нового часу, сформованої на основі західнохристиянського світу (XVII – XIX ст.).

У контексті цих тверджень американський вчений У. Ростоу запропонував теорію стадій, де протиставляє аграрну (деспотичну) стадію та індустріальну (демократичну) стадію. У другій половині XX ст. західні вчені Д. Белл, Е. Тоффлер, А. Турен доповнили цю теорію терміном "постіндустріальне суспільство". Отже, суспільство у своєму розвитку проходить три стадії (періоди): 1) доіндустріальна (приблизно від первісних (додержавних) форм соціальної організації до кінця епохи Середньовіччя – XVI–XVII ст.); 2) індустріальна (друга половина XVII – перша половина XX ст.); 3) постіндустріальна (від другої половини

[1] Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / [Литвин В.М., Гусєв В.І.,. Слюсаренко А.Г та ін.]. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.

XX ст.). Цим стадіям притаманні відповідні типи економічної діяльності (сільське господарство, промисловість, інформаційна сфера), що зумовлюють відповідну структуру суспільних відносин та цінностей.

Розгляд історії як полілінійного руху передбачає насамперед виділення в якості головних його шляхів східного і західного варіантів розвитку. Їх витоки прослідковуються з часу завершення у Східносередземноморсько-Передньоазійському регіоні неолітичної революції, тобто приблизно з VII ст. до н.е. Зокрема, суспільства західного типу з найдавніших часів *антропоцентричні*, орієнтовані на цінності приватної власності і громадянських свобод, тобто індивідуалізму. У східних суспільствах провідну роль відіграють державні структури, воля держави, колективізм. Саме тому під час вивчення історії держави і права зарубіжних країн необхідно враховувати особливий цивілізаційний шлях східних суспільств на усіх етапах їх розвитку, включно із сучасністю, що відображається (у більшій чи меншій мірі, залежно від історичних періодів) на правовій свідомості, правотворчості та правозастосуванні, особливостях правових систем цих країн. Особливості цивілізаційного розвитку відрізняють їх, наприклад, від античного рабовласницького суспільства і феодального суспільства Західної Європи. Ці обставини зумовлюють умовність вживання термінів "стародавній час" чи "середньовіччя" щодо країн Сходу. Це певною мірою стосується й вивчення держави і права слов'янських країн.

Виділення стадій і основних шляхів розвитку людства саме по собі дає лише загальні контури пізнання цивілізаційного (історичного) процесу. Його більш повне розуміння передбачає насамперед вирішення питання про внутрішню цілісність соціокультурних проявів (у тому числі й правових) конкретної цивілізації, а також проблем взаємодії конкретних цивілізацій. У цьому полягає аспект цивілізаційної *дискретності*. Тобто цивілізація розглядається як окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої просторово-часові виміри, духовно-культурні основи і відносно стійкі, довговічні економічні, суспільно-політичні та інші форми і структури[1]. Саме вони й зумовлюють і одночасно включають в себе відповідні, належні певній цивілізації (культурі) основні правові характеристики (цінності, інститути, особливості правотворення і правозастосування тощо).

Найпоширенішим видом періодизації історії держави і права зарубіжних країн у вітчизняній літературі є її поділ на чотири основних періоди:

1) історія держави і права Стародавнього світу (V/IV тис. до н.е. – V ст. н.е.);
2) історія держави і права Середньовіччя (кінець V – середина XVII ст.);
3) історія держави і права Нового часу (друга пол. XVII – поч. XX ст. (до 1914 р.);
4) історія держави і права Новітнього часу (поч. XX ст. до сьогодення).

Проте існує альтернативна схема періодизації, запропонована авторами Л. Бостан і С.Бостан, в якій враховано зазначені західні підходи до періодизації історичного процесу[2]. В її основі поділ історії держави і права на дві епохи: епоха кастово-станового суспільства та епоха громадянського суспільства. При цьому проведено чіткий розподіл хронологічної межі цих періодів окремо для країн східної цивілізації (кінець XIX – поч. XX ст.) та західної цивілізації (середина XVII – XVIII ст.) з відповідними характеристиками.

---

[1] Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др.]; под ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наук. думка, 2002. – 632 с.

[2] Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л. Бостан, С. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.

При підготовці навчального посібника автор намагався поєднати елементи зазначених підходів та схем періодизації історико-правового процесу, акцентуючи увагу не лише на соціально-економічних факторах формування і розвитку державно-правових систем (що є виправдано з огляду на спрямованість матеріалу на підготовку фахівців економіко-правової спеціалізації), але й враховуючи цивілізаційні (соціокультурні), історико-політичні, ідеологічні, релігійні фактори.

Джерела вивчення дисципліни

Історія державності і права різних країн та народів зафіксована у різних формах (письмовій, усній, речовій, художній), відображена в результатах діяльності людини у різних сферах життєдіяльності. Успішному засвоєнню курсу історії держави і права зарубіжних країн сприяє робота з матеріальними носіями історико-правової інформації – текстами *історико-правових джерел*, що дає можливість відчути "дух епохи", яка вивчається, отримати цілісну картину про політичні, соціально-економічні, державно-правові особливості життя суспільств конкретного періоду у певній країні світу, а також закріпити отримані теоретичні знання та набути навички роботи з письмовими пам'ятками різного виду і змісту.

Враховуючи різноманіття історико-правових джерел, доцільно виділити їх окремі підгрупи за змістом: 1) зводи законів і кодекси правових норм (наприклад, Закони Хаммурапі, Закони XII таблиць, Каролінa, Цивільний кодекс Наполеона тощо); 2) акти, видані правителями чи іншими органами вищої державної влади (наприклад, капітулярії, едикти і ордонанси французьких королів, жалувані грамоти тощо); 3) законодавчі акти парламентів (наприклад, Вестмінстерські статути та ін.); 4) установчі акти політичних та громадських організацій (статути політичних партій, статути середньовічних цехів та купецьких гільдій тощо); 5) праці мислителів, учених, державних діячів, спогади сучасників. Необхідно врахувати, що більшість (проте не всі) з джерел належать до пам'яток права, тобто таких нормативних актів, які нині втратили чинність.

Допоміжну роль можуть виконувати такі джерела, як політико-правова, наукова, художня література, періодичні видання, фото- й кіноматеріали, електронні ресурси.

СЛОВНИК

Антропоцентризм – система релігійно-ідеалістичних поглядів, за якими людина є центром і найвищою метою Всесвіту.

Джерела історичні – комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що становлять джерельну базу історичної науки в цілому та окремих її розділів (історії Стародавнього світу, Середніх віків, Нового та Новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретно-наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо).

Дискретність – роздільність, перервність, що протиставляється неперервності.

Історія (від грец. historia – оповідь про минулі події, про те, що пізнано) – наука, що вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, що пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. Важливою складовою розвитку історичної науки є постійне виявлення усієї сукупності фактів про різні події, явища та процеси, вивчення і висвітлення їх, зокрема, правових. Історична наука повинна зрозуміти і пояснити описувані факти. Вона тісно пов'язана з рядом конкретних суспільних наук, зокрема з правовою наукою.

Метод – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння (пізнання) дійсності.

Методологія (від грец. methodos – шлях дослідження, спосіб пізнання і logos – слово, поняття, вчення) – 1) вчення про методи пізнання й перетворення світу; 2) сукупність методів, що використовуються в будь-якій науці.

Неолітична революція – перехід людства від привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих форм господарства (землеробства і скотарства). Розпочалася в регіоні Близького Сходу – Передньої Азії приблизно в X – VIII тисячоліттях до н.е.

Формація суспільно-економічна (від лат. formatio – утворення, формування) – одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії. Запроваджена К. Марксом, який вперше вжив термін "суспільна формація" у своїй праці "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта" (1851 р.) та розглядав її у кількох значеннях: економічна структура суспільства упродовж усього історичного існування; одна з трьох великих стадій історії людства (докласове, класове і безкласове суспільство), історичний ступінь (тип) розвитку суспільства; історично визначена сукупність суспільних та виробничих відносин.

Цивілізація (від лат. civilis – громадянський, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних здобутків суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, суспільного розвитку загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (антична, елліністична, афінська цивілізації тощо). Термін запровадив В. Мірабо (1757 р.) і був використаний вченими XIX ст. при періодизації історії для позначення наступної, після дикості й варварства, епохи.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. До якого циклу юридичних наук належить історія держави і права зарубіжних країн ?
2. Що вивчає історія держави і права зарубіжних країн ?
3. Які завдання вивчення дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн" ?
4. Як пов'язана "Історія держави і права зарубіжних країн" з "Теорією держави і права"?
5. Як пов'язана "Історія держави і права зарубіжних країн" з галузевими юридичними дисциплінами ?
6. Назвіть провідних сучасних українських вчених-дослідників історії держави і права зарубіжних країн ?
7. У чому суть порівняльно-правового методу дослідження державно-правових явищ і процесів ?
8. У чому відмінність між формаційним і цивілізаційним підходами до періодизації всесвітньої історії держави і права ?
9. Який найпоширеніший вид періодизації історії держави і права зарубіжних країн ? Відтворіть його.
10. Які види писаних джерел покладені в основу вивчення навчальної дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн" ?

Доповніть речення:

- "Історія держави і права зарубіжних країн" є самостійною наукою і навчальною дисципліною … циклу.
- На відміну від теорії держави і права історико-правові науки вивчають … .
- Наука і навчальна дисципліна "Історія держави і права зарубіжних країн" бере свій початок … .
- Серед українських вчених XIX ст. проблемами історико-правових досліджень займалися … .
- Серед провідних українських вчених істориків права відзначимо … .
- Методологія історії держави і права, як і кожної науки, поєднує комплекс … методів.

– Методологічну базу історико-правової науки складають загальнонаукові принципи … .
– В науці найпопулярнішими підходами до періодизації історії держави і права є … .
– Вихідним пунктом відліку цивілізаційної історії вважається період … .
– Американський вчений У. Ростоу запропонував теорію стадій, де протиставив … .

Творчі завдання

З'ясуйте, у чому різниця між поняттями "наука" та "навчальна дисципліна" ? Як вони між собою пов'язані ?

Заповніть схему: "Основні методи дослідження історії держави і права зарубіжних країн".

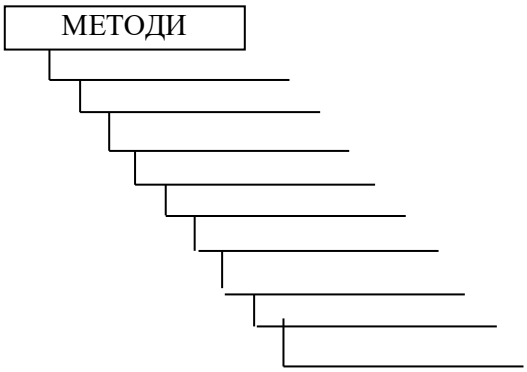

Заповніть схему: "Основні підходи до періодизації історії держави і права".

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Що вивчає "Історія держави і права зарубіжних країн" ?:** а) суспільство в цілому; б) процес становлення і розвитку держави; в) велику кількість фактів про історію права; г) процес становлення та розвитку держав і систем права.
2. **Метою дослідження історії держави і права зарубіжних країн є:** а) збір якнайбільшої кількості фактів, їх опис, оцінка; б) дослідження історичних типів державності і систем права; в) аналіз історичних подій; г) характеристика історичних фактів.
3. **В чому полягає практичне значення вивчення "Історії держави і права зарубіжних країн"?:** а) дієвий інструмент формування правової свідомості; б) дає можливість прогнозувати подальший розвиток держави і права; в) дає можливість зрозуміти правові реалії сучасності; г) всі вище викладені.
4. **Коли курс "Історія держави і права зарубіжних країн" сформувався як самостійна галузь наукового знання ?:** а) кін. XIX – поч. XX ст.; б) кін. XVII – поч. XVIII ст.; в) кін. XVIII – поч. XIX ст.; г) середина XX ст.
5. **Вкажіть спеціально-наукові методи дослідження історії держави і права зарубіжних країн:** а) діалектичний, порівняльно-правовий, системний, конкретно історичний; б) логічний, історичний, юридичний; в) системний, діалектичний, методичний; г) елементарний, юридичний, історичний.
6. **Визначте часові рамки періоду Стародавнього світу в історії держави і права зарубіжних країн:** а) V тис. до н. е. – V ст. н. е.; б) IV тис. до н. е. – V ст. н. е.; в) I тис. до. н. е. – VII ст. н. е.; г) I тис. до. н. е. – I ст. н. е.
7. **Де вказана правильна періодизація курсу "Історія держави і права зарубіжних країн" ?:** а) Античність, Стародавній світ, Середні віки, Новий час; б) Стародавній світ, Середні віки, Новий час, Новітній час; в) Стародавній світ, Середні віки, Новий час, Новітній час; г) Античність, Середні віки, Відродження, Новий час.
8. **Представником якої правової школи був Ф. Савіньї ?:** а) історична школа права; б) соціологічна школа права; в) психологічна школа права; г) позитивістська школа права.

9. Який метод відтворює картини минулого за наявності мінімального складу джерел ?: а) хронологічний; б) порівняльний; в) ретроспективний; г) статистичний.

10. Які з вказаних джерел не належать до групи основних джерел вивчення історії держави і права ?: а) зводи законів; б) фотодокументи; в) королівські акти; г) праці мислителів.

Література

1. Большой юридический словарь. – [3-е изд., доп. и перераб.] / [под ред. проф. А.Я. Сухарева]. – М.: ИНФРА, 2007. – 858 с.
2. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
4. Всеобщая история государства и права / [под ред. К.И. Батыра]. – М.: Былина, 2005. – 515 с.
5. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
6. Гончаренко В.Г. Юридичний словник / Гончаренко В.Г. – К.: Форум, 2005. – 473 с.
7. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / [Литвин В.М., Гусєв В.І., Слюсаренко А.Г. та ін.]. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.
8. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.
9. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – [2-ге вид., перероб. і доповн.] / за заг. ред. проф. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
10. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
11. Пархоменко Н.М., Легуша С.М. До визначення змісту окремих методів теорії держави і права / Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 13. Зовнішня політика і дипломатія: історичний та сучасний виміри / [за заг. ред. Б.І. Гуменюка, В.Г. Ціватого]. – К., 2007. – 240 с.
12. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: теорія держави, теорія демократії, права людини, теорія права, основні типи правових систем світу: підручник для ВНЗ / Скакун О.Ф. – [2-е вид.]. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.
14. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти] / Страхов М.М. – Харків: Право, 2001. – 416с.
15. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
16. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.
17. Філософія права: навчальний посібник / [Данільян О.Г., Байрачна Л.Д., Максимов С.І. та ін.]; за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
18. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [. Пахомов Ю.Н, Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др.]; под ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наукова думка, 2002. – 632с.
19. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для студентів юридичних вузів та факультетів] / Шевченко О.О. – К.: Вентурі, 2008. – 336 с.
20. Шемчушенко Ю.С. Юридична енциклопедія. Т. 6. / Шемчушенко Ю.С. – К.: Укр. енциклопедія, 2004. – 768 с.

Тема 2.

Держава і право країн Стародавнього Сходу

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Державність у країнах Стародавнього Сходу: історичні передумови формування та періоди розвитку.**
2. **Господарські характеристики і соціальна структура давньосхідних суспільств.**
3. **Поняття східної деспотії, її основні риси та особливості. Структура державного механізму давньосхідних держав.**
4. **Джерела та особливості давньосхідного права. Основні кодифікації.**

1. Державність у країнах Стародавнього Сходу: історичні передумови формування та періоди розвитку

Початок вивчення історії держави і права з країн Стародавнього Сходу є невипадковим, адже саме в цьому субрегіоні Євразійського континенту та на Півночі Африки виникли перші цивілізації-держави із самобутньою культурою, господарсько-соціальним укладом, політичною організацією, звичаями, які в сукупності сформували певний тип найдавнішої правової системи. Саме тут виникла писемність, що дало можливість вченим, а через їх кропітку працю і нам нині знайомитися з першими пам'ятками правової культури тогочасних суспільств. До цих країн належать Вавилон та його попередник Шумер, Ассирія, Єгипет, Хеттська держава, Сирія, Фінікія, Ізраїльсько-Іудейське царство, Перське царство, Індія і Китай. У процесі свого становлення і розвитку ці держави пройшли шлях від численних родоплемінних утворень, через формування об'єднань військово-вождистського типу (протодержав), до створення консолідованих державних утворень монархічного типу та деякі з них навіть імперій (на етапі їх розквіту).

Першим фактором, що сприяв формуванню державності у згаданих країнах, стали природні умови. Переважно теплий клімат, наявність великих річкових систем (Ніл – у Єгипті, Тигр і Євфрат – у Вавилоні, Інд і Ганг – в Індії) сприяли ролзвиткові іригаційного (зрошувального) землеробства. Сезонні розливи річок добре зволожували землю, проте потребували постійної роботи значної кількості людей над розбудовою і утриманням зрошувальних каналів, що окрім господарського ефекту також гуртувало численні маси простолюду і вимагало централізованого управління, яке могла здійснювати лише держава.

Важливим фактором розвитку державності на етапі переходу від родоплемінних відносин стало формування суспільного прошарку знаті – найзаможніших власників господарств, рабів, маєтностей, які отримували свою власність шляхом експлуатації одноплемінників, військовими завоюваннями. До знаті насамперед належали вожді і старійшини родів, жерці. Поступово родоплемінна верхівка переводила своє майно і політичну владу у спадкову власність, що дозволило сформувати перші династії правителів. З розвитком державності представники родоплемінної знаті зайняли ключові посади при дворі правителів, в численному чиновницькому апараті, армії, жрецтві.

Також формування держав у Стародавньому Сході значно активізували війни, які вели всі стародавні народи з метою захоплення нових територій. Для утримання у покорі завойованих народів, примусу їх до праці на користь завойовників потрібен був постійно діючий апарат влади, що спирався на різноманітні знаряддя примусу (армію, поліцію тощо).

Єгипет розташований у північно-східній частині Африки. У стародавні часи Єгиптом називали долину ріки Ніл, яка у буквальному розумінні давала життя й годувала країну в умовах посушливого клімату. Розклад общинних порядків в Єгипті проходив достатньо повільно, що тормозило розвиток приватновласницьких відносин і рабовласництва. Напередодні формування державності (приблизно рубіж IV – III тис. до н.е.) територія Єгипту була розділена на кілька десятків окремих областей – *номів*, які формувалися на основі певного племені. На чолі кожного нома стояв цар, який окрім політичних виконував функції верховного жерця і мав титул "начальника каналу". Об'єднання областей відбулося поступово і зазвичай шляхом завоювань. Спочатку виникли два окремі царства – Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. В період так званого Раннього царства (XXX – XXVIII ст. до н.е.) вони, швидше за все, були насильницьки об'єднані фараоном Нармером, який отримав титул "правитель Верхнього і Нижнього Єгипту".

Таблиця 2.1. Періоди розвитку давньоєгипетської державності

Назва періоду	*Хронологічні рамки*
Раннє царство	(XXXI – XXVIII ст. до н.е.)
Стародавнє царство	(XXVII – XXIV ст. до н.е.)
Середнє царство	(XXIII – XVII ст. до н.е.)
Нове царство	(XVI – XII ст. до н.е.)
Пізнє царство	(XII – VI ст. до н.е.)

Між основними періодами тривали так звані Перехідні періоди, протягом яких країна переживала занепад, піддавалася завойовницьким нападам ворожих племен. Найбільшого розквіту давньоєгипетська державність досягла у період Нового царства, коли Єгипет у результаті завоювань поширив свою владу на території Східного Середземномор'я (сучасні Ізраїль, Сирія і Палестина) і став імперією. У 343р. до н.е. Єгипет завоювали перси, а у 332 р. до н.е. – війська Александра Македонського. Так Єгипет став частиною еллініcтичного світу. У 30 р. до н.е. країну завоював Стародавній Рим, перетворивши її на провінцію.

Виникненню і посиленню Вавилона, що майже на два тисячоліття став одним з найбільших центрів стародавньої цивілізації, передувало ряд важливих подій в регіоні Межиріччя (між ріками Тигр та Євфрат). У V–IV тис. до н.е. тут утворилося давнє царство Шумера і Аккада. У результаті подальшого завоювання його території прийшлими аморейськими племенами утворилося два самостійних царства з центрами в містах Ісін і Ларса. Майже у всіх державах Межиріччя утвердилися аморейські династії, засновниками яких стали вожді племен-завойовників. Одна з аморейських династій у результаті чергового вторгнення близько 1895 р. до н.е. утвердилася у невеликому місті Вавилон. Тривалий час воно не відігравало значної ролі у політичному житті регіону. Проте політика шостого царя I Вавилонської династії Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.) сприяла перетворенню Вавилона на столицю величезної держави – Вавилонського царства, яке підкорила все Межиріччя.

Вавилон – грецька назва семітського міста Бабіліма, що означає "ворота Господа". Місто розташовувалося у північній частині Межиріччя на південний захід від сучасного Багдада – столиці Старовавилонського та Нововавилонського царства. Останнє існувало у середині I тис. до н.е. У 538 р. до н.е. Вавилон завоювали перси.

Одна з найстародавніших цивілізацій в світі склалася більше чотирьох тисяч років тому в долині Інду. Археологічні розкопки дали можливість встановити, що уже в III тис. до н.е. тут існували міста – центри ремісничого виробництва, розвиненого землеробства і торгівлі. Нажаль наука не володіє значними фактами щодо раннього періоду історії Стародавньої Індії. Краще представлена історія країни з другої половини II тис. до н.е., коли з'явилися перші писемні джерела – *веди*. У цей час відбувалося поглиблення соціального розшарування і формування державності в долині ріки Ганг. В середині II тис. до н.е. після тривалого руху із заходу на схід на півночі Індії з'явилися племена аріїв, що в перекладі означає "повноправний". Вони підкорили місцеве населення. Племена почали утворювати союзи. Об'єднання прискорилося завоюваннями Александра Македонського.

Найбільш численні і різноманітні історичні відомості відносяться до так званого магадхо-маурійському періоду (друга половина I тис. до н.е. – I ст. н.е.) – періоду найбільшого не тільки в Стародавній Індії, але і на всьому Стародавньому Сході державного формування – імперії Маур'їв (IV ст. до н.е. – II ст. до н.е.). Серед літературних пам'яток цього періоду особливе місце займають староіндійський політичний трактат "Артхашастра", а також ряд релігійно-ритуальних і правових текстів, серед яких найбільш відомі "Закони Ману" (II ст. до н.е. – II ст. н.е.).

Перші вогнища цивілізації міського типу в Стародавньому Китаї почали виникати в II тис. до н.е. в долині ріки Хуанхе на базі родових груп іньських племен. Виникнення держави в Стародавньому Китаї пов'язують з тим, що у XVIII ст. до н.е. союз племен, відомий під назвою Шань або Інь, завершив підкорення іншого племінного союзу. Створення первинного примітивного протодержавного утворення Шан (Інь) було пов'язано з необхідністю організації виробництва, зрошування земель, попередження наслідків розливу річок, захисту територій. В епоху Інь утверджується верховна власність царя на землю. Цьому сприяли уявлення про нього як про земне божество.

Історія давньокитайської держави охоплює такі періоди: Шань (Інь) (XVIII–XI ст. до н. е.), Чжоу (XI–III ст. до н. е.), Цинь (221–207 рр. до н. е.) і Хань (III ст. до н. е.– III ст. н. е.).

2. Господарські характеристики і соціальна структура давньосхідних суспільств

Особливості соціально-економічного укладу стародавньосхідних суспільств:

- перші форми державності формувалися в ході розкладання общинно-родових структур;
- тривале збереження основних елементів общинно-родових відносин, що відображалося у зростанні соціальної неоднорідності суспільства, консервуванні старого соціального укладу (тривалий час зберігалося існування замкнутих селянських общин, в яких панувало натуральне господарство, а основними видами господарської діяльності були землеробство і ремісництво);
- соціально-правовий статус індивіда не завжди відповідав його майновому становищу, що відображало традиційність і консерватизм цих суспільств, заснованих на релігійно-міфологічному світогляді і звичаях (набув поширення поділ населення на касти, варни);
- значне поширення рабовласництва, яке формувало особливості організації господарства та соціальних відносин давньосхідних держав.

З посиленням розподілу праці, ускладненням управлінських функцій відбувалося перетворення осіб, які виконували ці функції, в стан знаті, що не брав участі у виробництві,

стояв над рядовими общинниками. Разом з тим сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів зі створення іригаційних споруд, сприяла уповільненню процесів класоутворення, розвитку приватної земельної власності і рабовласницьких відносин. Безпосереднім власником-розпорядником землі була сама община, в якій поєднувалися індивідуальна (сімейна) та колективно-общинна форми земельної власності. Проте верховним власником землі виступала держава, уособленням якої був цар. Її владно-власницькі права реалізовувалися через збір з общини земельного податку.

З розвитком процесу сакралізації світської влади правителів, освяченням їх божественною волею все більшого впливу набували жерці. Поступово створювалися царсько-храмові господарства, які формувалися за рахунок общинних земель. Володіти ділянками таких земель могли люди, які несли службу на правителя або храм. На таких господарствах швидко поширилася експлуатація рабської праці.

Населення усіх давньосхідних держав на основі критерію особистої свободи можна поділити на дві групи: вільні і залежні (раби, слуги тощо). Серед вільного населення виділяємо заможні верстви суспільства, які мали політичну та економічну владу, були значними власниками землі і рабів (придворні і місцеві чиновники, військова знать, *жрецтво*), середні і дрібні прошарки (селяни, ремісники, торговці).

Основним виробником був селянин. Селяни сплачували державі натуральні податки (продуктами), виконували громадські роботи, зокрема риття каналів, ремонт дамб, будівництво палаців, а також служили у війську.

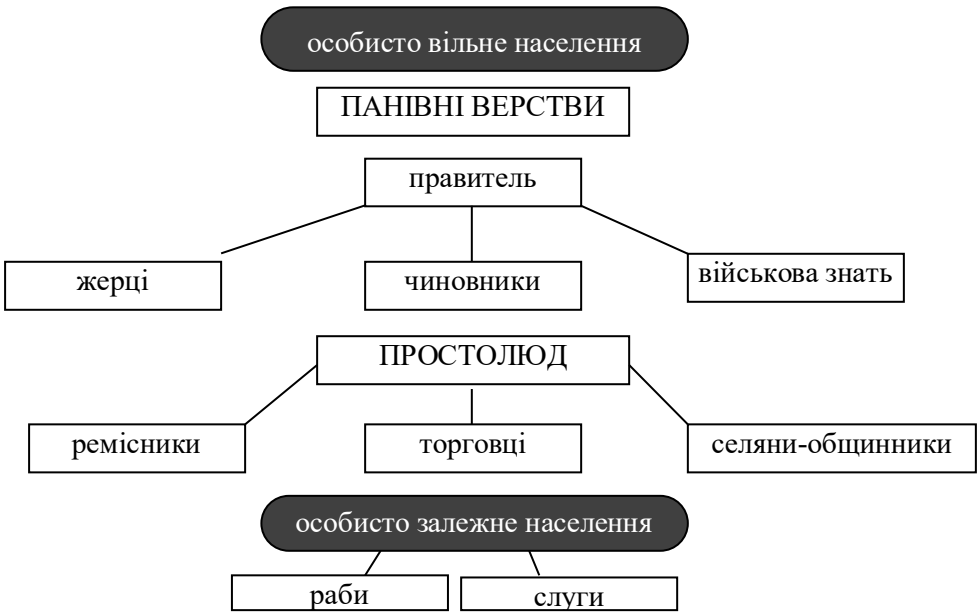

Схема 2.1. Типова соціальна структура давньосхідних суспільств

Набуло поширення рабство, яке у давньосхідних суспільствах мало патріархальний характер. Тобто праця рабів переважно використовувалася у домашньому господарстві у якості слуг. Проте, окрім т.зв. домашніх (приватних) рабів, існували й державні раби, які працювали на державних копальнях, на землях царя, будівництві дамб, інших зрошувальних споруд, виконували іншу суспільну роботу, в тому числі охороняли порядок. Також існувало храмове і общинне рабство.

Схема 2.2. Джерела рабства у давньосхідних суспільствах

- військовий полон
- народження від рабині
- боргове рабство
- форма покарання за злочин
- продаж у рабство дітей (Вавилон)

Раб вважався майном і був позбавлений прав. Проте раб з точки зору права ще не став річчю, якою власник міг би розпоряджатися необмежено. При існуванні значних пережитків родоплемінних відносин перетворення вільного у раба не могло одразу обірвати сімейні і родові зв'язки. Тому раби інколи зберігали право на володіння власністю (купленою, дарованою, успадкованою), на передачу її у спадок. Вони часто створювали сім'ї. Проте на ці права раб мав отримати дозвіл власника.

Незважаючи на спільність основних характеристик організації господарства та соціальної структури, у кожної країни існували свої специфічні та самобутні особливості соціально-економічного розвитку і суспільних відносин.

Панівними верствами **староєгипетського суспільства** були рабовласницька знать і жрецтво. Їх суспільне становище визначалося належністю до родової династії, розмірами землеволодіння (маєтностей) та займаними посадами. Знать формувала чиновницький стан і вищі командні посади у війську. Поступово усі ці блага стали спадковими. Ступінь залежності заможних власників від держави у різні періоди історії держави був різним. Однак у пізніші періоди розвитку давньоєгипетської державності світська аристократія була змушена мириритися з деспотичним пануванням фараона, а також висуненням жрецтва.

Жрецький стан сформував замкнену структуру з власною ієрархією, господарськими зв'язками і нормами поведінки. Храми і жерці стали власниками землі і коштовностей. У певних сім'ях жрецьке звання стало спадковим. Призначення на церковні посади проводилося незалежно від уряду.

Основна маса сільського населення Єгипту, зберігаючи особисту свободу, жила в селах общиною. Від родових порядків збереглася колективна власність на землю. Кожна сім'я, що належала до сільської громади, спершу тимчасово володіла окремою ділянкою, яка згодом переходила у її повну власність. У загальному користуванні общини залишалися вільні землі. Управління общиною здійснювалося загальними зборами, радою старійшин.

Селяни були зобов'язані працювати на державних і храмових землях, зокрема, розбудовувати і підтримувати систему іригації, де вони працювали разом із невільниками-рабами. Примусова праця також була пов'язана з системою насильницького прикріплення людей до певних професій. Отриманий врожай підлягав суворому обліку, значна його частина відбиралася. У державних копальнях і майстернях під наглядом управителів працювало чимало ремісників. Платою за нього служили продовольчі видачі і одяг. Селяни, які втрачали власність, фактично переходили у повну залежність або від держави, або від заможних власників землі. Це сприяло значному поширенню рабства, яке в Єгипті мало особливо стійкий характер.

В умовах масового залучення населення в державне господарство різниця у правовому становищі окремих прошарків трудового люду не була чіткою. Найпоширенішим терміном, що позначав становище простолюдина – мерет. Раби поділялися на державних, приватних і храмових. Їх праця використовувалася на громадських роботах і в латифундіях. Раби, захоплені на війні, вважалися власністю держави (фактично царя). Надаючи сановникам у володіння землі, цар давав і певну кількість рабів. Рабам нерідко дозволялося мати родину і майно. За злочини їх карали державні органи, а не господарі. У випадках жорстокого поводження раби могли шукати притулку в храмах, стати храмовими слугами. Раб, відпущений на волю, прирівнювався до вільного. Рабами володіли не лише знатні особи, але й окремі ремісники, будівництві, землероби, які мали у господарстві 2-3 раби.

В основних рисах **давньовавилонське суспільство** схоже з єгипетським. Верхівку складали світська і жрецька знать, чиновництво, професійні воїни. Далі – сільські общинники, купці, торговці (тамкари), різні категорії рабів. Вільні люди поділялися на дві категорії. Одні називалися "синами чоловіка" – авілум, що підкреслювало їх вільне, повноправне існування, інші – мушкенум ("той, хто падає долілиць"). Одні дослідники відносять мушкенум до розряду відпущених на волю рабів, інші вважають їх неповноправними громадянами. До панівного стану (авілум) належали цар, його найближче оточення, верхівка знаті, жерці, воєначальники, тамкари, місцеві чиновники в общинах, начальники кварталів у містах.

Становище селян-общинників було важким. Вони змушені були в непоодиноких випадках закладати свої землі лихварям, а також дружину і дітей, якщо не було іншого майна. Продавали своїх дітей за гроші. Орендували чужу землю, продавали земельні ділянки, сади тощо. Такі вимушені кроки вели до повної залежності і навіть рабства.

Основну масу рабів (вардум) складали іноземці, захоплені на війні. Їх мали практично усі вільні люди. У сільській громаді раби знаходилися в колективній власності. Значна їх кількість була зайнята в царському і храмових господарствах. Закон надавав рабу палацу і рабу-мушкенум право мати сім'ю, будинок і майно. Особливу групу рабів складали неоплатні боржники. Вони віддавалися кредиторові для роботи в його господарстві, але на термін, що не перевищує трьох років.

Окремою суспільною групою були воїни, які в Законах Хаммурапі мають назву редум і баїрум. Держава охороняла їх права, надавала земельні угіддя (*ілку*) за службу.

В **Індії** результатом виділення знаті і жрецтва з суспільної маси стало формування замкнутих станів – варн. Індуські тексти засвідчують, що спершу арії не знали варн. Вони виникли відповідно до поділу на види трудової діяльності. У результаті розкладу первіснообщинних відносин виникли певні стани, які були характерні для всіх країн давнини, але завершеного характеру набули саме в Індії.

Варна брахманів (brahmana – той, що знає священне учення), займала верховне становище. До неї входили представники родів, які виконували обов'язки жерців. Вони мали виключне право тлумачити закони, здійснювати жертвоприношення, основні обряди, знайомити людей з священними писаннями. Брахмани звільнялися від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. Особа брахмана була недоторканною, його вбивство каралося найтяжчою і найболіснішою стратою.

Варна кшатріїв (ksatruya –"наділений могутністю) – варна правителів, яка включала військову знать і царських осіб. Ця варна володіла реальною владою.

Варна вайшіїв (vais'va – "наділений власністю") – основна маса общинників. Складалася в основному із землеробів і скотарів, торговців та ремісників. Вони мали право володіння землею і незначні можливості в управлінні країною. Вайшії були основним податним станом.

Варна шудр утворилася найпізніше і включала простолюд, що жив із фізичної праці, близької до рабської. Вони не мали права брати участі в управлінні країною, займати державні посади, брати участь в здійсненні обрядів і культів. Головне заняття шудр – служіння іншим варнам. Вони мали право створювати сім'ї, залишати спадок.

Зазвичай приналежність до варн визначалася народженням. Перехід з однієї варни в іншу, як і змішані шлюби, заборонявся. Поділ суспільства на варни мав релігійно-міфологічне підгрунтя. За повір'ям брахмани виникли з вуст – "найчистішої" частини тіла

бога Брахми. Кшатрії – “створені з рук бога”. Вайшії – “створені із стегон бога”. Шудри – “створені із ступнів бога”.

Найнижчу сходинку у суспільній ієрархії вільних людей займали “недоторканні” – народжені від змішаних шлюбів, наприклад, чандали – нащадки шудри та брахманки.

До невільників належали раби. Раб на давньоіндійській мові (санскриті) передавався словом “даса”, що означає не лише раб, але й слуга. У давньоіндійських збірниках згадувалися різні категорії даса (до 15). Рабом міг стати кожен, навіть члени вищих варн, а також представники народностей і племен, які розглядалися індійцями як варвари. Більшість рабів були саме з їх когорти та з нижчих варн. Раби належали державі, приватним особам та общині. Закони Ману офіційно обмежували правоспроможність раба. Невільник не мав власності. Договір, укладений рабом, вважався недійсним.

Загальна структура суспільства у **Стародавньому Китаї** мала багато схожого із попередніми державами. Вищі верстви суспільства, в руках яких концентрувалася політична й економічна влада, була представлена спадковою аристократією (правитель, його родичі, наближені до правителя, жерці, вищі чиновники). В основі ієрархії панівних верств покладено чітку систему рангів. Згодом аристократію почали витісняти чиновники незнатного походження, які отримували ранги за заслуги перед правителем. У певний час практикувалася купівля рангів.

У Стародавньому Китаї досить швидко склалася система експлуатації управлінською знаттю общинників-селян шляхом ренти, спочатку у формі відробітків на общинних полях, а потім шляхом привласнення правлячою верхівкою частини урожаю з селянського наділу. На думку вчених, упродовж тривалої історії китайського традиційного суспільства (з другої половини II тис. до н.е. до другої половини XIX ст.) мав місце лише один докорінний якісний перелом в розвитку продуктивних сил і суспільного виробництва – в V – I V ст. до н.е.* Цей період супроводжувався руйнуванням общинної земельної власності, зростанням крупного приватного землеволодіння, розповсюдженням орендних форм експлуатації малоземельних і безземельних селян-общинників.

За часів централізованих циньсько-ханьських імперій (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) у Китаї завершується процес формування традиційної системи експлуатації державою податних дрібних селян шляхом стягування ренти. Ця система збереглася тут аж до початку XX століття.

Рабство в Китаї теж мало свої особливості. Основною формою поповнення маси рабів було боргове рабство. Рабами ставали злочинці. Характерно, що раби жили переважно родинами. Рабами володіли як приватні особи, так і держава. Рабська праця широко застосовувалась у різних галузях господарства.

3. Поняття східної деспотії, її основні риси та особливості. Структура державного механізму давньосхідних держав

Давньосхідна деспотія – форма держави у країнах Стародавнього Сходу, яка характеризувалася: необмеженою сакралізованою (освяченою релігією) владою правителя;

* История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.

централізованою організацією розгалуженого численного державного апарату з жорстким тоталітарним режимом, основною функцією якого був нагляд за підданими; тісним переплетенням (часто поєднанням) світської і духовної влади в особі правителя та вищих посадовців; усталеною практикою обмеження прав і свобод громадян. Тобто ця форма держави передбачала авторитарно-тоталітарні методи управління і політичний режим при монархічній формі державного правління.

Хоча термін "давньосхідна деспотія" є формальним і має узагальнюючий характер, тобто не відображає всього різноманіття організації політико-правових систем країн Стародавнього Сходу, він дає загальне розуміння процесів розвитку регіону у найбільш яскравих проявах його політичної культури. Найбільш повно термін "деспотія" підходить для характеристики Стародавніх Єгипту і Китаю насамперед на етапі їх розквіту як державних утворень імперського типу. У Вавилоні та Індії характеристики деспотичної організації влади мали суттєві особливості.

Таблиця 2.1. Функції давньосхідної держави

внутрішні	регулювання економічних відносин	організація виробничої діяльності з колективної обробки зрошуваних земель; організація видобутку та обробки природних ресурсів на державних землях; гарантування рабовласництва
	організація суспільної праці	систематична, періодична і цілеспрямована централізована діяльність по забезпеченню функціонування іригаційних систем, будівництва державних споруд різного призначення (піраміди у Єгипті, храмові палаци, гробниці вельмож тощо)
	охорона правопорядку	утримання у покорі маси вільного народу, рабів, придушення їх опору
	гарантування прав і свобод громадян, соціальний захист	гарантії прав фактично отримували лише представники аристократичної верхівки, чиновництва, наближеного до царського двору, представники місцевої знаті, покірні центральній владі, хоча у Вавилоні та Індії держава гарантувала письмово (законодавчо) фіксовані права та передбачала обов'язки для усіх категорій і верств населення
	ідеологічна	ідеологізація державної влади, забезпечення панівного становища традиційних релігійних систем з метою підтримання самої влади, її сакралізації та полегшення управління країною
зовнішні	оборона країни	зміцнення армії, її привілейоване становище в суспільстві та державному апараті
	підтримання міжнародного миру	великі держави імперського типу діяли у міжнародних справах з позиції сили, використовуючи власні ресурси, армію для завоювань та захисту завойованих територій

Зазначимо, що для давньосхідних суспільств були відомі також республіканські форми державного правління, в яких значну роль відігравали традиції племінної демократії, наприклад республіки в містах-державах Фінікії, Месопотамії. Не відрізнялися деякі східні держави і повним набором формальних характеристик "східної деспотії".

Відповідно до цих основних функцій давньосхідної деспотичної держави, основними управлінськими відомствами були відомство публічних робіт, військове та фінансове, які мали силовий характер і виконували відповідно роботу по організації колективної праці населення і невільників, забезпечення ведення війни та охорони порядку, збору податків до державної казни.

Судочинство не було відділене від загальної адміністрації. Глава держави (цар), як правило, поряд із управлінськими та релігійними виконував також судові функції шляхом вирішення найважливіших справ, розгляду скарг та апеляцій, помилування. При царському дворі існували певні судові колегіальні органи.

Значну роль в державі відігравала армія, яка спершу формувалася через народне ополчення. Проте у пізні періоди розвитку держави переходили на систему найманого війська, яке формувалося з професійних воїнів, часто іноземців. До внутрішніх функцій армії спершу належала також організація правопорядку та охорона державної власності. Однак ця функція з розвитком спеціальних загонів поліційного типу втратила первісне значення.

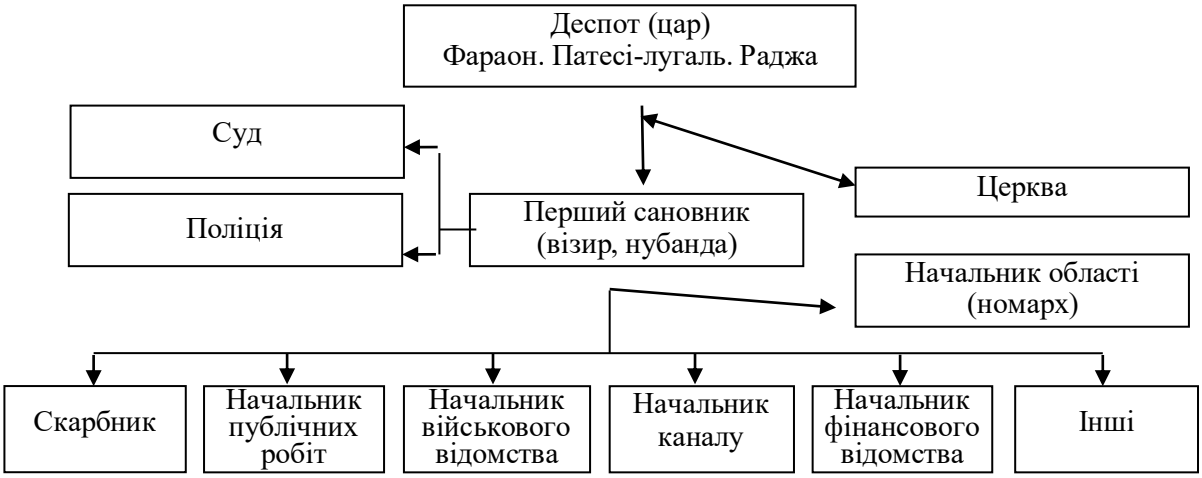

Схема 2.3. Система державних органів давньосхідних деспотій (Єгипет,Вавилон, Індія)*

Главою держави в **Стародавньому Єгипті** був цар, який носив титул *фараона*. Його влада мала насамперед символічні функції, адже символізувала єдність окремих територій (номів) єгипетської держави. Особа фараона обожнювалася, оскільки він вважався "сином бога", посередником між небом і землею, богами і людьми. Фараон мав необмежену владу, був головним жерцем, верховним власником земель, главою адміністративного апарату, верховним воєначальником, законодавцем і суддею.

Влада фараона здійснювалася через чиновників. Посаду першого помічника фараона займав *джаті* (візир), який очолював центральне управління адміністративним апаратом країни, колегіальні судові інститути при цареві, керував збройними силами, розподілом земель та громадськими роботами, надавав посади, здійснював вищі поліцейські функції тощо. Також центральними посадами в давньоєгипетській адміністративній системі були скарбник (відав державними ресурсами, збором податків), "начальник царських робіт" (відав зрошувальною системою, виконанням населенням повинностей), "управитель будинку зброї" (відав забезпеченням армії) тощо.

Апарат управління складався з армії і поліції. У період Нового царства майже вся армія стала професійною, її добірні війська комплектувалися з іноземців. Армія становила важливу, якщо не основну складову державного апарату, особливо у періоди активних завойовницьких війн.

Значного розвитку набув поліцейський апарат, що зумовлено потребою забезпечувати роботу зрошувальних систем, роботу на державних копальнях, охорону маєтностей фараона і знаті, будівництво пірамід, інші громадські роботи. Створено загальну і таємну поліцію, прикордонну варту, варту для охорони злочинців, особисту варту фараона і чиновників.

Судочинство не було чітко відокремлене від адміністрації. Вищими судовими функціями був наділений фараон, який міг вирішувати любу справу, скасувати рішення

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

інших судів. Зазвичай чиновники призначалися фараоном чи візиром до складу судових інстанцій. Вищим судом був "суд шести домів", що очолював візир. Всі судові справи вирішувалися колегіально. У період Нового царства виникла колегія 30 суддів – кенбет. У провінціях створювалися кенбети округів і міст, до яких входили чиновники і знатні громадяни. Також судові повноваження мали жерці, які організовувалися у храмові суди.

Місцеве управління очолювали *номархи*, які мали адміністрацію чиновників, що відали різними галузями господарства. До компетенції номархів входили судові функції. Вони вирішували спори про землю, воду, питання сімейних відносин.

У Стародавньому Єгипті до Нового царства суттєвий вплив на місцеве життя зберігали сільські (общинні) громади, які очолювали старости і колективні общинні ради – джаджати. Останні були органами адміністративної, господарської та судової влади на місцях. Вони реєстрували акти передачі землі, спостерігали за станом мереж штучного зрошування, за розвитком землеробства. Однак згодом громадські ради повністю втратили своє значення, а громадські старости увійшли до вертикалі чиновницького апарату.

Стародавній Китай, керований *ваном*-царем і величезною масою ієрархічно організованого чиновництва, був типовим прикладом східної деспотії. У Китаї імператор обожнювався і носив титул ван. Існував особливий культ імператора – "сина Неба". Вища військова і законодавча влада були важливими ознаками його широких повноважень. Він був вищим суддею, очолював військово-бюрократичний апарат, призначав вищих чиновників центрального і місцевого рівнів. Імперські чиновники були поставлені під суворий контроль центральної влади. Посади передавалися у спадок, проте з дозволу вана.

При правителях Ханьської династії (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) в державну практику введено продаж посад. Це полегшувало купцям, лихварям, розбагатілим ремісникам доступ до державного апарату, що спричинило поступове витіснення старої знаті з державного управління та фактично закривало доступ до управління незаможним верствам суспільства.

Центром управління був двір вана. Палацова система управління поєднувала діяльність з обслуговування самого вана та управління державними справами. Правителеві підпорядковувалися рада знаті та ієрархічний чиновницький апарат. Першим чиновником був найближчий помічник вана з дуже широкою компетенцією. Далі йшли радники, яким підпорядковувалися головні відомства управління та чиновники нижчого рангу. Центральний апарат імперії включав ряд відомств: фінансове, військове, судове, обрядів, сільського господарства, імператорського двору, палацової варти. Їх функції часто поєднувалися. Наприклад, фінансове відомство здійснювало свої функції разом з відомством імператорського двору, яке виконувало деякі функції з організації суспільних робіт.

Циньсько-ханьський Китай поділявся на області або округи, ті – на повіти, повіти – на волості. Нижчою адміністративно-територіальною одиницею була община. На місцях діяла складна система управління, що грунтувалася на підпорядкуванні цивільних і військових чинів. Провінції очолювали губернатори, які ділили владу з представниками військового відомства. Керівництво общиною здійснювали староста і старійшини. Міське управління очолювала рада старійшин.

Бюрократичний контроль розповсюджувався і на органи місцевого самоврядування. У часи циньсько-ханьської імперії у практику увійшла система доносів на всіх рівнях – від сільської общини до вищих чиновників, яка дозволяла підвищити ефективність виконання наказів та роботу підлеглих чиновників.

Армія відігравала значну роль. Вона складалася з постійної імператорської армії і народного ополчення. Постійна армія формувалася на основі військової повинності населення усіх областей. Військові повинності існували поряд із будівельними і гужовими. В армію брали чоловіків віком 23 – 56 років, які повинні були пройти річну підготовку, нести гарнізонну службу протягом року і місяць в році служити в ополченні за місцем проживання. На охорону державних кордонів відправлялися чиновники, які провинилися, злочинці, які втратили свободу за борги, бродячі торговці і лише в останню чергу вільні землероби.

Виділення судочинства із загальної адміністративної системи не мало завершеного характеру. Насамперед воно стосувалося кримінальних справ. Верховним суддею був ван. Судові функції виконували також спеціальний чиновник, який входив до складу центрального державного апарату, та один із членів імператорської ради. Судові повноваження мали й представники місцевої адміністрації. Судові спори вирішував начальник волості. Провінційний суддя був одночасно начальником в'язниць в окрузі. Дрібні позови в межах общини розглядали органи общинного самоврядування.

Особливості організації та функціонування державного механізму **Вавилона** розглянемо у період правління царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.), за якого Вавилонське царство досягнуло найбільшої могутності.

Перші правителі міст-держав Межиріччя носили титул патесі, що також поєднувався із титулом лугаль ("велика людина"). Влада царя Вавилона була необмеженою, що зокрема проявилося у його законодавчих повноваженнях. Цар оголошувався обранцем бога та був верховним керівником релігійного культу. Однак на відміну від Єгипту і Китаю, влада правителя сакралізувалася маншою мірою, адже цар вважався обранцем бога і служителем бога на землі, а не його сином. Він не був верховним жерцем. Окрім того царська влада обмежувалася сильним духовенством і заможною міською знаттю. Три священних міста Ніппур, Сиппар і Вавилон мали пільгові грамоти, що забезпечували їм привілейоване становище. Цар не мав права саджати у в'язницю громадян цих міст, змушувати працювати у храмових господарствах. Тобто влада правителя у Вавилонському царстві була суттєво обмеженою як світськими, так і релігійними традиціями, правовими нормами, тому не була деспотичною та авторитарною у класичному розумінні.

Центром управління був царський палац. Цар очолював значний управлінський апарат, про що свідчать збережені близько 60 наказів Хаммурапі царським намісникам в містах і окремих областях, а також воєначальникам, послам: про звільнення і призначення чиновників, проведення перепису населення, будівництва каналів, стягнення податків тощо. Особи, що керували царським господарством, займали вищі посади в державі. Чіткого розмежування функцій між ними не було. Цар, як і в інших давньосхідних державах, керував іригаційним господарством, будівництвом храмів, встановлював правила торгівлі, податки.

Перший помічник царя (нубанда) мав свій апарат управління. Його повноваження були дуже широкими – від управління будівництвом каналів і храмів до охорони громадського порядку і збору податків. До штату придворних чиновників входили також візир, дворецький, головний воєначальник, начальник фінансів тощо. Зрошувальною системою відав "управитель ріки". У величезному царському господарстві був численний штат різних наглядачів, контролерів, комірників і рахівників. До штату придворних чиновників входили також візир, дворецький, головний воєначальник, начальник фінансів тощо. Зрошувальною системою відав "управитель ріки".

Серед титулів місцевих правителів відомі шакканаку (обласні правителі), рабіануми (посадовці дрібніших територій). Вони відповідали за підтримання в порядку іригаційних споруд і спорудження нових каналів, мобілізацію місцевого населення, стежили за надходженням царських прибутків, збирали мита з купців, здійснювали поліцейські функції, командували загонами воїнів. Для контролю за діяльністю місцевих правителів на місця направлялися царські посланці, які отримували величезні повноваження. Чиновники різних рангів управляли царськими і храмовими господарствами.

Зберігалися органи общинного управління, зокрема общинні ради, ради старійшин. В інтересах політичної стабільності царі вимушені були надавати ряд привілеїв (звільняти від податків і військової служби, трудових повинностей) не тільки своїм слугам, крупним землевласникам, але і деяким вождям племен і храмам. Це власне й спричинило появу знаменитих Законів Хаммурапі.

Спершу судові функції виконували переважно жерці, проте завдяки реформам Хаммурапі вони були замінені світськими суддями. У Вавилоні вперше у стародавньому світі формувався прошарок професійних суддів, повноваження яких однак поширювалися і на управлінську діяльність. Існували особливі судові посади глашатаїв, поліцейських або судових виконавців, судових гінців і писарів. Вищу судову владу уособлював цар. За його дорученням діяли т.зв. "царські судді". Часто в ролі суддів виступали адміністративні органи, чиновники, зокрема на місцях шакканаку та рабіануми, в містах діяли колегії суддів. Судовий розгляд був відкритим. Для з'ясування істини практикувався "Божий суд" – *ордалії*. Наприклад, якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина була доведена.

У Вавилоні також особлива роль належала армії. Основна маса війська формувалася з ополченців. Однак постійне військо формували з найманців і рабів. Воно складало особисту варту царя і виконувало поліцейські функції. У Законах Хаммурапі відомо два види воїнів – редум і баїрум, означення яких є недостатньо чітким. Держава надавала воїнам землю за військову службу (ілку) разом з рабами. Наділ заборонялося продавати, дарувати, віддавати як борг. Воїн під загрозою смерті не міг ухилитися від царської служби. Службу за батька міг продовжити його повнолітній син. Закони також захищали простих воїнів від сваволі воєначальників.

Примітивні державні утворення складалися у **Стародавній Індії** в I тис. до н.е. на основі окремих племен або союзу племен у формі так званих племінних держав, в яких племінні органи поступово переростали в органи державного управління. Правителі перших державних утворень раджі виконували прості функції управління, забезпечували зовнішню безпеку, здійснювали судочинство, розпоряджалися земельним фондом. У деяких державних утвореннях влада раджі була виборною, що наближає їх до республіканської форми державного правління і суттєво відрізняє від давньосхідних державних формувань деспотичного типу.

При розгляді державного механізму Стародавньої Індії матимемо на увазі насамперед Індію у період розквіту імперії в епоху Маур'їв, що характеризувалася посиленням монархічної влади і зменшенням ролі родоплемінних органів влади. Для державного формування імперії Маур'їв, яка займала величезні території, були характерні дві суперечливі тенденції: прагнення імператорського двору до встановлення централізованого правління та прагнення регіонів до сепаратизму і автономії. Через це держава Стародавньої Індії не була класичним зразком централізації і бюрократизації.

Главою держави був цар (*раджа*), який мав обмежену законодавчу владу, очолював державний апарат, призначав вищих посадовців, виконував судові функції. Цар не вважався божественною особою, а "угодним богам", що знижувало священність його особи. Цареві-людині за Законами Ману прописувалося шанувати брахманів, що знають веди, чинити за їх порадою (VII, 37). Його влада сильно обмежувалася жерцями, адже він не мав релігійних повноважень, та *паришадом*. Паришад був фактично радою міністрів при цареві, яка здійснювала практичне управління підлеглими територіями. Паришад як політичний орган складався із військової і жрецької знаті, яка намагалась зберегти свої привілеї та обмежити абсолютну владу правителя. Існував ширший представницький орган сабха – збори державних чиновників, представників міст, провінцій.

Центральний адміністративний апарат в Індії був відносно слабкий в порівнянні з іншими державами Стародавнього Сходу, що було тісно пов'язано зі збереженням важливої ролі органів общинного управління, сильними позиціями родової знаті і традиційними релігійно-етичними нормами. Заміщення вищих посад було привілеєм невеликої групи аристократичних родин. До державного апарату входили чиновники, що відповідали за різні галузі господарства (управління царським господарством, збір податків, організація війська, головний суддя, придворний жрець тощо). Разом з призначенням чиновників була поширеною практика передачі чиновницьких посад у спадок. У часи розквіту імперії Маур'їв створена мережа наглядових посад, що передбачали функції шпигунів – царських таємних агентів, які спостерігали за функціонуванням апарату у центрі і на місцях.

Адміністративний поділ держави був досить складним. Її територія поділялася на головні провінції, які очолювали царевичі та придворні чиновники, звичайні провінції, які поділялися на округи. У функції правителя провінції входив захист її територій, охорона порядку, збір податків, забезпечення будівельних робіт.

У державі залишилися т.зв. староіндійські республіки гани і сатхі, що існували у лісових та віддалених місцевостях імперії зі своєю автономною системою управління та елементами демократичної організації. Земля в них все ще вважалась власністю громадян, що не виключало власності заможних верств. Панівне становище посідали кшатрії та їхня знать – раджі. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії. Функціонували народні збори громадян перших трьох варн, які розглядали державні справи.

Система судочинства поділялася на дві складові: царське і общинне судочинство. Вищим судом вважався суд, в якому брав участь цар, його помічники-брахмани і досвідчені радники. Цар мав право на амністію. В адміністративних одиницях функціонували судові колегії. Спеціальні судді здійснювали судочинство у кримінальних справах. Більшість справ розглядалися общинними (кастовими) судами. Окремі посадовці здійснювали нагляд за засудженими, розшукову діяльність, затримували підозрюваних.

Армія в Індії, як і в інших давньосхідних країнах, мала велике значення, особливо з огляду на орієнтацію держави на зовнішні грабіжницькі і завойовницькі походи, комплектувалася з найманців та ополчення (у випадку війни). Армія в Індії була кастовою. Носити зброю могли переважно кшатрії, які мали вищі військові чини. Військо в Стародавній Індії було численним і досить розвиненим. Головною його особливістю стало існування, поряд із чотирма родами військ (піхота, кіннота, колісниці, бойові слони) військового флоту та системи розвідки. Армія також виконувала правоохоронні функції.

4. Джерела та особливості давньосхідного права. Основні кодифікації

Право давньосхідних країн складало неодмінний елемент розвитку суспільних відносин, які його зумовили і які воно обслуговувало, та розвивалося разом із розвитком держави. Одна з найважливіших функцій держави полягала у закріпленні та систематизації, визнанні загальноприйнятих численних традиційних неписаних норм і правил суспільної поведінки (звичаїв), створенні на їх основі нових норм у відповідності з потребами суспільних відносин, розвитку господарства і державного управління. Ці норми насамперед прагнули закріпити панівне становище суспільних верств та угруповань, які перебували при владі, контролювали політичні, економічні та релігійні важелі впливу на життя більшості населення, а також закріплювали соціальну нерівність та його крайній прояв – рабство.

Таблиця 2.2. Основні риси права давньосхідних країн

кастово-становий характер	закріпляло соціальну нерівність, ієрархію станів і суспільних верств, кожна з яких мала окремий правовий статус; мало рабовласницький характер
синкретичність	право нерозривно пов'язане з релігією і релігійною мораллю, етичними нормами; правова норма мала релігійне обґрунтування
традиційність	основним джерелом права давньосхідних держав впродовж століть залишалися звичаї; у правових системах давньосхідних суспільств знайшли відображення норми старого родового ладу (колективна відповідальність членів сім'ї або всіх общинників за провину, здійснену одним з них, кровна помста, самосуд, *таліон*, принижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї тощо)
консерватизм	слабке сприйняття нововведень у системі правовідносин
казуїстичність	правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку (казусу) із суспільних відносин і практики державного управління
незавершеність	неповнота, нерозробленість цілого ряду інститутів і норм, відсутній поділ на галузі права
формалізм	дотримання зовнішньої форми в оформленні нормативних актів, текст яких за стилістикою зазвичай мав пафосний характер зі значним релігійним відтінком; виклад правових норм відповідав певним релігійним концепціям

Виходячи із зазначених основних рис права можемо стверджувати, що основним джерелом права у давньосхідних країнах був правовий *звичай* (*звичаєве право*). Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися у минулому, орієнтувалися на них. З розвитком централізованої монархічної влади з'явилися перші закони – збірки правових норм, письмові судебники, видані (санкціоновані) царською владою та підтверджені релігійним авторитетом. Їх прикладами є насамперед Закони царя Хаммурапі та Закони Ману. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, усталену судову практику. Іншими джерелами права були царські укази та розпорядження чиновників, а також судові рішення.

Незважаючи на загальні риси права давньосхідних держав, кожна правова система мала свої особливості створення та застосування правових норм, функціонування правових інститутів, правової культури в цілому.

Сучасні уявлення про право **Стародавнього Єгипту** є неповними, оскільки єдиним джерелом дослідження історії країни є ієрогліфічні написи на стінах гробниць знатних осіб та археологічні знахідки, які збереглися. Не виявлено значних пам'яток законодавчого характеру, як-то має місце у Вавилоні чи Індії. Прикладом можуть служити окремі розшифровані фрагменти, як-от "закон" фараона Рамзеса II (XIII ст. до н.е.), зміст якого приблизно свідчить про спрямованість приписів на зміцнення армії, регулювання суспільних відносин та діяльність державного апарату.

У цілому можна стверджувати, що класична форма деспотії, якою була держава Стародавнього Єгипту, зумовила примітивний стан реалізації таких базових правових

категорій, як правоздатність та правовий статус особи в цілому. Основи правопорядку грунтувалися на особистій волі фараона та формувалися під значним впливом його радників, які й здійснювали вище правосуддя. Разом з тим в основі функціонування правової системи були покладені вимоги справедливості і законності. Процесуальні норми до певної міри надавали можливості відповіді при судовому розгляді і контробвинувачення.

Правове регулювання власності

Стародавній Єгипет знав такі види земельних володінь: державні, храмові, приватні та общинні. Верховним власником землі формально вважався фараон. Доволі рано виникло велике землеволодіння храмових господарств і царських чиновників. Вони могли здійснювати різні операції з землею (дарувати, продавати, передавати у спадщину). У селі розвиток приватної власності стримувала общинна власність, яка поступово із суто колективної набула ознак приватного (сімейного та індивідуального) користування.

Основні види договорів: позики, найму, купівлі-продажу, оренди, зберігання, товариства тощо. Передача власності супроводжувалася наявністю свідків та відповідними обрядодіями релігійного характеру.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюб оформлявся на підставі договору від імені чоловіка і дружини. Договір визначав правове становище майна, яке принесла дружина як посаг. Воно залишалось її власністю, допускалась і передача дружині всього майна сім'ї. В Єгипті доволі довго існували пережитки матріархату, що призводило до досить високого становища жінки в сім'ї, яке був практично рівним з чоловіком. З часом чоловік став главою сім'ї, а жінка втратила попередню рівноправність.

Розлучення було можливе для обох сторін. Дружині належала частина посагу й у тому випадку, якщо вона залишала чоловіка із власної волі. Шлюби між кровними родичами заборонялися. Однак фараони як правило одружувалися на своїх сестрах для уникнення кровозмішання з нецарськими особами. Фараонам дозволялося багатожонство. Чоловіку дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю.

Єгипетське право знало спадкування за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом були як сини, так і дочки, які успадковували майно порівну. Проте певну перевагу мав старший син.

Злочини і покарання

Найбільш тяжкими злочинами вважалися посягання на державний лад і суспільний устрій (зрада, змова, повстання проти фараона, розголошення державної таємниці). У таких випадках поряд із злочинцем відповідальність несли і члени його сім'ї. Суворо карались злочини релігійного характеру (вбивство священних тварин, чаклунство тощо). Злочини проти особи: вбивство, членоушкодження, відхилення від правил лікування у випадку смерті хворого тощо. Серед майнових злочинів відомі крадіжка, обважування та обмірювання. До злочинів проти честі і гідності належала подружня невірність, згвалтування. Дуже розповсюдженим покаранням була смертна кара. Крім того застосовувалися інші покарання: відрізання носа, побиття палицями, тюремне ув'язнення, обернення в рабство, грошові штрафи. Вид покарання залежав від суспільного становища злочинця і тяжкості скоєного.

Судочинство

Не існувало істотних відмінностей між судочинством з цивільних і кримінальних справ. Судова справа розпочиналася з подачі позовної заяви і свідчень позивача та відповідача, якого потерпілий зазвичай сам доставляв до суду. Особливо небезпечних злочинців розшукували і доставляли до суду царські чиновники. Судова справа часто провадилася публічно. Вона вважалася закінченою після винесення суддею рішення. Воно оголошувалося без мотивів. Суддя прикладав до чола сторони-переможця судової справи зображення істини. Смертний вирок приводився до виконання негайно і публічно.

Особливості правового регулювання життя суспільства і держави у **Вавилонському царстві** розглянемо на основі тексту найвідомішої пам'ятки права Стародавньої Месопотамії – Законів царя Хаммурапі.

Закони Хаммурапі були знайдені в 1901-1902 рр. французькою археологічною експедицією при розкопках в місті Сузи у вигляді викарбуваних написів та зображень на чорному базальтовому стовпі. На ньому зображення Хаммурапі, що стоїть у молитовній позі перед богом Сонця вавілонян – Шамашем, який вручає йому Закони. Стовп був виставлений у центрі міста на площі, де відбувалося правосуддя.

Джерелами для збірника виступили звичаєве право, шумерські судебники та царське законодавство Вавилона. Текст документа складається з трьох частин: вступу, 282 статей і висновку. У вступі цар оголошує, що боги передали йому царство з метою "дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого…". Статті законів сформульовані у казуїстичній формі, тобто у вигляді рішення у конкретній справі, та поєднані за змістом: судочинство, майнові відносини, сімейні та спадкові відносини, захист особи, умови найму та ін.

Правове регулювання власності

У статтях законів відображено соціальну диференціацію суспільства. Суворо карається посягання на приватну власність, особливо на рабів. Ряд положень закріпили старі звичаї родового ладу, що передбачали колективну відповідальність общини за злочини, здійснені на її території.

Передбачено такі основні види власності: на землю, на будівлі (нерухоме майно), на рабів і рухоме майно. Закони виділяли державну (царську), храмову, общинну, приватну власність на землю. Почав формуватися інститут приватної власності. Верховним власником землі був цар, тому статті насамперед спрямовані на правове регулювання стосунків, пов'язаних з царсько-храмовим господарством. Ст. 6-25 присвячені охороні власності чиновників, храмів, общинників і царських людей. Цар надавав землю у володіння сільським общинникам і воїнам. Земельний наділ воїнів, що надавався їм державою за службу – ілка був особливим видом земельної власності (ст. 27, 28, 37, 39). Общинна земля перебувала як в колективному (вигони для худоби, луки тощо), так і в приватному володінні. Вільний общинник міг продавати, міняти, закладати, здавати в оренду, передавати у спадок свою ділянку, як і будь-яку іншу нерухому власність. Приватна власність суворо охоронялася.

Схема 2.4. Основні види договорів за Законами Хаммурапі

- купівлі-продажу
- оренди
- позики
- найму
- схову
- шлюбний
- доручення

Значна частина статей Законів Хаммурапі присвячена зобов'язальним відносинам, зокрема договорам позики, лихварським операціям (ст. 89–107), які вели тамкари, царські

чиновники, храми. Закони Хаммурапі згадували зобов'язання, що виникли із заподіяння шкоди (делікти) і з договорів. Договори укладалися за наявності сторін, об'єкта угоди і свідків, оформлялися письмово і реєструвалися спеціальним чиновником. Неспроможні боржники повинні були віддавати або свою землю, яка часто віддавалася під заставу, або членів своїх сімей в кабалу до кредитора. При договорі особистого найму проводилися чіткі відмінності між наймом осіб "благородних" професій (лікарів, будівельників тощо) і сільськогосподарських працівників, а також при наймі вільними рабів. Характерною рисою законів є прагнення захисту боржника від кредитора, запобігаючи борговій кабалі.

Шлюбно-сімейні стосунки

Сім'я у Вавилоні мала патріархальний характер. Однак вавилонську жінку не можна назвати повністю безправною. Вона могла бути свідком при укладанні договорів у присутності чоловіка або сина. У сімейні стосунки з вільними могли вступати раби. Шлюб скріплявся договором, сторонами якого найчастіше виступали наречений і батько нареченої.

Заборонялося кровозмішування між родичами, шлюби між свояками (мачухою і пасинками тощо) (ст. 154–158).

Шлюб був моногамним фактично лише для жінки. Чоловік міг не тільки жити з рабинею, але й узаконити дітей від співжиття з нею. При бездітності дружини чоловік міг узяти наложницю. Розлучення для чоловіка було можливим за певних умов. Він міг покинути безплідну дружину, давши їй викуп і повернувши посаг (ст. 138). Хвору дружину чоловік повинен був утримувати до смерті.

Патріархальні стосунки пов'язували батька і дітей. Головою сім'ї був чоловік. Він мав величезну владу над членами родини: міг віддати дочку у жриці; відітнути пальці синові, який його вдарив; вигнати дружину, яка його осоромлювала чи марнувала майно. Батько не мав права на життя і смерть дітей, але міг віддати їх в боргову кабалу, позбавити сина спадку, збільшити його спадкову частку тощо (ст. 165, 168). Для чоловіка допускалося багатоженство. Розлучення було вільним тільки для чоловіків. Закон встановлював тяжкі покарання за подружню зраду, але це стосувалось тільки дружини. Дружину належало втопити в річці, якщо вона під час перебування чоловіка у полоні поводила себе аморально.

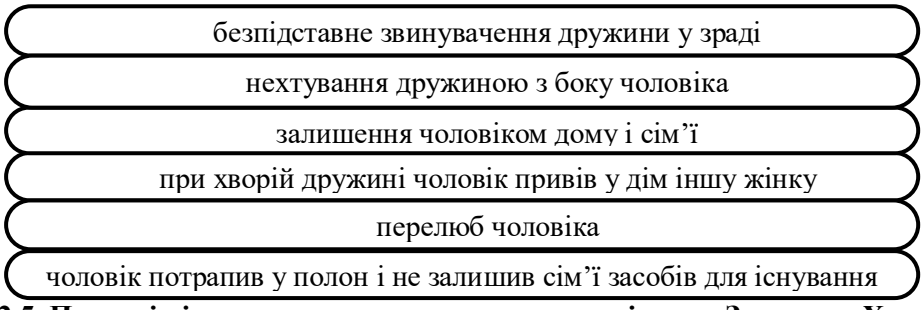

Схема 2.5. Правові підстави вимоги розлучення для жінок за Законами Хаммурапі

Жінка у Вавилоні мала певну правоздатність. Вона могла розпоряджатися своїм майном, укладати угоди, займатися ремеслами, лихварством, торгувати тощо. Чоловікові заборонялося розпоряджатися майном дружини без її згоди.

Спадкування відбувалося як за законом, так і за заповітом. Загальним правилом було спадкування згідно із законом тільки в межах сім'ї. Сини успадковували власність батька в рівних долях, дочки отримували придане. Всі сини зрівнювалися в своїх спадкових правах, якщо вони були від різних матерів або навіть від рабині, але були визнані батьком (ст. 170).

Злочини і покарання

У Законах Хаммурапі немає норм, що закріплюють загальні кримінальні принципи, що відносяться нині до кримінального права, але ряд положень засвідчують різний підхід до певних форм провини. Наприклад, нанесення в бійці побоїв, що призвели до смерті людини, каралося штрафом, сума якого визначалася залежно від того, хто був потерпілий (авілум або мушкенум). Ненавмисне нанесення рани іншій людині в бійці звільняло від покарання вільної людини.

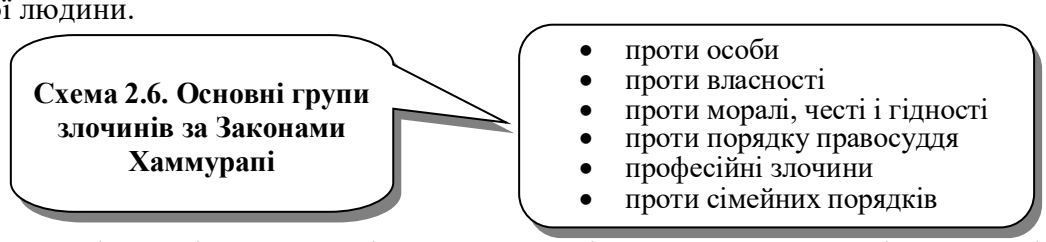

У тексті Законів Хаммурапі окремо не виділено як види злочинів державні і релігійні, які проте завжди карались смертю. Особливо небезпечні для всього суспільства правопорушення каралися стратою, яка застосовувалася також за принципом таліону. Страта застосовувалася у формі утоплення, спалювання, саджання на палю. Застосовувалися членоушкодницькі покарання (побиття кийками, відрізання носа та вух, відрубування пальців тощо). Іншими видами покарань були рабство, вигнання з общини, штрафи.

Злочини проти особи – це умисне або ненавмисне вбивство (дружиною чоловіка, невдала операція лікаря, що призвела до смерті хворого, доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора та ін.), тілесні ушкодження, образа словом і діями, наклеп тощо. В Законах детально говориться про тілесні ушкодження: пошкодження ока, зубів, кісток. У цих випадках при визначенні покарання діє принцип таліону. Однак він діяв лише серед осіб, рівних за суспільним становищем. Склалося певне уявлення про відмінності між умисним і ненавмисним злочином (ст. 206, 207), співучасть, підбурювання, приховування фактів, обтяжливих обставин злочину, ненавмисного правопорушення.

Важливу групу складали злочини проти власності. Найсуворіше охоронялася власність царського двору та храмів. До майнових злочинів відносилися крадіжка і грабіж, зняття з раба знаків його рабства, пошкодження чужого майна (ст. 224–226).

Наступна група норм стосувалася злочинів проти сімейних порядків: образа батька дітьми, кровозмішання, невірність дружини, розпуста, викрадання і підміна дитини тощо.

Судочинство

Судовий процес мав змагальний характер. Справа порушувалася за ініціативи потерпілого. Передбачалася відповідальність за неправдиві свідчення, наклепи, неперевірені факти, що каралося відповідно до виду основного покарання за злочин або за принципом таліону. На суддів покладалася велика відповідальність, адже вони не лише провадили судовий розгляд, заслуховували свідків, виносили рішення, але й проводили розслідування справи. Види доказів в суді: свідчення свідків, клятва, зізнання, речові докази, ордалії.

Специфічні риси **давньоіндійського права** насамперед виявляються у його джерелах, серед яких особливе місце належить дхармашастрам – збіркам релігійно-правових розпоряджень, правил (дхарм). Дхармашастри складені брахманами, а їх поява пов'язана з соціальним розшаруванням, загостренням суперечностей у староіндійському суспільстві.

Законам Ману (Манусміріті) належить особливе місце серед дхармашастр. Час їх появи припадає на період між II ст. до н.е. – II ст. н.е., а зміст, виражений у вигляді окремих віршів (шлок), переважно знайшов відображення у пізніших дхармашастрах. Авторами законів були, вочевидь, брахмани, які й дали законам ім'я Ману – міфічного заступника стародавніх

індусів. Збірник поділяється на 12 глав і 2685 статей. Безпосередньо правовий зміст мають лише статті, що містяться в основному у VIII і IX главах. Закони закріплювали варновий поділ, його походження, привілеї вищих варн. Особливістю Законів Ману є релігійний характер усіх його положень, які власне були не правовими приписами, а релігійними морально-етичними нормами. Зміст законів виходив за межі права. У них були положення, що стосувалися політики, моралі, релігії. Правова санкція тісно поєднувалася з релігійною.

Правове регулювання власності

Закони Ману свідчать про глибоке майнове розшарування давньоіндійського суспільства. Це розшарування стосувалося й земельних відносин. Про це свідчить ряд шлок глави VIII, присвячених суперечкам між общинами, селянами про межі земельних володінь, общинні колодязі, канали, межові знаки для будинків, сади. Норми Законів Ману спрямовані на охорону права власності на різні види рухомого майна: рабів, худобу, зерно, інвентар.

В Індії розрізняли державну, общинну, родову власність. Серед головних видів власності Закони Ману називають землю. Земельний фонд держави складали землі царські, общинні, приватних осіб. За незаконне присвоєння чужої власності (чужої ділянки землі) накладався великий штраф.

Угоди укладалися публічно, тобто у присутності свідків. У Законах Ману досить детально розроблений найдавніший вид договору – договір позики. Кредитор мав фактично необмежену владу над боржником. Допускалися такі засоби отримання боргу, як хитрість, примус. У випадку смерті боржника борг міг перейти на сина та інших родичів померлого. Особливе місце в давньоіндійському праві займав договір особистого найму. Напіврабське становище безправних орендарів, сільськогосподарських робітників у ряді випадків було гіршим, ніж становще раба. Кастові бар'єри накладали ряд обмежень на можливість займатися торгівлею представниками вищих варн і на торгівлю людьми. Самопродаж і продаж родичів в рабство передбачали вигнання з касти.

Угоди, укладені з божевільним, малолітнім, нетверезим, із застосуванням насильства чи обману, вважалися недійсними.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюбно-сімейним і спадковим стосункам присвячена глава IX, шлоки якої свідчать про існування патріархальних сімей, підлегле становище жінки (V, 154). Головне призначення жінки – народження дітей, турбота про сім'ю. Багатожонство стало загальновизнаним явищем. Воно було пов'язане з прагненням мати багато дітей, бо потомство і худоба визнавалися основними видами багатства. Форми укладання шлюбу: урочиста, з викупом, вільна угода, викрадення жінки. Шлюби укладалися з волі батьків.

Схема 2.7. Способи набуття власності за Законами Ману

- отримання спадщини
- знахідка
- купівля
- військова здобич
- позика
- виконання робіт
- отримання подарунка

Кастово-варнові обмеження в сімейних стосунках виявлялися з особливою повнотою. Однак допускалися шлюби, в яких чоловік належав до вищої варни, ніж жінка. Грубим порушенням правил вважався шлюб, коли чоловік з нижчої варни одружувався на жінці вищої варни. Шлюбний вік для чоловіків – не менше 20 років, для дівчат – 12 і навіть 8 років. В ідеальному шлюбі вік нареченої мав відповідати третині віку нареченого.

Чоловіку дозволялось привести в дім другу дружину, якщо перша мала злостивий норов, була марнотратною, тяжко хворою, скандальною, схильною до пияцтва (гл. IX ст. 81). Розлучення для жінки було неможливе. Зберігалися деякі пережитки давнього групового шлюбу. Вдови часто добровільно йшли на обряд "саті" – добровільне самоспалення на похоронному багатті свого чоловіка. Спадкування за заповітом. За законом спадкували лише сини (порівну). Дочкам обов'язково виділявся посаг.

Злочини і покарання

Кримінальне право за Законами Ману відзначалося досить високим рівнем розвитку. Закони розрізняли перший злочин та повторний, умисний і необережний, тяжкий злочин і незначне правопорушення, форми співучасті (приховування, підбурювання). Зберігалися пережитки родоплемінного ладу (таліон, ордалії тощо).

У Законах Ману передбачено 18 підстав судового розгляду. До першої групи належали договірні стосунки – несплата боргу, застава, продаж чужого майна, неповернення позики тощо. Далі норми, що стосуються порушення угоди, відміни купівлі-продажу, суперечки господаря з пастухом. Другу групу складають злочини – наклеп, образа дією, крадіжка, гра в кості і биття об заставу (прирівнюються до крадіжки), насильство, перелюбство. У переліку злочинів проти особи в Законах Ману перше місце займає вбивство і тілесні ушкодження. Суворість покарання за ці злочини залежала, по-перше, від тяжкості злочину, по-друге, від соціального становища злочинця і потерпілого. Найтяжчим злочином вважалося вбивство брахмана. Покарання мали на меті залякування, відшкодування збитків. Широко використовувалася смертна кара, як проста, так і кваліфікована (утоплення, спалення, саджання на палю, повішення). Стратою каралися будь-які посягання на державний чи суспільний лад, умисні вбивства.

Схема 2.8. Злочини і покарання у Стародавній Індії за Законами Ману*

Судочинство

Основними доказами в суді були покази свідків, речові докази, присяга, поведінка винного. До представників нижчих варн і рабів застосовувалися ордалії. Тобто в судочинстві

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

також велике значення мала належність до певної варни. Покази рабів, родичів і дітей вважалися ненадійними.

Право Стародавнього Китаю складалося під значним впливом філософсько-етичного вчення конфуціанства. Його постулати мали |навчанбезпосередній вплив на розуміння права, ієрархію злочинів, систему покарань, зміст окремих правових інститутів і норм.

У шань-іньський період і ранньочжоуському Китаї в регулюванні суспільних відносин головну роль відігравали етичні норми, що визначали відношення членів китайського суспільства до правителя вана і сімейні стосунки. Ці норми будувалися на шануванні батьків, старших, поклоніння перед ваном. Починаючи з періоду Чжань-Го посилюється роль права. Цьому сприяло зміцнення політичних позицій легістів. Вони вимагали чіткого встановлення закону, обов'язкового для всіх підданих незалежно від їх соціального становища, прагнули позбавити знать, чиновництво численних спадкових привілеїв з метою зміцнення сильної центральної влади. Протиборство конфуціанства і легізму визначило подальший розвиток права в Китаї з характерною суперечністю ряду його принципів і норм. Злиття конфуціанства, що стало державною релігією, і легізму на початку нової ери мало підсумком визнання комплексних морально-правових норм, що приписували виконання етичних правил і заборонних норм, порушення яких спричиняло покарання.

Правове регулювання власності

Верховна державна власність на землю співіснувала з громадським і приватним землеволодінням селян. Вже в середині IV ст. до н.е. в царстві Цінь була ліквідована законодавчим шляхом громадська рілля, кожному дозволено мати приватну власність і надано право розпоряджатися землею. Не дивлячись на ранній перехід основної маси общинної землі у власність окремих сімей і розповсюдження практики продажу землі, община ще в I ст. н.е. могла вступати у договірні поземельні відносини як самостійна сторона, а присутність представника общини була неодмінною умовою при здійсненні операцій. На цьому шляху стояла держава, яка постійно намагалася зберігати свою керівну роль в господарському житті.

Разом з купівлею-продажем почали розповсюджуватися договори оренди землі, застава землі лихварям, наймана праця і боргове рабство. У Стародавньому Китаї часто видавалися закони, які в тій чи іншій мірі відображали вимоги захисту дрібної приватної селянської власності. Існував звичай закладати дітей за борги, які ставали рабами, якщо не були викуплені протягом трьох років. Приватні раби могли бути продані державі.

Шлюбно-сімейні стосунки

У ранньокласовому шань-іньському Китаї в сімейному праві зберігалися пережитки родового ладу, допускалися шлюби між родичами, багатоженство. Сім'я мала патріархальний характер. Голова сім'ї виступав в ролі її володаря, власника майна. Великі сім'ї з їх родовим укладом почали слабшати разом з розвитком приватної власності на землю. Цей процес був прискорений політикою легістів. Борючись проти сепаратизму впливових великих сімей, сімейних кланів, що стало перешкодою на шляху до створення сильної центральної влади, імператор Шан Ян у 356 – 350 рр. до н.е. санкціонував примусовий поділ великих сімей. Однак велика сім'я як соціально-господарська структура повністю не зникла.

З часом у Китаї заборонили кровозмішання при укладанні шлюбів. Окреме правило забороняло нареченим носити одну і ту ж фамілію, щоб випадково не змішати споріднені

сім'ї. Одним з основоположних принципів соціального порядку був принцип "один чоловік – одна дружина". Він вимагав насамперед суворої вірності дружини чоловікові. Той міг мати "другорядних" дружин і наложниць (у разі безпліддя дружини), кількість яких визначалася залежно від соціального становища чоловіка. Заборонялися міжстанові шлюби, що мали наслідком кримінальну відповідальність, особливо шлюби вільних з рабами. Можливості жінки залишити свого чоловіка або протестувати проти розлучення були невеликі. Вона не мала права другий раз виходити заміж.

У давнину батько міг продавати дітей, окрім старшого сина, який користувався перевагами перед іншими дітьми.

Злочини і покарання

Кримінальне право стало найбільш розвиненою частиною правової системи. Старокитайському кримінальному праву були відомі такі поняття, як співучасть, обтяжуючі обставини, форма провини. Одне покарання призначали за навмисний наклеп, інше – за донос, що не підтвердився. Покарання мали на меті залякування. Тяжкість покарання за тілесні ушкодження залежала від того, були вони нанесені зі "злодійським наміром" чи у бійці. Чжоуському законодавству було відомо 500 видів злочинів. Незмінно в цьому списку перше місце займали державні злочини (зрада імператорові, бунт, дезертирство з армії, ін.). Стабільніший характер мала традиційна школа покарань: татуювання, відрізання носа, обрубування ніг, кастрація і страта. Вона поповнювалася іншими покараннями – биттям палицями від 100 до 500 ударів, зверненням у рабство, штрафом. Від тілесних покарань звільнялися діти, молодші 8 років і люди похилого віку, старші 70 років.

Остаточне затвердження традиційної системи покарань у V – IV ст. до н.е. пов'язане з його філософським осмисленням на основі використання сакральної цифри п'ять. Разом із злочинцями страті підлягали три покоління його родичів – по лінії батька, матері і дружини. Певне пом'якшення покарань під впливом одержавлення конфуціанства мало наслідком тимчасову відміну покарань невинних родичів злочинця і в затвердженні норми про безкарність приховування родичами своїх близьких, які здійснили злочин.

Судочинство

Судовий процес, за характером змагальний, включав елементи розшукового процесу. Розслідування злочинів доручалося окремим чиновникам. Воно починалося із заяви або доносу в місцеві управління. Неточність доносу каралася відповідно до скоєного злочину особою, якої стосувався донос. Заборонялося доносити на членів сім'ї, анонімні доноси. Чиновники повітів вели слідство і виконували вирок, наприклад биття палицями на місці в суді. Розслідування тяжких злочинів (заколотів, зради і ін.) передавалося в окружні управи. Покаранням за них була смертна кара. У судовому процесі застосовувалися тортури.

* * *

Перші форми державності сформувалися в ареалах найдавніших цивілізацій сходу (Стародавній Єгипет, Стародавня Індія, Межиріччя, Стародавній Китай) на етапі розкладу первісно-общинного родоплемінного суспільства у формі давньосхідних деспотій. Основою соціально-економічних і правових відносин у цих державах став поділ на вільне і невільне населення (рабів), достатньо чітка стратифікація населення на значною міро закриті суспільні групи, що мало відображення у правових нормах. Значний вплив на формування прав у цих суспільствах мали звичаї і традиції, тісно переплетені з релігійними нормами. Зі зміцненням централізованих держав почали виникати перші писані закони, які відображали

соціально-економічний, державно-правовий та загальнокультурний уклад давньосхідних суспільств і держав.

СЛОВНИК

Ван – титул царя в Китаї.

Варна – замкнута соціальна група суспільства, в основі якої лежали походження людини, вид занять та майнове становище.

Веди (на мові санскриту буквально "знання") – священні тексти, найдавнішін пам'ятки староіндійської літератури. Це рілігійно-філософські твори, збірники етико-правових настанов і ритуальні тексти, що створювалися брахманами.

Джаті (візир) – верховний сановник, найближчий помічник фараона в управлінні країною (концентрував в своїх руках максимум законодавчої, адміністративної, вищої судової та військової влади).

Жрецтво – служителі культу, яких шанували як посередників у спілкуванні людей з уявним світом богів і духів. Однією з найважливіших функцій жрецтва було прийняття жертвоприношень, призначених богам. У додержавний період їх функції виконували старші роду, чаклуни, шамани. З розкладом первісної громади, соціальною диференціацією виділяються професійні жерці. У рабовласницькому суспільстві жерці користувалися значним суспільним впливом і політичною владою, володіли багатствами.

Звичай – соціальна норма, правило поведінки людей, яке склалося у процесі співжиття людей у результаті фактичного його застосування упродовж тривалого часу.

Звичаєве право – сукупність звичаїв певного суспільства, санкціонованих державою як загальнообов'язкові правила поведінки.

Ілку – ділянка землі та інша власність, що надавалася воїнам за виконання службових обов'язків.

Легісти – китайські мислителі V–III ст. до н.е. Творці концепції деспотичної держави, яка є одноосібним творцем права (законів).

Моногамія – одношлюбність, форма шлюбу і сім'ї, сформованих чоловіком і жінкою. Виникнувши з парного шлюбу в епоху розкладу первісного суспільства, стала згодом панівною формою шлюбу.

Ном – окрема адміністративна одиниця у Стародавньому Єгипті, що володіла політичною та релігійною автономією, мала державницькі атрибути.

Номархи – правитель нома (очолював адміністративний, судовий апарат, військо нома, відав усіма господарськими справами).

Ордалії – "Божий суд" або випробування підозрюваного у здійсненні злочину водою, залізом, вогнем (вид отримання і підтвердження судових доказів).

Паришад – дорадчий орган при цареві у Стародавній Індії, який вирішував важливі справи управління державою.

Раджа – титул індійського царя.

Рента – прибуток з капіталу, землі або майна, що регулярно одержують їх власники, не займаючись підприємницькою діяльністю. Види земельної ренти: натуральна, грошова, відробіткова.

Таліон – принцип відповідальності у кримінальному праві, що полягав у завданні винному такої ж шкоди, якої той завдав потерпілому ("око за око, зуб за зуб").

Фараон – титул єгипетських царів. Їх імена вважалися священними, тому люди уникали практики називати царя по імені. З середини II тис. до н.е. єгиптяни називали царя пер-о – "великий дім", звідки й пішо видозмінене на давньогрецький лад "фараон".

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які основні фактори формування держави у Стародавньому Сході ?

2. Які спільні риси соціально-економічного укладу давньосхідних держав Ви можете назвати ?
3. Які основні елементи соціальної структури давньосхідного суспільства ?
4. Чи володіли певними правами раби у країнах Стародавнього Сходу ?
5. Які основні риси давньосхідної деспотії ?
6. Яке місце у правовідносинах давньосхідних суспільств займала релігія ? Здійсніть короткий порівняльний аналіз кожної з держав.
7. Чому, на Вашу думку, саме в Індії склалася найбільш чітка соціальна диференціація суспільства (кастово-варновий поділ) ?
8. Яке місце в державному механізмі давньосхідних держав займала армія ? Відповідь обгрунтуйте.
9. У якій із розглянутих держав Стародавнього Сходу правове становище жінки було найкращим ?
10. Які основні види договорів практикувалися у державах Стародавнього Сходу ?

Доповніть речення

– У Стародавньому Єгипті главою держави був... . Його першим помічником був ... Він виконував такі функції: … .
– Соціальною опорою давньосхідної деспотії виступає ..., тому що ... .
– Главу давньокитайської держави іменували... .
– Повноправні громадяни Вавилону мали назву … .
– Найчисленніша варна у Стародавній Індії – … .
– Верховним власником землі у давньосхідних країнах був … .
– Сімейні відносини у давньосхідних країнах мали … характер.
– Продаж батьком дітей у рабство практикувався у … .
– Основний вид покарання за злочини у давньосхідних країнах – … .
– У Законах Ману передбачено … підстав судового розгляду.

Творчі завдання

Складіть схему державного механізму Стародавнього Єгипту.

Складіть порівняльну таблицю: “Основні сфери правового регулювання за Законами Хаммурапі та Законами Ману”.

Закони	*Форми власності на землю*	*Право спадкування*	*Права жінок*	*Види злочинів*
Закони Хаммурапі				
Закони Ману				

Заповніть схему: “Варни у Стародавній Індії”.

Заповніть схему: “Основні джерела права у давньосхідних країнах”.

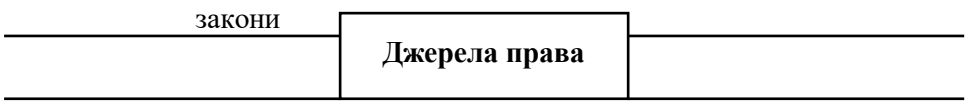

Розв’яжіть задачі

1. Під час правління Хаммурапі ставка податку для вільного населення складала приблизно 10 відсотків прибутку, для залежного населення – 33,3 відсотки. Іноді ця ставка доходила до 50 відсотків. В які роки, на Вашу думку, правителі підвищували податок, а в які знижували? Які категорії населення обкладалися підвищеним податком в першу чергу?

2. Чоловік, який вирішив одружитися, приніс в дім майбутнього тестя шлюбний дар і віддав викупну плату. Батько дівчини взяв дари і викуп, але згодом передумав і не дав згоди на шлюб. На що може розраховувати невдаха-наречений за Законами Хаммурапі ?
3. Один заможний чоловік домовився про купівлю саду, що належить редуму. Чи буде мати юридичну силу така угода? Відповідь поясніть.
4. У Стародавній Індії шудра, не витримавши постійних принижень і утисків з боку "двічі народжених", грубо облаяв брахмана. Наступного разу він ударив його рукою по голові, не заподіявши при цьому сильної травми. Яким покаранням має бути підданий шудра за Законами Ману? На якому принципі грунтується покарання?
5. По смерті брахмана залишилося чотири сини, які з'явилися за частками спадку батька. Усі сини народжені від дружин брахмана, які належали до різних варн. Яку частку спадку за Законами Ману повинен отримати син від дружини-кшатрійки ?

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Назвіть одну з найголовніших причин виникнення перших держав в Азії та Африці**: а) природні умови; б) особливості клімату; в) необхідність виконання робіт, пов'язаних з іригацією; г) усі зазначені.
2. **Влада фараона в Стародавньому Єгипті стримувалась:** а) візиром; б) релігійно-моральними нормами справедливості; в) державою; г) правом.
3. **Як порушувалась кримінальна справа у Стародавньому Єгипті ?:** а) за скаргою потерпілого; б) за показами свідків; в) за рішенням фараонів; г) за рішенням органу судочинства.
4. **У якій державі договір купівлі-продажу могли укладати жінки?:** а) Китай; б) Єгипет; в) Вавилон; г) Індія.
5. **В якій із держав Стародавнього Сходу ідеальним вважався шлюб, коли жінка втроє молодша за чоловіка ?:** а)Китай; б)Вавилон; в)Індія; г)Єгипет.
6. **Що в кримінальному праві Китаю означає п'ятичленна система покарання ?:** а) особливий вид покарання; б) п'ять катів беруть участь у покаранні; в) застосування до злочинців одне за одним п'яти видів покарань; г) відрубування руки.
7. **Яка форма рабства переважала в державах Стародавнього Сходу ?:** а) домашня; б) класична; в) військова; г) боргова.
8. **Вид власності на землю, особливий для Законів Хаммурапі:** а) приватна; б) общинна; в) ілку; г) державна.
9. **Яке покарання отримує син за Законами царя Хаммурапі, якщо він вдарить свого батька ?:** а) відрубування руки; б) відрубування пальців; в) смертна кара; г) штраф.
10. **Які з цих термінів є титулами давньосхідних монархів?:** а) раджа, нубанду, фараон, ван; б) фараон, патесі-лугаль, сян, раджа; в) фараон, патесі-лугаль, ван, раджа; г) фараон, баїрум, номарх, нубанду.

Література

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
3. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія: навч. посіб. / В.Д. Гончаренко (ред). – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
6. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 848 с.

7. История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 832с.
8. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: навч. посіб. / Крижанівський О.П. – К.: Либідь, 2006. – 592с.
9. Немировский А.И. История Древнего мира. Т.1-2. / Немировский А.И. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 456 с.
10. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
11. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
12. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.
13. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.,
14. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Шевченко О.О. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
15. Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Закони царя Хаммурапі

(витяги)

… Коли Мардук послав мене управляти народом і доставляти країні благополуччя, я вклав правду і справедливість в уста країни, [і] дав благоденство народові. Віднині:

(§ 1) Якщо чоловік, обвинуативши під клятвою чоловіка, кине на нього [підозріння в] убивстві і не доведе цього, – обвинувача його слід убити.

(§ 2) Якщо чоловік кине на чоловіка [підозріння в] чарівництві і не доведе цього, – той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить [від обвинувачення] і він лишиться цілим, того, хто кинув на нього [підозріння в] чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

(§ 3) Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це – судова справа про життя, цього чоловіка слід убити.

(§ 6) Якщо чоловік украде майно бога чи палацу, – його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити.

(§ 7) Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка чи з руки раба чоловіка без свідків і договору або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабиню, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, – цей чоловік злодій, його слід убити.

(§ 11) Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, – він брехун, зводить наклеп, його слід убити.

(§ 14) Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, його слід убити.

(§ 15) Якщо чоловік виведе за ворота раба палацу, або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, його слід убити.

(§ 21) Якщо чоловік зробить пролом в будинку, – його слід убити і закопати перед цим проломом.

(§ 22) Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, – його слід убити.

(§ 26) Якщо редум чи баїрум, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши наємника, пошле його своїм заступником, – цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

(§ 27) Якщо редум чи баїрум буде забраний [в полон?], будучи на царській службі, і після нього його поле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його [військову] повинність, – якщо той, повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

(§ 28) Якщо редум чи баїрум забраний [в полон?], будучи на царській службі, і його син може нести повинність, – слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.

(§ 30) Якщо редум чи баїрум заради своєї повинності покине своє поле, сад і дім, і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його поле, сад і дім, і буде нести його повинність протягом 3 років, то якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім, – не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести [її].

(§ 31) Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, - слід віддати йому його поле, сад і дім, і він сам нестиме свою повинність.

(§ 35) Якщо чоловік купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, – він втрачає своє срібло.

(§ 36) Поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [або орендну плату], не можуть бути віддані за срібло.

(§ 37) Якщо чоловік купить поле, сад чи дім редума, баїрума або того, хто приносить податок (орендну плату?), – його документ слід розбити, і він втрачає своє срібло, [а] поле, сад і дім повертаються їх [старому] хазяїнові.

(§ 64) Якщо чоловік дасть сад садоводові для запилення [пальм]60, то садовод, поки він держить сад, повинен віддавати 2/3 садового прибутку садовласникові, а 1/3 повинен брати собі.

(§ 128) Якщо чоловік, взявши дружину, не укладе з нею договору, – ця жінка не дружина.

(§ 129) Якщо чиюсь дружину застануть на ложі з іншим чоловіком, то слід їх зв'язати і кинути їх у воду. Якщо хазяїн дружини пощадить життя своєї дружини, то і цар пощадить життя свого раба.

(§ 134) Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів] для прожитку і його дружина ввійде в дім іншого, ця жінка не винна.

(§ 136) Якщо чоловік, покинувши свою общину, втече, і після цього його дружина ввійде в дім іншого, то коли цей чоловік, повернувшись, захоче взяти свою дружину, – дружина втікача не повинна повертатися до свого чоловіка, через те, що він зневажив свою общину і втік.

(§ 141) Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, – її слід викрити; якщо чоловік її захоче відринути її, – він може відринути її [і] не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відринути ЇЇ, – чоловік її може взяти іншу [дружину]; ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабиня.

(§ 153) Якщо дружина дасть умертвити свого чоловіка заради іншого мужчини,– цю жінку слід посадити на кіл.

(§ 159) Якщо чоловік принесе шлюбний дар в дім свого тестя, відцасть викупну плату, [але] зверне очі на іншу жінку [і] скаже своєму тестеві: "Я не візьму твоєї дочки", – батько дівчини може забрати все принесене йому.

(§ 160) Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і віддасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: "Я не віддам тобі моєї дочки", він повинен повернути в подвійному розмірі все принесене йому.

(§ 162) Якщо чоловік візьме дружину, вона родить йому дітей (а потім ця) жінка умре (буквально: піде до своєї долі), – її батько не може позиватися за її посаг – він належить її дітям.

(§ 182) Якщо батько не дасть посагу своїй дочці – божій жоні Мардука Вавілонського, не напише їй документа з печаткою, а потім батько її умре, – вона повинна відділити у своїх братів і одержати з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини; повинності їй не треба нести; свою спадщину божа жона Мардука може віддати, куди захоче.

(§ 195) Якщо син ударить свого батька, – йому слід відрізати пальці.

(§ 196) Якщо чоловік ушкодить око сина чоловіка, слід ушкодити його око.

(§ 200) Якщо чоловік виб'є зуб рівного собі, – слід вибити його зуб.

(§ 202) Якщо чоловік ударить по щоці вищого [за становищем], ніж він сам, – слід на зборах (публічно) ударити його 60 раз батогом з волової шкури.

(§ 205) Якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка, слід відрізати йому вухо.

(§ 215) Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем і вилікує [цього] чоловіка або зніме більмо (?) у чоловіка бронзовим ножем і вилікує око чоловіка, – він повинен одержати 10 сиклів срібла.

(§ 218) Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем, заподіє смерть [цьому] чоловікові або зніме більмо (?) у чоловіка бронзовим ножем і ушкодить око чоловіка, – йому слід відрізати пальці.

(§ 229) Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть Домохазяїну, – цього будівника слід убити.

(§ 282) Якщо раб скаже своєму хазяїнові: “Ти не хазяїн мені”, – він повинен викрити його як свого раба, і потім його хазяїн може відрізати йому вухо.

Закони Ману

(витяги)

I, 102 – З метою визначення в належному порядку обов'язків його (брахмана) і [членів] інших [каст], мудрий Ману, що походить від Самосущого, склав цей збірник [священних законів]

I, 107 – В цьому [збірнику] повністю викладено священний закон, доброчесність і зло [різних] діянь [людей], а також одвічні правила життя чотирьох каст.

I, 108 – Правило життя – вищий закон, викладений у священному одкровенні і записаний у священних законах, через те двічі народжений, хто бажає собі блага, нехай завжди додержує його.

РАБСТВО

X, VIII, 415 – Захоплений під прапором, даса за утримання, народжений в домі, куплений, подарований, одержаний в спадщину і даса в силу покарання – такі є сім розрядів даса.

VIII, 416 – Жінка, син і даса – троє не можуть мати власності; чиї вони, того і майно, яке вони придбають.

VIII, 417 – Брахман хай упевнено користується речами, [одержаними] від шудри (даси); оскільки у даси немає ніякої власності, то його хазяїн може взяти його майно.

VIII, 177 – Нехай боржник заплатить борг навіть роботою, якщо він рівної або нижчої касти, але якщо вищої, нехай віддає поволі.

IX, 179 – Якщо у якого-небудь шудри є син від даси чи від дасі, яка належить дасі, хай він одержить дозволену [батьком] частину спадщини; так постановив закон.

КАСТИ

I, 31 – А для процвітання світів він (Брахма) створив із своїх уст, рук, стегон і ступнів брахмана, кшатрія, вайш’ю і шудру [відповідно].

I, 87 – А для збереження всього цього всесвіту він, найясніший для створених з його уст, рук, стегон і ступнів, встановив особливі [обов’язки і] заняття.

I, 88 – Так, навчання Вед і вивчення їх, принесення жертв за себе і за інших, а також дачу і одержання [милостині] він встановив для брахманів.

I, 89 – Охорону підданих, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед і помірність у втіхах він вказав для кшатріїв.

I, 90 – Пасіння худоби, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед, торгівлю і лихварство – для вайш’ї.

I, 93 – Внаслідок походження з найблагороднішої частини тіла (Брахми), внаслідок первородства і знання (Веди) брахман по праву володар всього всесвіту.

VIII, 414 – Шудра (даса), навіть відпущений своїм хазяїном, не звільняється від обов'язків слугування, бо воно природжене для нього, хто може звільнити його від цього?

VIII, 418 – Нехай [цар] старанно примушує виконувати свої роботи вайш’ю і шудру, бо вони, нехтуючи своїми обов’язками, потрясають цей світ.

X, 96 – Хто через пожадливість живе заняттями вищих, того цар, позбавивши майна, хай негайно вижене.

X, 97 – Свій обов’язок, погано виконаний, краще, ніж добре виконаний чужий, бо той, хто живе [з виконання] чужого обов’язку, одразу ж випадає з [своєї] касти.

X, 99 – Шудра, коли він не може обслуговувати двічі народжених і йому загрожує загибель синів і жінки, нехай живе з ремісничих занять.

X, 121 – Але шудра [який не може утримувати себе, обслуговуючи брахмана], який старається заробити на прожиток, нехай обслуговує кшатрія, або нехай шудра живе, обслуговуючи багатого вайш’ю.

X, 123 – Обслуговування брахмана вважається найкращим заняттям для шудри; що б він не робив інше, воно для нього марне.

X, 129 – Шудра не повинен нагромаджувати багатства, навіть маючи можливість [зробити це], бо шудра, набуваючи багатство, утискує брахманів.

X, 64 – Якщо дочка брахмана від шудрянки народжує в шлюбі з брахманом [дочку, яка одружується також з брахманом і так далі], нижчий досягає вищої касти в сьомому коліні.

ЦАР

VII, 2 – Кшатрій, що дістав, як годиться, посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього [світу] згідно з законом.

VII, 8 – Царя, навіть [коли він ще] дитина, не слід зневажати, [думаючи, що він тільки] смертний, бо могутністю він божество з виглядом людини.

ПОДАТКИ

VII, 127 – Взявши до уваги [ціни при] купівлі і продажі, відстань, [витрати] на харчі й приправу і охорону товарів [державою], хай примусить купців платити мито.

VII, 128 – Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувались і цар, і виробник.

VII, 129 – Як п'явка, теля і бджола їдять свою їжу помалу, так помалу повинен брати цар щорічний податок.

VII, 130 – Царю треба давати п'ятдесяту частину худоби і золота, восьму, шосту чи дванадцяту частину зерна.

VII, 131 – Нехай він одержує ще шосту частину дерева, м'яса, меду і олії, пахощів, лікарських трав, соків, квітів, коріння і плодів.

VII, 138 – Ремісників усіх спеціальностей і шудр, що живуть з своєї праці, він може примусити працювати (на себе) один (день) у місяць.

VII, 139 – Нехай не підрізує коріння ні в себе [не збираючи податків], ні в інших [збираючи податки] з надмірною пожадливістю; підрізуючи коріння у себе, він шкодить і собі, і іншим.

X, 119 – Його (царя) істинний обов'язок – перемога; хай він не тікає під час небезпеки; захищаючи зброєю вайш'їв, хай примушує вносити законний податок.

ВІЙНА

VII, 87 – Цар, який охороняє свій народ і пам'ятає обов'язок кшатрія, викликаний [ворогом], рівним силою, сильнішим і слабшим, хай не ухиляється від битви.

VII, 90 – Коли б'ється з ворогами, хай не убиває ворога ні підступною зброєю, ні зубчатими стрілами, ні отруйними, ні стрілами з наконечниками, розпеченими на вогні.

СІМ'Я І ШЛЮБ

III, 13 – Для шудри призначена дружина тільки касти шудр; для вайш'ї – тієї і своєї касти; для кшатрія – тих обох, а також своєї; для брахмана – тих [трьох], а також своєї.

III, 56 – Де жінок шанують, там боги бувають задоволені; але де їх не шанують, все почитання богів марне.

V, 154 – Чоловіка, [навіть] недоброчесного, який зраджує [дружину] або позбавлений хороших рис, вірна дружина повинна завжди почитати, як бога.

IX, 46 – Ні продажем, ні розлукою дружина не звільняється від свого чоловіка.

IX, 81 – Дружину, яка не родить дітей, можна перемінити на восьмому році, яка родить дітей мертвими – на десятому, яка родить тільки дівчат – на одинадцятому, але сварливу – негайно.

IX, 91 – Якщо [дівчина], не віддана заміж, сама знайде чоловіка, ні вона не робить ніякого гріха, ні той, за кого вона виходить.

IX, 153 – Із спадщини [брахмана] брахман [син дружини брахманки] хай візьме чотири частини, син дружини касти кшатріїв – три, син дружини касти вайш'їв – дві, син дружини касти шудр – хай візьме одну частину.

IX, 185 – Не брати, не родителі, (а) сини дістають спадщину батька ... .

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: навч. посіб.[для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: У 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.

Тема 3.

Держава і право Стародавньої Греції

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1.Виникнення полісної організації суспільства і держави. Їх соціально-економічні характеристики.

2.Розвиток соціальної структури і державного механізму Афінської республіки.

3.Формування державності у Стародавній Спарті.

4.Джерела та основні риси права стародавньогрецьких держав.

1. Виникнення полісної організації суспільства і держави. Їх соціально-економічні характеристики

Давньогрецька цивілізація витворила унікальний культурний сплав здобутків людської думки у сферах філософії, науки, мистецтва, господарювання, військової справи, державотворчості і права. Вона стала основою греко-римського (античного) цивілізаційно-культурного спадку, започаткувала унікальну, своєрідну і багату правову традицію епохи Стародавнього Риму. Антична (від лат. antiquus – стародавній) цивілізація сформувалася на півдні Європи в басейні Середземного моря. Свого апогею вона набула у середині I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. Саме до цього часу відносимо успіхи стародавніх греків і римлян у всіх сферах людської діяльності, в тому числі у політико-правовій.

Створення перших протодержав на півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря у III–II тис. до н.е. стало результатом завоювання греками-ахейцями автохтонного населення цього регіону. Завоювання привело до перемішування різних народів, що породило самобутню крито-мікенську цивілізацію. Монархічний характер протодержав, для яких були характерні наявність державно-храмових господарств та земельної общини, свідчив про певну їх схожість із давньосхідними монархіями.

Розкладання первіснообщинного ладу і виникнення рабовласницького суспільства на території Стародавньої Греції датуються кінцем II – поч. I тис. до н.е. З огляду на географічні та економічні відмінності (країна розділена гірськими хребтами, які відділяють різні її території) ці процеси відбувалися нерівномірно і призвели до утворення невеликих за територією міст-держав – полісів. Це були політичні общини повноправних громадян, які за формою державного правління можна поділити на два типи – демократичні та аристократичні республіки. В останніх тривалий час зберігалися пережитки родоплемінної організації влади. Перший тип держави був притаманний для Афін, другий – для Спарти, які були найбільшими містами-державами Стародавньої Греції у середині I тис. до н.е.

Таблиця 3.1. Періодизація полісного етапу історії Стародавньої Греції

Гомерівський період, “темні віки” (XI– поч. VIII ст. до н.е.)	тимчасове повернення греків до родоплемінних відносин, спричинене завоюваннями території країни племенами дорійців; основними джерелами вивчення цього періоду є поеми Гомера “Іліада” та “Одісея”
Архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.)	формування полісної організації античних суспільства і держави
Класичний період (V–IV ст. до н.е.)	розквіт і занепад античного поліса

Вчені помітили, що давньогрецькому поету Гомеру був відомий лише один тип людського співжиття – поліс як політичний та економічний центр общини. Основну масу населення протоміста складали землероби, скотарі, а також нечисленні ремісники і торговці. Кожен поліс існував практично замкнуто. Лише зовнішня загроза могла об'єднати декілька полісів у тимчасовий військовий союз. Земля надавалась членам роду у користування за умови її періодичного перерозподілу. Виділялася аристократична верхівка, яка володіла більшими і кращими угіддями, ніж прості общинники.

Система управління таким полісом складалася з трьох елементів: царів, ради старійшин і народних зборів.

Схема 3.1. Структура і повноваження органів влади в архаїчних полісах-общинах

Царську владу зазвичай представляли декілька людей – своєрідний конгломерат "кращих" (aristoi), за висловом Гомера. Усією повнотою влади царі-басилеї володіли під час війни, коли вони очолювали ополчення своїх співплемінників. Посада була виборною, поступово ставала спадково-династичною. Найдавнішим органом була рада старійшин – *буле*. Її члени, досвідчені "старці", брали участь в обговоренні найважливіших справ життя общини. Поступово до складу буле стали входити найзаможніші общинники незалежно від віку. Вища влада за традицією належала народу – демосу, який періодично збирався на народні збори – агору.

Наприкінці IX – у VIII ст. до н.е. в історичному розвитку Стародавньої Греції відбулися значні зміни, пов'язані з формуванням рабовласницького ладу. Рабство мало патріархальний характер. Раби переважно використовувалися як домашні слуги, поварі, конюхи, економи, працівники в домашніх майстернях. З часом різниця між рабами і вільним населенням збільшувалася. Джерелами рабства у ранні періоди були в основному війни та морські піратські напади. Аристократичні сім'ї ставали першими власниками рабів. На початок I тис. до н.е. рабовласництво було поширеним явищем, хоча ще не стало основою господарського життя та соціального укладу давньогрецьких держав-полісів.

Відбувався активний процес розвитку приватної власності. Багато простих землеробів позбавлялися ділянок, які зосереджувалися в руках родової знаті. Проходило формування великого землеволодіння. Розподіл общинної землі на ділянки, їх перехід у спадкове сімейне володіння з розвитком майнової диференціації зумовив зубожіння маси вільних общинників, багато з яких за борги потрапляли в рабство або перетворювалися у батраків-фетів.

Географічна специфіка країни та особливості природних умов сприяли формуванню полісів як закритих держав. Поза суспільно-політичними процесами полісів залишалися раби та іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Кожен поліс мав свої особливості політичної організації, традиції, звичаї, правові норми та з розвитком приватної власності замінив в історичному розвитку Стародавньої Греції земельно-общинні родові колективи –

філи і фратрії. Писаного права ще не було, тому греки жили за звичаями предків. Прикладом такого звичаю може бути кровна помста.

Наприкінці VII–VI ст. до н.е. на перший план серед десятків давньогрецьких полісів вийшли дві найбільші і наймогутніші держави – Афіни і Спарта, які представляли протилежні форми державності і типи господарювання.

2. Розвиток соціальної структури і державного механізму Афінської республіки

Афіни розміщені в Аттіці, одній з областей Середньої Греції, через портові гавані Пірей і Фалери мають вихід до моря. Афіни не одразу стали центром Аттіки. У мікенський період на цій території було укріплене поселення. У гомерівський період Аттіка була поділена на декілька дрібних общин – ойкосів, які постійно ворогували між собою. Важливу роль в об'єднанні цих общин належить легендарному герою Тезею (VII ст. до н.е.). Коли Тезей був царем, він ліквідував ради старійшин і посадових осіб у різних містах та об'єднав усіх жителів навколо одного міста, створивши одну раду. Це об'єднання отримало назву *синойкізм*. Тезею приписують поділ населення за родом занять на геоморів – землеробів і деміургів – ремісників. Однак навіть після синойкізму продовжував зберігатися родовий поділ на чотири філи, кожна з яких поділялася на фратрії, що об'єднували декілька родів.

У VIII – VII ст. до н.е. в Аттіці склалася група родової знаті, яка мала назву *евпатриди*, що буквально означає "ті, що мають благородних батьків". Головним привілеєм евпатридів було володіння землею, а також право займатися торгівлею. В їх руках концентрувалися багатство і влада. Замкнутій *олігархічній* верхівці протистояла основна маса населення – демос, до якого входили дрібне і середнє селянство, ремісники, купці, власники кораблів, господарі ремісничих майстерень. Право громадянства вважалося священним і надавалося спадково чи за особливі заслуги перед державою. Політичні права мали лише чоловіки-афіняни.

Окрім того тут проживали вихідці з інших областей та общин Греції, які не могли стати повноправними членами філ і фратрій. Вони формували групу населення "нечистого походження" – *метеків*. Метеки були особисто вільними, але в політичних та економічних правах обмежені: позбавлені права власності на землю та нерухомість; мали обов'язок виплачувати особливий податок – метекейон; не мали права одружуватися на жінках-афінянках; не мали права напряму користуватися захистом афінського судочинства.

Особливий прошарок населення складали вільновідпущеники – звільнені від неволі господарями раби, які мали обмежені майнові права і не мали жодних політичних прав.

Нижчий прошарок населення складали раби, які були позбавлені прав. Джерелами рабства у період його розквіту (V – IV ст. до н.е.) в Афінах були боргова кабала, військовий полон, купівля рабів в інших землях, народження від рабині та віддання в рабство за злочин. Раби поділялися на державні і приватні. Господар не міг безкарно вбити свого раба. Рішення про смертну кару виносив лише суд.

Після падіння царської влади (приблизно у VIII ст. до н.е.) управління Афінами перейшло до архонтів, які обиралися з представників евпатридів. Спершу ця посада була пожиттєвою. Згодом архонтів обирали на десять років і зрештою – на один рік. По завершенні повноважень архонти ставали пожиттєвими членами ареопагу – вищої державної ради, що прийшла на зміну ради старійшин. Зі складу евпатридів формувався ареопаг – рада, що замінила буле. До складу ареопагу входили колишні і діючі архонти.

Також у VIII – VII ст. до н.е. продовжували збиратися народні збори, в яких брали участь лише громадяни, запрошені архонтами. Тому народні збори змінили назву з агори на *еклесію* (“зібрання викликаних осіб”, від гр. ekkaleo – “викликаю”). Цей механізм їх організації забезпечував панування родової верхівки (евпатридів).

Схема 3.2. Вищі органи влади в Афінах у VIII – VII ст. до н.е.

Політичне панування евпатридів, яке не задовольняло ні нову аристократію, ні ремісників і торговців, доповнювалося економічним. Величезна кількість селян попадали у боргову залежність від багатих евпатридів, які видавали позики через заставу землі. Якщо общинник не виплачував кредит у визначений термін, земля ставала власністю кредитора, хоча формально вважалася власністю того роду, до якого належав боржник. Общинник надалі працював на цій землі, але віддавав кредитору 5/6 урожаю. Через це їх називали пелатами або шестидольниками.

Таке тотальне панування евпатридів спричинило соціальну напругу, що посилювалася непропорційним у порівнянні з кількістю повноправних громадян (близько 10 % від кількості населення поліса) збільшенням кількості рабів та іноземців. У 30-х роках VII ст. до н.е. Кілон, за походженням аристократ, спробував здійснити державний переворот, що зазнав поразки. У 621 р. до н.е. евпатриди пішли на поступки, видавши перші “писані” закони – т. зв. закони Драконта (про них піде мова далі). Проте ці часткові заходи не вирішили докорінних проблем. Частина знаті була змушена продовжувати зміни, що виявилися у реформах Солона та Клісфена.

Для пом’якшення суспільно-політичних суперечностей були потрібні політичні перетворення, початок яким поклав Солон, обраний архонтом у 594 р. до н.е. Головною метою його реформ стало примирення інтересів різних угруповань вільних громадян.

Таблиця 3.2. Реформи Солона

зміст реформ
сисахфія (скасування усіх боргів афінських громадян)
встановлення свободи заповітів
запровадження єдиної монети
запровадження системи влади, що грунтувалася на основі майнового цензу (поділ громадян за майновим становищем на 4 розряди); майнове становище, а не родовитість визначало місце громадянина в ополченні
підвищення ролі народних зборів (еклесії)

засновано суд присяжних (*геліея*), до складу якого могли обиратися усі громадяни у кількості 6 тис. чоловік, та Раду 400 (буле), до якої могли обиратися громадяни перших трьох станів по 100 чоловік від кожного племені
закон про політичну активність громадян (зобов'язував учасників народних зборів висловлювати чітку позицію під час голосування у формі схвалення чи заперечення)
Результати
скасування боргового рабства
юридичне визнання приватної власності, допуск купівлі-продажу землі
обмеження власності евпатридів на користь торгово-ремісничих, купецьких і селянських верств населення через визначення граничного розміру володіння земельною власністю і надання можливості безземельним та малоземельним селянам викупити надлишки землі у тих, хто володів нею понад норму
цензова реформа сприяла позбавленню аристократії спадкових привілеїв
розширення політичних прав незаможної частини громадян
розширення прав народних зборів, що стали головним законодавчим і контролюючим органом Афін, сприяло демократизації суспільно-політичного ладу; збори і Рада 400 зменшили владу ареопагу і колегії архонтів

Реформи Солона завдали удару по родовій організації влади і привілеях родоплемінної аристократії, тому викликали її незадоволення. Частково задоволеним залишився демос, адже власність заможних осіб залишалась недоторканною. Чимало незаможних не мали змоги викупити землю з боргової кабали. Переділу землі не було проведено. Залишався утрудненим доступ демосу до верхівки політичного управління полісу. Реформи Солона зумовили зниження соціальної напруги, проте не мали наслідком докорінне вирішення суспільно-політичних суперечностей.

Таблиця 3.3. Поділ громадян Афін на розряди за реформою Солона

Розряд	*назва розряду*	*розмір річних прибутків*	*політичні права*	*вид військ*
I	Пентакосіомедимни	не менше 500 медимнів*	громадські посади (архонти і члени ареопагу, воєначальники)	– Кіннота
II	Вершники	не менше 300 медимнів	громадські посади	– Кіннота
III	Зевгіти	не менше 200 медимнів	громадські посади	– важка піхота
IV	Фети	менше 200 медимнів	лише участь в народних зборах	– легка піхота, допоміжні загони

Одним з наслідків реформ Солона стало утвердження *тиранії* Пісістрата, а потім його синів (560–527 рр. до н.е.). Пісістрат конфіскував землі евпатридів, які загинули в міжусобній війні або втекли за межі Афін. Поділив ці землі між малоземельними і безземельними селянами. Селяни отримали від держави дешевий кредит. Побудовано значний торговий і військовий флот. Підвищення податків і повинностей для заможних верств та інші заходи викликали незадоволення знаті, яка за підтримки Спарти повалила тиранію. Торгово-ремісничa верхівка на чолі з Клісфеном вигнала спартанців і закріпила своє становище новими реформами.

У 509 р. до н.е. Клісфен провів державні реформи, які сприяли завершенню ліквідації залишків родового ладу в Афінах.

* Медимн – міра сипучої речовини (зерна), яка дорівнювала 41–52 л.

Таблиця 3.4. Реформи Клісфена

Зміст
замість старого адміністративно-територіального поділу Аттіки на 4 племені введено нові територіальні одиниці: 10 філ, кожна з яких поділялася на 3 тритії (міська, прибережна і землеробська), які у свою чергу поділялися на деми
кожний громадянин приписувався до певної деми
Раду 400 замінено на Раду 500 (по 50 чоловік від кожної філи)
створено колегію десяти стратегів
розширені ряди афінських громадян шляхом надання багатьом метекам громадянських прав
для запобігання спробі аристократії реставрувати старі порядки у практику народних зборів була введена особлива процедура – *остракізм*
Результати
на зміну кровноспорідненому прийшов територіальний принцип поділу населення
головним наслідком реформ стала ліквідація залишків родового ладу та первіснообщинних відносин в цілому і створення основ демократичного республіканського рабовласницького устрою в Афінах

Внаслідок реформ у V ст. до н.е. сформувалася Афінська держава. Вона поділялася на чіткі локальні територіальні одиниці. Заможні міщани користувалися тими ж привілеями, що й заможні аристократи. До участі в управлінні допущено усіх вільних громадян. Скасовано боргове рабство. Виникає держава зі складною системою демократичних установ і широким застосуванням рабської праці. Однак новий державний порядок ще не означав повного утвердження в Афінах демократичної форми правління.

На розвиток Афін великий вплив мали греко-перські війни, що завершилися їх блискучою перемогою. Утворений в ході цих воєн союз грецьких держав спочатку очолювала Спарта. До 70-х років V ст. до н.е. керівництво союзом перейшло до Афін.

У V ст. до н.е. афінська демократія вступила в період свого розквіту. Стратег Ефіальт у 464 р. до н.е. провів політичну реформу, майже повністю позбавивши ареопаг політичної влади, передавши його основні функції народним зборам, Раді 500 і геліеї. Ареопаг позбавили права накладати вето на постанови народних зборів, забрали контролюючі та адміністративно-наглядові функції. З судових повноважень ареопагу залишено релігійні і окремі кримінальні справи.

Нові радикальні демократичні реформи пов'язані з ім'ям Перікла, одного з найвідоміших політичних діячів античності. Перебуваючи на посаді стратега з 444 до 429 р. до н.е. (з перервами) цей лідер демосу провів ряд реформ. Афіни стали сильною державою, яка багато в чому визначала внутрішню і зовнішню політику всієї Греції. На певний час Афіни стали найбільшим культурним і торговим центром всього Середземномор'я.

Таблиця 3.5. Реформи Перікла

Зміст
принцип жеребкування поширено на більшість виборних посад
усіх громадян зрівняно у політичних правах шляхом ліквідації уведеного Солоном майнового цензу на займання посад
введено оплату за державну службу, що спрощувало можливість долучитися до управління державою вихідців із незаможних верств
посилено роль народних зборів в управлінні державою
Результати
завершилося становлення демократичної системи, яка на тривалий час стала прикладом і зразком демократії для багатьох народів

Таблиця 3.6. Основні органи влади в Афінах у класичний період (V-IV ст. до н.е.)

Орган влади	*Місце в системі державної влади*	*Порядок формування, склад і структура*	*Повноваження*
Народні збори (еклесія)	верховний орган влади	збори громадян- чоловіків (спершу 10, згодом до 40 разів на рік), які досягли 20-річного віку, незалежно від майнового стану і роду занять	прийняття законів, ухвал; обрання посадовців і контроль; оголошували війну і мир; обговорення становища країни; розгляд прохань і скарг громадян; рішення за процедурою остракізму та ін.
Рада 500 (буле)	робочий орган народних зборів, вищий адмін. орган з управління службами Афін і передмість	члени ради (булевти) обиралися на 1 рік шляхом жеребкування з числа повноправних громадян, які досягли 30-літнього віку по 50 чоловік від кожної з 10 філ; поділялися на 10 комісій	попереднє обговорення і висновок щодо законопроектів для подачі на народні збори; вирішення питань благоустрою міста; управління фінансами; регулювання торгівлі; контроль за посадовцями, у т.ч. притягування до суду за розкрадання державної скарбниці; дипломатичні стосунки з іншими державами;
Геліея	найвищий судовий орган	6 тис. суддів-геліастів (по 600 чол. з кожної із 10 філо) обиралися на 1 рік з громадян, що досягли 30-річного віку; поділялися на 10 колегій (по 500 чол.), 1000 суддів були запасними; суд відкритий і гласний	суд першої інстанції у справах про державні злочини і зловживання посадовців; апеляційна інстанція у справах, розглянутих іншими судами; контрольні функції; могла відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами
Колегія архонтів	судочинство, організація культів	9 архонтів і секретар (з часом їх стало 40) обирали за жеребом – по одному від філи; архонти – епонім, басилевс і полемарх мали рівну владу, кожен з них вибирав собі 2 товариша (помічники)	приймали заяви і головували в судовій палаті геліеї з винесення вироків; вирішували релігійні, сімейні спори, справи щодо дотримання моралі і порядку відправлення культів
Колегія стратегів	спершу суто військовий орган, згодом широкі виконавчі повноваження	10 стратегів обиралися по 1 з кожної філи з впливових громадян; голова – перший стратег (автократор), обирався народними зборами	вирішення питань утримання армії і флоту; організація збору військових податків; продовольче забезпечення війська; укладення перемир'я; підготовка проектів рішень Ради 500 і народних зборів тощо
Ареопаг	спершу широкі контролюючі, згодом певні судові функції	представники аристократів, діючі і колишні архонти, які успішно прозвітували про свою річну діяльність	розгляд судових справ: про навмисні вбивства; про завдання ран і каліцтв з метою позбавлення життя; про підпали і отруєння, що мали наслідком смерть
Важливу роль в управлінні Афінами відігравали інші посадові особи (всього їх було близько 700 чоловік), які займалися різними державними справами (державний скарбник, воєначальники тощо). Усі посадовці в Афінах обиралися шляхом відкритих виборів на народних зборах або жеребкуванням строком на 1 рік і мали звітувати про проведену роботу перед найвищими контролюючими органами (залежно від рівня посади). Органи влади були колегіальними. Перед вступом на посаду кандидати перевірялися на професійну здатність, чистоту перед законом, моральні якості і відсутність боргів.			

Афінська армія формувалася на основі загального ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років. У мирний час всі афінські громадяни від 18 до 20 років були зобов'язані

пройти військове навчання. Афінське військо складалося з гоплітів, кінноти і піхоти. Воїнами служили фети і найманці. Значного розвитку набув флот.

Поліцією управляв один з архонтів. Поліція вела розшукову діяльність, стежила за громадським порядком, дотриманням моральності, санітарним станом у місті, охороняла державні будівлі і громадські споруди. Окремий підрозділ слідкував за дотриманням законності торгівлі. Поліція співпрацювала з колегією одинадцяти – органом, що здійснював нагляд за в'язницями і відав виконанням вироків. Поліцейська служба була непрестижною, тому її несли переважно метеки і раби-токсоти (близько 200 чоловік).

Судочинство окрім згаданих органів влади (насамперед геліея) здійснювали чотири колегії ефетів (справи про ненавмисні вбивства), колегія одинадцяти (переважно майнові злочини), колегія сорока (дрібні справи) тощо.

Ослаблена Пелопонеською віййною зі Спартою у 431 – 404 рр. до н.е., внутрішніми суспільно-політичними міжусобицями та соціальною напругою, породженою зростанням майнової нерівності, різким збільшенням нерівноправних іноземців-метеків, афінська держава на рубежі V – IV ст. переживає гостру кризу і поступовий занепад. У 338 р. до н.е. військо Філіппа Македонського розбило грецьке військо. У 336 р. до н.е. Афіни разом зі всією Грецією були завойовані його сином Олександром. У II ст. до н.е. після вторгнення римських легіонів Афіни, як і вся Греція, стали провінцією Римської держави.

3. Формування державності у Стародавній Спарті

Лакедемон – саме так у стародавні часи називали спартанську державу – був великою общиною, яка володіла родючою долиною ріки Еврот. Долина Лаконія знаходиться на півдні Пелопонеського півострова, відділена важкопрохідними горами від решти території, що значною мірою зумовило своєрідність культурно-історичного і державно-правового розвитку майбутньої Спарти. У мікенську епоху Лаконію заселяли ахейці. У XII–XI ст. до н.е. на Пелопонес вторглися дорійські племена, які захопили Лаконію, сусідні Мессенію та Аргос. У тих областях, де завойовники не могли подолати опір ахейців, вони йшли на мирне зближення. Укладалися змішані шлюби з місцевим населенням, засвоювалася їх релігія і культура. З X ст. до н.е. дорійці вели напружену боротьбу з сусідніми племенами за панування над усією Лаконією.

Саме у цей період відбувається формування верстви *періеків* ("ті, що живуть навколо") – жителів пограничних областей, які добровільно визнали панування Спарти. Вони були особисто вільними та користувалися громадянськими правами в общинах свого проживання. Періеки володіли майновою правоздатністю, могли мати сім'ю, займатися будь-яким видом діяльності. Основним заняттям періеків були торгівля і ремесла. На них розповсюджувався військовий обов'язок. Однак в самій Спарті періеки вважалися людьми "другого сорту", не маючи жодних громадянських (насамперед політичних) прав. Тобто уже за часів завоювання Лаконії склалися два основних стани спартанського суспільства: повноправні громадяни – спартіати і вільні, але позбавлені громадянських прав періеки.

Близько VIII ст. до н.е. у Спарті як і в інших грецьких полісах у зв'язку з різким зростанням кількості населення виникла проблема розширення земель. Проте, якщо більшість грецьких полісів вирішували цю проблему шляхом заморської колонізації, то спартіати вирішили її за рахунок завоювання сусідньої області Мессенії. Мессенські війни призвели до поневолення значної частини населення, яке сформувало третій клас давньоспартанського суспільства – *ілоти*. Вони перебували на напіврабському

підневільному становищі, були державною власністю, надавалися спартіатам для обробітку землі. Їх спартіати використовували переважно на домашніх роботах. Ілоти, на відміну від класичних рабів, не вважалися товаром, мали право вести власне господарство, вільно розпоряджатися частиною урожаю, створювати сім'ю. Спартіат міг карати ілота, передавати його іншому власнику, але не міг продати. Ілот був зобов'язаний підкорятися не лише своєму господарю, але й кожному спартіату. У випадку непокори його піддавали жорстокому побиттю. Ілотам всередині країни заборонялося носити зброю, але під час війни вони несли військову повинність як легкоозброєні воїни.

Існувала також суспільна група рабів, яка формувалася з військовополонених і перетворених на рабів періеків та ілотів. У цьому випадку спостерігалася класична форма рабства. У результаті першої та другої мессенських війн під владою Спарти опинилася дуже велика територія з численним населенням: 200 тис. рабів (ілотів); 32 тис. періеків; 10 тис. спартіатів (чоловіків-воїнів).

У цей же період – VIII–VII століття до н.е. – склалися форма державного правління і державний устрій Спарти. За формою державного правління Спарта була аристократичною республікою. Головну особливість цієї своєрідної політичної системи складала подвійна царська влада. З давніх часів у Спарті одночасно правили дві царські династії, що відповідало двом основним племенам – дорійців та ахейців, які часто ворогували між собою. Царі-архагети користувалися загальною повагою, але їх влада була сильно обмежена. Обидва царі входили до складу ради старійшин – герусії. Третім елементом державного механізму Спарти були народні збори (апела), які відігравали другорядну роль. Рішення на них приймалися автоматично без обговорення. Скликалися народні збори 1 раз на місяць. Порядок діяльності народних зборів давав можливість спартанській олігархії впливати на їх роботу, направляти їх діяльність у потрібному напрямі.

З утворенням нової суспільної верстви – ілотів, з'явився новий державний інститут, покликаний захищати інтереси аристократії й надалі обмежувати царську владу – колегія *ефорів* (буквально "наглядачі", "звіздогляди"). Кожні 8 років ефори усамітнювалися у святилищі богині Пасифаї в Спарті, де спостерігали за небом: якщо падаюча зірка пронеслася в одному напрямку – цар має бути усунений з посади, а якщо в іншому – його повноваження можна продовжити. Починаючи з VI ст. до н.е. ефори набувають все більше відповідальних функцій, а "звіздоглядство" часто використовувалося для зміщення небажаних їм царів.

Таблиця 3.7. Основні органи влади Спарти

Орган влади	*Місце в системі державної влади*	*Порядок формування, склад і структура*	*Повноваження*
два царі *(архагети)*	формально верховні правителі	влада була спадковою, але кожні 8 років проводилося ворожіння на зірках, за наслідками якого вони могли бути притягнуті до судової відповідальності або відсторонені від посади	спершу мали повноваження скликати народні збори, оголошувати війну і укладати мир, командувати військом, приймати послів; згодом їх влада обмежилася до символічного управління військом у походах, проведення жертвоприношень, участь в герусії
Рада старійшин *(герусія)*	верховний орган влади	28 геронтів, яких довічно обирали на народних зборах із знатних спартіатів, які досягли 60-річного віку, та 2 царі-архагети	ухвалення законопроектів для розгляду народних зборів; ведення переговорів з іншими державами; розгляд кримінальних справ про державні злочини

Народні збори (*апела)*	вищий законодавчий орган влади	брали участь усі спартіати віком 30 років	прийняття законів; обрання посадовців; вирішення питань війни і миру, союзу з іншими державами; розгляд питання про спадкоємство царів; судочинство у справах про посадові злочини
Колегія ефорів *(ефорат)*	найвищий орган управління	комісія з 5 чоловік, обраних народними зборами на 1 рік	скликання герусії і народних зборів, управління їх діяльністю; управління зовнішніми справами; нагляд за дотриманням законів; оголошення війни і миру; розгляд судових справ по майнових суперечках; контроль за діяльністю нижчих посадовців

За своїми повноваженнями ефори відповідали аристократичним магістратам, які створювалися у той час в багатьох давньогрецьких державах з метою обмеження царської влади. В Афінах, наприклад, таку функцію виконували архонти. Спарта в цілому за структурою державного механізму мало чим відрізнялася від інших грецьких полісів. Однак після другої Мессенської війни (друга половина VII ст. до н.е. – початок VI ст. до н.е) у внутрішньому житті Спарти відбулися кардинальні зміни, що призвели до перетворення могутньої відкритої для зовнішніх контактів держави у військовий лагер. Їх пов'язують ім'я напівлегендарного спартанського законодавця Лікурга.

Насамперед державний апарат був пристосований до швидкого придушення можливих повстань ілоті. Після остаточного підкорення Мессенії ілоти за чисельністю значно переважали своїх поневолювачів. Утримати їх в покорі можна було лише за допомогою жорстокого і систематичного терору. Тому періодично спартіати влаштовували облави на ілотів – так звані "криптії" (з грецької kriptos – "прихований", "таємний"). Ефори, вступаючи на посаду, оголошували війну ілотам і періодично направляли невеликі загони молодих войовничих спартіатів у селища. У денний час вони переховувалися, а вночі раптово нападали і вбивали найсильніших ілотів.

Загалом закони Лікурга практично не змінили державний механізм Спарти, проте підкорили військовим інтересам держави усе суспільне життя. Закони забороняли спартіатам виїздити за кордон, займатися торгівлею і ремеслами, носити прикраси, на власний розсуд виховувати дітей. Єдиною метою існування держави стала війна, на яку спартіати-чоловіки йшли як на свято. Найважливішим політичним принципом став принцип рівності. Усі спартіати, незалежно від походження і соціального становища, жили в однакових умовах: носили простий одяг; користувалися однаковими предметами побуту; їли однакову їжу. На виробництво і поширення предметів розкоші було накладено сувору заборону.

На чолі держави залишалися два царі, але фактично країною управляли ефори. Вони володіли насамперед судовими і поліцейськими повноваженнями, наглядали за приватним життям окремих громадян, мали право вимагати пояснень від царів, збирали та вели засідання народних зборів та герусії. Ефори керували фінансами і зовнішньою політикою.

Централізація військово-аристократичної влади у Спарті перетворила її на кінець V ст. до н.е. у наймогутнішу давньогрецьку державу. Проте перемога над Афінами в Пелопонеській війні (431 – 404 рр. до н.е.) стимулювала процеси майнового розшарування серед спартіатів, сприяла поступовому розвитку товарно-грошових відносин, чого вимагали й об'єктивні потреби розвитку суспільства, яке входило в глибоку кризу і застій. Поступово

ліквідовувався аскетичний спартанський спосіб життя. Остаточного удару Спарті завдала втрата територій, завойованих Македонією у IV ст. до н.е. Ослаблена Спарта з іншими грецькими містами в II ст. до н.е. відійшла під зверхність Риму.

4. Джерела та основні риси права стародавньогрецьких держав

Найдавнішим джерелом **афінського права** були звичаї. З кінця VII ст. до н.е. основним джерелом права стає законодавча діяльність верховних органів держави. До безпосередніх джерел вивчення стародавньогрецького права відносимо фрагменти віднайдених археологами записів законодавства міст-полісів, промов ораторів, твори Гомера, давньогрецьких істориків Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Плутарха, філософів Аристотеля, Платона та інших давньогрецьких мислителів.

Перша спроба створення "писаних" законів пов'язана з ім'ям архонта Драконта (приблизно 621 р. до н.е.). Його закони, які грунтувалися на звичаєвому праві, встановлювали жорсткі покарання. Стратою каралися не лише святотацтво і умисне вбивство, але й крадіжка овочів і навіть неробство. Одночасно була заборонена кровна помста, норми були спрямовані на захист майнових прав і приватної власності, що надало законам Драконта великого історичного значення.

Новим словом у законотворенні Стародавніх Афін стало законодавство архонта Солона (594 р. до н.е.), яке скасувало більшість попередніх законів Драконта. Воно зачіпало широке коло питань, пов'язаних з організацією державної влади і регулюванням нових цивільно-правових відносин (боргова реформа, закріплення приватної власності на землю).

Джерелами **права Спарти** були звичаї, традиції, систематизація яких пов'язана з ім'ям легендарного законодавця Лікурга. Проте у Спарті не було писаного законодавства, тобто фактично закони зводилися до тих же звичаєвих норм. Як зазначалося, за законами Лікурга населення Спарти поділялося на спартіатів, які володіли політичними правами, вільних, які не мали таких прав (періеки), і рабів (ілоти).

Закони Лікурга мали на меті забезпечити єдність спартіатів через формування суспільства і держави військово-табірного типу. Зокрема запроваджено аскетичний спосіб життя, формальну соціальну зрівнялівку у способі життя, ліквідовано обіг монет з кольорових цінних металів, заборонено торгівлю. Ці та інші особливості соціально-економічного укладу Спарти зумовлювали нерозвиненість правової системи держави, наявність значних пережитків родового устрою в політико-правовій організації держави.

Правове регулювання власності

В **афінському праві** ще не існувало поняття "право власності" як абсолютного права особи. На відміну від Спарти, в Афінах колективна власність панівної верстви суспільства мала обмежене розповсюдження. До неї відносилися державні маєтки і копальні, храмове майно тощо. Окрім державної землі, що переважно здавалася в оренду, існували громадські землі філ і демів. Майно, що перебувало у приватній власності, поділялося на "видиме" (земля, будинок, раби і так далі) і на "невидиме" (гроші, коштовності та ін.). Також речі поділялися на рухомі і нерухомі.

Між державною і приватною власністю існував органічний зв'язок, що полягав у тому, що приватна власність мала значний відбиток колишніх колективних уявлень про спільність майна і вважалася за надану державою. Сама назва земельних ділянок походила від слова "доля" (клерос), тобто ділянка, отримана від общини в результаті "веління долі" –

жеребкування. Під час війни на багатих громадян накладалася триєрархія – обов'язок споряджати за свій рахунок військовий корабель.

Афінське право розрізняло зобов'язання з договорів (вільні зобов'язання) і з деліктів (примусові – зобов'язання на підставі завдання шкоди). Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін. Найбільш важливі договори укладалися зазвичай у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ підписувався або обома сторонами (договір купівлі-продажу) або однією (зобов'язаною) стороною (договір позики). Виконання договору забезпечувалося завдатком, порукою третіх осіб і заставою. Заставлені речі були у володінні кредитора, який міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання.

Особливе значення в історії Афін мала застава землі (іпотека). При іпотеці закладена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, який позбавлявся права розпоряджатися нею. За умови невиконання зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора.

Серед договорів важливе місце займала купівля-продаж, що отримала велике розповсюдження у зв'язку з широким розвитком торгівлі як в самій Греції, так і з сусідніми з нею державами.

Схема 3.3. Основні види договорів у праві Стародавніх Афін

- купівлі-продажу
- позики
- найму
- підряду
- поклажі
- товариства

Зобов'язання із спричинення шкоди виникали при нанесенні шкоди майну. Вони мали наслідком відшкодування збитку. Шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувалася у подвійному розмірі.

У **праві Спарти** право власності мало свої особливості і в цілому було нерозвиненим. Земля довгий час вважалася державною власністю і була розділена на рівні долі (клери) між спартіатами. Клер заборонялося дарувати, розділяти, продавати або оформляти у спадок. На землі трудилися ілоти, які віддавали власникові у вигляді оброку половину зібраного урожаю. Все інше майно могли купувати і продавати як спартіати, так і періеки, та навіть ілоти. Земельними ділянками наділялися також періеки (ремісники, торговці), які за користування ними платили податки державі.

Спартіатам були відомі договори купівлі-продажу, позики, дарування тощо. Торгівля була розвинена слабко. Зобов'язальні стосунки не отримали такого розвитку, як в Афінах.

Шлюбно-сімейні стосунки

Безшлюбність **в Афінах** морально засуджувалася. Законним вважався шлюб лише між афінськими громадянами. Шлюбний вік зазвичай для чоловіків складав 18, для жінок – 14 років. Шлюб укладався за договором між нареченим і головою сім'ї нареченої. Наречений був зобов'язаний сплатити за наречену викуп. Не допускалося багатоженство.

Жінки мали значно менше прав, ніж чоловіки. Після заміжжя жінка знаходилася під подвійною владою батька. Розлучення для чоловіка було абсолютно вільним, а для жінки досить складною справою. Чоловік міг співжити з рабинею, оскільки такі стосунки не мали правових наслідків.

Влада батька над дітьми до правління Солона була майже необмеженою. Згодом вона дещо ослабла, але все ж залишалася великою. Злочином вважалося погане поводження дітей

з батьками, опікуна із сиротами, батьків з дітьми. Зрада дружини давала підстави чоловікові вбити її на місці вчинення перелюбу, або ініціювати порушення кримінальної справи.

Спадкування відбувалося за законом і за заповітом. Право на отримання спадку мали лише сини. Натомість дочкам брати мали забезпечувати посаг.

Спартіати приділяли велику увагу сімейно-шлюбним стосункам, особливо системі виховання дітей. Турбота про дітей починалася з турботи про матерів. Лише здорова жінка, на думку спартіатів, могла народити здорову дитину, в майбутньому справжнього воїна. Жінки були зобов'язані займатися спортом, брати участь в змаганнях, співати в хорі, бути моральним і фізичним зразком для своїх молодих синів-воїнів і надихати їх до активного військового способу життя.

Зазвичай подружні пари підбиралися посадовими (державними) особами для того, щоб від цього шлюбу народилися здорові діти. За законами з досягненням 30-річного віку хлопець одружувався. Неодружених в Спарті зневажали, їх навіть піддавали ганебним покаранням. Шлюб укладався з обопільної згоди батьків наречених.

Існував парний шлюб. Декілька братів мали одну дружину. Не засуджувалося надання дружини сторонньому чоловікові, якщо від нього очікувалося хороше потомство. Жінка в сім'ї займала досить високе становище. Вона володіла власним майном.

У Спарті батьки не мали права вирішувати долю своїх дітей. Відразу після народження дитини її оглядали старійшини і у випадку виявлення фізичних недоліків доручали батькові вбити дитину, скинувши її в урвище. У сім'ї дитина виховувалася до семи років. Потім хлопчиків забирали і виховували у загонах по 15-20 чоловік (агели). Їх виховували в суворих умовах, примушуючи у будь-яку пору року ходити босоніж, піддавали фізичним і моральним випробовуванням, обмежували в їжі, що часто штовхало дітей на крадіжки. До таких злочинів їх навіть заохочували, але того, хто попався "на гарячому" суворо карали за незграбність.

Дітей в Лаконії вчили висловлювати свої думки коротко і точно (звідси вислів "лаконічна мова"). Також їх навчали хорошому співу та іншим умінням.

Злочини і покарання

Афінському праву були відомі декілька категорій злочинів. Розрізнялись навмисні і необережні злочини, відомо було поняття самооборони. Проводилась різниця між підбурювачем і виконавцем злочину.

Таблиця 3.8. Категорії злочинів у праві Стародавніх Афін

Категорії злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
проти держави	- державна зрада - дезертирство - розголошення державної таємниці - ухиляння від військової служби	смертна кара з конфіскацією майна
проти поряду управління	- зловживання владою - казнокрадство тощо	відшкодування завданих збитків у 10-кратному розмірі
проти релігії	- безбожжя - недотримання релігійних обрядів - зневага до богів	смертна кара або вигнання з конфіскацією майна, атімія
проти особи	- вбивство - завдання тілесних ушкоджень - образа словом або вчинком тощо	від смертної кари до релігійно-моральних санкцій
майнові злочини	- підпал - крадіжка - пошкодження майна	компенсація завданих збитків у вигляді штрафів, обертання в рабство, конфіскація, тілесні покарання (для рабів) тощо

Найтяжчими злочинами були державна зрада, обман народу, внесення протизаконних пропозицій до народних зборів, образа богів, безбожжя, крадіжка храмового майна. До серйозних злочинів відносилися також вбивство, тілесні ушкодження, наклеп, образа, зрада дружини тощо.

У давньоафінському праві ще не було чіткого розмежування обставин злочинів, вчинених з умислу чи з необережності. Міра покарання залежала насамперед від тяжкості злочину. У випадку злочинів проти особистих інтересів мова найчастіше йшла про відшкодування збитків і штраф (зазвичай в подвійному розмірі від завданої шкоди). У випадку злочину проти інтересів держави – про покарання як таке. За найтяжчі злочини передбачалася страта. Проте також практикувалася матеріальна компенсація родичам вбитого. Злодія-рецидивіста обертали в рабство. Тілесні покарання застосовувалися до рабів.

Поширеною була *атімія*, за якою засуджений позбавлявся політичних прав (участь в народних зборах, займання державних посад). За хибне звинувачення у політичному злочині донощик (сикофант|) міг бути відданий до суду.

За **правом Спарти** покарання призначалися за рішенням суддів. Норми права вказували лише на ті діяння, які були караними. Найтяжчими злочинами вважалися злочини проти держави, а саме: замах на захоплення влади, військова поразка, дезертирство і попадання у полон до ворога, зрада тощо. Широкого поширення набули такі види покарань, як штрафи, вигнання, позбавлення прав – атімія (призначалася переважно за дезертирство) і страта, яка застосовувалася найчастіше у формі скидання зі скелі, удушення. Ілотів, на відміну від решти спартанського населення, карали без суду і попереднього слідства.

Судочинство

Порушення кримінальної справи **в Афінах** відбувалося за ініціативою потерпілої сторони. Такою стороною могли бути лише особи чоловічої статі громадяни Афін. За жінок позови подавали чоловіки, за рабів – їх господарі, а за метеків та вільновідпущеників – повноправні громадяни Афін.

Судовий процес за стороною, яка порушила справу, поділявся на два види – державний і приватний. Позивач за власний кошт офіційно оплачував розгляд справи, тобто сплачував судове мито і викликав відповідача до суду. Явка останнього на судове засідання не була обов'язковою. У випадку приватного судового процесу позивач міг ініціювати його припинення на будь-якій стадії.

Доказами вини підсудного були особисте зізнання, наявність письмових доказів, покази свідків, присяга сторін. Свідчити могли не лише повноправні громадяни, але навіть раби, до яких у ході розслідування справи та судового процесу могли застосовувати ордалії. Судові дебати проходили за участі професійних ораторів. Рішення виносили судді таємним голосуванням. Вищою касаційною та апеляційною інстанцією в Афінах була геліея.

Судові функції **в Спарті** виконували герусія, колегія ефорів, архагети і народні збори. Кримінальні справи, особливо про державні злочини, розглядала герусія. Цивільними справами відали ефори, а суперечками щодо користування дорогами – архагети. Втім реально з часом уся повнота судової влади перейшла до ефорів, які мали повноваження порушувати кримінальне переслідування проти посадових осіб (у тому числі проти архагетів) та самі ж керували розглядом справ в герусії. Відсутність писаного законодавства надавала ефорам необмежену судову владу. Доказами служили клятви, свідчення свідків,

ордалії та упіймання на місці злочину. Практикувалися позасудові розправи щодо ілотів і періеків.

* * *

Цивілізаційний розвиток державності у Стародавній Греції створив яскраві зразки державно-правових систем. Дві основні – афінська і спартанська – здійснили великий вплив на подальший розвиток державно-правової думки і практику державо- і правотворення у різних цивілізаціях, регіонах і країнах світу. Афіни з активним розвитком приватної власності, рабовласництва, підприємництва і торгівлі, республіканських суспільно-політичних інститутів стали зразком античної демократії і республіканської форми державного правління, яка незабаром стала основою державного устрою Римської республіки та заклала підвалини політико-правової культури європейської цивілізації.

Натомість Спарта – яскравий приклад рабовласницької аристократичної держави з пережитками первіснообщинного ладу, на етапі своєї найвищої могутності зі зразковими елементами військово-табірної організації та колективізму, які теж знайшли втілення в організації державно-правових систем різних країн світу, в тому числі у XX столітті.

СЛОВНИК

Апела – народні збори в стародавній Спарті, вищий орган державної влади, складався з усіх повноправних громадян-спартіатів.

Архагети – спартанські царі.

Архонти – посадові особи в Афінах, колегія яких після реформ Тезея замінила басилеїв.

Атімія – вид покарання в Афінах за злочини проти держави і релігії, що передбачав позбавлення громадянських прав і фактичне вигнання з поліса.

Геліея – вищий судовий орган Афінської держави (суд присяжних), що виник за часів Солона і складався з 6 000 громадян, старших 30 років, які обиралися на 1 рік.

Герусія – рада старійшин Спарти (28 геронтів + 2 спартанських царі).

Евпатриди – родова знать в Афінах.

Еклесія – народні збори громадян в Афінах.

Ефори – (колегія ефорів) у Спарті – один із вищих державних органів, що обирався зі складу спартіатів апелою строком на 1 рік.

Ілоти – категорія залежного населення Спарти (жителі захопленої Мессенії).

Метеки – некорінні жителі Аттіки, обмежені в правах.

Олігархія (з грецької – влада небагатьох) форма правління, за якої державна влада належить невеликій групі людей, зазвичай економічно найзаможніших. У випадку Стародавньої Греції виділяють аристократичну олігархію.

Остракізм – з часів реформ Клісфена голосування на афінських народних зборах за допомогою глиняних черепків щодо вигнання на період 10 років особи, яка загрожувала афінській демократії.

Періеки – особлива категорія населення в грецьких полісах, зокрема у Спарті. Не мали громадянських прав.

Рада 500 (буле) – з часів реформ Клісфена робочий колегіальний орган афінських народних зборів. Обирався по 50 осіб з кожної з 10 афінських філ шляхом жеребкування строком на 1 рік з числа афінських громадян.

Синойкізм – об'єднання стародавніх племен в Аттіці, здійснене у VII ст. до н.е. Тезеєм.

Сисахфія – реформи боргових відносин в Афінах, проведені Солоном. Означали насамперед скасування боргового рабства.

Тиранія – прогресивна форма державної влади у Стародавній Греції, при якій фактична влада знаходилася в руках одного правителя.

Фети – селяни-общинники, що втратили свій земельний наділ і були вимушені наймати на роботу до заможних селян за платню.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які основні фактори формування державності у Стародавній Греції ?
2. Які основні елементи соціальної структури давньоафінского суспільства ?
3. Які основні риси афінської демократії ?
4. Дайте визначення форми державного правління Стародавньої Спарти. Відповідь обгрунтуйте.
5. У чому причини відмінностей форми держави в Афінах і Спарті ? Відповідь обгрунтуйте.
6. Чи володіли певними правами раби у країнах Стародавньої Греції ?
7. Хто з афінських реформаторів увів оплачуваність державної служби ?
8. Яке місце в державному механізмі Стародавніх Афін займала геліея? Відповідь обгрунтуйте.
9. У якій із розглянутих держав практикувалося виховання підростаючого покоління у спеціальних тренувальних загонах з 7-річного віку ?
10. Чим відрізнялося право власності в Афінах і Спарті ?

Доповніть речення

- Родова знать Аттіки мала назву … .
- Рабство в Стародавній Греції мало … характер.
- Скасування боргів афінських громадян за законами Солона мало назву… .
- Поліцейська служба в Афінах була непрестижною, тому її несли переважно … і … .
- Державний інститут Спарти, покликаний захищати інтереси аристократії й надалі обмежувати царську владу, мав назву … .
- Державний і суспільний устрій Спарти у період найвищої могутності визначали закони … .
- Афінське право розрізняло зобов'язання з … і з деліктів.
- Шлюбний вік зазвичай для чоловіків складав .., для жінок – … років.
- Судовий процес в Афінах за стороною, яка порушила справу, поділявся на два види – … і … .
- Кримінальні справи про державні злочини у Спарті розглядала … .

Творчі завдання

Складіть схему державного механізму Стародавньої Спарти.

Складіть порівняльну таблицю: "Основні напрями правового регулювання в Афінах і Спарті".

Країна	*Форми власності*	*Право спадкування*	*Права жінок*	*Види злочинів і покарань*
Афіни				
Спарта				

Заповніть схему: "Розряди афінських громадян за реформами Солона".

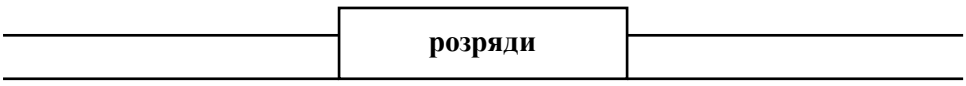

Заповніть схему: "Найтяжчі злочини за кримінальним правом Афін".

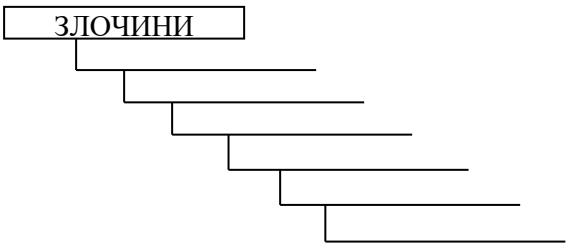

Дайте відповідь на тестові завдання

1. Родоплемінна верхівка в Афінах мала назву: а) геомори; б) деміурги; в) евпатриди; г) фети.

2. На чолі виконавчої влади в Спарті стояли: а) ефори; б) герусія; в) архонти; г) геронти.

3. Однією з реформ Клісфена було створено: а) Раду 400; б) ареопаг; в) Раду 500; г) апелу.

4. Як каралася крадіжка овочів за законами Драконта ?: а) смертна кара; б) штраф; в) ув'язнення; г) рабство.

5. Якими способами набувалася власність у Афінах ?: а) первісним і похідним; б) первісним і штучним; в) завоюванням та захопленням; г) приєднанням нічийого.

6. Два види зобов'язання в Афінському праві: а) договірне і літеральне; б) вільне і примусове; в) довготривале і короткострокове; г) завдаток і застава.

7. Яка найсуттєвіша відмінність Спартанської держави від Афінської ?: а) монархічна влада; б) демократичний устрій; в) держава мала не лише аграрний, а й військовий характер; г) важливі зміни в економіці.

8. Чим пояснювалася подвійна царська влада у Спарті ?: а) об'єднанням двох дорійських племен; б) правлінням двох династій; в) бажанням спартіатів; г) колегіальністю.

9. Який орган влади Спарти міг призупинити будь-яке рішення народних зборів ?: а) самі народні збори; б) геронти; в) герусія; г) царі.

10. Яка з галузей права була найбільш розвинена у Спарті ?: а) шлюбно-сімейне; б) кримінальне; в) зобов'язальне; г) речове.

Література

1. Аннерс Э. История европейского права / В.Н. Шенаев (отв. ред.). – М., 1996. – 400 с.
2. Берман Г. Западная традиция права: Эпоха формирования / Берман Г.; [пер. с англ.]. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.
3. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
4. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730с.
5. Всеобщая история государства и права / [под ред. К.И. Батыра]. – М.: Былина, 2005. – 515с.
6. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
7. Золоева Л., Порьяз А. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим / Л. Золоева, А. Порьяз. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 447 с.
8. История государства и права зарубежных стран. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.
9. История Древней Греции: учеб. / [Андреев Ю.В., Комеленко Г.А., Кузищин В.И., Маринович Л.П.]; под. ред. В.И. Кузищина. – [3-е изд., перед. и доп.]. – М.: Высшая школа, 2003. – 399 с.
10. Карпюк С.Г. Роль толпы в политической жизни архаической и классической Греции / С.Г. Карпюк // Вестник древней истории. – 2000. – № 3. – С. 3-15.
11. Косарев А.И. Всеобщая история государства и права / Косарев А.И. – М.: Юриспруденция, 2007. – 504с.
12. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
13. Немировский А.И. История Древнего мира. Т.1-2 / Немировский А.И. – М.: ОМЕГА, 1999. – 345 с.
14. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
15. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
16. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А.Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.
17. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Шевченко О.О. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Арістотель про найдавніший державний лад Афін

На вищі посади обирали за благородством походження і за багатством; правили урядові особи спочатку довічно, а пізніше протягом десяти років. Найважливішими і першими в часі з посад були цар, полемарх і архонт. З них першою була посада царя, вона була успадкованою від батьків. Другою приєдналась до неї посада полемарха, через те, що деякі з царів показали себе у військових справах слабими. … Останньою є посада архонта. … Тому тільки недавно ця посада набула важливого значення, будучи розширена додатковими обов'язками. Що ж до фесмофетів, то вони були обрані багато років пізніш, коли вже обирали урядових осіб на рік. Вони повинні були записувати правові положення і зберігати їх для суду над суперечними сторонами. …

Архонти мали право вирішувати справи остаточно, а не так, як тепер, провадити тільки попереднє розслідування. Ось як стояла справа з посадами архонтів.

Нарешті, рада ареопагітів, хоч мала обов'язок бути тільки охоронцем законів, розпоряджалася більшістю найважливіших справ у державі, накладаючи кари і стягнення безапеляційно на всіх порушників порядку. Це пояснюється тим, що вибір архонтів робився за благородством походження і за багатством, а саме з них і обиралися ареопагіти.

Арістотель про реформи Клісфена

... Клісфен, стоячи на чолі народної партії, на четвертий рік після повалення тиранів при архонті Ісагорі насамперед розподілив усіх на 10 філ замість 43, бажаючи їх змішати, щоб більше число людей користувалось громадянськими правами. … Потім він встановив раду п'ятисот замість чотирьохсот, по п'ятдесят з кожної філи, а тоді було по сто. Поділив же він не на 12 філ для того, щоб йому не доводилося ділити по існуючих раніше третіях: саме, в 4 філах було 12 третій і не довелося б йому тоді змішувати народ. Він поділив і країну по демах на 30 частин - 10 міських, 10 берегової області, 10 з внутрішньої і, назвавши їх третіями, жеребом вибрав по 3 в кожну філу, щоб в кожну входили частини з усіх цих областей. І він зробив демотами між собою тих, що живуть в кожному з демів, щоб люди не викривали нових громадян, називаючи їх по батькові, а щоб називали за ім'ям демів. Ось чому афіняни називають самих себе за іменами демів.

Після цього державний лад став далеко більш демократичним, ніж солонівський. Саме, виявилося так, що закони Солона скасувала тиранія, залишаючи їх без застосування, інші ж, нові закони, видав Клісфен, маючи на увазі інтереси народу; в числі їх був виданий і закон про остракізм.

…Потім стали обирати стратегів по філах, з кожної одного, а над усім взагалі військом начальником був полемарх.

Плутарх про законодавство Лікурга

З численних нововведень Лікурга найпершим і найважливішим було створення ради геронтів (старійшин), яка, за словами Платона, будучи поставлена поряд з владою царів, що набрала яскравого характеру сваволі, і діставши рівне з нею право голосу, найбільше сприяла врятуванню держави і мудрості управління. Справді, державне управління, не маючи міцності і схиляючись то в бік царів для встановлення тиранії, то в бік народу для торжества демократії, після того як посередині між цими крайностями була поставлена опора у вигляді влади старійшин, здобуло рівновагу і дуже міцний устрій, тому що завжди 28 геронтів, приєднавшись до царів, мали можливість проти стати демократії, а з другого боку могли підтримати народ, щоб не допустити тиранії.

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.

Тема 4.

Держава і право Стародавнього Риму

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Формування державності у Стародавньому Римі.**
2. **Державний механізм Риму у період республіки. Трансформації соціальної структури.**
3. **Зміни державного устрою в Римі на етапі переходу від республіки до імперії.**
4. **Форма держави у Стародавньому Римі в періоди принципату і домінату.**
5. **Римське право: основні етапи розвитку та джерела.**
6. **Римське право докласичного періоду. Закони XII таблиць.**
7. **Римське право класичного і постклассичного періодів.**

1. Формування державності у Стародавньому Римі

Продовжуючи розгляд розвитку державності і права Античності, розпочинаємо розгляд державотворчих процесів продовжувача традицій давньогрецької державності – Стародавнього Риму. Утворившись як місто-держава, Рим за майже тисячоліття свого існування став величезною світовою державою, що розповсюдила своє панування на країни Середземного моря, Балканського півострова та Західної Європи.

Таблиця 4.1. Періодизація історії державності Стародавнього Риму

царський період	753 – 509 рр. до н.е.	Розкол родоплемінних відносин, формування основних рис соціальної структури давньоримського суспільства, зародження державності
республіканський період	509 – 27 рр. до н.е.	Соціальне структурування суспільства, розквіт рабовласницьких відносин і державності республіканського типу
період імперії	27 р. до н.е. – 476 р. н.е.	Занепад республіканських традицій, формування одноосібної імператорської влади, розклад рабовласництва і поділ Римської імперії на частини з подальшою деградацією державності
• *Принципат*	• 27 р. до н.е. – 284 р. н.е.	
• *Домінат*	• 284 – 476 рр.	

Час створення міста Рим, яке історична традиція відносить до 753 р. до н.е., характеризується процесами розкладання первіснообщинного ладу у племен, які проживали в басейні ріки Тібр. Сама назва міста походить від імен міфічних братів-близнюків Ромула і Рема. Об'єднання трьох племен (латини, сабіни та етруски) призвело до формування в Римі єдиної родоплемінної общини.

Усі общинники мали однакові права та обов'язки як громадяни, воїни і власники землі. Єдність громадян римського поліса скріплювалась колективним землеволодінням і обов'язковою військовою службою. Окрім належності до певного роду, людей поєднувала

спільна релігія. З часом, під впливом демографічного розширення та завоювань, родові зв'язки слабнули, а з родів формувалися окремі сім'ї. Люди, які походили по чоловічій лінії від засновника роду, стали називатися *патриціями* (від лат. pater - батько).

Сприятливі для скотарства і землеробства кліматичні умови, вигідне географічне розташування манили до Риму прийшле населення сусідніх племен. Проте обмеженість земельного фонду в цих умовах поставила під загрозу добробут самої общини. Природним результатом, що дозволяв хоча б тимчасово вирішити наявні проблеми, було перетворення общини на замкнуту організацію, що не допускала до своїх рядів представників інших племен чи родів. Населення, яке опинилося за межами давньоримської общини, отримало назву плебс. *Плебеї* залишалися вільними, але були обмежені в майнових і особистих правах.

Третьою суспільною верствою давньоримського суспільства на етапі переходу від родоплемінних відносин до рабовласництва були клієнти (від лат. clientis – слухняний) – комбінована верства з чужоземців, які постійно або тимчасово проживали в Римі, відпущених на волю рабів, незаконно народжених дітей, які користувалися особистою свободою, але перебували у різних формах залежності від патриціїв (їх патронів). Система патронату в Римі набула великого поширення. Патрон мав право на необмежену кількість клієнтів, яким надавав земельні ділянки, худобу, засоби виробництва, залучав до військових походів. Клієнти у свою чергу мали право на володіння рухомою власністю та розпоряджатися своїм майном. Тобто вони були позбавлені політичних прав, а також були обмежені у праві створення сімейних зв'язків з римлянами.

Знаковою для римської державності була верства рабів. Рабовласництво у ранні періоди розвитку Риму мало патріархальний характер.

В організації римської общини привертає увагу її чіткість. До общини входило 300 родів, які об'єднувалися в 30 курій. Останні у свою чергу входили у 3 триби. Кожна курія в народних зборах (куріатні коміції) була представлена лише воїнами (100 піших і 10 кінних) і мала один голос. Внутрішня організація римської общини була типовою для військової демократії. На чолі общини стояв виборний вождь-рекс (цар). Він обирався спеціально уповноваженими народними зборами і після обряду інавгурації отримував повноту влади в державі. Цар командував військами, здійснював керівництво повсякденним управлінням в общині і вважався посередником між богами і римським народом. Органом управління була Рада старійшин (Сенат), до якої входили старійшини з кожного із 300 родів. Сенат був вищою владою у період між скликаннями народних зборів, розробляв закони, укладав мир, обговорював оперативні питання. Посада Сенатора була довічною. До народних зборів (куріатні коміції), входили всі дорослі чоловіки, здатні нести військову службу. Вони обирали вищих посадових осіб, обговорювали пропозиції Сенату, приймали закони, оголошували війну. Вагому роль в суспільно-політичному та господарському житті країни відігравало жрецтво.

Таблиця 4.2. Жрецькі колегії у Стародавньому Римі

Назва	*Повноваження*
авгури	робили висновки про діяльність посадових осіб на основі спеціальних обрядів ворожінь, спостереження за явищами природи
феціали	проводили церемоніал оголошення війни
понтифіки	знавці та охоронці звичаїв

Воєнізований характер римської родової общини дозволяв їй якийсь час підтримувати замкнутий стан. Проте з часом у зв'язку із зростанням чисельності плебсу і поступовою

майновою диференціацією його збідніла частина ставала все більш небезпечною силою для римської общини. Становище ускладнювалося тим, що з активізацією військових завоювань римляни були вимушені залучати плебеїв до участі у військових походах. Плебеї почали боротьбу за зрівняння в правах з членами римської родової общини. Вони боролися передусім за право брати участь у розподілі громадського земельного фонду та в управлінні загальними справами. Боротьба закінчилася перемогою плебеїв, які зруйнували замкнуту римську родову організацію і відкрили шлях до утворення єдиної держави.

Історична традиція пов'язує закріплення першої суттєвої перемоги плебеїв і зміцнення державності у Стародавньому Римі з реформами шостого рекса-царя Сервія Туллія (VI ст. до н.е.). Вони поклали в основу громадської організації Риму майновий і територіальний принципи замість належності до родової аристократії.

Насамперед все вільне населення Риму поділили на шість майнових розрядів. В основу поділу покладений розмір земельного наділу, яким володіла людина. Кожен розряд виставляв певне число озброєних чоловіків, з яких формувалися центурії (лат. centum – сто) – військові сотні.

Таблиця 4.3. Поділ населення на розряди за реформами Сервія Туллія

Номер розряду	*Розмір майнового статку*	*Кількість центурій*
Перший (*вершники*)	не менше ніж 100 тис. мідних асів*	18 центурій кінноти та важкоозброєна піхота (80 центурій)
Другий	не менше 75 тис. асів	22 центурії
Третій	не менше 50 тис. асів	20 центурії
Четвертий	не менше 25 тис. асів	22 центурії
П'ятий	не менше 12,5 тис. асів	30 центурій
Шостий (*пролетарі*)	менше 12,5 тис. асів	1 центурія
		Всього 193 центурії

Центурії поділялися на молодші і старші. Перші складалися з громадян віком від 16 до 45 років, другі (резерв) – віком від 45 до 60 років. Кожні п'ять років проводилося повторне переоцінювання майнового становища римлян.

Центурії стали не лише військовою, але й політичною одиницею, оскільки створено новий вид народних зборів – центуріатні комісії (збори військових сотень). Під час їх скликання кожна центурія мала один голос, що давало політичну перевагу у прийнятті рішень представникам заможної верхівки – аристократії (98 із 193).

Друга частина реформ – поділ вільного населення за територіальним принципом – підсилила процес послаблення і розкладу кровноспоріднених зв'язків, що лежали в основі первісної організації. У Римі створено 4 міських і 17 сільських територіальних округів, за якими збереглася стара назва племен – триби. До них входили і патриції, і плебеї, що жили в ній і підкорялися її старості. В межах триб сформувався ще один вид народних зборів – трибутні коміції, в яких кожна триба мала один голос.

Наслідки реформ Сервія Туллія: завершено процес руйнування основ родового ладу та запровадження нового суспільно-політичного устрою на основі майнового і територіального поділу населення; надано політичні права плебеям; запроваджено нові органи влади – центуріатні і трибутні коміції; введено постійний податок на утримання війська, що переводило давньоримську армію на регулярну основу функціонування. Зазначені реформи ознаменували перехід римської державності від родової монархічної організації до республікансько-аристократичної форми правління.

* 1 ас – мідна монета масою 327,5 г.

Деспотичне правління останнього, сьомого за ліком, римського царя Тарквінія Гордого визвало величезну ненависть у давньоримського народу, тому про продовження одноосібної монархічної влади не могло бути й мови. Вигнання Тарквінія Гордого і його спроби повернути владу зброєю легенда відносить до 509р. до н.е. З цього часу прийнято вести відлік історії Римської республіки.

2. Державний механізм Риму у період республіки. Трансформації соціальної структури

З поваленням влади царів постала проблема формування нової структури державної влади. Ненависть римлян до одноосібної влади привела до рішення про запровадження одразу двох посад правителів, що поклало початок колегіальності управління. Цих правителів назвали консулами, термін повноважень яких обмежувався 1 роком. Кандидатури нових консулів пропонував Сенат, а центуріатні коміції обирали двох з переліку претендентів. Лише перші римські консули були обрані стихійно. Ними стали Луцій Брут і Публій Валерій. Останній очолював повстання народу проти Тарквінія Гордого. Консули очолювали систему магістраті (вищих посадових осіб в Римі), про яку піде мова далі. Тріумвірат центральних органів влади формували народні збори, Сенат і магістрати.

Народ як сукупність повноправних громадян вважався джерелом влади. Тому формально вищим органом влади в Римі вважалися народні збори. В Римі було три види народних зборів-коміцій (від лат. comitia – збори, схід): куріатні, центуріатні і трибутні. Після реформ Сервія Туллія головну роль відігравали центуріатні коміції. Вони складалися з представників аристократичних і багатих рабовласників. Головною тенденцією розвитку цієї владної інституції в Римі стало послаблення повноважень куріатних і посилення влади трибутних коміцій.

Таблиця 4.4. Народні збори (коміції) в республіканському Римі

куріатні коміції	*центуріатні коміції*	*трибутні коміції (плебейські і патриціансько-плебейські)*
➢ формальне введення на посаду осіб, обраних іншими коміціями; ➢ нагляд за дотриманням релігійних культів	➢ прийняття законів; ➢ обрання на посади вищих посадових осіб (консулів, преторів, цензорів); ➢ оголошення війни; ➢ розгляд апеляцій на смертні вироки; ➢ дарували або позбавляли права громадянства	➢ обрання нижчих посадових осіб (квесторів, едилів, ін.); ➢ обрання плебейського трибуна; ➢ розгляд апеляцій по цивільних справах; ➢ прийняття законів (з III ст. до н.е.)

Народні збори в Римі скликалися за рішенням магістрату, що міг перервати збори і перенести їх на інший день. Він же головував на скликаннях народних зборів і оголошував питання, що підлягали обговоренню. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування було відкритим і лише в кінці республіканського періоду почало проводитися таємно.

Хоч народні збори вважалися органом влади народу і уособленням полісної демократії, фактично управляли державою Сенат і магістрати.

Важливу роль в державному механізмі Римської республіки відігравав Сенат, який формувався з представників знатних громадян. Власне ця його ознака стала основною при визначенні форми державного правління Риму як аристократичної республіки. Сенатори

(спочатку їх було 300, за кількістю патриціанських родів, а в I ст. до н.е. – 600, згодом – 900) не обиралися. На першому етапі республіки сенаторів призначав консул. За законом Овінія (312 р. до н.е.) список сенаторів став готувати цензор. Кандидат у сенатори повинен був походити із знатної сім'ї, бути багатим, мати в своєму послужному списку посаду, одержану в результаті виборів на народних зборах. Спеціальні посадові особи – цензори, що розподіляли громадян по центуріях і трибах, один раз на п'ять років складали списки сенаторів і багатих сімей, що вже як правило займали вищі державні посади.

Формально Сенат був дорадчим органом і його ухвали називалися сенатус-консульти. Проте компетенція Сенату була широкою. Він контролював законодавчу діяльність центуріатних і плебейських зборів, затверджував їх рішення, заздалегідь розглядав (з правом відхилення) законопроекти, контролював діяльність посадових осіб. У розпорядженні Сенату перебувала державна казна. Сенат відав зовнішньополітичними питаннями, скликанням ополчення і призначав на військові посади. Не маючи прямої законодавчої влади, Сенат присвоїв собі право тлумачення законів, яке нерідко оберталось створенням нових законів. У надзвичайних ситуаціях Сенат міг ухвалити рішення про встановлення диктатури. Його повноваження підносилися не тільки над консульськими, але й над повноваженнями диктатора.

Магістрати – посадові особи, які обиралися центуріатними і трибутними коміціями на певний термін (у більшості на 1 рік) та здійснювали управлінсько-виконавчі функції.

Схема 4.1. Принципи організації ординарних магістратів республіканського Риму

- виборність
- колегіальність
- терміновість
- відповідальність перед народом
- безоплатність служби

Між магістратами існувала система стримування і противаг, в основі якої лежали принципи колегіальності прийняття рішень та *інтерцесії*. Вищий за рангом магістрат міг відмінити рішення нижчого. Магістрати ділилися на старших (вищих) і молодших, ординарних (звичайні) і екстраординарних (надзвичайні).

Таблиця 4.5. Магістратура Римської республіки

Магістрат	*Місце в системі магістратури*	*Порядок формування, склад і термін повноважень*	*Повноваження*
Ординарні			
консули	найвищий магістрат	обиралися центуріатними коміціями на 1 рік, 2 особи	• головували в Сенаті, на народних зборах; • командували армією; • укладали перемир'я з ворогом; • мали необмежену владу в провінціях
претори	вищий магістрат, помічники консула	обиралися центуріатними коміціями на 1 рік, 2 особи (наприкінці республіки 8)	• заступники консулів; • воєначальники; • вели засідання коміцій; • виконували доручення Сенату; • здійснювали правосуддя переважно у цивільних справах
цензори	вищий магістрат	обиралися центуріатними коміціями на термін 1,5 року, 2 особи	• кожних 5 років проводили майновий перепис населення з метою поділу громадян за розрядами; • розподіляли громадян по центуріях; • формували склад Сенату; • контролювали збір податків
плебейські (народні) трибуни	вищий магістрат (повноваження поширювалися	обиралися трибутними коміціями на 1 рік, 2 особи (згодом 5,	• допомагали плебеям; • скликали трибутні коміції; • володіли правом законодавчої ініціативи; • брали участь у засіданнях Сенату;

	лише в рамках міста)	а потім 10)	• володіли правом вето на рішення Сенату і магістратів (крім цензорів і диктатора); • володіли правом заарештовувати і проводити допит; • володіли недоторканістю
едили	молодший магістрат, помічники трибунів	обиралися трибутними коміціями на 1 рік, 4 особи	• наглядали за порядком у місті; • наглядали за порядком торгівлі; • контролювали роздачу хліба бідним; • наглядали за дотриманням правил санітарії, пожежної безпеки; • організовували святкування
квестори	молодший магістрат, помічники консулів	обиралися трибутними коміціями на 1рік	• відали державною казною; • завідували архівом; • вели попереднє слідство у кримінальних справах; • контролювали діяльність державної канцелярії
Екстраординарні			
диктатор	найвища магістратура	призначався один із консулів за погодженням з Сенатом строком не більше, ніж 6 місяців	• необмежена військова і цивільна влада
начальник кінноти	молодший магістрат, помічник диктатора	призначався диктатором тимчасово	• керував військом; • виконував розпорядження диктатора
Важливу роль в управлінні республіканським Римом відігравали інші посадові особи, які займалися різними державними справами			

Особливе місце серед магістратів займали плебейські трибуни. Посада заснована у 494 р. до н.е. після того, коли всі дорослі чоловіки-воїни з числа плебеїв полишили Рим і виселилися на священну гору. Це різко послабило військові можливості Риму, що змусило патриціїв піти на поступки. Право veto на рішення Сенату і більшості магістратів, яким володіли народні трибуни, відіграло велику роль у період завершення боротьби плебеїв за рівноправ'я. Згодом по мірі збільшення ролі Сенату, активність плебейських трибунів пішла на спад, а спроба Гая Гракха в II ст. до н.е. посилити її закінчилася невдачею.

Екстраординарні магістрати створювалися тільки за надзвичайних обставин, якими вважалися важка війна, серйозні внутрішні безлади, поширення епідемій в місті. Диктатор призначався за пропозицією Сенату одним з консулів. Диктатор володів необмеженою владою та був непідсудним. Термін диктатури не повинен був перевищувати шести місяців, але в період кризи республіки це правило порушили. З'явилися навіть довічні диктатори (приклад – диктатура Сулли).

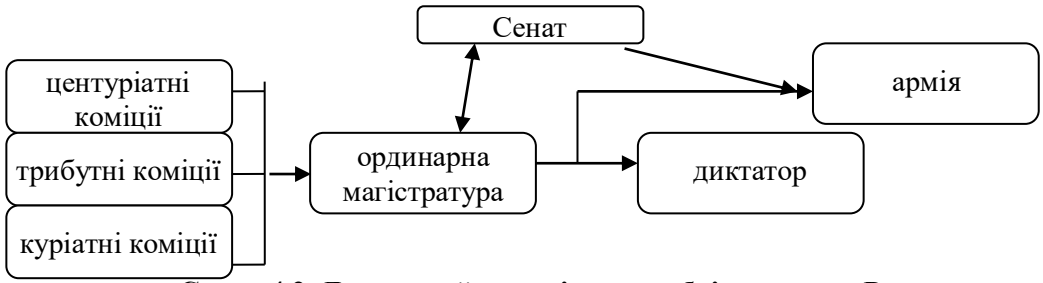

Схема 4.2. Державний механізм республіканського Риму

Особливе становище в державному механізмі Риму завжди посідала армія. Військова організація Риму відіграла надзвичайно велику роль в його історії. Весь початковий період історії республіканського Риму – це історія війн, внаслідок яких утворився римсько-італійський союз, або федерація на основі союзницьких відносин різних племен з Римом. У

265 р. до н.е. під його владою опинився весь Апеннінський півострів. Проте завоювання Римом всієї Італії далеко не означало створення єдиної централізованої держави. За змістом це була федерація, в якій не всі общини володіли однаковими правами. Зокрема, жителі певних міст Лація, які з давніх часів володіли самоуправлінням, у повній мірі зберегли права римського громадянства. Латинські та етруські міста, яким у свій час даровано громадянство без права голосувати, здійснювали самостійне управління та увійшли в союз на правах *муніципіїв*.

Міста нижчого рангу мали обмежене самоуправління під наглядом присланих з Риму префектів, які призначалися з числа сенаторів або вершників. Всі інші общини називалися союзниками. Більшість з них зберігали самоуправління, але були позбавлені будь-яких прав в Римі. Муніципії та союзники не мали права вести самостійну зовнішню політику, були зобов'язані постачати Риму військо, зброю і військові судна. Частина їх земель відчужувалася на користь Риму. На найнижчому правовому становищі в федерації перебували племена самітів і галлів. Вони користувалися обмеженим самоуправлінням і не мали жодних прав в Римі.

Спершу в Римі не було постійної армії. Всі громадяни від 18 до 60 років, які володіли майном, були зобов'язані брати участь у військових діях. З 405 р. до н.е. в армії з'явилися добровольці, служба яких оплачувалася. Поступово армія перетворилася на постійну організацію, що викликало невдоволення селянства. Воно під час воєн відволікалося від своїх господарств, які приходили в занепад. Реформа Марія 107 р. до н.е., зберігши військову повинність римських громадян, запровадила набір добровольців, які отримували озброєння і платню від держави. Крім того легіонерам віддавали частину військової здобичі, а з I ст. до н.е. ветерани могли отримувати за службу землі в Африці, Галії та Італії. Реформа істотно змінила соціальний склад армії. Велику її частину складали вихідці з незаможних прошарків населення, незадоволення яких власним становищем та існуючими порядками наростало.

За правління Сулли (82 – 79 рр. до н.е.) армія вперше в римській історії виступила проти тодішньої влади і повалила її. Вперше римська армія взяла Рим і вперше увійшла до нього, хоча за стародавньою традицією носіння зброї і поява війська в місті заборонялися.

Загалом структура давньоримського суспільства у період республіки пережила значні перетворення. Продовжувалася боротьба плебеїв з патриціями. У V ст. до н.е. плебеї досягли успіху в обмеженні свавілля посадовців, які були вихідцями з патриціїв. У 494 р. до н.е. створено посаду плебейського трибуна. Важливим досягненням плебеїв стало видання в 451 – 450 рр. до н.е. Законів XII таблиць, які майже повністю зрівняли плебеїв з патриціями в громадянських правах (про зміст цієї пам'ятки права піде мова далі). З 445 р. до н.е. дозволено раніше заборонені шлюби між патриціями і плебеями, що відкрило плебеям шлях до участі в Сенаті і магістратурі. Завершенням боротьби плебеїв за рівноправ'я вважається прийняття у 287 р. до н.е. закону Гортензія, за яким рішення трибутних коміцій отримали таку ж силу закону, як і рішення центуріатних коміцій.

В основі загального соціального поділу давньоримського суспільства був поділ на вільних і рабів. Вільні в Римі поділялися на дві соціально-класові групи: заможну верхівку рабовласників (землевласників, торговців) і дрібних виробників (землеробів і ремісників), які складали більшість суспільства. До останніх примикала міська біднота. Правове становище особи в Римі характеризувалося трьома статусами – свободи, громадянства і сім'ї. Тільки особа, що володіла всіма цими статусами, мала повну правоздатність. Повноправний

громадянин мав право брати участь в народних зборах, обіймати державні посади, вступати в шлюб і брати участь у майнових правовідносинах. Повноправним міг бути тільки вільний.

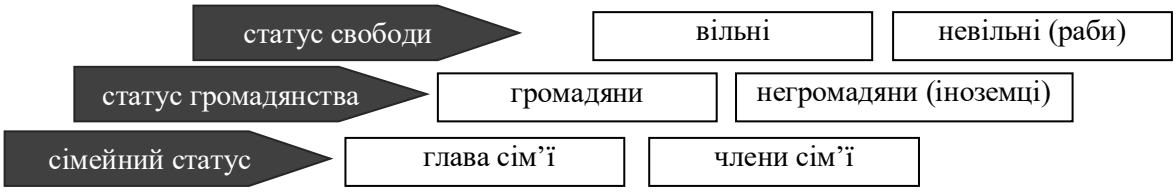

Схема 4.3. Статусні характеристики населення республіканського Риму

За статусом громадянства вільне населення Риму ділилося на громадян та іноземців (*перегринів*). Повну правоздатність могли мати тільки вільнонароджені римські громадяни. До громадян відносилися також вільновідпущеники (вони зазвичай залишалися клієнтами колишніх господарів і були обмежені в правах), усиновлені римським громадянином діти чужоземців, особи, яким держава надала громадянство. Втрата громадянства могла наступити внаслідок засудження за тяжкий кримінальний злочин, обернення у рабство або військового полону.

З поглибленням майнової диференціації серед рабовласників виникали привілейовані стани нобілі і вершників. До нобілі входили найзнатніші патриціанські багаті плебейські роди. Стан вершників утворився з торгово-фінансової знаті і землевласників.

Особливу групу складали латини – жителі Лаціуму (території Італії) та їх нащадки, а в I ст. до н.е. – неіталійські общини, які отримали римське громадянство за особливими актами римської держави. Латини не мали права служити в римських легіонах, бути обраними на посади. Перегрини також відносилися до категорії вільних, але вони не мали прав римських громадян. До них належали вільні жителі провінцій – країн, які знаходилися поза Італією і були завойовані Римом, а також вільні громадяни іноземних держав. Вони несли податкові зобов'язання і володіли майновими правами. Для захисту своїх прав перегрини були зобов'язані шукати для себе покровителів – патронів з числа римських громадян. У сфері цивільно-правових відносин перегрини керувалися національним правом.

Особливу соціальну групу, що зародилася в Римі у період республіки, складали *колони* – орендарі землі, які потрапляли у залежність від землевласників і прикріплялися до земельної ділянки. Ними ставали збіднілі люди, вільновідпущеники і раби. Колони володіли особистим майном, мали право укладати договори і вступати в шлюб. Вільновідпущеники (відпущені на волю раби) як правило залишалися в залежності від свого колишнього господаря, що перетворився на їх патрона, і несли на його користь певні повинності.

Раби були основною пригнобленою і експлуатованою частиною давньоримського суспільства. Рабство в Римі особливого розвитку набуло з III ст. до н.е. Головним джерелом рабства був військовий полон. Раби перебували у державній і приватній власності. Рабовласник мав повні права над рабом, який вважався річчю. Особливо важким було становище рабів у великих приватних рабовласницьких латифундіях. Господар надавав їм засоби для існування, які сам вважав необхідними і доцільними. Новою формою рабовласницьких відносин став пекулій – частина майна господаря, яка надавалася рабу для самостійного господарювання і отримання частини доходу від неї. Такий метод експлуатації рабської праці сприяв підвищенню її ефективності.

3. Зміни державного устрою в Римі на етапі переходу від республіки до імперії

Успішна завойовницька політика, що перетворила Середземне море на внутрішнє море Римської держави, підпорядкувавши Риму Західну Європу, значну частину північної Африки та Близького Сходу, породила нові складні військові і політичні проблеми щодо придушення завойованих народів, забезпечення ефективного управління ними.

Рим на середину I ст. до н.е. вступив в період кризи, що торкнулася насамперед традиційних політичних інститутів – застарілої полісної форми аристократичного режиму нобілі, республіканської форми правління, що створювала лише видимість влади "римського народу". Виникла об'єктивна потреба їх перебудови, пристосування до нових умов.

Завойовуючи Італію в V – IV ст. до н.е. Рим прагнув насамперед до захоплення земель, оскільки це безпосередньо стосувалося економічних умов існування самої землеробської общини Риму, яка із зростанням населення потребувала розширення земельних володінь. Проте війни II – I ст. до н.е. привели до різкого збільшення рабів. Значна їх частина експлуатувалася в крупних землеробських латифундіях з надзвичайно важкими умовами праці, жорстоким режимом існування. Це спричинило могутні повстання рабів. Особливо великий розмах мали повстання на Сицилії в II ст. до н.е. та повстання Спартака в 74 – 70 рр. до н.е., які поставили під загрозу існування Римської держави.

Поряд з повстаннями рабів спалахували громадянські війни, зумовлені боротьбою за владу між угрупованнями панівних верств, суперечностями між ними і дрібними виробниками, а також значно збільшеною масою міської бідноти-пролетарів, які отримували незначну допомогу від держави. Економічне і політичне засилля нобілі викликало в II ст. до н.е. широкий рух протесту незаможного населення, очолюваного братами Тіберієм і Гаєм Гракхами. Гракхи прагнули обмежити крупне землеволодіння знаті, за рахунок чого створити земельний фонд для наділу землею дрібних землевласників, а також ослабити владу знаті через зменшення повноважень Сенату та відновлення колишніх повноважень народних зборів і народного трибуна.

Ставши народним трибуном, Тіберій Гракх зумів у 133 р. до н.е. провести через народні збори Аграрний закон, що обмежив максимальний розмір землі, що її надавала держава. За рахунок вилучених земельних надлишків створювався земельний фонд, що розподілявся між безземельними і малоземельними громадянами. Ці ділянки ставали невідчужуваними, що мало сприяти запобіганню обезземелення селян. Не дивлячись на вбивство Тіберія Гракха, його реформа почала здійснюватися. Гай Гракх, якого також обрали народним трибуном, продовжив реформи брата. Він провів закони, які послабили політичний вплив знаті. Серед них – введення таємного голосування в Сенаті, право народного трибуна обиратися на наступний термін. У 123 – 122 рр. до н.е. Гай провів закони про створення в провінціях колоній римських громадян з наділенням їх землею.

Відповідно до проведеної реформи відмінялася військова повинність для громадян, які досягли 46-річного віку. Воїни почали отримувати платню і озброєння від держави, а також могли оскаржити вирок про страту у народних зборах. Обмежено кількість обов'язкових для громадян військових походів.

Однак провал законопроекту про надання прав римських громадян вільним жителям Італії (латинам), які вважалися союзниками Риму, викликав невдоволення. У цих умовах Гай Гракх був вимушений скласти з себе повноваження трибуна і в 122 р. до н.е. був убитий. Загострення політичного становища призвело до союзницьких війн, які значно ускладнили

становище Риму. В результаті Союзницької війни 91 – 88 рр. до н.е. жителям Італії вдалося зрівнятися у правах з римськими громадянами. Та це не ослабило політичну напругу.

Чергове загострення політичної ситуації в Римі, викликане повстанням рабів, невдоволенням землевласників, чиї господарства приходили в занепад, союзницькими і громадянськими війнами (велися між політичними угрупованнями *оптиматів* і *популярів*), вимагало посилення центральної державної влади. Найбільш вдала спроба цього була зроблена в період диктатури лідера оптиматів Сулли (82 – 79 рр. до н.е.). Спираючись на вірні йому легіони, Сулла змусив Сенат призначити його диктатором на невизначений термін. Він наказав скласти списки своїх супротивників, які підлягали смерті, а їх майно – конфіскації. Сулла збільшив кількість сенаторів, скасував посаду цензора, поповнив Сенат своїми прихильниками і розширив його компетенцію. Обмежено владу трибуна і народних зборів, які втратили судові повноваження і контроль за фінансами.

Встановлення довічної диктатури викликало прагнення панівних верств вийти з кризової ситуації шляхом встановлення сильної одноосібної влади. Воно ж показало, що спроби пристосувати стару державну форму до нових історичних умов приречені на невдачу. Необхідність виходу з політичної кризи, викликаної загостренням соціальних протиріч, непристосованістю старої державної форми до нових історичних умов, і перехід до найманої армії були основними причинами падіння полісно-республіканського ладу в Римі і встановлення військово-диктаторського режиму.

Через короткий проміжок часу після диктатури Сулли владу захопив перший тріумвірат (Помпей, Красс, Цезар). Після нього встановлено диктатуру Цезаря, який у 44 р. до н.е. отримав титули довічного диктатора та імператора. Після його вбивства створено другий тріумвірат (Антоній, Лепід, Октавіан) з необмеженими повноваженнями. Після розпаду тріумвірату і перемоги над Антонієм Октавіан отримав звання імператора і довічні права народного трибуна, а в 27 р. до н.е. – повноваження на управління державою і почесний титул Август (Божественний). З цього часу ведемо відлік нового періоду в історії Римської держави – періоду імперії.

4. Форма держави у Стародавньому Римі в періоди принципату і домінату

Утвердження військово-диктаторського режиму, що завершило період громадянських воєн, стабілізувало ситуацію в Римі і дозволило подолати гостру політичну кризу. Рабовласницький лад досягнув кульмінації в своєму розвитку. Закріпилися соціальні зміни, що відбувалися в останні століття існування республіки. Виникли нові соціальні суперечності. Розвинулася соціальна і станова диференціація вільних.

Відбулися зміни в становищі рабів. Рабська праця як основа виробництва вимагала постійного поповнення рабської сили. Однак епоха успішних завойовницьких воєн пішла в минуле і військовий полон як основне джерело надходження рабів вичерпав себе.

В період імперії в місті і сільській місцевості зберігся прошарок вільних дрібних виробників, збільшилася кількість землеробів з числа воїнів-ветеранів, які одержували земельні наділи. Проте становище цих верств населення ставало все більш нестійким і привело в II – III ст. н.е. до поширення самопродажу в рабство і колонату. Колони перетворилися на людей, залежних від землевласників, і були навіки прикріплені до землі. Ця форма залежності заклала підвалини майбутніх відносин феодальної власності із притаманною їм залежністю селян від власника земельних володінь.

На початку III ст. до н.е. практично втратили значення усі відмінності у правовому становищі вільного населення. У 212 р. до н.е. на всіх підданих Римської імперії поширено статус римського громадянина. Залишилися обмеження для іноземців. Іноземці, які прибували до римської держави і не були її підданими (варвари, слов'яни, германці та ін.), залишалися на становищі перегринів.

Застарілі республіканські державні інститути переважно збереглися і в перші століття імперії. Титул імператора довгий час залишався почесним. Поступово його влада посилювалася і наприкінці III ст. монархія утвердилася остаточно.

Період імперії прийнято поділяти на два етапи: 1) принципат (27 р. до н.е. – III ст. н.е.) – назва від лат. princeps senatus – "перший Сенатор"; 2) домінат (III – V ст.) – назва від лат. dominus – "володар", "господар", що засвідчило визнання абсолютної влади імператора.

Перехід управління державою до принцепса був закріплений наділенням його вищою владою – imperium, обранням на найважливіші посади, формуванням для нього окремого від магістратів чиновницького апарату, що забезпечувався власною скарбницею принцепса. Він же командував всіма арміями. Ухвали принцепса отримали силу закону, що виражалося у фразі: "Що вирішив принцепс, те має силу закону".

Принцепси формально обиралися одночасно консулами, цензорами і народними трибунами. Спочатку влада принцепса не була спадковою, але він міг вказати свого наступника, якого Сенат затверджував на посаді (звичайно це був син або усиновлений). Влада принцепса посилювалася, хоча спершу йому доводилося долати опозицію Сенату. Принцепс був релігійним лідером, головнокомандувачем війська, вищим магістратом, здійснював судочинство у кримінальних справах, видавав закони.

Компетенція Сенату істотно зменшилася. Він фактично лише затверджував пропозиції принцепса. Обмежено повноваження Сенату щодо розпорядження державними фінансами і управління провінціями. Повністю втрачається його компетенція у військовій і зовнішньополітичній сферах.

Паралельно з республіканським магістратом створюється імператорський чиновницький апарат, на вершині якого стояли рада (консиліум) і канцелярія принцепса. До вищих чиновників, які призначалися з числа сенаторів і вершників, належали префект преторій (командував імператорською гвардією), префект Риму (забезпечував порядок в місті і керував поліцією – 6 когорт озброєних поліцейських), префект Єгипту, префект, що відповідав за постачання продовольством тощо. Запроваджено посаду фрументарія, який управляв таємною поліцією. Народні збори перетворилися на орган, що практично автоматично схвалював постанови імператора. Консули, кількість яких збільшилася, стають виконавцями рішень Сенату і принцепса. Народні трибуни позбавлені права вето.

Провінції були розділені на імператорські і Сенатські. Перші управлялися призначеними принцепсом легатами, які здійснювали військову і цивільну владу за допомогою власних Ради і канцелярії. Другі управлялися призначеними Сенатом проконсулами, які обиралися за жеребом та підпорядковувалися Сенату і принцепсу. Поступово влада останнього поширювалася на Сенатські провінції, і до III ст. н.е. всі вони стали імператорськими. У провінціях функції управління здійснювали намісники, легати, проконсули, пропретори. Їхні адміністративні права та обов'язки фіксувались у мандатах, інструкціях, які складались у канцелярії принцепса або ним особисто.

У період домінату відбувається остаточний перехід до необмеженої монархії. Другою основною тенденцією стало стрімке наростання кризи рабовласницького ладу. Численні

повстання рабів і колоні, визвольна боротьба поневолених народів, періодичні напади на Рим войовничих варварських племен, традиційні міжусобні війни політичних угруповань в Сенаті підривали соціально-економічні можливості держави. Остаточний перехід до домінату датується 284 р. – приходом до влади імператора Діоклетіана (284-305 рр.), який провів ряд важливих загальнодержавних реформ.

Таблиця 4.6. Реформи імператора Діоклетіана

Вид реформи	*Зміст реформи*
економічна	✓ введено карбування повноцінних золотих і срібних монет; ✓ переведення більшості податків на грошову систему; ✓ запроваджено періодичний перепис населення
військова	✓ посилено формування мобільних піших військ і прикордонних загонів; ✓ введено рекрутський набір до армії
адміністративна	✓ територію імперії поділено на 2 частини (285 р.) – східну і західну; ✓ запроваджено 2 посади імператорів-співправителів, які іменувалися Августами; ✓ запроваджено посаду цезаря – помічника-співправителя імператора; ✓ введено новий адміністративно-територіальний поділ держави на 12 *діоцезів* і 100 провінцій; ✓ столиця Західної імперії була перенесена з Риму до Медіолана (Мілана), згодом до Равенни, а столицею Східної імперії стало місто Нікомедія

Продовжив реформування Діоклетіана імператор Константин (306 – 337 рр.), який об'єднав імперські землі у великі адміністративно-територіальні одиниці – префектури. Він же заснував нову столицю Східної Римської імперії – Константинополь (перейменувавши містечко Візантій), що закріпило поділ імперії на дві частини. У 330 р. Константинополь був офіційно проголошений столицею імперії. У 395 р. за заповітом імператора Феодосія вона була остаточно розділена на Західну Римську імперію і Східну Римську імперію (Візантію).

Імператор Константин здійснив надзвичайно важливу історичну релігійну реформу. У 313 р. Міланським едиктом християнство визнане рівноправним з іншими релігіями імперії. У 337 р. йому надано статус державної релігії.

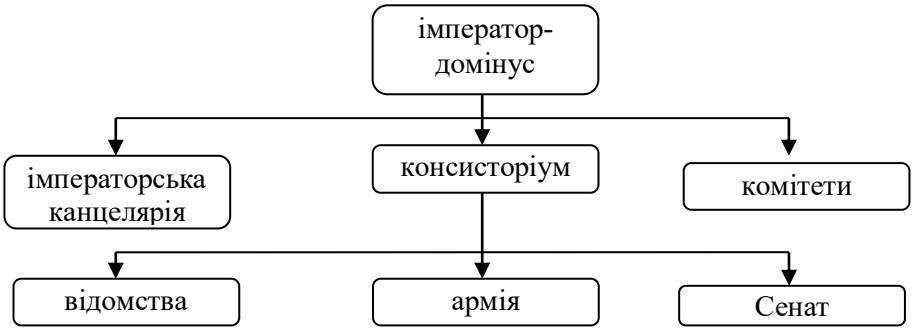

Схема 4.4. Державний механізм Риму періоду імперії (домінату)

Відбувалося подальше посилення влади імператорської ради – консисторіуму. Старі республіканські установи остаточно втратили будь-яке загальнодержавне значення. Імператор-домінус фактично став необмеженим володарем. Його письмові розпорядження приймалися Сенатом безперешкодно і без жодних поправок ставали законами. Імператор-домінус був командуючим армією і флотом, призначав на командні військові посади, володів винятковим правом оголошення війни і миру. Остаточно втратили реальні повноваження Сенат і магістратура. Консули і претори стали почесними посадами і займалися організацією свят та відправленням культів. Народні збори вже не скликалися. Керівництво поліцією здійснював начальник імператорської канцелярії.

Постійні навали варварів (германських і слов'янських племен) призвели до послаблення та остаточного розпаду імперії. У 476 р. командувач імператорською гвардією германець Одоакр змусив останнього римського імператора Ромула Августула скласти з себе титул імператора і відкликав знаки імператорської влади в Константинополь. Так Західна Римська імперія припинила існування. Ця дата прийнята як завершення існування історії Стародавнього світу, Античності, Римської імперії та рабовласницького ладу.

5. Римське право: основні етапи розвитку та джерела

З усієї багатої спадщини Стародавнього Риму, залишеної новій Європі, найбільш щаслива доля випала римському праву, що стало основою для всієї подальшої європейської науки і практики цивільного права. Історія римського права охоплює відтинок часу не мало не багато у 12 століть і дозволяє прослідкувати становлення права, починаючи з паростків соціального життя до самого заходу давньоримської античної цивілізації.

Як і кожне право, римське право мало свої витоки зі звичаїв і законів, причому, якщо вірити римським історикам, писані закони з'явилися вже за правління перших царів Ромула і Нуми Помпілія. Сучасні вчені мало довіряють свідченням про законодавчу діяльність царів, роблячи виняток лише для зводу законів Папірія (jus civile Papirianum), що містив виключно релігійні норми або постанови приватного і кримінального права, тісно пов'язані з релігійним (сакральним) правом. Тому в науці прийнято вважати, що єдиним джерелом римського права тривалий час була традиція, що ґрунтувалася на вшануванні звичаїв предків. У ранню епоху ці традиції не набули загального характеру, а вироблялися в окремих родах і родових союзах та мали силу закону лише для їх членів. Поряд із так званими decreta gentilicia (родовими декретами, постановами) з тих часів до нас дійшли commentarii pontificum (записи понтифіків) і commentarii magistratuum (записи магістратів) – зводи звичаїв, вироблених практикою магістратів і жрецьких колегій. При створенні цих документів складалися точні формули юридичного процесу, релігійних обрядів, міжнародних договорів.

Таблиця 4.7. Форми (джерела) римського права

Період	*Хронологічні рамки*	*Джерела права*
докласичний (давній)	VI ст. до н.е. – середина III ст. до н.е.	✓ правові звичаї; ✓ законодавство римських царів; ✓ Закони XII таблиць; ✓ закони, прийняті народними зборами; ✓ сенатус-консульти (акти Сенату); ✓ постанови магістратів.
класичний	III ст. до н.е. – III ст. н.е.	✓ закони, прийняті народними зборами; ✓ сенатус-консульти; ✓ едикти преторів; ✓ конституції імператорів; ✓ акти імператорської влади (едикти, рескрипти, декрети, мандати); ✓ консультації юристів, інституції.
посткласичний	IV – VI ст.	✓ законодавство імператорів; ✓ роботи юристів (Папініана, Ульпіана, Гая, Юлія, Модестіна, Павла); ✓ кодекси (Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія, Юстиніана).

Лише після видання збірника, відомого як Закони XII таблиць, закон, а не звичай, стає найважливішим джерелом права Стародавнього Риму. Про складання і "публікацію" цієї

пам’ятки права римська традиція розказує досить детально. Свавілля патриціанських судів, які чинили правосуддя на основі звичаїв предків, викликало невдоволення плебеїв, які вимагали створення писаного права. У 454 р. до н.е. в Афіни з Риму була направлена спеціальна комісія для вивчення грецьких законів. Особливу увагу приділено законам Солона. У 452 р. до н.е. створено нову комісію з 10 чоловік (“колегія десяти децемвірів”), якій доручили не лише написання законів, але й управління державною. Через два роки децемвіри провели через центуріатні коміції 10 таблиць законів. Після цього створено ще одну комісію за участі плебеїв, яка доповнила нові закони ще двома таблицями. Усі таблиці виставили на *форумі* для загального огляду.

До нашого часу оригінальний текст Законів XII таблиць не зберігся. Дані про них черпаємо з текстів праць римських авторів (див. додатки). Закони XII таблиць не охоплюють усіх правовідносин. Вони стосуються цивільного, кримінального права і процесу та закріпили на законодавчому рівні основні звичаї і традиції давньоримського суспільства. Закони XII таблиць були вельми популярними і шанованими у римських громадян. Ще в епоху Цицерона діти в школах вивчали їх напам’ять, а Тіт Лівій назвав перші писані закони римлян “джерелом всього публічного і приватного права”.

Загалом римське право поділялося на звичаєве право, божественне право, квіритське право (право римських громадян – jus civile), природне право (jus naturale), преторське право, право народів (jus gentium).

У республіканському Римі силу закону мали також постанови народних зборів за сприяння трьох органів римської держави. Магістрат, що мав право скликати народні збори, а саме консул, диктатор або претор повинен був спершу створити писаний проект закону – Rogatio legis. Народні збори не мали права обговорювати законопроект. Вони лише приймали або відхиляли його в цілому. Закон, схвалений народними зборами, мав схвалити Сенат. Такі закони називалися leges rogatae. Тлумачення законів до кінця IV ст. залишалося привілеєм понтифіків.

У класичний період, як і раніше, важливу роль відігравали закони, але особливим, притаманним для цього періоду джерелом права стають едикти преторів, на базі яких поряд з цивільним правом (jus civile), формуються нові і самостійні правові системи: преторське право і право народів (jus gentium). Обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності преторів.

Особливу роль в розвитку права в класичний період відіграли едикти претора перегринів, посада якого була заснована у 242 р. до н.е. Створене ними право народів було не міжнародним, а внутрішньодержавним, тобто римським правом, його найбільш розвиненою і довершеною частиною. Право народів поширювало свою дію не лише на перегринів, тобто іноземців, які жили в Римі, але й на громадян оскільки вони вступали у взаємини з перегринами.

Зі встановленням імперії поступово змінилося й становище преторів у політичній системі Риму. Їх правотворчість приходила в суперечність із зростанням необмеженої влади імператора. Тому вже в перші століття Римської імперії претори узяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Едикт не породжував нових норм права. У зв'язку з цим імператор Адріан вирішив впорядкувати преторське право, доручивши цю роботу відомому юристові Юліану (між 125 і 138 рр.). Складений Юліаном едикт був офіційно схвалений сенатус-консультом і отримав назву “Вічного едикту”. Він став обов’язковим для всіх

наступних магістратів. З цього часу преторський едикт перестає бути джерелом нових правових норм. Зменшувалося значення народних зборів, які до кінця I ст. рідко ухвалювали нові закони, а потім взагалі позбулися цього права. Знову зросло значення сенатус-консультів, які мали юридичну силу закону. Розширювалася самостійна законодавча влада імператорів, зокрема набирали ваги закону акти імператорської влади (конституції).

Таблиця 4.8. Види імператорських конституцій у Стародавньому Римі

Вид конституцій	*Зміст нормативного акта*
едикти	загальні розпорядження, звернені до населення
рескрипти	розпорядження (рішення) імператора для окремих осіб або магістратів
декрети	рішення імператора у спірних питаннях (судових), на основі яких сформувалася самостійна імператорська юрисдикція
мандати	інструкції, спрямовані правителям провінцій, а також норми цивільного чи кримінального права, які застосовувалися до перегринів

Важливим джерелом розвитку римського права в класичний період стала діяльність юристів. Римські юристи були авторами праць, що призначалися як для навчання, так і для практичного використання. Важливе місце серед цих праць зайняли *інституції*, що систематично викладали римське право з навчальною метою. Найбільшу популярність здобули Інституції Гая (середина II ст.), які складалися з чотирьох книг: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Більшість юристів того часу були практиками і прагнули з допомогою логічних прийомів вирішувати складні правові питання.

У **постклассичний період** римське право зазнало певних змін, але його основні інститути практично збереглися у попередньому вигляді. Ключовою тенденцією стало зростання юридичної сили і впливу законодавства імператорів. Скоротилася кількість класичних юристів, праці і думки яких як і раніше розглядалися як джерело права. Втрата римським правом минулого динамізму, стирання граней між цивільним і преторським правом, з одного боку, і правом народів з іншого, створили сприятливі умови для проведення кодифікаційних робіт. Особливо активно роботи по систематизації права велися в Східній Римській імперії (Візантії), де з кінця III ст. складені приватні збірки римського права – Кодекси Грегоріана і Гермогеніана, а в 438 р. здійснено перше офіційне кодифікування імператорських конституцій (Кодекс Феодосія).

Загальна систематизація римського права була проведена у 528 – 534 рр., тобто після падіння Західної Римської імперії, за вказівкою візантійського імператора Юстиніана. Результатом роботи комісії стало складання групи крупних збірників римського права.

Таблиця 4.9. Структура і зміст Зводу законів Юстиніана (VI ст.)

Назва частини	*Структура частини*	*Зміст частини*
Інституції	4 книги, кожна з яких поділялася на титули	Перша книга – загальне правове становище особи Друга книга – речі і речове право Третя книга – спадкове право Четверта книга – делікти і позови
Дигести (Пандекти)	50 книг, кожна ділиться на титули	Збірники цитат з творів римських юристів*
Кодекс	12 книг, які поділялися на титули, а ті – на параграфи	Норми імператорського законодавства та судові рішення, викладені у хронологічному порядку
Новели	Конституції самого Юстиніана	

* Всі цитати з творів провідних римських юристів отримали силу закону

На пізнішому етапі історії, в період Середньовіччя, збірники виступали як єдиний Звід законів Юстиніана.

Не втратила свого значення й діяльність римських юристів. Спершу вони виконували роль консультантів або радників, оскільки добре розбиралися в римських законах, вміли правильно складати різні форми документів та відзначалися вмінням влучно і красиво висловлювати свої думки. Римляни користувалися послугами юристів під час операцій купівлі-продажу, при укладенні угод, для чого необхідно було правильно оформити документи. Кожна помилка при укладенні договору могла коштувати сторонам дуже дорого. Тому допомога юридичних консультантів була надзвичайно важливою, а тому популярною. Для самих юристів їх діяльність стала справжнім мистецтвом.

У Стародавньому Римі існувало три основних зразки роботи юристів. Перший передбачав створення правових норм для здійснення найрізноманітніших угод та рекомендацій до конкретних випадків, які ставали шаблонними. Також юристи здійснювали консультації з найбільш складних питань, які вважалися або винятковими, або ж були настільки унікальними, що не підпадали під жодні стандартні форми. Римські юристи поступово покладали на себе обов'язки не лише щодо трактування законів і прав людей, але й з теоретичного створення нових правил з конкретних випадків життя Риму.

Юристи також надавали консультації щодо ведення судового процесу. Судові справи ставали місцем битви професійних юристів, від знань яких залежали долі людей. Це давало поштовх для формування двох напрямів в юридичному мистецтві. Прокуліанська школа розглядала право досить широко, сабіанська або касіанська дотримувалася традиційності.

6. Римське право докласичного періоду. Закони XII таблиць

До середини III ст. до н.е. панівною правовою системою в Римі було квіритське (jus civile) право, яке відображало порівняно примітивні стосунки ранньокласового суспільства та одночасно відзначалося суворістю і точністю.

Таблиця 4.10. Основні риси римського права докласичного (давнього) періоду

Характерна риса	*Її сутність*
• традиційність і релігійність	норми права нерозривно пов'язані із звичаями, релігійними нормами і обрядовістю
• консерватизм	навіть застарілі норми часто зберігали чинність
• формалізм	кожній правовій дії відповідала чітко визначена процедура
• символізм	використання певних предметів і обрядових процедур у процесі правозастосування
• публічність здійснення юридичних дій	вчинення більшості юридичних дій при свідках або на народних зборах
• національний характер	найдавніше римське право регулювало відносини лише між повноправними римськими громадянами, звідси й назва "квіритське право"

Правове регулювання власності

Особливо чітко у давньому римському праві регулювалися майнові відносини, насамперед право приватної власності, яке розглядалося як повне панування власника над своєю річчю. Велике значення у квіритському праві відігравало безумовне дотримання урочистих судових обрядів, через що форма права у цей період домінувала над його змістом, а судовий процес – над матеріальним правом.

У Стародавньому Римі велика увага приділялася способам придбання речових прав і класифікації самих речей. Речі, що перебували в спільному користуванні (повітря, море і т.п.), а також ряд інших важливих для господарства речей (суспільна земля) розглядалися як такі, що перебувають поза майновим, торговим оборотом. Взагалі речі за різними ознаками поділялися на рухомі й нерухомі, прості й складні, подільні і неподільні, вилучені з торгового обігу і такі, що можуть бути предметом угод. У цивільному праві найбільш поширеним поділом речей, які знаходилися в господарському обігу і могли бути об'єктом права власності, був поділ на манциповані і неманциповані. До першої групи належали найважливіші об'єкти речового права (земельні ділянки, раби, худоба, земельні сервітути), до другого – усі інші речі.

Відчуження манципованих речей здійснювалося лише через обряд *манципації* – особливої складної і урочистої процедури. Манципація відносилася до переліку суворо формальних обрядів, які здійснювалися за допомогою міді і ваг. Вона вимагала запрошення п'яти свідків і ваготримача. Покупець, тримаючи в руках шматок міді, виголошував урочисту формулу, у якій стверджував, що певна річ належить йому. Потім він ударяв металом об ваги і передавав його як покупну силу тому, від кого купляв речі за допомогою манципації. Неманциповані речі продавалися шляхом їх простої передачі за мідь або за гроші без формальностей. Також окрім манципації передбачалися інші форми набуття права власності, зокрема, за давністю володіння.

Закони XII таблиць суворо охороняли права володіння та власності, зокрема, багато статей регламентували повноваження власників: закріплювалися права розмежування сусідніх земельних ділянок; передбачалися можливості користування чужою власністю, право проходу через сусідню ділянку, прогону худоби тощо. Такі права були чітко регламентовані і отримали назву сервітути.

Сервітути – це особливий вид речового права в Стародавньому Римі, що виник у докласичний період. Сервітути формувалися разом з приватною власністю на землю та необхідністю чіткого юридичного врегулювання відносин власників сусідніх ділянок. Вони відносилися до категорії манципованих речей. Найбільш давні їх види: право проходу через сусідню ділянку; право прогону худоби; право провозити завантажені вози; право відвести воду з ділянки сусіда.

У докласичний період розвитку римського права при нерозвиненості товарно-грошових відносин договори (вони мали назву контракти) були ще нечисленними і відрізнялися яскраво вираженим формалізмом. Зовнішня форма, а не зміст визначали природу контракту. Інша особливість давніх договорів – їх односторонній характер. Правом вимоги в договорі наділялася лише одна сторона (кредитор), на іншу сторону (боржник) покладалися лише обов'язки.

Прикладом давньої форми контракту була стипуляція, яка укладалася через обряд складання релігійної клятви. Формальний характер цього договору виявлявся у вимовлянні визначених словесних формул. Кредитор задавав боржникові питання про те, чи зобов'язується той здійснювати певну дію, на що боржник відповідав у ствердній формі, використовуючи при цьому ті ж слова. Стипуляція була абстрактним контрактом, тобто могла включати різні зобов'язальні стосунки: позику, зберігання тощо. Виконання зобов'язання за таким договором суворо обмежувалося лише тим, що прямо згадувалося у питанні і відповіді сторін. Як свідчать Закони XII таблиць, зобов'язання виникали не лише з договорів, але й із правопорушень (деліктів).

Шлюбно-сімейні стосунки

Давньоримське право закріпило історично патріархальну, відокремлену власним господарством сім'ю. Главою родини (батькові, діду чи прадіду) були підвладні усі родичі по чоловічій лінії (агнати), а також дружина, незаміжні доньки, невістки, онуки.

Типовою формою шлюбу був шлюб, в якому владу мав чолові як глава новоствореної сім'ї. Дружина найчастіше опинялася під владою господаря дому (батька, чоловіка). З укладенням шлюбу вона повністю поривала стосунки з своєю колишньою сім'єю. Чоловік або господар дому мав над дружиною необмежену владу аж до продажу у рабство або завдання смерті. Відсутність юридичних обмежень для влади чоловіка ще не означало, що він міг користуватися нею довільно, тобто без поради родичів.

Існувало дві форми шлюбу. Традиційний римський шлюб "кум ману" був різновидом угоди, яка укладалася через купівлю нареченої за процедурою манципації чи спеціального релігійного обряду. У цьому шлюбі жінка була повністю підвладною чоловікові, зокрема, її майно повністю переходило у його власність. Закони XII таблиць також передбачали форму шлюбу "сіне ману", у якому майно подружжя залишалося у роздільній власності. Витрати на утримання родини були на чоловікові, а дружина мала обов'язок принести в сім'ю посаг. Кожен з подружжя мав право перервати шлюбні стосунки. Законним вважався лише шлюб між римськими громадянами, а до V ст. до н.е. – лише між патриціями.

Для давньоримської сім'ї була характерною також сильна батьківська влада, яка включала право продажу дітей в рабство, покарання за провину аж до позбавлення життя. Діти не могли самостійно набувати власності, а куплене ними ставало власністю батька. Зобов'язання, набуті сином, не зв'язували батька. Повна майнова правоздатність римського громадянина наставала лише після смерті батька. Фактично єдиною юридичною можливістю звільнення сина від влади батька був триразовий продаж члена сім'ї в рабство, а потім уявна переуступка прав, яка мала наслідком звільнення сина від влади батька. Потреба у залученні для сім'ї додаткової робочої сили призвела до розвитку інституту усиновлення, яке здійснювалося комісіями у присутності понтифіків.

Спадкування відбувалося за законом і за заповітом.

Злочини і покарання

Правопорушення (делікти) в римському праві поділялися на приватні і публічні. Більшість передбачених квіритським правом деліктів ще не вважалися порушенням суспільних інтересів, а тому розглядалися як посягання на права приватної особи, тобто як приватний делікт, здійснення якого ставило правопорушника у становище боржника потерпілого. Багато таких приватних деліктів надалі стали розглядатися як злочини.

Римському цивільному праву докласичного періоду були відомі також публічні делікти, тобто злочини, які каралися від імені римського народу, а стягнення за ними йшли не приватним особам, а державі. Перелік передбачених правом видів злочинів ще не був широким. До них насамперед належав злочин проти республіки (державна зрада, дезертирство, видача ворогу римського громадянина тощо). Публічні делікти каралися від імені римського народу.

У ряді норм Законів XII таблиць йдеться про застосування страти. Залежно від характеру злочину вона мала різні форми: усікновення голови, утоплення, розп'яття, скидання із скелі тощо. Серед іншого стратою карали за потраву чужого поля, крадіжку урожаю в нічний час, умисний підпал будинку тощо. Дозволявся навіть самосуд. Наприклад,

особа, упіймана на вчиненні крадіжки вночі, могла бути вбита на місці злочину. Допускалося застосування принципу таліону. Як пом'якшуючі обставини при вчиненні злочину вважали неповноліття винного та відсутність умислу.

Поступово страта почала виходити з вжитку і для римських громадян замінювалася вигнанням та втратою громадянства. Використовувалися також калічницькі покарання, побиття батогом, штрафи і конфіскація майна, обмеження громадянського статусу, позбавлення права на поховання тощо. Певні злочини розглядалися як образа богів. Вони каралися релігійним прокляттям. Значна увага приділялася злочинам проти правосуддя. Страті підлягав суддя, який узяв хабара, а також особа, викрита у неправдивому свідченні. Важливим була наявність у Законах XII таблиць елементів презумпції невинності, зокрема, заборонялося позбавляти життя будь-яку особу без суду.

Судочинство

Спершу держава в Римі не вважала своїм обов'язком розбирати спори приватних осіб. Кожний римлянин сам захищав свої права від порушника. З плином часу від самовільного захисту римляни перейшли до державного судочинства, де суддею міг бути кожен дорослий римський громадянин, який зазвичай вибирався з особливого списку, складеного з сенаторів або вершників.

Таблиця 4.11. Суди Стародавнього Риму (з 450 р. до н.е. до 148 р. до н.е.)*

Найменування	*Компетенція*
Коміції (народні збори)	
а) **Центурія** – збори всіх громадян, зобов'язаних нести військову повинність, розподілених на класи залежно від їхнього майна.	Розглядала справи, з яких римському громадянину загрожувала смертна кара, та інші справи, винесені на їхній розгляд консулами і преторами.
б) **Триби** – збори римських громадян за місцем проживання незалежно від їхнього майна.	Розглядали справ, винесених на їх розгляд плебейськими трибунами. Не могли винести смертний вирок звинуваченим.
Сенат – зібрання 300 представників знатних родів, призначених довічно.	Розглядав справи про політичні злочини (а деколи й кримінальні злочини), здійснені союзниками.
Магістрати – консули, у подальшому претори, едили, трибуни, за надзвичайних обставин – диктатори.	У мирний час – справи, з яких римському громадянину загрожувало майнове стягнення. У військовий час – усі справи, аж до тих, з яких загрожувала смертна кара, але з правом засудженого апелювати до народних зборів. Такі самі права належали їм на територіях, оголошених Сенатом на воєнному положенні.
Квестори – слідчі з найважливіших кримінальних справ, пізніше судді. Обиралися народними зборами або Сенатом. До них належали і так звані дуумвіри, які судили удвох. Квестори судили з участю консиліуму з числа сенаторів, які мали, мабуть, дорадчий голос.	Народні збори або Сенат передавали квесторам по конкретних справах свої судові повноваження.
Намісники провінцій (проконсули, пропретори) призначалися Сенатом із колишніх консулів і преторів	Розбирали за участю ними самими підібраного консиліуму справи про злочини, здійснені в керованих ними провінціях.
Головний жрець – з консиліумом інших жреців.	Розглядали справи про релігійні злочини осіб, які належали до жрецьких колегій
Голова сімейства за участю сімейної ради.	Розглядав справи про злочини осіб, підпорядкованих його батьківській або господарській владі (дружину, синів та їхніх дружин, незаміжніх доньок, онуків тощо) у випадках, якщо ці справи не були прийняті до розгляду яким-небудь державним судом.
Тріумвіри.	Здійснювали поліцейські функції з виконання смертних вироків. Мали судові повноваження стосовно невільників за злочини, спрямовані на інтереси класу рабовласників. Здійснювали ці повноваження, застосовуючи інквізиційний процес.

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

Римський цивільний процес передбачав дві сторони процесу: in jure (перед магістратом) та in judicio (перед суддею). На першій стадії справа розглядалася біля магістрату (зазвичай у претора), до якого мали з'явитися особисто позивач і відповідач. У Законах XII таблиць передбачалася особлива процедура виклику відповідача позивачем до магістрату. Неявка відповідача віддавало його у владу позивача, який міг вчинити з ним як з неоплатним боржником.

Сукупність формальних дій, жестів і слів, які здійснювалися на суді сторонами і магістратом, називалися "Legis actio", тому і сам процес отримав назву легісакційного. Сутність цих дій зводилася до того, що позивач заявляв про своє право, яке він бажав реалізувати проти відповідача. Останній міг взагалі не сперечатися із заявою позивача і у всьому з ним погодитися. У цьому випадку справа закінчувалася на стадії in jure. Також сторонами вносилася застава, яка у випадку програшу справи передавалася державі. Якщо ж відповідач не погоджувався із заявами позивача, починався етап in judicio. Тут діяв не магістрат, а призначувані ним суддя або колегія. Лише на цьому етапі розглядалися фактичні докази правоти сторін і виголошувалися судові рішення. На цій стадії процес не був зв'язаний суворими формами. Рішення суддів було остаточним і оскарженню не підлягало.

Спершу магістратами, перед якими здійснювалося судочинство у формі in jure, були консули. Згодом керівництво цивільним судочинством перейшло до преторів. Судочинством у торгівельних справах та справах охорони порядку завідували едили.

У кримінальних справах магістрат, який вів справу, використовував інквізиційну процедуру. Протягом всього процесу він підтримував обвинувачення, вів допит. Якщо консул ухвалював смертний вирок, то для його виконання потрібно було схвалення народних зборів.

З другої половини II ст. до н.е. консервативне квіритське право все більше ставало перешкодою на шляху зростання торгівлі та увійшло в суперечність з потребами рабовласницької системи.

7. Римське право класичного і постклассичного періодів

Як і в попередній період у центрі уваги римського права перебувало право власності та його захист. Римські юристи під правом власності розуміли абсолютне і необмежене панування власника над річчю.

Правове регулювання власності

У судовій практиці і юриспруденції Риму в класичний період відбувся поділ права на публічне і приватне. За характеристикою Ульпіана, публічне право відноситься до становища римської держави, а приватне – до користі окремих осіб. Публічне право носило імперативний характер. Воно включало владні відносини підпорядкування. У приватному праві втілювалися стосунки формально рівних осіб. Його суб'єкти мали правову і господарську автономію. Охорона приватних інтересів здійснювалася за ініціативою зацікавлених сторін. Приватне право було суттєво вдосконалене. Воно подолало формалізм і охопило широкий перелік відносин, пов'язаних з товарним виробництвом.

Правове регулювання речових стосунків займало центральне місце в римському приватному праві. Римські юристи чітко відрізняли речові позови від особистих, пов'язаних із зобов'язальними стосунками. Потреби майнового обороту і розширення території Римської держави привели до появи в класичну епоху нових видів власності (окрім землі як

основної форми власності). Оскільки відома попередньому періоду квіритська власність мала яскраво виражений національно римський характер і ставала все більш архаїчною через цілий ряд умовностей, необхідних для її надбання, саме життя зумовило розробку нових і менш складних форм закріплення приватновласницьких інтересів. В рамках преторського права за допомогою особливих юридичних засобів була створена конструкція так званої преторської або бонітарної власності. Претор у тих випадках, коли через недотримання формальностей квіритського права отримувач речі не міг набути статусу власника, брав під захист інтереси покупця, фактично закріплюючи набуту ним річ у складі його майна.

У зв'язку з розширенням кордонів римської держави, приєднанням до неї нових провінцій і зростанням кількості іноземців отримав визнання правовий захист провінційної власності і власності перегринів.

Поряд з манципацією, яка втрачала своє значення і практично вийшла з ужитку, вирішальне значення як основна форма переуступки права власності отримала традиція. Її значимість зумовлювалась простотою і неформальним характером. За традицією право власності наставало через фактичну передачу речі лише при умові наявності "справедливої", тобто законної підстави.

Подальшого розвитку набув спосіб набуття права власності за давністю володіння. У преторському праві розширено коло осіб, які могли набути право власності за давністю володіння. Зокрема, після десяти років добросовісного і безперервного володіння це право визнавалося навіть за перегринами.

У цей же період отримали подальший розвиток цивільно-правові форми захисту прав приватного власника. Найбільш важливим з них був віндикаційний позов. Він подавався власникові речі, яка через певні причини була ним загублена і опинилася у третьої особи.

З розвитком преторського права отримав остаточне оформлення ще один самостійний вид речового права – інститут володіння, а також подальшого розвитку набув такий вид речового права, як право на чужі речі. Сервітути поділялися на сільські (право проїзду і прогону худоби по чужій землі) і міські (заборона загороджувати світло, зводити високі будівлі тощо). Також сервітути поділялися на предіальні (земельні) та особисті. З особистих сервітутів виділявся узуфрукт – право користування чужою річчю й одержання доходів від неї при збереженні у цілісності сутності речі. Узуфрукт був правом довічним або міг встановлюватися на певний термін. Він не переходив на спадкоємців узуфруктарія і не міг відчужуватися. Доходи від речі ставали власністю узуфруктарія. Власнику узуфруктарій нічого не відшкодовував, але якщо використовував річ неправильно, то був зобов'язаний відшкодувати збитки. Набули поширення нові види сервітутів: емфітевзис – спадкова оренда землі із внесенням встановленої плати; суперфіцій – оренда будинку на чужій міській ділянці. Утримувач землі (емфітевт) не міг бути зігнаний з ділянки, визнаної за ним претором і захищеної нормами права. Ця ділянка могла навіть переуступатися третім особам.

Розвивалося заставне право. Вдосконалено особисті сервітути, які передбачалися зазвичай у заповітах і були довічним правом особи (на користь якої встановлювався сервітут) на користування чужою річчю з правом отримання від неї плодів або й без такого права.

Найбільш розробленою частиною римського права в класичний період було зобов'язальне право. З розвитком товарного виробництва зобов'язання значною мірою втратили свій минулий формалізм і з односторонніх перетворилися в основному на

двосторонні. Найбільш ретельну і точну розробку одержували договори (контракти). Договори могли укладатися усно або письмово, зокрема за допомогою листування.

Таблиця 4.12. Види договорів у римському праві

Вид договору	*Порядок укладення та інші особливості*
вербальні	Контракт укладався в усній формі і вважався чинним з моменту проголошення визначених фраз. Найдавніша форма договорів. Найдавнішим і найбільш поширеним видом була стипуляція.
літеральні	Особливі письмові договори, поширені в торговому обігу. Зобов'язання виникали через запис у спеціальних книгах доходів і витрат однієї із сторін, складання боргових розписок, підписаних обома сторонами або ж одним боржником.
реальні	Окрім угоди сторін за основними умовами контракту вимагали обов'язкової передачі речі, яка складала предмет договору. До реальних договорів належала насамперед позика.
консенсуальні	Найбільш поширена і найпізніша за часом виникнення форма контрактів. Зобов'язання виникали через просту угоду сторін за всіма основними умовами контракту. До цієї групи відноситься насамперед договір купівлі-продажу.

До консенсуальних договорів також належав договір найму, представлений трьома різновидами. Найм речей передбачав надання в тимчасове користування і за плату певної індивідуальної речі. Договір найму робочої сили, що укладався на певний термін і з фіксованою оплатою праці найнятого робітника, не отримав великого розвитку в умовах рабовласницької системи, де основною робочою силою були раби. Римському праву був відомий також найм робочої сили для виконання роботи з виготовлення конкретної речі, тобто своєрідний підряд.

До консенсуальних контрактів відносилися також договір-доручення і договір товариства. Останній укладали з метою спільного ведення певної господарської діяльності. У класичний період набули подальшого розвитку зобов'язання з правопорушень.

Шлюбно-сімейні стосунки

Характерною рисою класичного періоду був інтенсивний розклад патріархальної сім'ї. Шлюб з владою чоловіка вже в II ст. н.е. практично не зустрічався, а проживання дружини в будинку чоловіка протягом року вже не спричиняло автоматичного виникнення влади чоловіка. Ставала поширеною нова форма шлюбу без чоловікової влади (шлюб "сіне ману"). Жінка, вступаючи в такий шлюб, не поривала зі своєю колишньою сім'єю. Шлюб без чоловікової влади міг бути легко розірваний з обопільної згоди подружжя, а також на вимогу одного з них. Широкого поширення набув так званий конкубінат – неоформлене постійне співжиття чоловіка і жінки (щось на зразок т. зв. "громадянського шлюбу").

З лібералізацією шлюбно-сімейних відносин в Римі постала проблема масової безшлюбності та бездітності. Державою видано закони, які встановлювали кримінальне покарання за розпусту і подружню невірність. Наприклад, запроваджено податок для неодружених та обіцяно винагороди тим, хто вступає в шлюб.

Розкладання патріархальної сім'ї знайшло своє вираження і в ослабленні батьківської влади. Припинилася практика продажу дітей, а їх вбивство батьком стало розглядатися як тяжкий злочин. Посилилася майнова самостійність підвладних батькові членів сім'ї. Преторський едикт змінив і форму заповіту, яка вже не вимагала використання складної процедури (за допомогою "міді і ваг"). Заповіти, як правило, почали складатися не в усній формі, а письмово з дотриманням певної форми.

Злочини і покарання

Під впливом політичних змін – кризи республіканських інститутів і зростання всевладдя імператорів відбулися суттєві зміни в кримінальному праві Риму. Характерною особливістю його розвитку у даний період стало те, що частина приватних деліктів поступово ставали кримінально караними і включалися у категорію злочинів. Наприклад, крадіжка як і раніше вважалася за приватний делікт, але в ряді випадків (крадіжка із зломом або насильством, крадіжка на великих дорогах тощо) як покарання за неї до традиційних штрафних заходів додавалися державні покарання.

Таблиця 4.13. Категорії і види злочинів у римському праві

Категорії злочинів	*Види злочинів*
проти держави	- "образа величності" (імператора); - зрада і озброєний опір владі; - дезертирство; - казнокрадство; - хабарництво; - спекуляції продовольством; - участь в недозволених організаціях; - підробка монети тощо.
проти релігії	- безбожжя; - недотримання релігійних обрядів; - зневага до богів.
проти моралі	- перелюб; - кровозмішання; - багатоженство; - гомосексуалізм тощо.
проти особи	- вбивство; - насильство; - каліцтва; - насильне обернення в рабство; - неправдиві свідчення; - образа особи тощо.
проти власності	- крадіжка майна; - підпал; - порушення межових знаків тощо.

З'явилася значна кількість нових видів злочинів, зокрема таких, які кваліфікувалися як небезпечне посягання на засади державності. До переліку таких злочинів входили: змова з метою повалення імператора; замах на його життя або життя його чиновників; невизнання релігійного культу імператора та ін. Серед злочинів проти особи, окрім різних видів вбивств, публічними деліктами стали вважати "образи", перш за все тілесні ушкодження, які за Законами XII таблиць розглядалися як приватні делікти. Розширився перелік злочинів, що відносилися до сфери сім'ї і моральності. Серед них: кровозмішання; подружня зрада; полігамія; співжиття з незаміжньою жінкою та ін.

В імператорському Римі відбулося різке збільшення видів покарань. Відновлено страту, яка в пізній республіці не застосовувалася до римських громадян. З'явилися її нові види: спалювання, повішення, розп'яття на хресті тощо. За тяжкі злочини призначалися також каторжні роботи на копальнях, примусові роботи на встановлений термін, віддання в гладіатори тощо. Переважно як додаткове покарання поширеною була конфіскація.

Особливістю кримінального права імператорського періоду стає яскраво виражений становий принцип кримінальної відповідальності. Особливо суворо каралися раби. Представники вищих станів звільнялися від примусових робіт, висічення та інших ганебних видів покарань, які замінювалися засланням.

Римське право розрізняло умисне і необережне заподіяння шкоди.

Судочинство

З розвитком преторського права на зміну складному і архаїчному легісакційному процесу приходить формулярний процес. Він утвердився з другої половини II ст. до н.е. В ньому значно підвищилася роль претора. Зросло значення першої стадії судочинства (in jure), оскільки саме тут встановлювався юридичний зміст суперечки. На першій стадії процесу претор заслуховував сторони, з'ясовуючи обставини справи, які викладалися сторонами суперечки у вільній формі. Потім претор складав висновок – юридичну формулу позову, в якому чітко юридичною мовою викладалися основні обставини справи. На підставі формули суддя на другій стадії процесу розглядав справу і виголошував остаточне рішення.

До кінця класичного періоду, а особливо в часи домінату, набув поширення екстраординарний процес, в якому відсутній традиційний поділ судового процесу на дві стадії: in jure, in idicio. Магістрат, приймаючи справу до розгляду, вів її з початку і до кінця, тобто до винесення ухвали. Процес втратив публічний характер, проводився в закритих приміщеннях. Виклик відповідача і виконання рішення стало справою суду. Введено апеляцію на винесені магістратом судові рішення. Особа, яка подала апеляцію у вищу інстанцію, у випадку повторного програшу справи сплачувала великий штраф.

Кримінальний процес набув чітко вираженого інквізиційного характеру. Суддя зосереджував в своїх руках обвинувальні і судові функції. Суд відбувався за зачиненими дверима. Обвинувачений позбавлявся права на юридичну допомогу і втрачав інші процесуальні гарантії, що існували в республіканську епоху. До осіб нижчих станів почали застосовуватися тортури. Судовий вирок можна було оскаржити в апеляційному порядку до імператорського суду. Новою і єдиною юридичною гарантією від судового переслідування для обвинуваченого стало право притулку в імператорських храмах і біля статуй імператора, що тимчасово могло врятувати від арешту.

* * *

Історичне значення розвитку державності і права Стародавнього Риму важко переоцінити. Невеличка держава-міська община Рим з плином століть пройшовши через значні соціально-економічні, суспільно-політичні та загальнокультурні катаклізми, стала світовою імперією, зразком держави і права рабовласницького типу. Римське право, яке за своєю живучістю і впливом на сучасність можна без перебільшення вважати найдовершенішим продуктом давньоримської культури, займає унікальне місце в правовій історії людства. Воно засвідчило найвищий ступінь розвитку права античного суспільства і в цілому стародавнього світу. Особливо детально в римському праві були розроблені механізми гарантування права власності та норми регулювання майнових відносин, що є особливо актуальним в сучасних умовах розвитку ринкової економіки України, правова система якої належить до романо-германської правової традиції, що базується саме на досягненнях римського права.

СЛОВНИК

Вершники – категорія найбагатших (після першого розряду) римських громадян (за реформою Сервія Туллія), які служили в кінноті.

Діоцез – спершу міський округ (з I ст. до н.е.); у період принципату – частина провінцій; з часів Діоклетіана – велика адміністративна одиниця, до складу якої входило кілька провінцій. Очолював вікарій, підлеглий префекту преторія.

Інституції – назва елементарних підручників римських юристів, що дають систематичний огляд діючого (в основному приватного) права. Найдавнішими з тих інституцій, що дійшли до нашого часу, є інституції римського юриста Гая (II ст. н. е.).

Інтерцесія – право посадових осіб (магістратів) у Римі протидіяти рішенню своїх колег. Найчастіше застосовувалося народними трибунами проти консулів.

Колонат (від лат. colonus – землероб) – особлива форма виробничих відносин у Стародавньому Римі (найбільшого розвитку набула в період імперії) між великим землевласником і безпосереднім виробником (колоном). Землевласники здавали дрібні ділянки землі (парцели) в оренду колонам. У II ст. до н.е. – I ст. н.е. колон був юридично вільним, використовував працю своєї родини і рабів, вносив орендну плату грішми. З II ст. колон став безпосереднім виробником, оренду сплачував часткою врожаю, виконував певні повинності. У IV ст. колонів прикріплено до землі. Вони займали проміжне становище між рабами і вільними, були попередниками кріпаків.

Магістратура – владний інститут у Стародавньому Римі, до складу якого входили магістрати – органи державної влади, посадові особи, які обиралися на визначений строк для виконання певних функцій.

Манципація – процедура (обряд) в римському праві докласичного періоду, вживаний під час укладання угоди придбання права на річ.

Муніципій (від лат. munus – "обов'язок") – одна з форм обмеженого римського громадянства, поширена в Італії.

Оптимати (від лат. optimus – найкращий) – політичне угруповання аристократів-сенаторів в республіканському Римі (остання третина II – середина I ст. до н.е.), яке сповідувало консервативні погляди і виступало за обмеження прав (насамперед земельних) незаможного населення держави. Супротивники популярів.

Патриції (від лат. pater – батько) – родова аристократія в Римі, яка мала найбільше прав та здійснювала державну владу.

Перегрини – вільні громадяни іноземних держав, які проживали в Римі. Володіли обмеженою правоздатністю.

Плебеї (від лат. plebs – простий народ) – одна з верств давньоримського населення, що тривалий час перебувала на нижчому правовому рівні від родової аристократії (патриціїв). Вважалися громадянами общини-держави, були частиною "римського народу", але не входили до патріархальних патриціанських общин.

Популари (від лат. populus – народ) – політична течія в Римській республіці кінця II – I ст. до н.е., що протистояла оптиматам. Відображала інтереси плебсу, насамперед сільського.

Пролетарі (від лат. – нащадки) – ті, хто має лише нащадків, безземельні. Після реформ Сервія Туллія – особи, які за своїм майновим станом стояли нижче усіх майнових розрядів.

Сервітут – право на чужу річ, що виникло в Стародавньому Римі у сфері земельних відносин.

Форум – головна міська площа в містах Стародавнього Риму, що була ринком і центром політичного життя міста.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. У чому різниця між правовим становищем патриціїв, плебеїв і клієнтів у Стародавньому Римі ?
2. Розкрийте значення посади цензора в політичному та соціально-економічному житті республіканського Риму ?
3. Які принципи діяльності римської магістратури ?
4. Вкажіть періоди розвитку римського права та їх хронологічні рамки ?
5. Які ознаки визначали правоздатність жителя Стародавнього Риму?
6. Які види права були поширеними в Стародавньому Римі?
7. У чому полягала сутність відносин патрон-клієнт у Стародавньому Римі?
8. Які види сервітутів Вам відомі ?
9. Назвіть види цивільного процесу за римським правом.
10. У чому різниця між формами давньоримського шлюбу "сіне ману" та "кум ману"?

Доповніть речення

- Родова аристократія у Стародавньому Римі мала назву … .
- Жрецькі колегії Стародавнього Риму формували авгури, …, … .
- Розгляд апеляцій на смертні вироки здійснювали … коміції.
- Ухвали Сенату, що мали силу закону, називалися … .
- Рішення трибутних коміцій отримали силу закону у 287 р. до н.е. за законом … .
- Найдавніше приватне право римських громадян мало назву … право.
- Звід законів Юстиніана складався з таких частин: …, Дигести, …, … .
- Відчуження речей у давній період розвитку римського права мало назву … .
- Римський цивільний процес передбачав дві сторони процесу – … та … .
- Найпізніша за часом поширення форма контрактів у Стародавньому Римі мала назву … контракти.

Творчі завдання

Складіть порівняльну таблицю: "Державний механізм, соціальна структура та джерела права Стародавнього Риму від царського періоду до домінату".

Період	*Хронологічні рамки*	*Органи державної влади*	*Суспільні верстви*	*Джерела права*
Царський				
Республіканський				
Принципат				
Домінат				

Заповніть схему: "Основні риси римського права докласичного періоду".

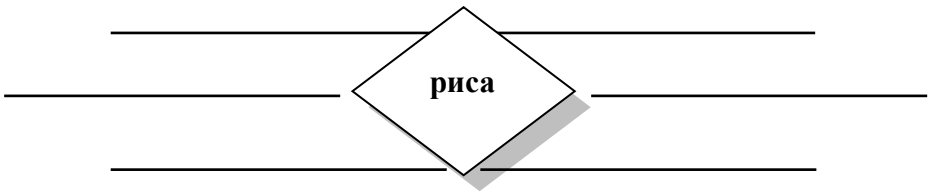

Заповніть схему: "Види імператорських конституцій у Стародавньому Римі".

Розв'яжіть задачі

1. Тіберій Іциллій почав будувати дім, що затемняв вікна будинку сусіда Гая Секстія, і одночасно став копати канаву для водопроводу на ділянці того ж Секстія. Секстій звернувся до суду з позовом, вимагаючи заборонити Іциллію будувати дім і копати траншею на його ділянці. Яку ухвалу повинен винести суд ? (За Законами XII таблиць).
2. Одна людина дала гроші в борг, не вимагаючи розписки, а друга дала розписку, але не заплатила. Хто з них грек, а хто римлянин і чому?
3. Юлій вкрав з господарства Деметрія 10 дерев'яних колод і 25 металевих жердин для посадки свого виноградника. Деметрій постав перед вибором. Або йому спробувати силою відібрати вкрадене у нього майно, або подати позов до суду на крадія Юлія. Який шлях для Деметрія буде вигіднішим? (За Законами XII таблиць).
4. Сцевоній нещодавно придбав у знайомого торговця золоту прикрасу. Як виявилося згодом, прикраса була краденою. Яке юридичне вирішення цієї ситуації, якщо прикраса була викрадена кілька років тому, тобто строк давності злочину давно пройшов. (За Законами XII таблиць).

5. Гай Марцелій на час свого переїзду у нове помешкання передав у тимчасове зберігання колишньому сусідові Марію частину своїх речей. Проте, на вимогу Гая Марцелія повернути його речі через певний час, Марій відповів відмовою. На що може розраховувати Гай Марцелій, якщо звернеться з позовом до суду ? (За Законами XII таблиць).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. Які основні характеристики римської магістратури ?: а) призначуваність, колегіальність; б) оплата за працю, колегіальність; в) виборність, безоплатність; г) відповідальність перед консулами, колегіальність.

2**. Які магістрати були творцями права в Римі ?**: а) консули; б) народні трибуни; в) претори; г) диктатори.

3. Хто наглядав за порядком у місті Римі, керував поліцією, організовував свята ?: а) квестори; б) едили; в) цензори; г) стратиги.

4. Який орган влади за Законами XII таблиць міг виносити смертні вироки римським громадянам ?: а) центуріатні коміції; б) трибутні коміції; в) куріатні коміції; г) ваш варіант відповіді.

5. У якому році в Римі встановлено республіканську форму правління ?: а) 509 р. до н. е; б) 510 р. до н. е.; в) 514 р. до н. е; г) 515 р. до н. е;

6. Вкажіть екстраординарну магістратуру у Стародавньому Римі: а) едили; б) квестори; в) диктатор; г) консули.

7. У чому тривалий час полягала обмеженість статусу плебеїв у Стародавному Римі ?: а) забороні обіймати військові посади; б) забороні займатися політичною діяльністю; в) забороні займатися торгівлею; г) все разом узяте.

8. До якого виду контрактів в римському праві належить договір купівлі-продажу ?: а) консенсуальні; б) реальні; в) безіменні; г) вербальні.

9. Який інститут римського приватного права був найбільш розвиненим ?: а) інститут права власності; б) інститут шлюбно-сімейного права; в) інститут спадкового права; г) інститут речового права.

10. Хто у Стародавньому Римі мав право "вето" на рішення коміцій ?: а) цензори; б) плебейські трибуни; в) претори; г) консули.

Література

1. Агафонов С.А. Римське право: навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Агафонов С.А. – К.: КНЕУ, 2005. – 143 с.
2. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред. В.Н. Шенаев]. – М., 1996. – 400 с.
3. Антология мировой правовой мысли. В 5-ти тт. – Т. 2. Европа: V-XVII вв. – М.: Мысль, 1999. – 829 с.
4. Берман Г. Западная традиция права: Эпоха формирования / Берман Г.; [пер. с англ.]. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.
5. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
6. Бойко А.И. Римское и современное уголовное право / Бойко А.И. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 257 с.
7. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-ге видання, перероб. і доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
8. Васильченко В.В. Римське спадкове право на тлі права сучасного / Васильченко В.В. – Запоріжжя: Верже, 1999. – 130 с.
9. Всеобщая история государства и права / [под ред. К.И. Батыра]. – М.: Былина, 1996. – 415 с.
10. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
11. Золоева Л., Порьяз А. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим / Л. Золоева, А. Порьяз. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 447 с.

12. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448с.
13. История Древнего Рима / [Кузищин В.И., Маяк И.Л., Гвоздева И.А. и др.]; под ред. В.И. Кузищина. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Высшая школа, 2002. – 383с.
14. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
15. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: навчальний посібник / Макарчук В.С. – [2-ге вид., доповн.]. – К.: Атіка, 2004 . – 256 с.
16. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: навчальний посібник / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.
17. Підопригора О.А. Основи римського приватного права: підручник / Підопригора О.А. – К.: Ін Юре, 2007. – 240 с.
18. Покровский И.А. История римского права / Покровский И.А. – СПб: "Летний сад", 1999. – 527 с.
19. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
20. Слипченко С.А., Смортов О.И., Кройтор В.А., Шишка Р.Б. Основы римского частного права / [Слипченко С.А., Смортов О.И., Кройтор В.А., Шишка Р.Б.]. – Х.: Епада, 2004. – 192 с.
21. Тищик Б.Й. Держава і право Стародавнього Риму: навч. пос. / Тищик Б.Й. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1998. – 234 с.
22. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
23. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Хома Н.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 474 с.
24. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А.Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.
25. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т.1. Основы / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: НОРМА, 1998. – 346 с.
26. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для студентів юридичних вузів та факультетів] / Шевченко О.О. – К.: Вентурі, 2008. – 336 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Закони XII таблиць

(витяги)

ТАБЛИЦЯ I

1. Якщо викликають [кого-небудь] на судоговоріння, нехай [викликаний] іде. Якщо [він] не іде, нехай [той, хто викликав], підтвердить [свій виклик] при свідках, а потім веде його насильно.

2. Якщо [викликаний] вигадує відмовки [для неявки] або намагається сховатись, нехай [той, хто його викликав] накладе на нього руку.

3. Якщо перешкодою [для явки викликаного на судоговоріння] буде його хвороба або старість, нехай [той, хто зробив виклик] дасть йому в'ючну тварину. Повозки, якщо не схоче, давати не повинен.

4. Нехай поручителем [на судоговорінні] за того, хто живе своїм господарством, буде [тільки] той, хто має своє господарство. За безхазяйного громадянина поручителем буде той, хто захоче.

7. Якщо [сторони] не дійдуть згоди, нехай [вони] до полудня зійдуться для судоговоріння на форумі або на коміції*. Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають [свою справу].

9. Якщо [на судоговорінні] присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім строком [судоговоріння].

ТАБЛИЦЯ II

1. По позовах в 1000 і більше асів брали [в касу понтифіків] судову заставу [в сумі 500 асів], по

* Коміцій – місце на форумі, де відбувалися народні збори, здійснювалося правосуддя і виконувалися вироки.

позовах на меншу суму – 50 асів, так було встановлено законом XII таблиць. Якщо спорили про свободу якоїсь людини, то хоч би її ціна була найвища, однак, тим же законом встановлювалось, щоб позов вчиняли про заставу [за людину, свобода якої оспорювалась] [всього лише] в розмірі 50 асів.

2. Якщо одна з таких причин, як ... тяжка хвороба, або [збіг дня судового розгляду] з днем, призначеним для обвинувачення [кого-небудь] у зраді [буде перешкоджати] судді, третейському посередникові або якійсь стороні [з'явитися на судовий розгляд], то [його] треба перенести на другий день.

ТАБЛИЦЯ III

1. Нехай буде [дано боржникові] 30 пільгових днів після визнання [ним] боргу або після ухвали [проти нього] судового рішення.

2. [Коли мине зазначений строк] нехай [позивач] накладе руку [на боржника]. Нехай веде його на судоговоріння [для виконання рішення].

3. Якщо [боржник] не виконав [добровільно] судового рішення і ніхто не звільнив його від відповідальності на судоговорінні, нехай [позивач] поведе його до себе і накладе на нього колодки або кайдани вагою не менше, а коли захоче, то й більше ніж 15 фунтів.

4. [Під час перебування в ув'язненні боржник], коли хоче, нехай харчується своїм власним коштом. Коли ж він не на своєму утриманні, то нехай [той, хто тримає його ув'язненим], видає йому по фунту борошна на день, а як захоче, може давати й більше.

6. На третій базарний день нехай розрубають боржника на шматки. Якщо відітнуть більше чи менше, то хай це не буде поставлено їм [в провину]?

ТАБЛИЦЯ IV

1. ... Так само легко позбавили життя, як, за XII таблицями, немовля, [що було] надто потворне).

2. Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний [від влади] батька.

3. [Користуючись] постановою XII таблиць, наказав своїй дружині взяти належні їй речі і, віднявши [в неї] ключ, вигнав її.

ТАБЛИЦЯ V

1. Предки [наші] твердили, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності мають бути під опікою ... Винятки допускались тільки для дів-весталок, яких стародавні римляни з поваги до їх жрецького сану звільняли від опіки. Так було встановлено законом XII таблиць.

2. Законом XII таблиць було визначено, що res mancipi*, які належали жінці, що була під опікою агнатів, не підлягали давності, крім того випадку, коли сама жінка передавала ці речі за згодою опікуна.

3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна або відносно опіки, так нехай те і буде непорушне.

5. Якщо [у померлого] немає агнатів, нехай господарство [що лишилось після нього] візьмуть [його] родичі.

7б. За законом XII таблиць, марнотратнику заборонялось розпоряджатися майном, що йому належало. Закон XII таблиць велить божевільному і марнотратникові, на майно яких накладено заборону, бути під опікою їх агнатів.

ТАБЛИЦЯ VI

1. Якщо хто укладає угоду про самозаставляння або відчуження речі [в присутності 5 свідків], то нехай слова, що вимовляються при цьому, вважаються непорушними.

3. Давність володіння щодо земельної ділянки [встановлювалась] у два роки, щодо всіх інших речей – в один рік.

4. … визначалося, що жінка, яка не бажала встановлення над собою влади чоловіка [фактом давнісного з нею співжиття], повинна була щороку залишати свій дім на три ночі і так переривати річне давнісне володіння [нею].

ТАБЛИЦЯ VII

7. Нехай [власники придорожніх ділянок] огороджують дорогу, якщо вони не забруковують її, нехай їде на в'ючній тварині, де захоче.

9б. Якщо дерево з сусідньої ділянки вітер схилив на твою ділянку, ти на основі закону XII таблиць можеш вчинити позов про те, щоб його забрали.

10. … дозволялося збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки.

11. Продані і передані речі стають власністю покупця лише тоді, коли він сплатить продавцеві

* Майнові об'єкти (земля, раби, господарські тварини) і сільські сервітути.

купівельну ціну чи забезпечить йому задоволення [його вимоги], наприклад, поставить поручителя або дасть що-небудь як заставу.

ТАБЛИЦЯ VIII

2. Якщо заподіє каліцтво і не помириться з [потерпілим], то нехай і йому самому буде заподіяне те саме.

3. Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу – 150 асів.

7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, згодую їх їй, то за законом XII таблиць ти не міг вчинити позов ні про потраву, бо не на твоїй ділянці паслась худоба, ні про шкоду, зроблену твариною, ні про збитки, завдані неправомірним діянням.

12. Якщо той, хто крав у нічний час, убитий [на місці], то нехай убивство буде вважатися правомірним.

17. … забороняється придбання краденої речі за давністю.

22. Якщо [хто-небудь] брав участь [при укладанні угоди] як свідок…, відмовляється це засвідчити, то нехай [він буде визнаний] безчесним і втратить право бути свідком.

ТАБЛИЦЯ IX

6. Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину.

ТАБЛИЦЯ XII

3. Якщо приносить [на судоговоріння] підроблену річ або заперечує [самий факт] судоговоріння, нехай претор призначить трьох посередників і за їх рішенням нехай відшкодує збитки в розмірі подвійного прибутку [від спірної речі].

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: навч. посіб. [для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: У 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.

Тема 5.

Середньовічна держава і право країн Європи. Ранньофеодальний період

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Характеристика феодалізму. Періодизація епохи Середньовіччя в Західній Європі.**
2. **Формування ранньофеодальної державності у Західній Європі. Держава франків.**
3. **Становлення і розвиток ранньофеодальних держав в Англії і Німеччині.**
4. **Характеристика, джерела та інститути феодального права. "Салічна правда".**

1. Характеристика феодалізму. Періодизація епохи Середньовіччя в Західній Європі

Історія народів і держав сучасної Європи почалася в епоху, яку умовно визначають як "Середньовіччя". З часів Античності поняття "Європа" ототожнюється з географічним визначенням "Захід", що протиставляється Азії, або "Сходу". Термін "Європа" насправді означає певну територіальну цілісність народів і держав, історія яких передбачає спільність економічного, суспільно-політичного і духовного розвитку. Разом з тим своєрідність її західної частини, яка чітко визначилася саме на етапі Середньовіччя, дозволяє виділити Західну Європу як локальну цивілізацію, що існує в рамках більшого цивілізаційного об'єднання, яким є Європа в цілому.

Зміст термінів "середні віки" і "феодалізм" змінювався з розвитком європейських історичних знань. Термін "середні віки" (від лат. medium aevum) був вперше введений італійськими гуманістами XV – XVI ст. Римський історик XV ст. Флавіо Бьондо у праці "Історія від падіння Риму" назвав "середнім віком" період, що відділяв його епоху від епохи Античності. Тому термін "Середньовіччя" з великою долею умовності можна застосовувати до держав Східної Європи та, тим більше, до держав Сходу.

У XVII ст. професор Гальського університету (Німеччина) Й. Келлер увів термін "Середні віки" до загальної періодизації всесвітньої історії, поділивши її на Античність, Середньовіччя і Новий час. Хронологічні рамки періоду Середньовіччя він позначив від поділу Римської імперії на Західну і Східну (завершився у 395 р за Феодосія I) до падіння Константинополя під ударами турецької навали у 1453 р.

В період Великої французької революції (кінець XVIII ст.) набув поширення термін "феодалізм", що ототожнювався з "Середніми віками". Зазначений термін походить від терміну "феод", що в документах XI – XII ст. позначав земельну власність, передану васалу сеньйором за військову службу. Його аналогом в німецьких землях став термін "лен". Отже, історія Середніх віків розглядалася як час панування феодальної або ленної системи суспільних зв'язків та відповідного типу господарювання.

Характеристика поняття “феодалізму” з метою комплексного засвоєння особливостей розвитку держави і права в зазначену епоху потребує розгляду фундаментальних явищ суспільного розвитку того часу.

Як видно з самого походження терміну “феодалізм”, основним засобом виробництва та видом власності в середньовічних суспільствах була земля. За феодалізму земля у вигляді великої власності знаходилася у монопольному користуванні феодалів, які в силу специфіки суспільного поділу праці зконцентрували в своїх руках насамперед військову та релігійну функції. Феодальна земельна власність безпосередньо реалізовувалася через дрібних виробників – селян, яким феодал віддавав землю для обробітку. Селянин не був власником землі, а лише утримував її на певних умовах, аж до права спадкування. Його економічна залежність виражалася у формі ренти, тобто роботи або платежу на користь феодала (її види: відробіткова, натуральна, грошова).

Правове становище селянина суттєво відрізнялося від раба, адже селянин хоча й був залежним виробником, володів засобами виробництва, знаряддями праці, мав право вести власне господарство та був особисто вільним. Основна маса селян залежала від феодала та піддавалася експлуатації.

Другою особливістю феодальної земельної власності стало її тісне поєднання з політичною владою. Крупна вотчина феодала була не лише господарською одиницею, але й своєрідною маленькою державою – сеньйорією. В руках крупних феодалів зосереджувалася адміністративна, фінансова, судова, військова влада. Така організація суспільства зумовила у X – XI ст. поширення в Європі явища феодальної роздрібненості.

Третьою особливістю феодальної земельної власності стала її ієрархічна структура.

Таблиця 5.1. Форми феодальної земельної власності в Західній Європі

Форма земельної власності	*Юридичний статус*
алод	вільно відчужувана індивідуальна земельна власність, яка могла успадковуватися
Бенефіцій	земельне володіння без права спадкування, що надавалося феодалами їхнім васалам за певну, насамперед військову службу
феод	земельне володіння, яке васал отримував від свого сеньйора (лен у Німеччині, ф’єф у Франції)

На основі такого юридичного поділу власності склалася ієрархічна структура серед земельних власників, пов’язаних васально-ленними відносинами.

На відміну від західної моделі, де государ володів номінальним правом верховної власності, у східній моделі феодалізму реальним верховним власником землі була держава. Проте це не виключало наявності приватних володінь, але їх становище було слабким. Земельна власність приватних власників зазвичай була підконтрольна державі. Власники землі мали обмежені політичні права. Соціальна ієрархія і система васально-ленних відносин на Сході була розвинена недостатньо.

Економічний примус, нерозділення економічної і політичної влади, певним чином розвинені васально-ленні відносини – все це зумовило важливість особистісних зв’язків у феодальному суспільстві, що знайшли вираження в юридичних формах патронату, залежності договорів, які містили речову (приватновласницьку) основу цих зв’язків.

Проблема феодальної власності не обмежується лише характеристикою земельної власності. З розвитком феодального, переважно аграрного суспільства в економіці зросло значення ремесла і власності на відповідні знаряддя праці. Саме прогрес у розвитку ремесел

у підсумку визначив перспективу розвитку всього феодального суспільства і перехід до нової соціальної системи – капіталізму.

Останньою суттєвою характеристикою феодального суспільства назвемо його корпоративний характер. Колектив певним чином накладав обмеження на особу, яка могла здійснювати свої права на власність в силу належності до корпорації – колективу: селянин – право на користування і власність знарядь праці в рамках сільської общини; феодали – свою власність в рамках васальних зв'язків своєї спільноти-корпорації; ремісник і купець – своє право на працю і власність на знаряддя праці в рамках цеху або гільдії, нормам уставу яких вони підкорялися. Корпоративізм феодального суспільства знайшов вираження в його соціальній структурі, яка відзначалася складним переплетенням класового і станового поділу та соціально-економічного, а отже правового розшарування.

Політична організація феодального суспільства пройшла у своєму розвитку через декілька етапів. В умовах перехідного періоду і генези феодальних відносин існували політичні утворення у вигляді як правило недовговічних варварських королівств і ранньофеодальних держав. Для них характерні сильні пережитки так званої "первісної демократії". Королівська влада володіла обмеженими можливостями.

З утвердженням феодальних відносин у X – XII ст. і розвитком феодальної роздрібненості політична влада концентрувалася в руках великих землевласників – князів, герцогів, графів, які часто були формально об'єднані слабкою владою монарха та реалізовували авторитарний принцип влади (кожний барон – король у своїх володіннях). На цьому етапі оформляється важлива особливість політичної структури феодального суспільства: поділ політичної влади на владу в центрі (на рівні загальнодержавної чи територіальної влади князя) та на місцях (влада в особі земельного власника). Місцева влада вдосконалюється та ускладнюється з посиленням автономізації міст, окремих суспільних станів і станових груп.

Надалі королівська влада починає боротьбу з поліцентризмом. В умовах централізації влади в Західній Європі виникає нова форма феодальної монархії з органами станового представництва. Центральна влада була змушена іти на діалог із суспільними станами, інтереси яких представляли органи станового представництва як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях (англійський парламент, французькі Генеральні штати, німецький рейхстаг, ін.).

На етапі пізнього феодалізму оформилася абсолютна монархія. Нова форма держави передбачала вищий рівень централізації, збільшення владних повноважень монарха – наявність під його контролем адміністративного апарату, армії і податків. Специфічна розстановка суспільних сил та запекла боротьба між ними, пов'язана із занепадом феодалізму та виникненням буржуазних відносин, дозволяла монарху відігравати роль верховного арбітра і реалізовувати "абсолютну" владу. Перемога авторитарного принципу влади супроводжувалася згортанням чи навіть ліквідацією органів виборної представницької влади насамперед на загальнодержавному рівні.

На основі короткого огляду основних етапів розвитку феодалізму в Західній Європі наведемо найбільш поширену в науковій літературі періодизацію історії держави і права країн цього регіону в епоху Середньовіччя.

Таблиця 5.2. Періоди розвитку держави і права країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя

Назва періоду	*Хронологічні рамки*
ранньофеодальна монархія	V – IX ст.
сеньйоріальна монархія	X – XII ст.
станово-представницька монархія	XIII – XV ст.
абсолютна монархія	XVI – XVII ст.

При цьому варто враховувати умовність верхньої хронологічної межі цієї періодизації. Так, якщо дата початку Середніх віків для Західної Європи є загальноприйнятою – 476 р., тобто V ст. (остаточний розпад Римської імперії), то їх завершення зазвичай датують XVII ст. – Англійською буржуазною революцією (1640 – 1660 рр.) та одночасно завершенням Тридцятилітньої війни в Європі (1618 – 1648 рр.). Проте, наприклад для Франції така межа не підходить, адже там абсолютна монархія з усіма атрибутами феодальних відносин продовжувала існувати аж до Великої французької революції 1789 – 1794 рр. Свою специфіку має періодизація державності Німеччини.

На всіх етапах розвитку феодального суспільства існувала суперечлива єдність двох властивих державі функцій – насилля і порядку. Здійснення насилля було в основному пов'язане з інтересами панівної корпорації землевласників. Державне право (джерелами формування якого стали звичаєве право, державне законодавство та римське право) забезпечувало монополію феодалів на земельну власність, а також статус знатності і "благородства", пов'язаний з особливими політичними та юридичними привілеями.

У якості гаранта миру і правопорядку по відношенню до суспільства в цілому монарх вступав у діалог з різними суспільними силами, що розширювало соціальну базу влади. Форми такого діалогу: органи станового представництва; королівський суд з правом апеляції до нього; підтвердження центральною владою документів правотворчості податних станів (міських хартій і міського законодавства, хартій сільських общин тощо).

Середньовіччя відзначилося пануванням світових релігій – буддизму та ісламу на Сході, християнства в Європі. Поряд із загальнокультурним та суспільно-регуляторним значенням в житті Європи церква стала крупним землевласником, у власності якого була приблизно третина земельного фонду у кожній із західноєвропейських країн, а також потужною ідеологічною силою, яка освячувала феодальні порядки.

Таблиця 5.3. Головні ознаки феодалізму

панівна форма власності – земельна власність, реалізація якої визначала права, місце в суспільній ієрархії та надавала політичну владу
в основі суспільно-політичного устрою відносини сюзеренітету-васалітету
станово-ієрархічна нерівність, закріплена моральними і правовими нормами
ідеологічна основа феодалізму – релігія (християнство)
територіальна роздрібненість феодальних держав на окремі феодальні володіння (сеньйорії у Франції, манори в Англії, землі в Німеччині)
головним інститутом політичної системи суспільства все ж залишалася держава
різноманітність форм державності при домінуванні монархії з авторитарним режимом

2. Формування ранньофеодальної державності у Західній Європі. Держава франків

Європейський феодалізм зароджувався в умовах зіткнення і взаємодії античного рабовласницького суспільства з родоплемінним "варварським" суспільством германських, кельтських, слов'янських та інших народів Центральної, Північної і Східної Європи, що відбувалися у період з IV по VII ст. в умовах так званого Великого переселення народів.

Саме на цей час випав пік міграційних процесів по всьому континенту, що радикально змінили його етнічну, культурну та політичну структуру.

Серед численних варварських королівств, що виникли на території римської провінції Галії до кінця V ст. сформувалося королівство салічних франків на чолі з Хлодвігом (481 – 511 рр.). Після розпаду Римської імперії франки у 486 р. захопили Галлію, підкорили германські племена долини Рейну, що прискорило формування франкського королівства.

Держава франків стала класичним прикладом ранньофеодальної монархії. Її формування супроводжувалося розпадом первіснообщинного ладу та переходом до феодальних відносин, минувши стадію класичного рабства. Держава франків пройшла у своєму розвитку два основні періоди: 1) з кінця V ст. по VII ст. (монархія Меровінгів); 2) з VIII ст. до середини IX ст. (монархія Каролінгів). Рубіж, що розділяє ці періоди, характеризувався не тільки зміною правлячих династій. Він став початком нового етапу глибокої соціально-економічної і політичної перебудови франкського суспільства, в ході якої поступово складалася власне феодальна держава у формі сеньйоріальної монархії. Протягом другого періоду в основному завершується створення крупної феодальної земельної власності, двох основних класів феодального суспільства: феодалів та у різній мірі залежного селянства. На зміну відносної централізації і ранньофеодальної держави приходить феодальна роздрібненість.

Важливим джерелом вивчення суспільної структури Держави франків у перший період є збірка правових звичаїв "Салічна правда" (рубіж V – VI ст.), в якій письмово зафіксовано суспільний лад салічних франків на етапі переходу від родового до ранньокласового суспільства. У V – VI ст. у франків зберігалася стара община – *марка*, члени якої колективно володіли землею та переважно були рівноправними селянами-воїнами. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв'язки. Орна земля була колективною власністю марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Стосунки експлуатації серед самих франків не були розвинені. Нечисленною була франкська знать, що сформувалася у правлячу верхівку під час військових походів Хлодвіга.

Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу, тобто рабство мало патріархальний характер. Раб вважався річчю. Його крадіжка прирівнювалася до крадіжки тварин. Шлюб раба з вільним мав наслідком втрату останнім свободи. "Салічна правда" вказує також на наявність у франків інших соціальних груп: знать, вільні франки (общинники) і напіввільні літи. Останні зазвичай були хатніми ремісниками та виконували іншу господарську роботу. Літи були неповноправними членами общини франків. Вони могли вступати у договірні стосунки, відстоювати свої інтереси в суді, брати участь у військових походах разом з своїм паном. Літ, як і раб, міг бути звільнений паном, у якого залишалося його майно.

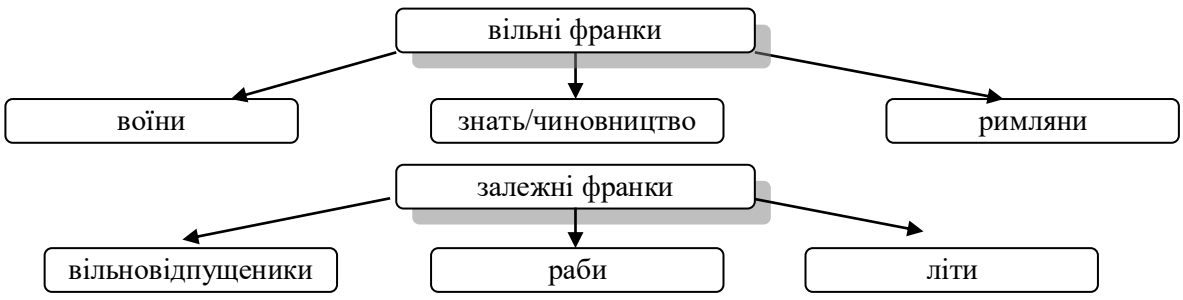

Схема 5.1. Соціальна структура Держави франків

Важливим чинником, що визначав правовий статус франків, була приналежність до королівської служби, королівської дружини, до державного апарату. Ці відмінності найяскравіше виражалися в системі грошових відшкодувань, пов'язаних із спричиненням шкоди життю, майновим та іншим правам окремих осіб.

Під впливом майнового розшарування і послаблення родових зв'язків спадковий наділ землі вільних франків перетворюється на індивідуальну, відчужувану земельну ділянку окремих сімей – алод. Це по суті ділянка землі, володар якої вийшов з общини. Поступово відбувалося формування інститутів сімейної та індивідуальної земельної власності.

У VIII – IX ст. проходив основний процес формування феодальних відносин. У франкському суспільстві відбувався аграрний переворот, що привів до повсюдного затвердження крупної феодальної земельної власності і до втрати общинником землі. Нововведення у форми земельного володіння здійснив король Карл Мартелл (VIII ст.). Прагнучи підсилити центральну владу в державі і тим самим запобігти її розпаду на сеньйорії, правитель вирішив створити якісно нове військо – феодальне ополчення під контролем короля. Конфіскувавши частину земель політичних супротивників, Мартелл почав роздавати бенефіції – земельні наділи, що надавалися у володіння дружинникам за військову службу. Між королем і бенефіціарієм виникав феодальний зв'язок: король ставав сеньйором, бенефіціарій – васалом. Отримання землі супроводжувалося клятвою вірності. Після смерті бенефіціарія його земля і обов'язки переходили до сина. Якщо його не було, король міг вилучити земельну ділянку і передати її іншому.

З середини VIII ст. розпочався період завершення процесу розшарування франкського суспільства на феодальних землевласників і залежних від них селян. Цьому сприяло широке поширення стосунків заступництва, панування і підкорення, що виникають на основі особливих договорів.

Таблиця 5.4. Основні юридичні форми договорів залежності селян від феодалів

Форма договору	*Юридичні підстави*	*Юридичні наслідки*
комендації (заступництво)	за проханням селянина про заступництво феодала	не завжди були пов'язані з втратою свободи і прав власності на земельну ділянку, але потрапивши під таке заступництво, вільні селяни поступово втрачали особисту свободу і через декілька поколінь переважно ставали кріпосними
прекарій	одержання земельних наділів селянами від феодала	• "прекарій даний" (своєрідна форма оренди землі, на підставі якої безземельний або малоземельний селянин отримував ділянку землі у тимчасове користування); • "прекарій відшкодований" (прекарист спочатку віддавав свою ділянку землі землевласникові в заставу як гарантію повернення боргу і з часом отримував її назад у володіння; • "прекарій дарований" (прекарист найчастіше під прямим тиском землевласника потрапляв у певну форму економічної залежності, віддавав свою ділянку панові, а потім отримував від нього свою і додаткову ділянку землі, але вже в якості тримання

Заступництво мало наслідком встановлення особистої і майнової залежності селян від землевласників. Селяни передавали їм право власності на свої земельні ділянки, отримуючи їх назад на умовах виконання певних повинностей, сплати оброку тощо. Договори комендації виникли насамперед в стосунках селян з католицькою церквою, монастирями.

У IX ст. крупні бенефіціарії домоглися права передавати бенефіції у спадщину. На зміну бенефіцію приходить феод. Крупні феодали перетворюються на суверенів, які володіють політичною владою в своїх володіннях.

У процесах становлення і розвитку державного апарату франків можна виділити ряд особливостей. Насамперед – переродження органів племінної демократії франків в органи нової публічної влади, у власне державні органи. Також з формуванням сеньйоріальної монархії відбувалося поступове перетворення державної влади франкських монархів у "приватну" владу государів – сеньйорів, що характерно для пізнього етапу розвитку франкської державності (VIII – IX ст.).

Хлодвіг був першим франкським королем, який утвердив своє виняткове становище одноосібного правителя. Однією з найважливіших його політичних акцій стало прийняття християнства. На зміну старій родовій общині остаточно прийшла територіальна община (марка), а разом з нею і територіальний поділ на округи (паги) та сотні. На початковому етапі розвитку держави франків значну роль відігравали органи громадського управління. Народні племінні збори були замінені оглядом війська (спершу "Березневі поля", згодом "Травневі поля"). На місцях продовжували існувати сотенні збори вільних людей, які розглядали у тому числі справи про провини, правопорушення і злочини. Керівна роль на зборах належала виборному тунгіну та *рахінбургам*. Роль общини в судових справах була значною. Вона відповідала за вбивство, здійснене на її території (т.зв. кругова порука), виставляла співприсяжників, які засвідчували добре ім'я її члена.

Король насамперед був охоронцем миру та виконавцем судових рішень общини. Його чиновники виконували в основному поліцейські та фіскальні функції. Королівські розпорядження, за "Салічною правдою", стосуються незначного кола державних справ – призову у військо, виклику до суду. Проте поступово відбувалося посилення влади королів. Король прямо вторгався у внутрішньообщинні справи, поземельні стосунки, дозволяв чужакові селитися на громадській землі. Влада франкських королів передавалася у спадок. Усі важелі державного управління поступово зосереджувалися в королівському палаці. За часів династії Меровінгів існувала двірцево-вотчинна система державного управління.

Таблиця 5.5. Державний апарат франкського королівства

Посада	*Функції*
Майордом	управитель королівського двору
Сенешаль	помічник майордома
Пфальцграф	головний помічник короля в судовій діяльності
Референдарій	управитель королівської канцелярії
Камерарій	управитель королівської скарбниці
Маршал	начальник королівської кінноти
Вікарій (архікапелан)	королівський (придворний) священик
Рада короля	збори придворних чиновників та найбільших феодалів держави

За Меровінгів система місцевого управління зберігала залишки військової демократії. Королівство поділялося на сотні і графства. Згодом оформилися герцогства. Формально король управляв усім господарством, а фактично на місцях правили його довірені особи. *Графи* володіли поліцейськими, військовими і судовими функціями. Поняття "граф" і "суддя" поступово стають тотожними, що засвідчило втрату місцевим общинним самоуправлінням судових повноважень та його підпорядкування королівській владі. На державній службі широко використовувалися дружинники короля.

Розширення участі феодальної знаті в управлінні державою привело до поступової втрати королівською владою відносної самостійності та формальної одноосібності. Це відбулося у період, коли крупне землеволодіння набуло значних розмірів. Значну владу отримала створена раніше Рада короля, що складалася з представників знаті, служилого і вищого духовенства. Без її згоди король фактично не міг ухвалити жодного вагомого рішення. Знать поступово перебирала ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, але й на місцях. Разом з ослабленням влади королів все більшої незалежності набували графи, *герцоги*, єпископи, *абати*, що стали крупними землевласниками.

Важливе значення для централізації державної влади мали реформи Карла Мартелла. Як зазначалося, він активно роздавав бенефіції, фондом для яких служили спершу землі, відібрані у політичних супротивників (непокірних магнатів), а коли ці землі закінчилися, він провів часткову *секуляризацію* церковних земель. Одночасно він сприяв поширенню християнства і розширенню володінь церкви на підкорених територіях.

Таблиця 5.6. Наслідки бенефіціарної реформи Карла Мартелла

політичні	• частково прив'язано крупних феодалів до трону через загрозу втрати пожалувань
військові	• взамін занепалого пішого селянського ополчення створено боєздатне кінне військо
соціальні	• значно зміцнено прошарок дрібних і середніх феодалів, які стали основою кінного ополчення; • зміцнено феодальну земельну власність і селянську залежність; • створено поземельні зв'язки між давальником та отримувачем землі, що спряло встановленню відносин особистої вірності і покровительства між ними

Новій перебудові апарату управління сприяло широке розповсюдження імунітетних грамот, за якими територія, що належить власникові імунітету, вилучалася (частково або повністю) з відання державної влади в судових, податкових та адміністративних справах. Вотчинник отримував політичну владу над своїми селянами. Імунітетні грамоти, як правило, санкціонували стосунки політичної залежності селян від своїх сеньйорів – вотчинників.

Система імунітету неминуче повинна була спричинити посилення роздрібненості та місцевого сепаратизму. Однак за час правління Карла Великого (768 – 814 рр.) держава франків досягла своєї найвищої могутності. Карл Великий став засновником тисячолітньої імперії, відомої згодом під ім'ям Священної Римської імперії германської нації. Він ще до оголошення себе імператором у 800 р. зробив ставку на поєднання військової сили і духовного верховенства завдяки подальшій християнізації країни. За час його правління франкська ранньофеодальна монархія досягла свого розвитку.

За зовнішньою централізацією імперії приховувалася її слабкість та неоднорідність. Створена шляхом завоювань величезна територія містила декілька десятків народностей зі своїми традиціями і господарським укладом життя. Землі імперії були слабко пов'язані між собою та потребували постійного адміністративного і військового упокорення. Королівське (імператорське) управління зазвичай мало формальний характер. Тому Карл Великий усе життя проводив у військових походах. Зрештою така форма імперії була характерна для багатьох найбільших ранньофеодальних держав Європи.

В руках Карла Великого залишалася лише певна частина загальнодержавних повноважень, як-то традиційні охорона миру, охорона кордонів, координація дій центральної влади і вотчинних властей. До виконання цих функцій був пристосований імператорський апарат управління. Рада вищих представників духовної і світської знаті вирішувала всі найважливіші справи королівства. Збереглася посада графа. Важливу роль відігравали

маркграфи – воєначальники в прикордонних графствах. Для підтримки зв'язку центру з місцевими територіями створено посаду "королівських посланців", які були покликані наглядати за управлінням королівськими маєтками, правильністю здійснення релігійних обрядів, за королівськими суддями, здійснювали розгляд апеляційних скарг на рішення місцевих судів у справах про тяжкі злочини. Державні посланці могли вимагати видачі злочинця, який знаходився на території духовного чи світського сеньйора.

Тимчасове об'єднання під владою Каролінгів різних племен і територій за відсутності економічної, соціальної, правової і культурної єдності між ними могло тривати до того часу, доки франкські феодали підтримували королівську владу. На середину IX ст. великі феодали стали практично незалежними від центральної влади. Отже, разом з перетворенням влади монарха-вождя на владу государя-сеньйора на зміну ранньофеодальної монархії поступово приходила нова феодальна державна форма – сеньйоріальна монархія.

Син Карла Великого Людовик Благочестивий (814 – 840 рр.) у 817 р. поділив імперію між своїми синами. У 843 р. після смерті Людовіка його сини уклали Верденський договір про новий поділ імперії. Молодший син Карл Лисий отримав Західно-Франкське королівство (Франція), середній брат Людовік Німецький – Східно-Франкське королівство (Німеччина) і старший брат Лотар зберіг імператорський титул і територію Італії.

3. Становлення і розвиток ранньофеодальних держав в Англії і Німеччині

Становлення і розвиток феодальної держави в **Англії** пов'язані з англосакським і нормандським завоюванням Британії. Після відходу з острова у V ст. римських легіонерів почалося масове вторгнення з континенту германських племен англів і саксів, які витіснили кельтське населення в північну і західну частини острова. У VII ст. англосакси утворили сім ранньофеодальних королівств – Кент, Уессекс, Сассекс, Мерсія, Нортумбрія та ін., а на початку IX ст. – королівство Уессекс підпорядкувало решту королівств. Так було створено єдину англосакську державу Англію.

У 1066 р. Англія завойована герцогом північно-французької провінції Нормандії Вільгельмом Завойовником (1027 – 1087 рр.), який проголосив себе королем. Англосакська знать, яка опиралася завойовникам, була знищена. Усі феодали оголошені васалами короля, який став верховним власником землі. Норманське завоювання мало великий вплив на подальшу історію Англії, яка розвивалася в цілому аналогічно середньовічним державам континенту. Особливою рисою розвитку держави в Англії стала рання централізація і швидкий розвиток королівської влади.

Таблиця 5.7. Етапи розвитку англійської феодальної держави

Етап	*Хронологічні рамки*
англосаксонська ранньофеодальна монархія	X – XI ст.
сеньйоріальна монархія	XI – XII ст.
станово-представницька монархія	XIII – XV ст.
абсолютна монархія	XV – середина XVII ст.

Населення Англії ранньофеодального періоду поділялося на такі групи: родоплемінна знать (ерли), вільні общинники (керли), напіввільні (лети), домашні слуги-раби. Окреме становище посідало духовенство. У давніх збірниках права згадуються дружинники-тани, до числа яких належали як ерли, так і керли. Головні їх обов'язки: участь у військових походах; будівництво укріплень; налагодження мостів. Із збіднілих керлів утворилася категорія залежних селян – *віллани*.

Норманське завоювання Англії мало наслідком поглиблення феодалізації суспільства. В основі феодального господарства стало земельне володіння – *манор*. Значна частина конфіскованих в знаті земель увійшла до королівського володіння – *домена*.

Завоювання Британії сприяло трансформації англосаксонських органів племінної демократії в державні органи. У VII – VIII ст. відбувалося поступове піднесення королівської влади не лише над рядовим вільним населенням, але і над родовою знаттю. У IX – X ст. становище королівської влади зміцнилося. Керуючись правом верховної влади на землю, королі привласнили монопольне право на карбування монети, збирання мита, отримання натуральних зборів з усього вільного населення. Поступова концентрація влади в руках окремих феодалів відбувалася в обмежених масштабах і під контролем королівської влади.

З посиленням королівської влади двір короля став центром управління країною, а колишні дружинники (тани) – посадовими особами держави. Серед вищих королівських чиновників особливу роль відігравали королівський скарбник і капелани, які відали канцелярією. Місце народних зборів зайняла королівська рада – уітенагемот (рада "мудрих"), що складалася з представників феодальної знаті. Її повноваження: питання війни і миру, призначення на посади, затвердження податків, ухвалення законів тощо. Найбільш постійною його функцією була участь в розгляді королем судових справ.

Однією з особливостей державного розвитку феодальної Англії стало поєднання сильної королівської влади, централізованого місцевого управління зі збереженням органів общинного самоврядування. Основною територіальною одиницею стали графства, які поділялися на сотні. Одночасно в управлінні графством і сотнею все більше зростає роль особистого представника інтересів короля – шерифа.

Графські і сотенні збори включали всіх вільних землевласників округу, а також старост общин, священиків, виборних сотенних старшин. Збори зберігали своє значення як судові і частково адміністративні органи.

Нижчою територіальною одиницею була сільська община. Збори, в яких брало участь все доросле чоловіче населення общини, вирішували господарські питання, розбирали дрібні кримінальні справи і цивільні спори.

Вищим судом держави був суд короля. Він розглядав справи про державну зраду, а також спори щодо земельних володінь. Збори графства розглядали всі кримінальні і цивільні справи на території графства, окрім тих, які належали до виняткової компетенції суду короля. З часом в суді графства виділялася колегія дванадцяти "старших танів".

Німеччина як феодальна держава утворилася на землях східних франків після розпаду Франкської імперії. Її територія складалася з декількох герцогств – Саксонії, Франконії, Швабії, Баварії, Лотарингії, а також приєднаних згодом французьких, італійських і слов'янських земель. Вони відрізнялися строкатим етнічним складом населення і різним рівнем розвитку феодалізму.

Після короткого періоду відносної єдності в X – XI ст. у Німеччині почався процес феодальної роздрібненості. Об'єктивні процеси розвитку феодальної Німеччини не привели до встановлення централізованої держави, як це мало місце в Англії і Франції. До XII ст. Німеччина розвивалася як відносно централізована ранньофеодальна монархічна держава. Розвиток феодалізму відбувався в різних німецьких герцогствах нерівномірно. Зберігалися пережитки родоплемінного ладу. В XI – XII ст. сформувалися основні суспільні стани.

Таблиця 5.8. Стани феодального суспільства Німеччини

Стан	*Склад*
військово-рицарський	різнорідна родова і служила аристократія (герцоги, графи)
фогти	королівські чиновники
"князі церкви"	найбільші церковні магнати (вище духовенство)
середнє і дрібне дворянство	дрібномаєтні дворяни і сільська верхівка
селяни	вільні селяни (*чиншовики*, орендарі), залежні селяни (літи, батраки), особливо залежні селяни (кріпаки)
міщани	новий соціальний стан, що виник у X ст. з будівництвом прикордонних міст-бургів

Феодальне дворянство і духовенство поділялося за ієрархічним принципом на своєрідні ранги – "щити". Таких "щитів" було сім: король, духовні князі (єпископи, абати), світські князі, їх васали, васали їх васалів. У ранги були включені і "неблагородні" вільні ("шеффенський стан"). З них підбиралися судді общинних судів – *шеффени*.

Німецький феодалізм у X – XI ст. відрізнявся незавершеністю. Однак протягом XI – XII ст. процес феодалізації Німеччини зробив значні успіхи.

Політика перших королів сприяла відносній тимчасовій централізації королівської влади. Наприклад, король Оттон I (936 – 973 рр.), який у 962 р. коронувався Римським імператором, обмежив права герцогів, видавав імперські закони і церковні канони. Проте через слабкий розвиток феодалізму, постійні війни та фактичну господарську, судову та адміністративну незалежність знать не була зацікавлена у централізованій владі і консолідувалася проти короля. Королівський престол в Німеччині був виборним. З розвитком феодалізму обрання короля стало залежати від невеликої групи феодалів.

Центральний державний апарат імперії, окрім імператора, який не мав постійної резиденції, формували придворні слуги-чиновники (канцлер, маршал). З початку XI ст. при імператорові створено королівську раду (гофтаг). З XI ст. відбувався процес розкладу системи місцевої королівської адміністрації. Колишні королівські чиновники – графи – стали спадковими володарями значних земельних володінь (ленів), створили власний адміністративний апарат, захищений привілеями від центральної влади.

З формуванням князівського управління судова влада імператора обмежувалася на користь світських і духовних князів, а судова система набувала складного і багатоступінчатого характеру. Феодали, які спочатку мали право судити лише своїх кріпосних, поширили свою юрисдикцію на все населення їх володінь. Для вільних існували станові суди: княжі, графські, шеффенські. У залежних містах суд перебував в руках представника сеньйора, а у вільних містах створювалися міські суди, які діяли на основі норм міського права. Свої суди мала католицька церква.

4. Характеристика, джерела та інститути феодального права. "Салічна правда"

Покликання феодального права насамперед полягало в юридичному закріпленні та врегулюванні монопольного права феодалів на землю, права користуватися працею залежного селянства та інших соціальних верств та регулювання відносин всередині самого стану феодалів.

Таблиця 5.9. Головні ознаки феодального права

головне місце посідали норми регулювання земельних відносин
мало характер "права-привілею"
відсутній поділ на галузі права (існував поділ за сферами правового регулювання: ленне (вотчинне) право, церковне (канонічне) право, королівське (доменіальне) право, міське право)

було правом сильного
партикуляризм і казуїстичність
рецепція римського права
великий вплив релігійних норм і традицій

Незважаючи на наявність спільних особливостей, феодальне право кожної країни мало свої риси. Так середньовічне право Франції і Німеччини характеризувалося своєю роздрібненістю. Наприклад, за характером правових джерел Франція поділялася на північну і південну частини. На півночі домінувало звичаєве право (*кутюми*), яке було зафіксоване у т. зв. "варварських правдах" та адаптоване до феодальних відносин, а на півдні – переважно рецептоване римське право.

Таблиця 5.10. Джерела середньовічного права ранньофеодального періоду

Джерело права	*Характеристика*
звичаєве право ("варварські правди")	записи звичаєвого права варварських племен ("Рипуарська правда", "Бургундська правда", "Баварська правда", "Салічна правда" тощо)
капітулярії королів	письмові королівські закони
дипломи	документи, видані канцелярією королів в основному церковним особам та інституціям
імунітетні грамоти	документи на право володіння землею (видавалися королями крупним феодалам)
формули	зразки документів (грамот) для оформлення договорів
церковні документи	церковні канони, рішення соборів і синодів, розпорядження вищого духовенства

"Варварські правди" за своїм змістом – судебники, керівництво для суддів. Вони не є збірками систематично викладених за певним принципом норм, які стосуються переважно усіх сторін життя ранньофеодального суспільства. Для них також характерна неповнота, фрагментарність, казуїстичність.

Найвідомішою із "варварських правд" є "Салічна правда" – збірник правових звичаїв салічних франків (див. додаток). Її оригінальний текст не зберігся, тому вона відома у більш пізній редакції. Текст рукопису поділений на 65 титулів (глав), написаних латинською мовою. Капітулярії як доповнення до документа написані франкським діалектом.

Правове регулювання власності

У тексті "Салічної правди" немає однозначного поняття власності. До рухомих речей, окремих осіб, які були власністю, або сімей застосовувався термін "свій" на відміну від терміну "чужий". Рухоме майно безперешкодно відчужувалося, передавалося у спадок одному з членів сім'ї або родичеві з боку матері чи батька. Більшість приписів присвячено охороні права на різні рухомі речі, зокрема, докладно розглянуто випадки крадіжки великої рогатої худоби, а також овець, кіз, собак, голубів, бджіл, свиней тощо.

"Салічна правда" відобразила нововведення щодо землеволодіння. Право на землю мала сім'я. Розрізнялися такі види земельної власності, як присадибна ділянка, орна земля, луки і ліси. Передбачено великий штраф за підпал і руйнування огорожі земельної ділянки. Високим штрафом каралася не лише крадіжка в межах будинку або двору, але й просте проникнення на територію маєтку після заходу сонця. Це свідчить про велику увагу до захисту приватної власності.

Франкам був відомий інститут давності володіння. Якщо протягом року і одного дня жоден з членів общини не висловлював протесту проти поселення "чужака", його землеволодіння набувало юридичної сили.

Зобов'язальне право у "Салічній правді" відображене слабко. Згадуються такі види договорів, як міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм, позика. Передача права

власності проходила публічно шляхом передання речі від однієї особи до іншої. Невиконання зобов'язань передбачало майнову відповідальність.

Шлюбно-сімейні стосунки

Сім'я у франків мала патріархальний характер. Укладенню шлюбу передувала угода між сім'ями жениха і нареченої. Заборонялися шлюби між родичами. Викрадення дівчини з метою укладення шлюбу передбачало покарання у формі штрафу. Такі шлюби оголошувалися недійсними, а діти, народжені від них – незаконнонародженими. Шлюби з рабами мали наслідком втрату свободи. Жінка, яка одружилася з рабом, оголошувалася поза законом, а її майно надходило в скарбницю. Родичі могли її безкарно вбити.

Становище жінки в сім'ї визначалося пережитками матріархату. Незаміжня жінка у германців користувалася певною самостійністю. Проте вона не могла повторно вийти заміж без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого чоловіка. Жінка володіла власним майном (приданим), яке їй надавалося не батьком, а чоловіком у вигляді "шлюбного дарунка". Жінка не могла ні дарувати, ні продавати своє придане. Після її смерті воно переходило дітям. У випадку повторного шлюбу частина приданого вдови передавалася найближчим родичам чоловіка, а за їх відсутності – до державної скарбниці. Про розлучення в тексті "Салічної правди" не йдеться. Звичаєве право передбачало свободу розлучення.

Процеси християнізації внесли значні зміни в шлюбно-сімейні стосунки германців. Зокрема, встановлено нерозривність інституту шлюбу. У VIII – IX ст. видані перші законодавчі акти, що встановлювали обов'язковість церковного оформлення шлюбів. Заборонялися повторні шлюби вдів.

Спадкування здійснювалося за законом і заповітом. У першому випадку первинне право спадкування рухомого майна мали діти, потім дружина, брати і сестри, сестри дружини, чоловіка, найближчі родичі. При спадкуванні нерухомого майна жінки не мали права отримання спадку. Проте на підставі едикту короля Хільперіка (561 – 584 рр.) земля могла переходити у спадок не лише до синів, але й дочкам, братам, сестрам померлого.

Спадкування за заповітом здійснювалося на народних зборах шляхом дарування з дотриманням формальних процедур. Майно спершу передавалося третій особі, яка була зобов'язана не більше ніж через рік після смерті дарувальника передати майно вказаному у заповіті спадкоємцю.

Злочини і покарання

У тексті "Салічної правди" велика увага приділена злочинам і покаранням. Під злочином, хоча й без чіткого визначення, розуміли образу, шкоду, заподіяну особі або майну іншого, порушення "королівського миру". Під покаранням – відшкодування, компенсація за образу або шкоду, своєрідний відкуп від можливої помсти з боку скривдженого або його родичів (таліон).

Таблиця 5.11. Злочини і покарання в Державі франків

Категорії злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
проти держави	- державна зрада - дезертирство - невиконання королівських наказів та ін.	страта
проти релігії	- крадіжка з церкви - богохульство та ін.	страта і тілесні покарання
проти особи	- вбивство - викрадення - тілесні ушкодження - згвалтування - образа словом або вчинком та ін.	страта (раби, літи) штрафи

проти власності	- підпал - крадіжка - пошкодження майна	штрафи
проти моралі	- насильство над вільною людиною - перелюб і співжиття без шлюбу - відьмацтво і співучасть у цій справі та ін.	штрафи

Зазначимо, що переважна більшість злочинів, згаданих у "Салічній правді", належала до категорій злочинів проти майна та особи, злочини ж проти держави та релігії передбачали королівські капітуляції. Також "Салічна правда" не передбачала смертної кари як покарання. Більшість правопорушень обкладалася різними штрафами. Мета покарання – відшкодування збитків потерпілому і плата штрафу за порушення королівського миру, що було вельми прогресивним на той час.

У санкціях за правопорушення і злочини чітко помітна майнова диференціація суспільства. Так штраф господареві вбитого раба становив 35 солідів, за вбивство літа – 100 солідів, вільного франка – 200, графа солідів, королівського чиновника – 300 солідів. За вбивство графа при виконанні службових обов'язків *вергельд* потроювався.

Однак розмір штрафу (основного виду покарання) залежав не лише від соціального становища вбитого, але й від його віку, статі. Потрійний вергельд за вбивство жінки пов'язувався з її можливостями до дітородіння. Якщо жінка не могла народжувати дітей, вергельд складав 200 солідів. Вагітність жінки підвищувала вергельд до 700 солідів.

Щодо крадіжок також передбачалися обтяжуючі обставини. Наприклад, розрізнялися крадіжки, здійснені вільними або рабами, із зломом, підробкою ключів або без них, одного або декількох тварин тощо.

"Салічна правда" також передбачає такий вид покарання, як вигнання з общини та оголошення поза законом. Такій людині не можна було давати їжу і притулок, навіть дружині і батькам, які штрафувалися за допомогу їй. Страта застосовувалася як покарання переважно до рабів.

Судочинство

Судовий процес мав змагальний характер. Розшук вкраденої речі, виклик до суду відповідача і свідків були обов'язком самого потерпілого. "Салічна правда" передбачала штраф за неявку відповідача і свідка до суду без поважних причин. До поважних причин відносилися королівська служба, хвороба, смерть родичів, пожежа в будинку. Лжесвідки оголошувалися поза законом і штрафувалися.

Гарантією правдивості показань свідків була клятва свідка в суді. За відсутності свідків вступав в силу інститут співприсяжництва. Співприсяжники – родичі, сусіди, друзі, які захищали одну з сторін, виходячи не із знань обставин справи, а з нібито властивих відповідачеві, обвинуваченому та іншим чеснот.

"Салічна правда" передбачає ордалії ("божий суд") за допомогою казанка з киплячою водою, в яку опускалася рука обвинуваченого. Якщо обпалена рука погано гоїлася, це свідчило про його винуватість. Від випробування казанком можна було відкупитися. Сума викупу залежала від суми передбачуваного штрафу у випадку програної справи, але була значно нижчою, ніж сам штраф. Можливість "викупу руки від казанка" була привілеєм заможного злочинця. До рабів застосовувалися тортури.

СЛОВНИК

Абат – 1) в католицькій церкві – глава громади ченців, настоятель монастиря; 2) духовна особа у Франції.

Вергельд (від нім. wergeld – ціна людини) грошовий штраф за вбивство, що передбачався "варварськими правдами".

Віллани – селяни, категорія феодально залежного селянства в Західній Європі. Їх феодальні повинності не були пов'язані з особистою залежністю.

Герцог – у Франкському королівстві – посада керівника великого прикордонного округа, який відповідав за скликання народного ополчення та збір податків. Один з найвищих феодальних титулів.

Граф – у Франкському королівстві – посада керівника адміністративного округу, відповідального за скликання ополчення та збір податків з населення. Виконував поліцейські та судові функції.

Домен (від лат. dominium – володіння) – 1) королівські володіння в країнах Західної і Центральної Європи в епоху Середньовіччя; 2) сеньйоральна частина вотчини (помістя).

Кутюми – правові звичаї окремих провінцій, округів, міст у феодальній Франції.

Манор – домен короля, феодальне помістя в середньовічній Англії.

Марка – сусідська община у франків, що прийшла на зміну родовій общині, яка втратила власність на землю за едиктом короля Хільперіка щодо наслідування землі по жіночій лінії.

Рахінбург – за "Салічною правдою" – члени виборного сотенного суду франків. Під головуванням виборного тунгіна розглядали спори в присутності усіх вільних жителів сотні.

Рецепція правова (від лат. recepcion – прийняття) запозичення і пристосування до умов певної країни норм права, вироблених в іншій державі або у попередню історичну епоху.

Секуляризація (від лат. saecularis – мирський, світський) обернення церковної і монастирської власності (головним чином земельної) на світську державну власність.

Шеффени – засідателі феодальних судів у VIII – XVI ст. у деяких державах Західної Європи.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін "Середні віки" ?
2. Розкрийте походження терміна "феодалізм".
3. Які особливості феодальної земельної власності ?
4. Чи поширеним було рабство в ранньофеодальних суспільствах ? Відповідь обґрунтуйте.
5. Що таке прекарій ? Які його види Вам відомі ?
6. Які функції виконували шерифи в ранньофеодальній Англії ?
7. Які причини ослаблення королівської влади в Німеччині ?
8. Які ознаки феодального права Вам відомі ?
9. Який основний вид покарання передбачала "Салічна правда" ?
10. Які обтяжуючі обставини злочину передбачала "Салічна правда" ?

Доповніть речення

– Основний засіб виробництва та вид власності в середньовічних суспільствах – … .
– Вільно відчужувана індивідуальна земельна власність, яка могла успадковуватися, мала назву … .
– Земельне володіння без права спадкування, що надавалося феодалами їхнім васалам за військову службу – … .
– Гарантом миру і правопорядку у ранньофеодальній державі виступав … .
– Головний помічник короля в судовій діяльності у Державі франків – … .

– Родоплемінна знать в Англії мала назву … .
– Королівська рада в ранньофеодальній Англії – … .
– Найбільші церковні магнати середньовічної Німеччини мали назву … .
– Штраф за вбивство, передбачений у “Салічній правді” – … .
– Збірки звичаєвого права ранньофеодального періоду в Західній Європі – …

Творчі завдання

Складіть схему: “Державний механізм Франкського королівства”.

Заповніть схему: “ Стани феодального суспільства Німеччини”.

Розв’яжіть задачі

1. Франк привіз зерно до млину. По приїзді через декілька днів за мукою йому повідомили, що зерно викрали. Яку суму компенсації за збитки отримає власник вкраденого зерна від грабіжника ? (За “Салічною правдою”).
2. Один франк, який спішив до свого маєтку, проїжджаючи через чужі маєтності, вирішив скоротити дорогу і поїхати через засіяну ниву. Яка юридична відповідальність чекає на франка за вчинене ? (За “Салічною правдою”).
3. Чоловік вирішив переселитися з одного селища в інше. При поселенні на новій території частина тамтешніх мешканців схвально сприйняла його приїзд, а частина не висловилася щодо цього. Який термін давності повинен пройти, щоб новий поселенець селища став його повноправним мешканцем? (За “Салічною правдою”).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **З чиїм іменем пов’язане виникнення Держави франків ?:** а) Хлодвіг І; б) Карл Мартелл; в) Карл Великий; г) Людовік Благочестивий.
2. **За формою “Салічна Правда”: а**) конституція; б) звід законів; в) фіксований перелік правових звичаїв; г) кодекс.
3. **Якщо вільна дочка франка виходила заміж за раба, то вона**: а) втрачала частину прав; б) втрачала свободу; в) визволяла чоловіка з рабства; г) не втрачала жодних прав.
4. **Статті ”Салічної правди” здебільшого присвячені:** а) злочинам проти короля і країни; б) злочинам проти церкви; в) злочинам рабів проти їх господарів; г) злочинам проти особистості та майна.
5. **Співприсяжники у франків це:** а) очевидці злочину; б) свідки “доброї слави” обвинуваченого; в) присяжні; г) родичі потерпілого.
6. **Головний вид покарання за “Салічною правдою”:** а) страта; б) членоушкодження; в) штраф; г) відлучення від церкви.
7. **З чим був пов’язаний договір прекарія в Державі франків?:** а) з передачею землі; б) з передачею селянина феодалу; в) з передачею майна; г) з передачею боргу.
8. **У яких відносинах виникали договори комендації ?:** а) селян з васалами; б) сеньйорів з церквою; в) селян з церквою; г) сеньйорів з васалами.
9. **Хто такий літ ?:** а) неповноправний житель общини франків, який особисто і матеріально залежить від свого господаря; б) неповноправний житель общини франків, який матеріально залежить від свого господаря; в) повноправний житель общини франків, який особисто і матеріально залежить від свого господаря; г) повноправний житель общини франків.
10. **Королівське володіння в середньовічній Європі мало назву:** а) феод; б) бенефіцій; в) домен; г) алод.

Література

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Ададуров В. – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.
2. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред. В.Н. Шенаев]. – М., 1996. – 400 с.
3. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
4. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
5. Гудошников Л.М., Жидков О.А., Крашенинникова Н.А., Лысенко О.Л., Мишин А.А. История государства и права зарубежных стран / [Гудошников Л.М., Жидков О.А., Крашенинникова Н.А., Лысенко О.Л., Мишин А.А.]. – М.: Издательство "НОРМА" (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – 704 с.
6. Дейвіс Н. Європа: Історія / [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
7. История крестовых походов / [пер. с англ. Е. Дорман]. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 495 с.
8. История средних веков: В 2 т.: учебник / [под ред. С.П. Карпова]. – Т.1. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001. – 640 с.
9. История средних веков: Европа и Азия / [авт. Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др.]. – Минск: Харвест, 2000. – 656 с.
10. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
11. Орлова Н.Е. История государства и права зарубежных стран для студентов вузов / Орлова Н.Е. – М.: Феникс, 2005. – 192 с.
12. Порьяз А. Мировая культура: Средневековье / Порьяз А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 479 с.
13. Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа / Рыжов К.В. – М.: Вече, 2001. – 560 с.
14. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
15. Толкачова Н. Звичаєве право: навч. посібник / Толкачова Н. – К., 2005. – 367 с.
16. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
17. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А.Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

"Салічна правда"

(Витяги)

Титул I. Про виклик на суд

§ 3. І той, хто викликає другого на суд, із свідками має прийти до його будинку, якщо другого не буде, повинен покликати його дружину або когось з його домашніх з тим, щоб вони сповістили його про виклик на суд.

Титул II. Про крадіжку свиней

§ 1. Якщо хто вкраде порося-сисунця і буде викритий, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул III. Про крадіжку рогатої худоби

§ 3. Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів.

§ 4. Якщо хто вкраде бугая, що веде чередy і що ніколи не був під ярмом, присуджується до сплати 1800 денаріїв.

Титул IX. Про шкоду, заподіяну ниві або якому-небудь огородженому місцю

§ 4. Якщо чий-небудь свині або чия-небудь худоба забіжить на чужу ниву і хазяїн тварин, незважаючи на відмову, буде викритий, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул XIII. Про викрадання вільних

§ 1 Якщо три чоловіки викрадуть вільну дівчину, вони зобов'язані сплатити по 30 солідів кожний.

§ 6. Якщо ж викрадена дівчина була під охороною короля, тоді за порушення «королівського миру» сплачується 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

§ 7. Королівський хлопець (раб) або літ, що викрали вільну жінку, підлягають смертній карі.

§ 8. Якщо ж вільна дівчина з своєї волі піде за рабом, вона втрачає свою свободу.

§ 9. Вільний, що взяв чужу рабиню, карається так само.

Титул XXII Про крадіжки на млині

§ 1. Якщо яка-небудь вільна людина вкраде на млині чужий хліб і буде викрита, сплачує мельникові 600 денаріїв, що становить 15 солідів. Власникові ж хліба [злодій] платить ще 15 солідів.

Титул XXVI. Про вільновідпущеників

§ 1. Якщо яка-небудь вільна людина у присутності короля за денарій відпустить на волю чужого літа без згоди його пана і буде викрита, присуджується до сплати 4000 денаріїв, що становить 100 солідів. Речі ж літа мають бути повернені його законному панові.

§ 2. Якщо хто в присутності короля за денарій відпустить на волю чужого раба і буде викритий, присуджується до сплати ... 35 солідів.

Титул XLV. Про переселенців

§ 1. Якщо хто захоче переселитися з вілли [селище] до іншого і якщо один або кілька з жителів вілли захочуть прийняти його, але знайдеться хоч один, який заперечить переселенню, він не матиме права там оселитися.

§ 3. Якщо ж тому, хто переселився, протягом 12 місяців не буде заявлено ніякого протесту, він повинен залишатися недоторканим, як і інші сусіди.

Титул L. Про зобов'язання

§ 1. Якщо хто – вільний чи літ – дасть другому зобов'язання, той, кому дано зобов'язання, коли мине 40 ночей або встановлений між ними строк, має прийти до його будинку в супроводі свідків і з тим, кому належить оцінити майно. І якщо боржник не схоче виплатити за зобов'язанням, він, крім позначеного в зобов'язанні боргу, присуджується до сплати 15 солідів.

Титул LIII. Про викуп руки від казанка

§ 1. Якщо хто буде присуджений до випробування казанком з кип'ячою водою, то сторони можуть порозумітися, щоб присуджений викупив свою руку і зобов'язався приставити співприсяжників. Якщо провина, в разі доказу, буде такою, що винний по закону повинен сплатити 600 денаріїв, що становить 15 солідів, він може викупити свою руку за 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул LIV. Про вбивство графа

§ 1. Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

§ 2. Якщо хто вб'є сацебарона або віце-графа – королівського хлопця [раба], присуджується до сплати 12000 денаріїв, що становить 300 солідів.

§ 3. Якщо хто вб'є сацебарона-вільного, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

Титул LIX. Про алодів

§ 1. Якщо хто помре і не залишить синів, і якщо мати переживе його, нехай вона вступить у володіння спадщиною.

§ 2. Якщо немає матері і якщо він залишить брата або сестру, хай вступлять у володіння спадщиною.

§ 3. В тому випадку, якщо їх не буде, сестра матері хай вступить у володіння спадщиною.

§ 5. Земельна ж спадщина ні в якому разі не повинна дістатись жінці, але вся земля хай переходить чоловічій статі, тобто братам.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела:навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

Тема 6.

Середньовічна держава і право країн Західної Європи на етапі розвиненого феодалізму

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Утвердження феодальних відносин в країнах Західної Європи у X – XII ст.**
2. **Станово-представницька монархія в Англії і Франції.**
3. **Розвиток середньовічної держави в Німеччині.**
4. **Абсолютна монархія в країнах Західної Європи.**
5. **Джерела та інститути феодального права.**

1. Утвердження феодальних відносин в країнах Західної Європи у X – XII ст.

У більшості країн Європи у зазначений період завершився процес формування феодальних відносин. В одних країнах, наприклад в Італії і Франції, феодальні відносини в цілому склалися ще в X ст. В Англії та Візантії цей процес завершився наприкінці XI ст., а в Німеччині – на початку XII ст.

У господарстві панувала феодальна земельна власність у вигляді вотчини у поєднанні з дрібним індивідуальним селянським господарством. Основна маса селян знаходилася у певній формі залежності від землевласника і піддавалася різним формам експлуатації, яка насамперед виражалася у феодальній ренті і здійснювалася за допомогою різних засобів примусу. У західноєвропейських країнах щодо особисто залежних селян, особливо в крупних помістях, переважала відробіткова рента і пов'язана з нею панщинна система господарювання. Широкого поширення набула також натуральна рента з селян. Грошова рента не була на той час розвиненою.

Встановлення феодальних відносин в Європі мало наслідком підйом економіки і розвиток продуктивних сил. Розвивалися ремесла, які поступово відділялися від сільськогосподарського виробництва. Відроджувалися на феодальній основі колишні римські міста, розвивалися нові приміські поселення, ринкові центри, порти.

Характерною особливістю суспільно-політичних відносин був нерозривний зв'язок між феодальною власністю на землю та політичною владою феодала. Крупна вотчина була не лише господарською одиницею, але й маленькою державою – сеньйорією. Тому її власник по відношенню до тамтешніх мешканців був не лише землевласником, а й государем – сеньйором, в руках якого знаходився суд, адміністрація, військова і політична сила. Така організація суспільства зумовила панування в Європі X – XII ст. політичної роздрібненості.

У найбільш важкому становищі перебували залежні селяни, які залежали від свого сеньйора як в особистому, поземельному, так і в судово-адміністративному плані. Таких селян могли разом з землею продати чи передати. Вони мали обмежені спадкові права на власність, яка вважалася власністю феодала.

Дещо легшим було становище вільних селян, які перебували у поземельній та судовій залежності від сеньйора. Вони мали право розпоряджатися рухомим майном та навіть земельною власністю (з дозволу феодала), сплачували ренту.

Відносини між феодалами в державах Західної Європи будувалися за принципом феодальної ієрархії (васалітету).

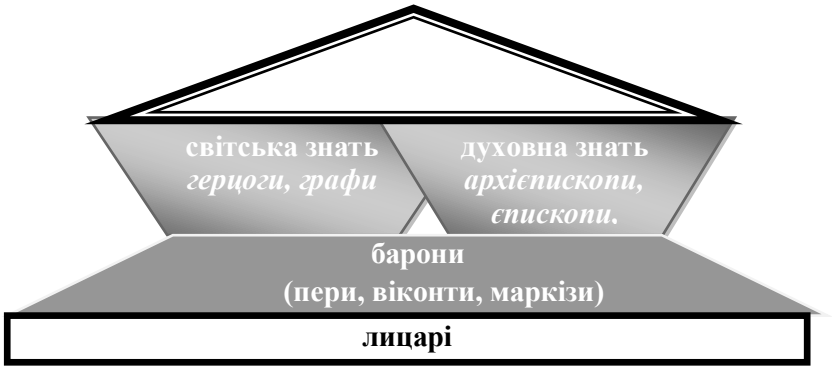

Схема 6.1. Феодальна ієрархія в середньовічній Європі

Король вважався верховним сеньйором усіх феодалів, їх сюзереном, главою феодальної ієрархії. Вказані світські і духовні феодали формально підкорялися королю як васали, але фактично були майже незалежними: мали право вести війни, чеканити монету, часто здійснювали вищу юрисдикцію у своїх володіннях. Певну політичну владу в своїх володіннях мали барони як васали нижчого рангу. Нижче баронів стояли дрібні феодали – *лицарі*, у яких не завжди були васали. Феодали, які стояли на нижчих щаблях ієрархії зазвичай не підкорялися феодалам, васалами яких були їх безпосередні сеньйори. Тому у всіх країнах Західної Європи (окрім Англії) відносини всередині феодальної ієрархії визначалися принципом: "Васал мого васала – не мій васал".

Серед церковних ієрархів також існувала своя ієрархія за рангом займаної посади (від папи римського до парафіяльних священиків). Чимало з них були одночасно васалами світських феодалів за своїми земельними володіннями.

Основою васальних відносин було феодальне земельне володіння – феод (по-німецьки "лен"), яке васал отримував від свого сенсора за службу. Стосунки між сеньйором і васалом будувалися на договірній основі, де сторони були нерівноправними у правовому статусі. Вони укладалися публічно з дотриманням урочистого світського обряду. Передача феода васалу – ввід у володіння – називалася *інвеститурою*. Акт інвеститури супроводжувався процедурою, що мала назву оммаж, під час якої феодал, що вступав у васальну залежність, визнавав себе його "людиною" та виголошував клятву вірності сеньйору.

Таблиця 6.1. Взаємні обов'язки васала-сеньйора

васал	***Сеньйор***
нести військову службу на користь сеньйора (звичайно 40 днів на рік)	захищати васала у випадку нападу ворогів
на першу вимогу сеньйора захищати його володіння	здійснювати опікунство над малолітніми дітьми-наслідниками васала
брати участь в судовій курії сеньйора	захищати вдову і дочок васала
надавати сеньйору грошову допомогу: • на прийняття лицарського звання старшим сином сеньйора; • на шлюб старшої доньки сеньйора; • на викуп сеньйора з полону.	

Спершу вказані зобов'язання мали персональний характер, а згодом стали передаватися у спадок. У випадку порушення васалом клятви вірності він був зобов'язаний повернути феод. Внаслідок частих випадків невиконання васальних зобов'язань в Європі

звичайним явищем були феодальні війни. Війна вважалася законним способом вирішення суперечностей. Незважаючи на конфлікти, ієрархічна організація феодальних відносин заможних верств з XIII ст. призвела до формування замкненого стану дворянства.

У X – XII ст. в умовах політичної децентралізації, що зумовила сильну територіальну роздрібненість, королівська влада втратила колишнє значення, а король як формальний глава держави і феодальної ієрархії став першим серед рівних. Така форма феодальної держави, побудована на принципі васалітету-сюзеренітету, отримала назву сеньйоріальної монархії.

Утворення самостійної держави у **Франції** стало наслідком розвитку феодальних відносин у Франкській імперії та її розпаду на три великих частини за Верденським договором 843 року. Внук Карла Великого Карл Лисий став першим французьким королем.

У IX – XII ст. в умовах політичної децентралізації та глибокої феодальної роздрібненості королівська влада втратила своє значення. Фактично влада короля розповсюджувалася лише на територію його домена. За межами королівського домена влада належала крупним феодалам. Тому політична влада в державі була фактично розділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально-васальними стосунками.

Спершу функції королівської влади були обмеженими, хоча формально у короля зберігалися традиційні привілеї. Він очолював військо, видавав закони, здійснював суд. Однак за перших Капетінгів королівське законодавство (капітулярії) фактично не видавалися. Інші королівські повноваження також були формальними. Наприклад, вищу судову владу король мав лише в межах свого домену. Король обирався верхівкою світських і духовних феодалів з дотриманням династичного принципу. Проте з XII ст. утвердився порядок передачі трону у спадок. З цього часу становище короля поступово зміцнювалося. З XIII ст. королівський акт присяги васалів набув обов'язкового характеру. Розширилася сфера судової юрисдикції короля.

В умовах феодальної роздрібненості і тривалого ослаблення королівської влади органи центрального управління не були диференційовані. Палацово-вотчинна система поєднувалася з управлінням, що ґрунтувалося на васальних відносинах.

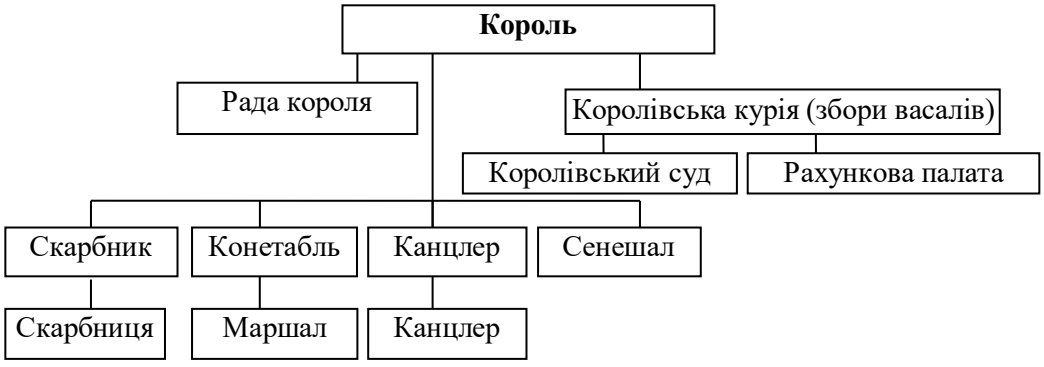

Схема 6.2. Державний механізм Франції у період сеньйоріальної монархії

Королівський двір як традиційна владно-управлінська інституція складався із знатних феодалів і палацових слуг (міністеріалів). Головну роль в адміністрації короля певний час відігравав сенешал – глава королівського двору, командувач армією. У військових повноваженнях за ним йшов конетабль – глава королівської кінноти, помічником якого був маршал, а з XIII ст. – королівський адмірал. Королівський скарбник, якому допомагав камергер, відав державними архівами і королівською скарбницею. Королівською канцелярією керував канцлер, який редагував королівські акти, подавав їх на підпис королю,

а потім скріпляв печаткою. Королі вдавалися до порад курії для вирішення питань війни і миру, ведення стосунків з римським папою тощо.

Органи місцевого королівського управління створювалися лише в домені короля, де визнавалася його влада. Королівські чиновники здійснювали адміністративні, військові, судові, фінансові функції. З середини XI ст. король запровадив в своєму домені посаду прево, помічниками яких в селах були сержанти, а в містах – майори. Прево займався головним чином збором податків в королівську скарбницю, комплектуванням феодального ополчення, вирішував питання управління і розглядав судові справи.

З кінця XII ст. виникають крупніші адміністративні одиниці – бальяжі, які об'єднували декілька превотств. Їх очолювали чиновники-бальї. Часто королі, приєднуючи крупні сеньйорії, вводили свою адміністративно-територіальну структуру, призначали туди чиновника з числа місцевих феодалів – сенешала. Округи-сенешальства створювалися на прикордонних територіях.

За часів правління короля Людовика IX Святого (1226 – 1270 рр.) влада короля була суттєво зміцнена. Створено міську поліцію і загони найманців. У результаті король став маншою мірою залежним від феодального ополчення, ефективніше використовував збройні сили в боротьбі з непокірними феодалами. Людовик IX заборонив приватні війни в королівському домені. У 1260 р. на базі королівської курії (збори королівських васалів) створено спеціальний судовий орган – парламент, що збирався на сесії в Парижі 4 рази на рік і став вищим судом Франції (*Паризький парламент*). Він складався з призначуваних королем представників духовенства, лицарів, легістів – випускників юридичних факультетів університетів, які підтримували королівську владу. Судові поєдинки (ордалії) в королівському суді були заборонені.

Як зазначалося, характерною особливістю розвитку держави в **Англії** з часу норманського завоювання продовжувала залишатися централізація державної влади і управління. У період сеньйоріальної монархії король був верховним сюзереном всіх феодалів і найбільшим землевласником країни. В Англії не прижився континентальний принцип сеньйоріально-васальних відносин "васал мого васала не мій васал". Судові і фіскальні права корони щодо своїх васалів регламентувалися значною мірою феодальним звичаєм, хоча вже починали переростати його рамки. Наслідком цього були безперервні заколоти баронів, які звинувачували корону в зловживанні своїми сеньйоріальними правами. У XII ст. королі були змушені дарувати баронам і церкві хартії вольності, що зобов'язували королівську владу керуватися феодальним звичаєм, підтримувати автономію церкви.

Активізація процесу централізації державної влади пов'язана з реформами короля Генріха II (1154 – 1189 рр.), спрямованими на зміцнення королівської влади і ослаблення політичних позицій крупних світських феодалів та церкви.

Таблиця 6.2. Реформи Генріха II

Реформа	*Зміст*
військова	поряд із набором армії за принципом ополчення запроваджено наймане військо
судова	введення королівських роз'їзних суддів (спочатку два, потім десять суддів в рамках шести округів), постійно діючих центральних судів і спеціальної процедури розслідування по земельних позовах (Велика *ассиза* 1166 р., Нортгемптонська ассиза 1176 р. тощо)
адміністративна	• у складі королівських курій (відомств) були виділені Палата шахівниці (фінансове управління), відомство канцлера, відомство вищого суду на чолі з *юстиціарієм* (знавець звичаєвого, римського і церковного права), відбулося

	відособлення Суду загальних тяжб від Суду королівської лави; • затвердження шерифів представниками королівської адміністрації в графствах з вищими судовими, військовими, фінансовими і поліцейськими повноваженнями (Кларендонська ассиза 1166 р.); • король визнавався верховним апеляційним суддею у справах, що розглядалися церковними судами (Кларендонські конституції 1164 р.)
фінансова	встановлено нові види оподаткування населення

До компетенції королівських судів включалися майже всі кримінальні злочини і більшість цивільних спорів, пов'язаних із земельною власністю.

Судові об'їзди проводилися в кожному графстві один раз на сім років. При цьому розбиралися всі позови, підсудні короні, проводилися арешти злочинців і розслідувалися зловживання місцевих суддів та чиновників. Для розслідування земельних позовів і злочинів в королівських судах Генріхом II була визначена спеціальна процедура. Такі розслідування повинні були проводитися роз'їзними суддями або шерифами за допомогою присяжних – дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які давали присягу як свідки або обвинувачі.

Військова реформа Генріха II сприяла заміні традиційного особистого призову виплатою *"щитових грошей"*, введенню загального податку на рухоме майно (Ассиза про озброєння 1181 р.).

Після норманського завоювання зберігся адміністративно-територіальний поділ країни на графства, сотні і общини. Представниками місцевої королівської адміністрації в графствах стали шерифи, які володіли вищою судовою, військовою, фінансовою і поліцейською владою. Судові та адміністративні функції шерифи здійснювали в тісній взаємодії із зборами сотень і графств, які втрачали самостійність і перетворювалися на знаряддя центрального представництва.

2. Станово-представницька монархія в Англії і Франції

У XIII – XIVст. в країнах Західної Європи відбулися значні соціально-економічні зміни, в основі яких був перехід до нової форми феодальної держави. Спостерігався бурхливий розвиток міст. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв розквіту ремесел і торгівлі. Відбулося остаточне оформлення основних суспільних станів: дворянство (перший стан), духовенство (другий стан), міщани і селяни (третій стан). У середовищі самих дворян відбувалося розшарування, внаслідок якого з старої феодальної знаті і багатих міщан виокремилася група вищих дворян (у Франції – "дворяни шпаги", в Англії – лорди, в Німеччині – князі-курфюрсти).

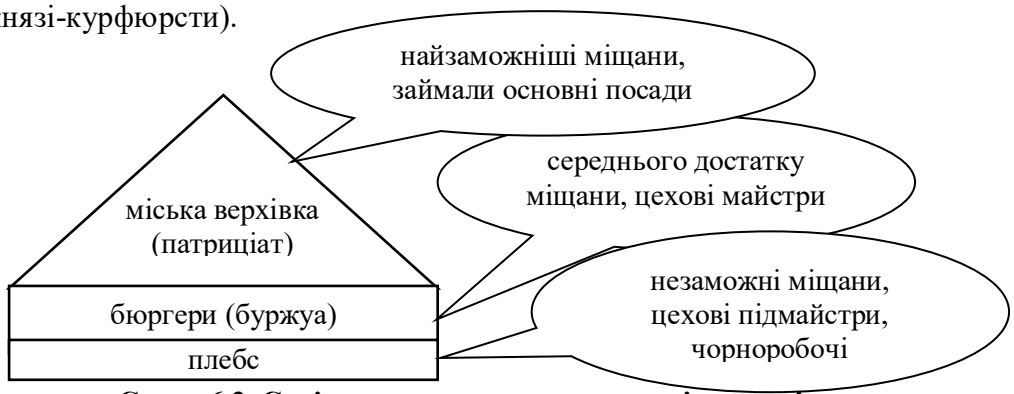

Схема 6.3. Соціальна структура середньовічного міста

Проходили зміни в правовому становищі селянства. Насамперед змінився характер повинностей (ренти). Замість сплати натуральної ренти (продукти сільськогосподарського

виробництва) відбувся перехід на грошову ренту. Для цього селяни були змушені продавати свою продукцію на ринках, які зазвичай розміщалися в містах або ж на їх околицях. Це мало наслідком розвиток торгівлі, збільшення кількості міського населення та економічного зростання самих міст. З розвитком міст і посиленням торгівлі виникали об'єктивні передумови для формування єдиних централізованих держав.

Відбувалося розшарування селянства на малоземельних бідняків та заможну верхівку. Заможні селяни (навіть кріпосні) могли відкупитися від повинностей та отримати свободу, орендувати землю у феодалів, скуповувати її у бідняків.

Зазначені процеси, насамперед чітке виділення суспільних станів зі своїми потребами та інтересами (в тому числі політичними), сприяли утворенню станово-представницьких органів: в Англії – парламент, у Франції – Генеральні штати, в Німеччині – Рейхстаг. Ці установи значною мірою відрізнялися від феодальних з'їздів, включаючи представників трьох станів.

На початок XIII ст. в **Англії** склалися об'єктивні передумови для переходу до станово-представницької монархії. Англійська феодальна монархія відзначалася сильною королівською владою і значною централізацією системи управління. Проте поступово зв'язок англійської знаті з королем почав слабшати. Наростало невдоволення усіх прошарків населення сваволею королівської влади. Загальні економічні і політичні інтереси лицарства та великої маси вільного селянства (фрігольдерів) сприяли встановленню їх політичного союзу. Як наслідок у загальнодержавному русі за обмеження королівської влади під проводом феодалів об'єдналися церква, міста і значна частина селянства.

- дотримуватися свободи церковних виборів
- не брати з своїх безпосередніх васалів великих більших податків, ніж це встановлено звичаєм та без згоди "загальної ради королівства"
- не заарештовувати баронів
- не позбавляти баронів власності
- не оголошувати баронів поза законом без рішення перів (суддів зі стану феодалів)
- заборона втручатися в юрисдикцію сеньйоріальних судів
- не вимагати з утримувачів лицарських феодів надміру послуг і платежів

Схема 6.4. Зобов'язання короля за Великою хартією вольностей

Перший етап політичної боротьби у XIII ст. припав на час правління короля Іоана Безземельного (1199 – 1216 рр.), молодшого сина Генріха II. Постійними конфіскаціями земель, арештами і стратами неугодних йому магнатів, порушеннями феодальних звичаїв він породив проти себе сильну опозицію баронів. Невдалі війни, які проводив король, вимагали великих затрат, які через "щитові гроші" поборами лягали переважно на просте населення. У 1212 р. папа римський видав буллу про позбавлення Іоана престолу. У наступному році, остерігаючись повстання підданих, король був змушений визнати себе васалом папи. Цей ганебний акт ще більше згуртував опозицію. Весною 1215 р. барони за підтримки лицарства і міщан почали війну проти короля. Їх підтримали мешканці Лондона. Король був змушений підкоритися вимогам повсталих і 15 червня 1215 р. підписав Велику хартію вольностей (Magna Charta Libertatum). Документ містив права і привілеї вільного населення (феодалів, духовенства, міщан), але не надавав прав великій кількості залежного селянства (вілланам).

У порівнянні з правами баронів, хартія значно менше прав надавала лицарству і селянству. Усім вільним людям обіцяно захист від зловживань королівських чиновників і надмірних штрафів. Для них зберігалися судові порядки, встановлені Генріхом II. Хартія

лише підтвердила недоторканність наявних вольностей Лондона та інших міст, але не обмежила права корони збирати з них ненависний для міщан податок – талью. Хартія встановила єдність мір і ваг, дозволила вільний в'їзд і перебування на території Англії іноземних купців, що теж було не на руку міщанам.

Певні постанови хартії були прямим виявом феодальної реакції. Проте Велика хартія вольностей для свого часу мала певне прогресивне значення. Вона обмежувала королівське свавілля не лише щодо прав баронів, але й лицарства і міщан. Хоча норми документа не були реалізовані (Іоанн за підтримки папи римського відмовився її виконувати), Велика хартія вольностей увійшла в історію як перший конституційний акт неписаної Англійської Конституції та заклала юридичні підвалини для скликання англійського парламенту.

Хартія не поклала край боротьбі короля і баронів. В червні 1258 р. в Оксфорді рада магнатів, кликана королем Генріхом III, затвердила "Оксфордські провізії", які всю владу передавали Раді 15 баронів. Без згоди Ради 15 король не мав права приймати жодних рішень. Також барони вибрали 12 чоловік від лицарів і міщан, які збиралися тричі на рік разом з радою 15 для обговорення державних справ. Однак у 1263 р. Генріх III відмовився виконувати "Оксфордські провізії" і в країні розпочалася громадянська війна.

Лідер опозиції Сімон де Монфор у 1265 р. вперше скликав збори, на які окрім баронів і вищого духовенства запросив по два лицарі від кожного графства і по два міщанина від найбільших міст. Так започатковано англійський парламент.

Парламент в Англії як орган влади остаточно сформувався під час правління короля Едуарда I (1272 – 1307 рр.). У 1295 р. скликано "зразковий" парламент, склад якого став моделлю для наступних парламентів Англії. Окрім особисто запрошених королем великих світських і духовних феодалів до нього увійшли по два представники від 37 графств (лицарі) і по два представники від міст. З цього часу англійська феодальна держава набула форми станової монархії. Опираючись на парламент, король частково відмінив судові привілеї феодалів, заборонив церкві без дозволу купувати землі. Парламент давав можливість королю заручитися підтримкою лицарства і міської верхівки у протистоянні з баронами.

У першій половині XIV ст. парламент був розділений на дві палати – верхню (Палата Лордів) і нижню (Палата Громад). У першій засідали барони і духовенство (прелати), в другій – представники лицарів і міщан. У тому ж столітті парламент поряд із правом визначати податки отримав право видавати статути (закони). Згодом парламент отримав право здійснювати контроль над вищими посадовими особами і виступати в окремих випадках як судовий орган. Право законодавчої ініціативи парламенту виникло з практики подачі колективних парламентських петицій королеві. Король міг погоджуватися з проханнями парламенту або відхилити їх. У XIV ст. встановлено, що жоден закон не має бути ухвалений без згоди короля і палат парламенту.

Прагнучи підпорядкувати своєму контролю державне управління, парламент з кінця XIV ст. запровадив процедуру імпічменту. Вона полягала в порушенні Палатою Громад перед Палатою Лордів як вищим судом країни справи проти особи-королівського чиновника щодо зловживання владою. У XIII ст. створено новий виконавчий орган влади – Королівську (Державну) раду, до якої входила вузька група найближчих радників короля і вищих чиновників: канцлер, лорд-скарбник, королівський камергер, судді, хранитель печатки, наближені до короля *міністеріали*. Рада мала вищу виконавчу і судову владу.

На місцевому рівні представниками королівської адміністрації продовжували залишатися шерифи, а в сотні – бейліфи. Також представниками королівської адміністрації

на місцях були коронери і констеблі, які обиралися на місцевих зборах. Коронери здійснювали розслідування у випадку насильницької смерті. Констеблі були наділені поліцейськими функціями.

Утвердилася практика призначення з місцевих землевласників в графствах так званих охоронців або мирових суддів. Спершу вони володіли поліцейськими і судовими повноваженнями, але з часом почали виконувати найбільш важливі функції шерифів. Мирові судді контролювали ціни на продукти харчування, стежили за єдністю мір і ваг, вивозом шерсті, здійснювали нагляд за здійсненням законів про робітників, єретиків і навіть встановлювали розміри заробітної плати.

У XIII – XIV ст. вищими судами Англії стали Суд королівської лави (кримінальні справи), Суд загальних тяжб (цивільні справи) і Суд казначейства (цивільні справи, де однією із сторін виступала корона). Із загальної системи королівських судів виділився Суд лорда-канцлера, який вирішував питання "по справедливості". Так виник специфічний вид судочинства – "право справедливості". Роз'їзні судді з особистих представників короля перетворилися на представників центральних судів Англії. До їх системи входили суди ассизів (вирішення питання про земельне володіння), комісія про заколоти та комісія із загальної перевірки в'язниць.

Велике значення для англійської держави мало остаточне оформлення інституту присяжних засідателів. Вони стали залучатися до оцінки судових доказів. Думка присяжних (вердикт) стала основою для винесення суддею рішення чи вироку. У XIII ст. відбулося оформлення обвинувального журі, яке складалося з присяжних кількістю до 23 чоловік (велике журі) і 12 чоловік (мале журі). Перше оформилося у зв'язку з процедурою допиту роз'їзними суддями обвинувачуваних. Воно стало органом віддання під суд. Єдиної думки 12 членів журі було досить для затвердження обвинувального акту проти підозрюваного.

Кінець XIII – початок XIV ст. в політичній історії **Франції** відзначився оформленням станової монархії або феодальної монархії зі становим представництвом. Основою для становлення нової форми держави стала подальша централізація країни і посилення королівської влади. Це пов'язано, серед іншого, зі значним розширенням королівських володінь – домену. Король Філіп IV (1285 – 1314 рр.), порушуючи феодальну ієрархію, встановлював прямі зв'язки з васалами крупних феодалів, а за допомогою суду і податків включав до сфери своєї політики селянство, залежне від світських і духовних феодалів. Влада сеньйорів фактично втратила самостійний політичний характер. Король заборонив їм збирати податки на політичні цілі, відмінив *талье* окремим великим феодалам, заборонив встановлювати нові податки, карбувати власну монету і вести приватні війни.

Розширюючи компетенцію королівського суду і Паризького парламенту як вищої судової інстанції, монархія скорочувала юстицію світських і духовних феодалів, а також сферу міських судів. У першій половині XIV ст. парламент став постійним органом влади з фіксованою кількістю членів (100 прокурорів, адвокатів, радників). Його діяльність була спрямована на ліквідацію місцевих звичаїв і поступову розробку загальнодержавного права.

Оформлення єдиної королівської податкової системи тісно пов'язане з реформуванням армії, яке полягало у заміні феодального ополчення найманцями з французьких лицарів та іноземців. Змушуючи феодалів викупляти військову службу, король прагнув створити військову організацію з жорсткою дисципліною і підкоренням королю.

Велику роль в юридичному обгрунтуванні посилення королівської влади відіграли *легісти*. Вони відстоювали пріоритет світської влади над церковною, заперечували божественне походження королівської влади у Франції, стверджували, що король сам є верховним законом, а отже може створювати законодавство по своїй волі. Для ухвалення законів королеві вже не було потрібне скликання васалів або згода королівської курії.

Поряд з посиленням королівської влади особливістю становлення станової монархії стало оформлення основних суспільних станів і зростання їх політичної активності. Стани дворян, духовенства і міщан прагнули захистити свої привілеї, консолідуючись на різних територіальних рівнях. Їх привілеї звичайно підтверджувалися письмовими хартіями. В цих умовах монархії довелося ділити судові, податкові та військові повноваження не з окремими крупними феодалами, а з становими групами, які мали владу на місцях. Результатом цього процесу стало формування органу станового представництва, за допомогою якого король радився зі станами з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Загальнодержавний орган станового представництва – Генеральні штати – вперше скликаний у 1302 р. у зв'язку з боротьбою короля Філіпа IV з папою римським Боніфацієм VIII через податкові стягнення, які король накладав на церковні володіння. Філіп IV прагнув заручитися підтримкою станів, тому скликані ним Генеральні штати складалися з дворян, духовенства та представників міщан (по 2 депутати від кожного великого міста).

Три стани Генеральних штатів засідали окремо. Перша палата складалася з вищого духовенства (прелатів), яких запрошував король. Від світських феодалів (друга палата) були присутніми зазвичай крупні феодали, запрошені королем. У третій палаті засідали представники міст – члени міського управління, заможні і впливові міщани. Вони часто призначалися міською радою. Кожна палата мала один голос і спільне рішення двох палат не зобов'язувало третю його прийняти, якщо її представники не були з ним згідні.

Генеральні штати, на відміну від Англійського парламенту, не стали постійно діючим органом влади. Право їх скликання залишалося за королем. Монархи зазвичай скликали Генеральні штати лише у критичні моменти свого правління, апелюючи до політичної, фінансової та військової підтримки станів. Сам король не був підзвітний Генеральним штатам, головним завданням яких було винесення рішення про фінансування певних кампаній у внутрішній чи зовнішній політиці держави. Суперечності між станами феодалів та міщан давали можливість королям послаблювати вплив станового представництва. Однак стани мали право ухилятися від запропонованих королем рішень, висловити свою думку і незгоду з його політикою. Через інститут Генеральних штатів реалізовано компроміс між королівською владою, привілейованими станами і міською верхівкою.

Особливістю станового представництва у Франції була наявність представницьких органів влади на різних територіальних рівнях – місцевих і провінційних штатів. Чимало з них, наприклад асамблеї баронів, лицарів і консулів в графствах Ажен і Керсі, сенешальствах Тулузи і Каркассона, провінційних штатах Лангедока і Нормандії, були відомі з XIII ст.

Центральні органи управління у зазначений період не піддавалися істотній реорганізації. Адміністративні та інші повноваження державних чиновників походили від королівської влади. З колишніх посад зберегла своє значення лише посада канцлера. Важливе місце в системі центрального управління займала створена на основі королівської курії Велика рада (існувала з 1314 по 1497 рр.), що складалася з легістів і 24 представників вищої світської та духовної знаті. Проте її рішення мали виключно дорадчий характер.

З'явилися нові посади в центральному королівському апараті – клерки, секретарі, нотаріуси тощо. Однак єдиного системного апарату управління з чіткими функціями ще не було.

З кінця XV ст. королі на місцях призначали лейтенантів, що зменшувало владу місцевих чиновників бальїв, які втратили судову владу. Для посилення централізації місцевого управління королі запровадили нові посади губернаторів. Спочатку вони мали суто військові функції, згодом отримали ширші повноваження: вони мали право забороняти будувати нові замки, не допускати приватних воєн тощо. У XIV ст. з'явилися нові посадові особи – генерал-лейтенанти. Вони управляли групою бальяжів або адміністративним округом, що отримав назву провінція.

Суд у Франції все ще не був відокремлений від адміністрації. Дрібні судові справи вирішували прево, а важкі злочини розглядали в суді балії (з XV ст. – в суді лейтенанта). Вся судова діяльність контролювалася королем і його адміністрацією.

Зросла роль Паризького парламенту, члени якого з 1467 р. призначалися довічно. Парламент перетворився на вищий суд у справах феодальної знаті, став найважливішою апеляційною інстанцією по всіх судових справах. Також він отримав право реєстрації королівських ордонансів та інших королівських документів.

3. Розвиток середньовічної держави в Німеччині

По завершенні періоду відносної єдності у X – XI ст. в Німеччині розпочався процес феодальної роздрібненості. Об'єктивні процеси розвитку феодальної Німеччини не привели до встановлення централізованої держави, як це мало місце в Англії і Франції на певних етапах розвитку феодалізму. Німеччина розвивалася шляхом територіальної роздрібненості і утвердження на пізніх етапах розвитку феодалізму князівського абсолютизму. З утворенням самостійних князівств і юридичним оформленням правління найбільших князів-курфюрстів в Німеччині аж до XIX ст. не було єдиної держави, а сама вона зберігала форму сеньйоріальної монархії з окремими елементами станово-представницького правління.

У XIV – XVI ст. у князівствах Німеччини встановлюються станово-представницькі, а в XVII – XVIII ст. – абсолютні монархії. Німеччина з XV ст. після об'єднання німецьких герцогств та насильницького приєднання слов'янських земель і Північної Італії отримала назву "Священна Римська імперія германської нації", яка проіснувала до 1806 року.

У XIII ст. Німеччина вступила в епоху розвиненого феодалізму. Країна розпалася на безліч князівств, графств, бароній і рицарських володінь. На кінець XVII ст. на території Німеччини існувало 324 територіальні одиниці, які мали права самостійних держав, і 1475 вільних лицарських володінь.

Таблиця 6.3. Міста середньовічної Німеччини

Категорія	*Юридичний статус*
імперські	безпосередні васали імператора
вільні	звільнені від королівських податків і обов'язку постачання війська
земські (княжі)	обмежене самоврядування, права регламентувалися власниками-князями

Розвиток феодалізму в різних німецьких герцогствах проходив нерівномірно. До XIII ст. сформувалися основні стани феодального суспільства. До верхівки військово-лицарського стану (родова і служила аристократія) належали герцоги і графи. Гофти – великі землевласники, королівські чиновники, що здійснювали судові функції у церковних вотчинах. Усі вони формували стан світських князів, а за участі духовенства сформовано стан "князів церкви". З феодальної ієрархії німецького Середньовіччя майже повністю

зникло середнє дворянство. Частина його досягла становища князів, інша опустилася в ряди нижчого дворянства – основної маси лицарства, яка втратила колишнє значення у зв'язку з появою вогнепальної зброї, а частина лицарів просто розорилася.

Відбулася диференціація духовенства, яке поділялося на вище (єпископи, абати) і нижче (сільські і міські священики).

У зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в політичному житті держави центральний апарат імперії на чолі з імператором лише номінально вважався носієм державної влади, а реально був під контролем курфюрстів (світських і духовних князів). У XIII ст. королівська влада остаточно втратила контроль над князівською. Імператор залишався представником імперії на міжнародній арені, мав право оголошувати війну і укладати мир, був головнокомандувачем імперського війська. При ньому діяла рада чиновників (гофтаг). По відношенню до князів монарх був "першим серед рівних". Монарший титул перебував в руках представників різних династій, поки у 1438 р. остаточно не закріпився за династією Габсбургів.

Велике значення для подальшого розвитку німецької державності, зокрема закріплення влади курфюрстів, мала "Золота булла" (1356 р.), видана імператором Карлом IV (див. додаток). Документ офіційно закріпив історичну практику управління Німеччиною колегією сімох курфюрстів: маркграф Бранденбургський, король Чеський, герцог Саксонський, маркграф Рейнський, архієпископи Майнцський, Кельнський і Трірський. Курфюрсти більшістю голосів обирали імператора. При рівності голосів вирішальний голос належав архієпископові Майнцському. "Золота булла" передбачала перетворення колегії курфюрстів на постійно діючий орган державного управління. Щорічно протягом одного місяця повинен був відбуватися з'їзд колегії для обговорення державних справ. Колегія мала право суду над імператором аж до його зміщення з посади. "Золота булла" визнала повну політичну самостійність курфюрстів, їх рівність з імператором. Документ підтверджував діючі і надавав нові привілеї дворянству. Курфюрсти мали право чеканити власну монету і видобувати природні ресурси на власних володіннях.

З XIV – XV ст. окрім імператора існували ще дві постійні загальноімперські владні інституції – Рейхстаг та Імперський суд. Рейхстаг – загальноімперський станово-представницький орган, що складався з трьох колегій, що засідали окремо (колегія курфюрстів, колегія князів, графів і вільних панів, колегія представників імперських міст). Духовенство засідало в першій або другій колегії.

Компетенція Рейхстагу не була точно визначена. Імператор просив його згоди у військових, міжнародних і фінансових питаннях. Рейхстаг володів правом законодавчої ініціативи. Укази, видані імператором, представлялися на затвердження Рейхстагу. Проте акти Рейхстагу зазвичай не мали обов'язкової юридичної сили, а тому мали швидше рекомендаційний характер.

У 1495 р. Рейхстаг здійснив спробу централізації імперської влади через проголошення "вічного земського миру" (заборона приватних воєн) та заснування імперського верховного суду у справах імперських підданих і підданих окремих князівств. Члени суду призначалися курфюрстами і князями (14 чоловік), містами (2 чоловіки), а голова суду – імператором. Імперію розділили на 10 округів. Їх очолювали особливі охоронці порядку з князів, які повинні були виконувати вироки суду. Проте значна частина цих заходів не була втілена. Послаблювали імператорську владу відсутність регулярного імперського війська і достатніх матеріальних засобів в імперській скарбниці.

У той час, як в імперії слабшали зв'язки між регіонами, у князівствах відбувалися процеси політичної централізації. Князі підпорядковували собі все населення, яке проживало на їх території. Створювалося централізоване управління з чиновників, праця яких оплачувалася. Запроваджувалося єдине князівське (земське) право. У кожному князівстві сформувався власний станово-представницький орган – ландтаг (земський з'їзд), що формували місцеве дворянство, духовенство і представники міст. Однак в цілому вони не мали вирішального голосу при обговоренні земських і державних справ.

У пізньому Середньовіччі влада князів ще більше посилилася, тому період абсолютної монархії, притаманний для більшості держав Західної Європи, у Німеччині отримав назву "князівського абсолютизму". За Вестфальським миром 1648 р. князям надано право укладати військові союзи, у тому числі з іноземними державами. Це стало одним з проявів остаточного утвердження в Німеччині князівського абсолютизму, консервації територіальної і політичної роздрібненості.

4. Абсолютна монархія в країнах Західної Європи

На рубежі XV – XVI ст. країни Західної Європи вступили в нову фазу політичного розвитку, для якої характерне посилення централізаторських тенденцій. До початку XVI ст. завершився процес "збирання" королями французьких та англійських земель. В регіонах, де не склалися централізовані держави (Німеччина), відбувалася консолідація земель, але навколо місцевих політичних центрів.

Поряд з територіальним об'єднанням відбувалася політична централізація, формувався новий тип державної влади, що втрачав характерні риси середньовічної станової монархії. Королівська влада, припинивши останні спроби спротиву феодалів, посилилася настільки, що у ряді випадків відмовлялася від скликання органів станового представництва, які втратили колишнє політичне значення. Встановився режим практично необмеженого особистого правління монарха, що отримав назву абсолютна монархія. Абсолютизм – це остання, завершальна форма феодальної монархії, остання форма феодальних держави і права.

Посиленню королівської влади та централізації країни сприяли нові економічні реалії. Зростання виробництва й торгівлі створювало нові джерела прибутків для монархів, що приводило до посилення їх фінансової незалежності від органів станового представництва. Здобувши фінансову незалежність, королі отримали можливість створювати розгалужений, підпорядкований лише їм структурований апарат управління, регулярну армію і професійну поліцію. Опираючись на частину дворянства і *буржуазію,* зацікавлених у зміцненні центральної влади, монархи почали відтісняти від управління стару феодальну знать.

Напротивагу старому дворянству виникло т. зв. "нове дворянство" – суспільний прошарок, що формувався з представників аристократії, середнього і дрібного дворянства. Для нього характерні прагнення підвищити продуктивність своїх помість-господарств, тісний зв'язок з ринком, підприємливість, організація *мануфактурного* виробництва у сільській місцевості, заміна звичайного обробітку землі селянами короткостроковою орендою (це вело до відміни кріпацтва). Спільні економічні інтереси та менталітет зближали їх з міськими підприємцями та купецтвом. На певному етапі нове дворянство, як і інші суспільні верстви, прагнуло заручитися підтримкою королівської влади.

Особливу групу дворян складали дворяни, возведені до дворянського стану – вихідці з неблагородних станів: чиновники – за службу (“дворяни шпаги”); багаті міщани і заможні селяни – внаслідок купівлі “благородних” земель; за особистим пожалуванням короля.

Особливо яскраво абсолютна монархія проявилася у Франції (класичний абсолютизм). Становлення абсолютизму в XVI ст. мало прогресивний характер, адже королівська влада сприяла завершенню територіального об’єднання країни, формуванню єдиної французької нації, швидшому розвитку промисловості і торгівлі. Однак надалі все більше проявлялися реакційність і застарілість монархічної форми правління.

Таблиця 6.4. Головні риси французького класичного абсолютизму

розпуск станово-представницького органу – Генеральних штатів (останнє скликання відбулося у 1614 р.)
підпорядкування королю Паризького парламенту
необмежена компетенція короля у виданні законів і указів
повний контроль королівської влади над провінціями
ліквідація міського самоуправління
формування розгалуженого бюрократичного апарату чиновників, регулярної армії, поліції і суду
скорочення сфери сеньйоріальної юстиції
призначення на церковні посади королем

У XVI ст. король підпорядкував собі католицьку церкву. У 1614 р. за пропозицією Генеральних штатів монархія була проголошена божественною, а влада короля розглядалася як священна. Все частіше держава почала ототожнюватися з особою короля. Людовику XIV приписують слова: “Держава – це я!”. Проте влада монарха не була деспотичною.

Король володів правом призначення на будь-яку державну і церковну посаду. Він був останньою інстанцією в усіх питаннях управління, ухвалював ключові зовнішньополітичні рішення, визначав економічну політику держави, встановлював податки, виступав вищим розпорядником державних коштів. Від його імені здійснювалася судова влада.

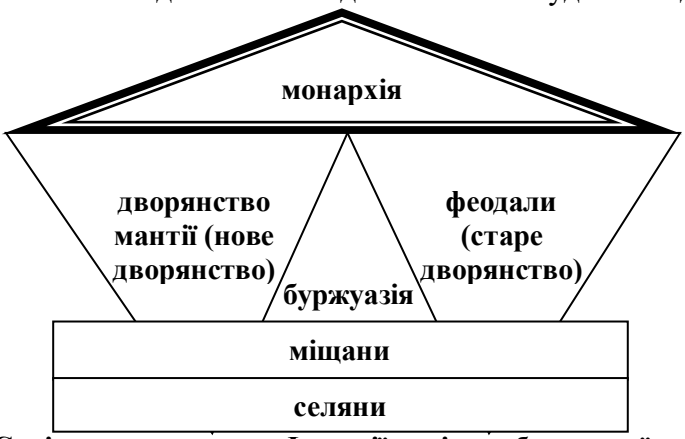

Схема 6.5. Соціальна структура Франції періоду абсолютної монархії

Французький абсолютизм зміцнювався, використовуючи суперечності старих дворян та буржуазії. Створювалися сприятливі умови для розвитку буржуазного (капіталістичного) типу господарювання з такими рисами, як активний розвиток торгівлі, підприємництво, розквіт промислового виробництва та ін. Французькому дворянству і загалом державі капіталістичний розвиток господарства приносив чималі прибутки. Розвиток товарно-грошових відносин зумовив переведення більшості селянських повинностей у грошові платежі (грошова рента).

Центральні органи влади стали більш структурованими, розгалуженими і складними. У XVI ст. з’явилися посади державних секретарів, один з яких виконував фактично функції

першого міністра. Старі державні посади ліквідовувалися або залишалися формальними. Зберіг вагу лише канцлер, який став другою особою в державному управлінні після короля.

Схема 6.6. Центральні органи влади Франції періоду абсолютизму*

Розширення кола функцій державних секретарів привело до швидкого зростання центрального апарату. У XVIII ст. введено посади заступників державних секретарів. При них створені чисельні бюро, які поділялися на секції. Король Людовик XIV у 1661 р. створив Таємну раду, куди входили герцоги і інші пери Франції, міністри, державні секретарі, канцлер, радники. Вона розглядала найважливіші державні питання.

Централізація судової системи все ще відзначалася архаїчністю і складністю. В окремих регіонах Франції аж до XVIII ст. збереглася сеньйоріальна юстиція. Самостійною системою були церковні суди. Складною була система королівських судів. Збереглися суди в бальяжах. Важливу роль відігравав Паризький парламент і судові парламенти в інших містах. У 1552 р. були створені особливі апеляційні суди в ряді найбільш крупних бальяжів.

Економічними підвалинами становлення абсолютизму в **Англії** стали швидкий розвиток капіталістичних відносин, що супроводжувалися переродженням феодального землеволодіння, розвиток товарно-грошових відносин і промислового виробництва. Маєтки феодалів суто з сільськогосподарських угідь ставали великими виробничими комплексами, часто з наявністю фабрик, де оброблялася вирощена у тому ж господарстві сировина. Особливо популярним було виробництво вовни, що зумовлювало поширення вівчарства. Для цього феодали захоплювали общинні землі, нерідко зганяли селян з їх ділянок з метою перетворення останніх на пасовища для овець. Такий процес отримав назву “обгородження”. Він прискорив виділення з числа селян фермерів, малоземельних орендарів та безземельних батраків. Селянство поділялося на дві основні групи – копіголдери (залежні, що несли повинності за користування землею) та фріголдери (вільні власники землі).

Як і у Франції, на певному етапі розвитку держави нова феодальна знать – *джентрі*, а також міщани були зацікавлені у формуванні єдиного національного ринку, а отже в посиленні центральної влади.

Особливістю англійського абсолютизму було те, що поряд із сильною королівською владою продовжував працювати двопалатний парламент. Тому англійський абсолютизм

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т “Україна”, 2005. – 213 с.

отримав назву “незавершеного”. Іншими його ознаками були збереження місцевого самоврядування, відсутність надмірної централізації і бюрократизації державного апарату. В Англії була відсутня постійна велика армія.

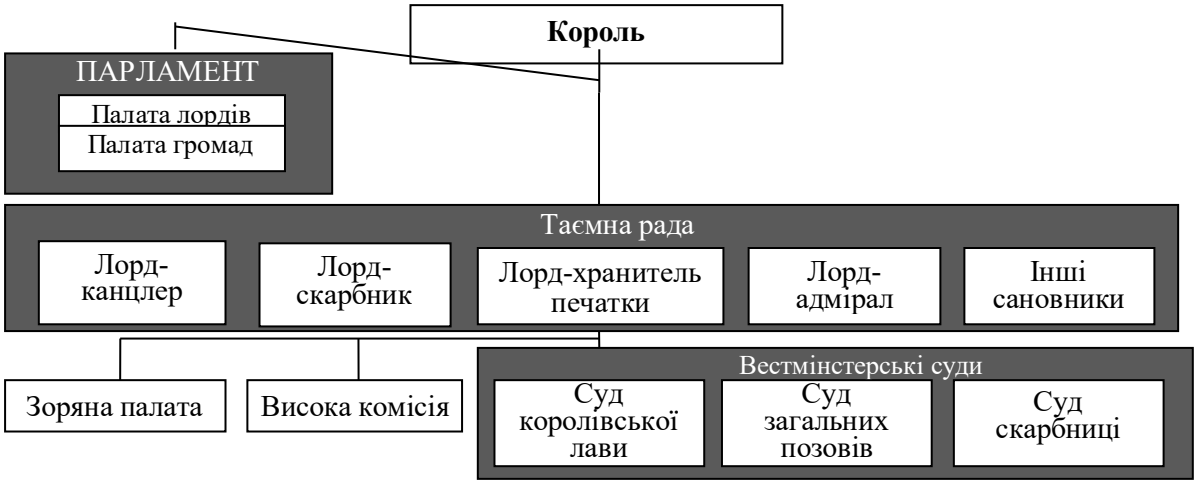

Схема 6.7. Центральні органи влади Англії періоду абсолютизму*

Центральними органами влади і управління в період абсолютної монархії в Англії були Король, Таємна рада і Парламент. Збереження парламенту було наслідком союзу джентрі і буржуазії, що не дозволив королівській владі, використовуючи ворожнечу станів, ліквідувати представницькі органи влади. Верховенство корони у взаєминах з парламентом оформлене статутом 1539 р., що прирівняв укази короля до законів парламенту.

У зв’язку з колонізацією неанглійських територій Британських островів система англійського управління поступово розповсюджувалася на всю Британію.

В Англії мала місце релігійна *Реформація*, метою якої було підпорядкувати церкву світській королівській владі. Вона супроводжувалася вилученням церковних земель у державну власність (секуляризація). Парламент Англії за правління короля Генріха VIII з 1529 по 1536 рр. прийняв ряд законів, які оголошували короля главою церкви і наділяли його правом визначати кандидатів на вищі церковні посади. Англіканська церква перестала залежати від римського папи і стала частиною державного апарату.

На рівні місцевого управління запроваджено посаду лорда-лейтенанта і адміністративну одиницю – церковну парафію. Лорд-лейтенант, який призначався в графство королем, очолював ополчення, керував діяльністю мирових суддів і констеблів.

Парафія була самоврядною одиницею, що поєднувала функції місцевого церковного і територіального управління. Ведення церковних справ належало настоятелеві парафії. Його діяльність була поставлена під контроль мирових суддів, а через них – органів управління графствами і центру.

Завершився процес оформлення структури і юрисдикції центральних Вестмінстерських судів, зокрема Суду справедливості і Вищого суду адміралтейства. Окрім них створюються надзвичайні суди – Зоряна палата і судові ради “бунтівних” графств. Зоряна палата як спеціальний підрозділ Таємної ради була знаряддям боротьби корони з політичними противниками. Зоряна палата виконувала також функції цензора і органу нагляду за правильністю винесення вердиктів присяжними.

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т “Україна”, 2005. – 213 с.

Розширилася компетенція мирових суддів. Всі кримінальні справи розглядалися роз'їзними королівськими і мировими суддями після затвердження обвинувального акту великого журі.

5. Джерела та інститути феодального права

Різноманіття джерел феодального права країн Західної Європи зручно розглядати за умови їх систематизації на основні групи.

Таблиця 6.5. Джерела феодального права країн Західної Європи

Країна / Джерело Права	*Франція*	*Німеччина*	*Англія*
Правові звичаї	Кутюми окремих регіонів, сеньйорій, общин. Особливо поширені на півночі країни.	Переважали у X – XIV ст. Місцеві звичаї, що включали положення імператорського законодавства і судову практику (Саксонське зерцало).	Відігравали основну роль на ранніх етапах державності. Після нормансього завоювання консолідовані в "загальне право".
Римське право	Поширене на півдні країни. Поширилося через університети.	Найважливіше джерело права у XIV – XVII ст. У 1495 р. його норми (на основі Дигест Юстиніана) визнані основним джерелом права для імператорського суду.	Не мало істотного значення
Королівське законодавство	Ордонанси, едикти, накази, інструкції, декларації тощо.	Імператорські закони. У період "князівського абсолютизму" їх юрисдикція значно зменшена.	Одне з основних джерел права (Правда Етельберта, 600 р., Правда Іне, бл. 690 р., Закони Кнута, 1017 р., ін.). Королівські асизи, хартії, ордонанси, статути. Разом з рішеннями королівських роз'їзних судів (судовий прецедент) сформувало "загальне право" (фіксувалося у т. зв. згортках тяжб, "Щорічниках" і судових звітах приватних укладачів). Окреме значення з XIV ст. мало "право справедливості".
Законодавча практика парламенту	Не мала великого значення	Не мала великого значення	Статути (рішення) парламенту, підписані королем.
Канонічне право	Традиція формування та застосування перейшла з Римської імперії і держави франків. Найбільшого розвитку набуло у XII – XIII ст. з посиленням церковних трибуналів. Ордонанс 1539 р. заборонив їм розглядати справи світських осіб.	Не мало вирішального впливу	Мало вплив на формування "загального права".
Міське право	Мало велике значення. Своєрідний різновид звичаєвого права. Досить різноманітне. Основне джерело – міські хартії (угоди між міщанами і королем чи окремими феодалами)	Системи міського права, що набули особливого розвитку з XIII ст. (любекське, магдебурзьке).	Не було сильно розвиненим
Торгове	Не мало самостійного	Виділилося з міського	Правила міжнародної торгівлі, що

право	значення	права і набуло загального характеру. Одним з джерел були міжнародні норми торгівлі.	застосовувалися в купецьких судах, увійшли до "загального права". Велике значення мало "право справедливості".

Серед зазначених джерел права особливу увагу, з огляду на їх специфічність, звернемо на "загальне право" та "право справедливості" в Англії, магдебурзьке (міське) і канонічне право в країнах континентальної Європи.

Феодальне право Англії відзначалося складністю, заплутаністю та казуїстичністю, що зумовлювалося особливими шляхами його формування. На відміну від права континентальних європейських країн, право Англії не відчуло істотного впливу римського права. Спершу основним джерелом права, як і на континенті, були звичаї. Проте норманське завоювання внесло свої суттєві корективи. Рання централізація влади в Англії супроводжувалася консолідацією звичаїв і традицій в рамках єдиної правової системи.

Королівські роз'їзні суди, запроваджені реформами Генріха II, при розгляді справ керувалися в основному звичаями, а також практикою місцевих судів. Узагальнюючи розрізнені звичаї, судді виробили загальні норми, принципи і підходи до розгляду трудових суперечок, які стосувалися насамперед справ за королівським позовом. Так складалося "загальне право", неписане і єдине для всієї Англії.

Норми "загального права" закріплювалися шляхом запису звітів по окремих судових рішеннях в так званих згортках тяжб. Наприкінці XIII ст. в Англії розпочалася уніфікація "загального права".Разом з публікацією матеріалів судових справ стала формуватися теорія судового прецеденту. Суди, вирішуючи спірні, але недостатньо врегульовані законом справи, могли виходити з власних доктрин. При цьому використовували презумпцію, що суддя завжди застосовує вже існуючу норму права. Отже, встановлений ним принцип ставав судовим звичаєм (прецедентом), обов'язковим для всіх інших судів. Відхилити прецедент могла лише вища судова інстанція. Судове рішення, винесене у якійсь справі, набувало сили закону для всіх наступних аналогічних справ і суддя не мав права відійти від нього. Для того, щоб судове рішення набуло обов'язкової сили для подальших аналогічних справ, воно мало бути занесене у збірник судових протоколів. Отже, загальне право виступало як система судових прецедентів для юридичного регулювання таких відносин, що не передбачались законом.

У діяльності королівських судів велике значення мали також королівські розпорядження, які видавалися позивачеві за плату. Будучи певною формою позову, вони мали значний вплив на розвиток "загального права".

"Загальне право" як специфічне англійське явище зміцнило англійську державну систему, стало юридичною опорою державності і судочинства, регулятором суспільних відносин. Проте вже наприкінці XIV ст. воно перестало відповідати суспільно-економічним змінам. Як наслідок запроваджено нову систему правових норм – "право справедливості". Механізм його виникнення полягав в тому, що позивачі, які не отримали захисту своїх прав в судах "загального права", зверталися за справедливістю до короля. По мірі значного збільшення позовів король перестав розбирати такі справи особисто та почав передавати їх для вирішення лордові-канцлерові. Перший письмовий наказ від імені самого канцлера, а не від імені короля, з'явився у 1474 році. З часом суд лорда-канцлера став набувати все більшого впливу, оскільки його діяльність не була регламентована суворими правилами і процедурами. Розгляд спору проводився без участі присяжних, що значно прискорювало

судочинство. При вирішенні справ лорд-канцлер застосовував норми "загального", римського або канонічного права.

Практично одразу виникли розбіжності в діяльності судів "загального права" і "права справедливості", що посилювалися правом канцлера втручатися в діяльність судів "загального права". У XVI – XVII ст. ці суперечності набули політичного характеру. Судді "загального права" виступили на стороні парламенту проти абсолютизму, а суд канцлера зайняв консервативну позицію і став на сторону короля.

В XI – XII ст. в Італії почало формуватися корпоративне міське право. Міські республіки здобували право на власний суд, самоуправління. Згодом у містах Німеччини та Франції купецькі гільдії, ремісничі цехи мали свої суди. Різновидами міського права стали магдебурзьке, гамбурзьке, кельнське, любекське право. У збірках міського права Німеччини підкреслювалося його королівське походження, адже саме королівська влада часто ставала гарантом незалежності міського управління у спільній боротьбі міщан і корони проти сваволі феодалів.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів, встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Вважається, що магдебурзьке право як новий тип міського самоуправління виникло, коли у 1188 р. архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування місту Магдебург у Німеччині. Проте слід зазначити, що цей різновид середньовічного права виник не на порожньому місці, а спирався на середньовічні німецькі правові джерела, такі як "Саксонське зерцало", "Швабське зерцало" і постанови шеффенів (присяжних) Магдебурга.

Одразу ж після своєї появи магдебурзьке право швидко поширилося у Центральній та Східній Європі, всюди приймаючи різні форми відповідно до місцевих умов. У Польщі сформувалися такі різновиди магдебурзького права як шродське право та хелмське право (від назви міст). Магдебурзьке право поширилося в Чехії, Угорщині, Литві, а звідти – на територію Білорусі та України. Міста, що мали один з варіантів магдебурзького права, отримували право на ратушу з годинником, крамниці, громадські бані (лазні), шинки (громадські кухні), право складу, за яким купці з інших міст повинні були продавати свій товар лише оптом. Міста звільнялися від усіх повинностей на користь держави та пана, окрім військової. Міста повинні були виставляти воїнів до армії, утримувати їх на постої.

Значна увага приділялася встановленню певних правил поведінки міщан. Особа, що переїздила до міста і бажала стати його жителем, повинна була скласти присягу на вірність місту. Вважалося, що повноправним громадянином може бути лише повнолітній чоловік християнського віросповідання, який відрізнявся благочестивою поведінкою. Особлива увага приділялася регулюванню ярмарків і торгівлі, питанням розпорядження власністю і стягнення боргів. Поступово з міського права окремо виділяється торгове право.

Серед джерел феодального права вагоме місце посідає канонічне право. Його формування пов'язане із становленням християнської церкви в цілому, яка у першій третині XI ст. розкололася на дві самостійні гілки – західну (римо-католицьку) і східну (греко-православну). Становлення канонічного права в Західній Європі припало на XI – XII ст. та

пов'язане з активною діяльністю римських пап. Його важливим джерелом стали папські конституції (булли, енцикліки, рескрипти тощо).

Середньовічне канонічне право вирішувало широке коло питань і відігравало важливу роль у правовому житті європейських країн. Католицька церква активно втручалася у майнові, шлюбно-сімейні відносини, визначала свої види злочинів та систему покарання. Характерною рисою канонічного права було те, що воно не мало чітко окреслених джерел, зрозумілих та недвозначних тлумачень. Основним джерелом був Святий завіт, рішення церковних соборів та вищих сановників. Церковні суди та *інквізиція* також керувалися вченнями апостолів, висловлюваннями релігійних авторитетів. Як наслідок зазнавали масового переслідування т. зв. "єретики", "віровідступники". Церквою особливо засуджувалися такі види злочинів, як гріхопадіння, чаклунство, двоєженство, кровозмішування, наклеп, брехлива присяга, подружня невірність та ін.

Правове регулювання власності

У **Франції** замкнутий характер феодального господарства і територіальна роздрібненість країни тривалий час гальмували розвиток товарно-грошових стосунків та договірного права. У ранній період продаж речей, особливо нерухомості, здійснювався в урочистій формі, яка повинна була забезпечувати стійкість договору. З XII ст. угоди купівлі-продажу почали складати у письмовому вигляді.

Значну увагу регламентації операцій купівлі-продажу землі приділяло звичаєве право. За сеньйорами завжди визнавалося право першості при купівлі майна. Вони, як і родичі продавця, протягом встановленого кутюмами терміну мав право викупу проданої землі.

У X – XI ст. набув поширення договір дарування, що часто приховував операції купівлі-продажу. Він також використовувався для обходу передбачених в багатьох кутюмах обмежень на заповіти.

У період абсолютизму широкого поширення набув договір найму (оренда) землі, що сприяв проникненню буржуазних стосунків в село. Напередодні революції до здачі землі в короткострокову оренду все частіше вдавалися буржуа, нові власники дворянських маєтків.

З XIV – XV ст. серйозні економічні позиції посіли міські лихварі (прототип майбутніх банкірів), які здійснювали операції кредитування, у тому числі позичали гроші крупним феодалам і навіть королю під заставу землі або за право стягувати ренту із залежних селян.

З розвитком міжнародної торгівлі виникла необхідність уніфікованого правового регулювання цієї галузі правовідносин. У 1673 р. видано королівський ордонанс про торгівлю, а в 1681 р. – ордонанс про морську торгівлю. Так у Франції започатковано створення окремих норм торгового права.

Особливості феодальних господарсько-правових відносин середньовічної **Німеччині** яскраво і найбільш повно відображені у тексті відомої пам'ятки права – "Саксонського зерцала", яку склав у 20-х роках XIII ст. суддя лицарського походження Ейке фон Репкоф. У "Саксонському зерцалі" були записані найбільш поширені норми звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини. За своєю структурою воно відобразило поділ німецького феодального права на дві частини: земське право (право земель) і ленне право. Частина перша – звід земського права (3 книги по 70-90 статей кожна) містить норми державного права, які застосовували в земських судах відносно вільних, підсудних общинному (шеффенському) суду. Частина друга – ленне право (3 глави, 208 статей) регулювало стосунки між "благородними" вільними, тобто вищим станом феодалів. Оскільки "Саксонське зеркало" побудоване як судебник, більшість питань в ньому

розглядаються з позиції захисту порушених прав. Зміст пам'ятки охоплює цивільне, кримінальне, процесуальне і державне право (зокрема, своєрідна "конституція імперії").

Основними принципами організації імперії за "Саксонським зерцалом" були верховенство права і доктрина "двох мечів", тобто двох влад – духовної (влада церкви, папи римського) і світської (імператора) (див. додаток). Правовий статус людини визначався її становою приналежністю. Засуджувалося кріпосне право.

Значна увага у тексті пам'ятки приділяється угодам (купівлі-продажу, позики, збереження, найму та ін.). Зазвичай угоди з передачею майна засвідчував суд. Докладно регламентувалися зобов'язання із заподіяння шкоди. Передбачена нова форма передачі земельних ділянок у власність – передача "з обтяженням", за якою при продажі ділянки покупець був зобов'язаний сплачувати попередньому власнику частину доходів з ділянки.

Ретельна регламентація права власності помітна у міському праві, за яким міщани могли вільно розпоряджатися майном, придбаним за власні кошти. Особлива увага приділялася борговим зобов'язанням.

В **Англії,** як і в інших державах середньовічної Європи, основним об'єктом феодальної власності була земля. Її верховним власником вважався король, від якого землю тримали лорди. Останні передавали землю у тримання своїм васалам.

Таблиця 6.6. Види вільних земельних володінь в середньовічній Англії

Вид землеволодіння	*Юридичний статус*
даровані землі	переходили до спадкоємців утримувача і могли бути відчужувані
заповідні землі	не передавалися у спадок (за заповітом) і не могли відчужуватися
умовна довічна власність	не передавалася у спадок і не могла відчужуватися, а по смерті васала поверталася його сеньйору

З XIII ст. як різновид земельної власності поширилася оренда землі вільними землевласниками. Право надавало визначені засоби захисту орендареві і власник не міг до закінчення терміну договору прогнати його з землі. Мав місце інститут застави землі – передача власності на землю кредиторові за договором з можливим поверненням її боржникові за умови сплати ним боргу. Прострочення платежу з погляду "загального права" було причиною для втрати прав власності на землю.

Англійському праву були відомі зобов'язання з договорів і з деліктів. За формою укладення виділяли формальні і неформальні або прості договори. Гарантії юридичного захисту за "загальним правом" надавалися тільки першим.

Певного розвитку набув новий інститут права – корпоративне право. Статут про монополії 1624 р. детально регламентував діяльність різних видів компаній, їх права, джерела фінансування, порядок отримання прибутків і юридичної відповідальності за правопорушення.

Шлюбно-сімейні стосунки

Значний вплив на реалізацію шлюбно-сімейних відносин у **Франції** мало канонічне право. Проте з XVI ст. завдяки активній політиці світської влади у цій сфері інститут шлюбу почав розглядатися не лише як релігійне таїнство, але й як акт громадянського стану. Діти, що порушили волю батьків, могли бути позбавлені спадщини. Укладений без їх згоди шлюб не мав юридичних наслідків.

Канонічне право у стосунках подружжя передбачало верховенство чоловіка, безумовне підпорядкування його волі дружини і дітей. Однак існували відмінності в північній і південній частинах країни. На Півночі батьківська влада розглядалася як своєрідна опіка і

зберігалася до повноліття дітей. Тривалий час діяв режим спільності майна подружжя. На Півдні під впливом римського права утвердилась сильна батьківська влада, але майно чоловіка і дружини було роздільним.

У спадковому праві панівним інститутом був майорат, тобто успадкування земельної власності померлого старшим сином. На спадкоємця покладався обов'язок допомагати неповнолітнім братам, забезпечувати посаг при заміжжі сестер.

У **Німеччині** шлюбно-сімейні стосунки відзначалися традиційною нерівністю подружжя на користь чоловіка, який займав панівне становище в сім'ї. "Саксонське зерцало" передбачало принцип спільності майна чоловіка і дружини, яке переходило до повного управління чоловіка. За умови розлучення дружина могла довічно користуватися наданою їй чоловіком власністю і тим, що вона принесла при вступі у шлюб. Те ж саме дружина утримувала по смерті чоловіка, але частка дружини зі спільного майна подружжя могла успадковуватися лише по жіночій лінії. Діти набували права на майно лише з відома батька або після їх виходу з сім'ї.

Принципи спадкоємства мали становий характер, тобто для отримання спадку спадкодавець повинен був мати рівний або вищий статус із спадкоємцем. За ленним правом лен переходив тільки до одного сина. За земським правом спадок отримували рівними частинами всі сини або інші родичі. Майно кріпака по його смерті переходило до пана.

Шлюбно-сімейні стосунки в **Англії** регулювалися в основному нормами канонічного права. "Загальне право" визначало лише майнові стосунки подружжя. Заміжня жінка не могла самостійно укладати договори, розпоряджатися майном, у тому числі заповідати його, приймати подарунки без згоди чоловіка. Подружня зрада вважалася злочином, за що сторони несли відповідальність. Позашлюбні діти юридично не визнавалися.

Злочини і покарання

Цим правовим інститутам приділялася особлива увага у праві країн середньовічної Європи.

Таблиця 6.7. Особливості середньовічного кримінального права

Особливість	*Її зміст*
великий вплив норм і процедур канонічного права	канонічні норми і практика церковного судочинства становили невід'ємну частину кримінального права Західної Європи епохи середньовіччя, освячували інквізиційний характер судочинства
виражений становий характер	до феодалів лише у виняткових випадках застосовували тілесні покарання, які звичайно заміняли штрафами чи конфіскаціями майна; особлива система кримінального покарання існувала для духовенства.
покарання мали на меті відплату і залякування	вироки виконувалися публічно і мали показовий характер
покарання звичайно повністю віддавалися на розсуд судді і відзначалися суворістю	судді змагалися у визначенні смертної кари, яка була тривалою, мученицькою і страхітливою; часте свавілля суддів, особливо церковних
широке застосування позасудових розправ	масове побиття, покалічення при страті єретиків, учасників бунтів і повстань
наявність нетипових для сьогодення злочинів	такі специфічні для середньовіччя злочини, як вияв невірності щодо короля, сеньйора або цеху, анатомування трупів тощо
безкарне феодальне свавілля	під виглядом єретиків знищували сотні неугодних людей
феодальне право переважно не знало межі віку, з якого наставала кримінальна відповідальність	нерідко покаранню підлягали неповнолітні і малолітні, у тому числі зі своїми батьками
жорстокість законів і суворість покарання	масовість і публічність смертної кари, сваволя можновладців, численні види тортур
дуже високий рівень злочинності	масове поширення різних видів злочинів, особливо

	проти особи та майнових, зокрема, через свавілля феодалів, бідність більшості населення тощо
поява тюремного ув'язнення як виду покарання (з XVI ст.)	у важких умовах утримувалися різні за віком, статтю, важкістю вчиненого злочину ув'язнені

У **Франції** з централізацією держави і посиленням королівської влади відбувалося послаблення сеньйоріальної юрисдикції і посилення ролі загальнодержавного законодавства. Розширився перелік справ, які розглядалися як тяжкі злочини (наприклад, фальшивомонетництво). Королі своїм законодавством починають активно втручатися в релігійну сферу, доповнюючи норми канонічного права. Законодавство особливо деталізувало склади злочинів проти короля, держави і католицької церкви. Значною різноманітністю відзначалися релігійні злочини: богохульство, блюзнірство, святотатство, чаклунство, єресь та ін.

Покарання в королівському законодавстві не були чітко визначені. Їх застосування багато в чому залежало від суду, належності винного до певного суспільного стану.

Середньовічне кримінальне право **Німеччини** розглянемо на прикладі збірника (кодексу) "Кароліна" (1532 р.). Це уложення складалося з двох книг: у першій (103 статті) визначається загальний порядок судочинства та підстави порушення кримінальних справ; у другій (76 статей) на основі класифікації злочинів від найважчих до найменш тяжких вказувалися покарання.

Таблиця 6.8. Категорії і види злочинів за "Кароліною" (1532 р.)

Категорія злочинів	*Види злочинів*
проти держави	• державна зрада • бунт чи заколот • фальшивомонетництво • порушення земського миру та ін.
проти порядку правосуддя	• лжесвідчення • лжеприсяга та ін.
проти релігії	• богохульство • чаклунство • клятвопорушення та ін.
проти особи	• вбивство • зґвалтування • каліцтво • наклеп • образа словом чи дією та ін.
проти моралі	• двоєженство • подружня зрада • розбещення • звідництво • кровозмішання та ін.
проти власності	• крадіжка • підпал • пограбування • привласнення чужого майна та ін.

Кодекс передбачав обтяжуючі та пом'якшуючі обставини. Розрізнялися навмисні й ненавмисні злочини. Убивство, заподіяне при необхідній обороні або з необережності, звільнялося від покарання. Також від відповідальності за вбивство звільнялися божевільні. До пом'якшуючих обставин віднесено відсутність умислу, малолітній вік злочинця (до 14 років), вчинення злочину при виконанні службових обов'язків. Обтяжуючі обставини злочину: його здійснення проти осіб високого соціального стану; наявність умислу; рецидивний злочин. Багато уваги приділялося обставинам співучасті.

Смертна кара була головним видом покарання за злочини. Вона поділялася на просту і кваліфіковану (четвертування, колесування, закопування живцем у землю, спалення, утоплення тощо). Як вид покарання застосовувалися каліцтва, тілесні та ганебні покарання,

вигнання з держави, грошовий штраф. Виконання вироків здійснювали привселюдно. Як додаткові покарання застосовували тюремне ув'язнення, катування розжареними кліщами, виставлення біля ганебного стовпа, волочіння до місця страти тощо.

В **Англії** значний вплив на формування норм цієї сфери правового регулювання мали англосаксонські звичаї. Під злочином розуміли порушення вірності королю, незалежно від того, кому була завдана шкода. У покаранні діяв принцип таліону, оголошення поза законом, грошові штрафи. Згодом виділилися два основні види злочинів: проти корони і проти приватних осіб. Злочини проти королівської влади розслідувалися як тяжкі і суворо каралися. До тяжких злочинів належали злочини проти церкви, проти особи і власності.

Набула поширення кваліфікація злочинів на фелонію, тризн та місдімінор. Фелонія означала тяжкі злочини (вбивство, підпал, розбій, крадіжка, зґвалтування). Ці злочини каралися стратою з конфіскацією майна. У XIV ст. сформувалася тричленна класифікація злочинів: з фелонії виділяється зрада (тризн) – найбільш важкий державний злочин; власне фелонія (тяжкий кримінальний злочин), а потім місдімінор – дрібний кримінальний злочин.

Судочинство

Організація судочинства в країнах Західної Європи періоду Середньовіччя мала яскраво виражений становий характер. Представників кожного стану судив рівний йому суд, а селян судили феодали та їх уповноважені.

Основними формами процесу були звинувачувальний та інквізиційний. Перший надавав потерпілій стороні право на порушення справи, а сторони судового спору мали рівні процесуальні права. Головною формою процесу був інквізиційний (слідчо-розшуковий) процес, що поділявся на 2 стадії: попереднє розслідування (попереднє загальне розслідування і спеціальне слідство); судовий розгляд. Головним доказом вини було власне зізнання винного, що зумовлювало широке використання тортур в ході судового слідства і процесу. Судочинство на всіх стадіях велося у письмовій формі. Обвинувачений позбавлявся права знайомитися з доказами до судового розгляду. Визначеного порядку подання доказів і процедури очної ставки зі свідками не існувало. Відсутній захист у справах про державну зраду і тяжкі злочини.

Характерною особливістю судочинства в країнах Західної Європи стало витіснення феодальної знаті з судової діяльності (з XV ст.) у зв'язку з посиленням королівської влади, утворенням вищих загальнодержавних судів і поширенням писаного права. Право порушення кримінальної справи остаточно перейшло від потерпілого до органів держави.

У **Франції** остаточне закріплення розшукового процесу відбулося з утвердженням абсолютизму. Першою стадією розшукового процесу було дізнання, тобто збір попередньої таємної інформації про злочин і злочинця. Власне судова справа порушувалася на підставі звинувачення королівського прокурора, а також доносів і скарг, зміст яких залишався невідомим для обвинуваченого. Потім судовий слідчий збирав письмові докази, допитував свідків і обвинуваченого, проводив очні ставки. Судовий розгляд справи проходив на закритому засіданні. У випадку відсутності достатніх обвинувальних доказів суддя міг розпорядитися про повторне проведення тортур.

До XIII ст. судові вироки вважалися остаточними і не підлягали оскарженню. Згодом почали визнавати право оскарження справи сеньйоріального суду в королівському суді. Вищим апеляційним судом у цивільних і кримінальним справах став Паризький парламент.

В **Німеччині** за "Кароліною" основною формою розгляду кримінальних справ також був інквізиційний процес. Звинувачення пред'являлося суддею від імені держави. Слідство

велося за ініціативою суду і не було обмежене термінами. Основними стадіями судового процесу були дізнання і спеціальне розслідування. Підставами для розслідування були затримання злочинця на місці злочину, чутки, явка з повинною. Спеціальне розслідування було визначальною стадією процесу, яка закінчувалася виголошенням вироку.

Процес завершувався судовим засіданням, яке не оформилося у самостійну стадію. Оскільки суд сам провадив розслідування, збирав докази, остаточний вирок визначався вже в ході слідства. Суддя і судові засідателі перед спеціально призначеним "судним днем" розглядали протоколи слідства і складали вирок у визначеній формі. "Судний день" зводився до оголошення вироку та його виконання.

На відміну від континентальних країн Європи, в **Англії** інквізиції не було. Процес був змагальним, публічним і усним. Сторони наділялися рівними процесуальними правами. Основними видами доказів були зізнання, присяга, свідчення свідків, ордалії (тортури).

Основна маса позовів за "загальним правом" до XIV ст. розглядалася у місцевих або феодальних судах. Свавілля абсолютної королівської влади у сфері судочинства обмежувалося постійно діючим парламентом, органами місцевого самоуправління, автономією міст і прецедентним правом. Продовжував панувати змагальний процес, за якого недоведена вина підозрюваного означала його невинуватість (презумпція невинності).

В Англії вперше виник інститут присяжних засідателів. З XV ст. зі свідків вони перетворилися на суддів. Під час судового розгляду присяжні не могли відлучатися з приміщення суду. Під час винесення вироку вимагалася їх одностайність.

З XV ст. певного поширення набув слідчо-розшуковий процес. Переслідування за обвинувальним актом складалося з чотирьох стадій: арешту, віддання під суд, судового розгляду, виголошення вироку. До дня судового розгляду обвинувачений утримувався у в'язниці, не маючи права ознайомитися з доказами своєї провини. Допит обвинуваченого часто супроводжувався тортурами. Оскарження судових рішень не допускалося.

* * *

Середні віки – найтриваліша епоха в історії європейської цивілізації. Сам цей термін відноситься до усіх культур, які пройшли через феодальний етап розвитку суспільства приблизно в однаковий час. Однак саме європейська культура Середньовіччя залишила по собі багату спадщину, зокрема у сфері державо- і правотворення. За більш ніж тисячолітній період країни Західної Європи пройшли тривалий і складний шлях переходу від родоплемінного ладу до формування національних держав, які багато в чому поєднувалися спільними рисами, але кожна з яких створила своєрідні управлінсько-адміністративні структури, систему місцевої влади, правові системи, що відзначалися одночасно традиційністю і новаторством.

Західноєвропейське право у період пізнього Середньовіччя відзначалося поступовим переходом від права-привілею до розвинених правових систем, в основі яких розвивалися принципи загальної відповідальності перед законом. Звичаєві норми впевнено і успішно витіснялися нормативно-правовими приписами державної влади, що дало можливість створити достатньо чітку структуру цивільно-правових і кримінально-правових норм.

Основними досягненнями державно-правового розвитку країн регіону в Середні віки було створення передумов для переходу до нового типу суспільства (громадянського суспільства) і формування національних правових систем.

СЛОВНИК

Ассиза (від лат. assisae – засідання) – 1) в Середні віки в Англії і Франції – засідання, збори. Згодом – збори присяжних, що збиралися для вирішення земельних спорів і кримінальних справ; 2) збірки звичаєвого права періоду Середньовіччя.

Буржуазія – термін, що вживався спершу для позначення вільних городян середньовічного французького міста, а згодом – середнього класу у Франції та інших країнах. До буржуазії належали купці, банкіри, підприємці та інші економічно активні мешканці міст. Вони на певному етапі були союзниками монархічної влади, але вже у XVII – XVIII ст. стали в авангарді боротьби за повалення абсолютної монархії. Стала провісником і соціально-економічним підгрунтям переходу від феодалізму до нового типу господарювання та соціально-економічних відносин – капіталістичних.

Джентрі – "нове дворянство" в Англії, частина англійських феодалів, що сформувалася в XV ст. Вони вкладали кошти у земельну власність з метою створення ефективних виробничих господарств для подальшої реалізації виробленої продукції.

Інвеститура – в середньовічній Західній Європі юридичний акт передачі земельного феода, посади, сану, що закріплював васальну залежність та супроводжувався символічним обрядом: передаванням сеньйором васалу грудки землі, рукавички, зброї, прапора та ін., що вважалося символом влади.

Інквізиція (від лат. inquisitio – розшук) – трибунал католицької церкви (з 1231 р.), створений для боротьби з єретиками. Практично виконувала функцію боротьби з інакомисленням. Активно застосовувала позасудові переслідування, тортури, конфіскацію майна обвинувачених. Як вища міра покарання застосовувалося спалення на вогнищі. З 1233 р. передана у відання ордену домініканців і діяла до Великої французької революції.

Мануфактура (від лат. manus – рука і factura – виготовлення) – підприємство, що діє на ремісничій техніці і поділі праці; стадія розвитку промисловості, що історично передувала великій машинній індустрії.

Міністеріали – в середньовічній Франції – слуги королівського палацу. Здійснювали контроль за виконанням повинностей на користь короля. Спершу призначалися королем із числа світських феодалів домена і священиків. З XIII ст. до їх складу залучаються представники міст, дрібні і середні феодали (лицарі короля) і легісти.

Реформація (від лат. reformation – перетворення, виправлення) – широкий антифеодальний і антикатолицький суспільно-політичний рух, що охопив у XVI – XVII ст. більшість країн Західної і Центральної Європи і відобразив необхідність пристосування релігії до потреб утвердження нових буржуазних відносин. У вузькому розумінні – здійснення релігійних перетворень в дусі протестантизму.

Рицарство (з старогерманської riter – вершник) – привілейована соціальна верства у країнах Західної і Центральної Європи Середньовіччя. У широкому розумінні – усі світські феодали, у вузькому – лише дрібні світські феодали, які отримували від сеньйора феод і несли за це певні повинності (передусім військову службу).

Талья – постійний прямий податок з міщан. Запроваджений генеральними штатами у Франції в 1439 р., коли королю було дозволено збирати податки на свій розсуд.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте основний принцип феодальної ієрархії в країнах Західної Європи. Чи у всіх країнах його зміст був однаковим?
2. Яку назву мала процедура передачі феода від сеньйора васалу ?
3. Які обов'язки ніс васал перед сеньйором за нормами феодального права?
4. Хто такий сенешал у Франції періоду сеньйоріальної монархії ?
5. Які функції виконував Паризький парламент ?
6. Яке значення мала "Золота булла" 1356 р. в історії німецької державності? Відповідь обґрунтуйте.
7. Які привілеї надавала Велика хартія вольностей баронам, церкві і містам?

8. Вкажіть особливості англійського абсолютизму. Чому його називають незавершеним?
9. Яке значення для розвитку феодального права мали канонічні норми ?
10. Чому у феодальному праві особлива увага приділялася інститутам злочину і покаранням ?

Доповніть речення:

- У феодальній ієрархії нижче баронів стояли дрібні феодали – … .
- У всіх країнах Західної Європи (окрім Англії) відносини всередині феодальної ієрархії визначалися принципом: “Васал мого васала – … ”.
- Посилення королівської влади і централізації державної влади в Англії пов’язане з правлінням короля … .
- Другий стан в країнах середньовічної Європи формували … .
- Центральний станово-представницький орган влади Франції мав назву … .
- Вільні селяни в середньовічній Англії іменувалися … .
- У першій полов. XIV ст. Англійський парламент був розділений на дві палати – … і … .
- Найбільш поширеним видом міського середньовічного права було … право.
- Звичаєві норми середньовічної Франції мали назву … .
- Головний вид покарання за кримінальні злочини за “Кароліною” – … .

Творчі завдання

Складіть схему: “Державний механізм Франції періоду станово-представницької монархії”.

Заповніть таблицю: “Форми феодальної монархії у країнах Західної Європи”.

Країна	*Форма монархії*	*Період*	*Центральні органи влади*	*Управління на місцях*
Франція				
Німеччина				
Англія				

Складіть таблицю: “Середньовічне право в країнах Західної Європи”.

Країна	*Джерела*	*Особливості права власності*	*Шлюбно-сімейне право*	*Кримінальне право (класифікація злочинів, види покарань, характер права)*	*Форми судового процесу*

Розв’яжіть задачі

1. Барон Річард без своєї згоди позбувся частини своїх володінь на користь королівської казни напередодні чергової війни корони проти Франції. Чи може розраховувати барон на повернення своїх володінь і куди йому звертатися за захистом своїх прав ? (За Великою хартією вольностей).
2. Заможний селянин Вальтер залишився вдівцем. У власності чоловіка залишилися земля, яка перейшла до подружжя від сім’ї нареченої у результаті укладення шлюбу, а також спільно нажите Вальтером і його дружиною майно. Родичі померлої заявили претензії на згадану землю та частину майна подружжя. Яке рішення має винести суд у цій справі, керуючись статтями “Саксонського зерцала” ?
3. По смерті батька сину у спадок відійшло земельне володіння з маєтностями. Чи зобов’язаний син-спадкоємець звернутися до пана з особистим проханням про засвідчення передачі йому юридичних прав на володіння землею і маєтностями ? (За “Саксонським зерцалом”).
4. Селяни Ульріх і Дітріх разом з іншими односельчанами виконували роботи з будівництва мосту на місцевій річці. Через сильний вітер і негоду Ульріх не втримав кінець каната, за допомогою якого перетягували балку. В результаті балка при падінні

зачепила Дітріха, який незабаром від завданих йому травм помер. Який вирок суду очікує на Ульріха, якщо його звинуватять у вбивстві Дітріха ? (За "Кароліною").

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Інститут роз'їзних королівських судів оформився**: а) у Франції за реформою Людовика IX в середині XIII ст.; б) в Англії за реформою Генріха II в середині XII ст.; в) в Німеччині за "Золотою буллою" в середині XIV ст.; г) в Англії за Великою хартією вольностей 1215 р.
2. **Оберіть вірне твердження відносно "Золотої булли" 1356 р.**: а) закріпила практику, за якої управління Німеччиною знаходилося в руках семи курфюрстів, що мали право суду над імператором та на його усунення; б) започаткувала процес політичного об'єднання Німеччини; в) колегія курфюрстів перетворилась на станово-представницький орган Німеччини; г) означала початок формування держави республіканського типу.
3. **Оберіть вірне твердження стосовно сеньйоріальної монархії**: а) влада короля дуже слабка, існують особливі органи, з якими король повинен радитися; б) влада короля сильна, а інші органи влади виконують дорадчі та виконавчі функції; в) влада короля досить сильна, проте він повинен зважати на рішення органів станового представництва; г) влада короля одноосібна, проте зберігають відносну автономію органи місцевого самоуправління.
4. **Оберіть вірне твердження стосовно станово-представницької монархії:** а) влада короля дуже слабка, існують особливі органи, з якими король повинен радитися; б) влада короля сильна, а інші органи влади виконують дорадчі та виконавчі функції; в) влада короля досить сильна, проте він повинен зважати на рішення органів станового представництва; г) влада короля одноосібна, проте зберігають відносну автономію органи місцевого самоуправління.
5. **Оберіть вірну характеристику класичного абсолютизму**: а) глава держави – монарх був виборним; б) вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади зосереджувалася в руках спадкового глави держави – короля; в) глава держави – монарх був правителем, владу якого обмежував парламент; г) реальна повнота влади зосереджувалася в руках ради феодалів.
6. **Джентрі – це**: а) представники місцевого самоврядування в Англії; б) дворяни, що отримували прибутки не від експлуатації селян, а від торгово-підприємницької діяльності; в) радники англійського короля; г) керівники поліції в англійських графствах.
7. **Особливість англійського кримінального права в період Середньовіччя:** а) тричленна класифікація злочинів; б) відсутність досудового розслідування; в) порушення справи здійснювала потерпіла сторона; г) інквізиційний процес.
8. **У середньовічній Франції парламент – це:** а) орган королівської влади; б) вищий суд королівства; в) орган місцевого управління; г) станово-представницький орган влади.
9. **Які три стани увійшли у Генеральні штати ?:** а) феодали, духовенство, васали; б) герцоги, князі, селяни; в) церковнослужителі, залежні селяни, знать; г) духовенство, дворянство, міщани.
10. **Яке важливе рішення було прийняте німецьким Рейхстагом в 1495 р. ?:** а) створено Імперський суд; б) створено таємну раду; в) розпущено ландтаги; г) створено камеральний суд.

Література

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Ададуров В. – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.
2. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред. В.Н. Шенаев]. – М., 1996. – 400 с.
3. Антоненко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн / Антоненко В.В. – К.: Епос, 2006. – 448с.
4. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730с.
5. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. Часть первак / Глиняний В.П. – Харьков: Одиссей, 2003. – 832 с.
6. Дейвіс Н. Європа: Історія / Дейвіс Н.; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.

7. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. Часть 1 / [под общей ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой]. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – 448 с.
8. История крестовых походов / [пер. с англ. Е. Дорман]. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 495с.
9. История Средних веков: В 2 т. Т.1: учебник / [под ред. С.П. Карпова]. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001. – 640 с.
10. История Средних веков: В 2 т. Т.2: Раннее Новое время: учебник / [под ред. С.П. Карпова]. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001. – 432 с.
11. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
12. Орлова Н.Е. История государства и права зарубежных стран для студентов вузов / Орлова Н.Е. – М.: Феникс, 2005. – 192 с.
13. Порьяз А. Мировая культура: Средневековье / Порьяз А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 479 с.
14. Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа / Рыжов К.В. – М.: Вече, 2001. – 560 с.
15. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
16. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
17. Толкачова Н. Звичаєве право: навч. посібник / Толкачова Н. – К., 2005. – 367 с.
18. Тревельян Дж.М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Тревельян Дж.М.; [пер. с англ. А.А. Крушинской, К.Н. Татариновой]. – Смоленск: Русич, 2001. – 624 с.
19. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
20. Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Хома П.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 578 с.
21. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А.Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Велика хартія вольностей (1215 р.)

(Витяги)

Іоанн, з ласки божої король Англії, сеньйор Ірландії, герцог Нормандії і Аквітанії, граф Анжу, архієпископам, єпископам, абатам, графам, баронам, юстиціаріям, чинам лісового відомства, шерифам, бейліфам, слугам і всім службовим особам та вірним своїм привіт. …

1. По-перше, дали перед Богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили за нас і за наступників наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільна і володіла своїми правами в цілості і своїми вільностями в недоторканності. …

12. Ні щитові гроші, ні [будь-яка інша] грошова допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше, як за загальною порадою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону і для посвячення в рицарі первородного сина нашого і для видання першим шлюбом заміж дочки нашої первородної; і для цього належить брати лише помірну грошову допомогу; так само треба робити і відносно грошової допомоги з міста Лондона.

13. І місто Лондон повинне мати всі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Крім того, ми волимо і постановляємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали всі вільності та вільні свої звичаї.

14. А для того, щоб мати загальну пораду королівства при оподаткуванні грошовою допомогою в інших випадках, крім трьох вищезгаданих, або для оподаткування щитовими грішми, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами кожного окремо і, крім того, накажемо покликати огулом, через шерифів і бейліфів наших, усіх тих, хто держить від нас безпосередньо.

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати грошову допомогу із своїх вільних людей, крім як для викупу їх з полону і для посвячення в рицарі їх первородного сина, і для видання заміж першим шлюбом їх первородної дочки; і для цього належить брати лише помірну грошову допомогу.

16. Нікого не можна примушувати виконувати більшу службу за свій рицарський лен або за інше вільне держання, ніж та, яка належить з нього.

17 .. Загальні тяжби не повинні іти за нашою курією, але повинні розглядатися в якому-небудь певному місці.

20. Вільна людина буде штрафуватися за малу провину тільки відповідно до роду провини, а за велику провину буде штрафуватися відповідно до важливості провини, причому має залишатися недоторканним її основне майно, таким же чином [буде штрафуватися] і купець, і його товар залишиться недоторканним; і вілан таким же чином буде штрафуватися, і у нього залишиться недоторканним його реманент, якщо він буде оштрафований нами; і ніякий із згаданих вище штрафів не буде накладений інакше, як на підставі клятвених свідчень чесних людей з сусідів [обвинувачених].

39. Ні одна вільна людина не буде арештована і ув'язнена в тюрму або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь [іншим] способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на підставі законного вироку рівних їй і по закону країни.

41. Всі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як по суші, так і по воді, для того, щоб купувати і продавати без всяких незаконних мит, сплачуючи лише стародавні і справедливі, звичаєм встановлені мита, за винятком воєнного часу; і якщо вони будуть із землі, яка воює проти нас, і якщо вони опиняться в нашій землі на початку війни, вони повинні бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, поки ми або великий юстиціарій наш не дізнається, як поводяться з купцями нашої землі, що перебуватимуть тоді в країні, яка воює проти нас; і якщо наші там в безпеці, то ті і інші повинні бути в безпеці в нашій землі.

52. Якщо хто був позбавлений нами без законного вироку своїх перів, [своїх] земель, [своїх] замків, [своїх] вільностей або свого права, ми негайно ж повернемо йому їх; і якщо про це виникла тяжба, хай буде вирішена вона за вироком двадцяти п'яти баронів, про яких згадано нижче, де йде мова про гарантії миру … .

61. Після того ж, як ми для Бога і поліпшення королівства нашого і для більш успішного втихомирення чвар, які виникли між нами і баронами нашими, все це згадане вище дали, бажаючи, щоб вони користувалися цим певно і нерушимо на вічні часи, створюємо і даруємо їм нижчеписану гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів з королівства, кого захочуть, які повинні всіма силами додержувати і охороняти та примушувати додержувати миру і вільностей, що їх ми їм дали і цією нинішньою хартією підтвердили, саме так, щоб коли ми або наш юстиціарій, або бейліфи наші, або хто-небудь з слуг наших в чому-небудь проти кого-небудь погрішимо або яку-небудь з статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам з вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас або юстиціарія нашого, якщо ми будемо перебувати за межами королівства, вказуючи нам порушення, і зажадають, щоб ми негайно виправили його. І якщо ми не виправимо порушення або, якщо ми будемо за межами королівства, юстиціарій наш не виправить [його] протягом сорока днів, … то вищезгадані чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п'яти баронів, і ті … разом з общиною всієї землі будуть примушувати нас і утискувати нас всіма способами, якими тільки можуть, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та всіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлене [порушення] згідно з їх рішенням; недоторканною залишається при цьому наша особа і особа королеви і дітей наших; а коли виправлення буде зроблене, вони знову будуть коритися нам, як робили раніше. …

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: навч. посіб. [для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: У 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.

Саксонське зерцало

(витяги)

Земське право

Книга І

Стаття 5

3. Якщо син за життя батька візьме дружину рівного народження і наживе з нею синів, а потім помре раніше свого батька, не будучи ще відокремленим, то його сини беруть участь у спадщині свого діда нарівні з братами їх батька. Але усі вони отримують лише долю однієї особи. Не може

бути такого стосовно дітей дочки, щоб вони одержали однакову частку, що й дочка із спадщини діда або баби.

Стаття 14

1. Хоча за ленним правом (ленрехтом) пан (сеньйор) передає лен батька тільки одному синові, але цього немає за земським правом, щоб він (син) один його одержав, хіба тільки він надасть своїм братам те, що їм належить у ленному майні.

Стаття 16

1. Ніхто не може набути іншого права, крім того, яке йому властиве за народженням. Якщо він, проте, відмовляється перед судом від свого права і претендує на інше право, яке він не може обгрунтувати, він втрачає обидва права. Виключення становить кріпак, відпущений на свободу; той набуває права вільного поселенця.

2. Якщо дитина народжена вільною і законною, то вона зберігає права батька. Якщо ж батько або мати – міністеріали пана, то дитина набуває права згідно народження.

Стаття 31

1. Чоловік і дружина не мають роздільного майна за їх життя. Якщо ж дружина помирає за життя чоловіка, то після неї не переходить у спадщину до найближчих (її) родичів ні рухоме майно, окрім жіночої частки, ні земельна власність, якщо вона її має. Дружина не може без згоди чоловіка відчужувати що-небудь із майна так, щоб він цим зазнав збитків (у своїх) правах.

Стаття 35

1. Усі скарби, що знаходяться у землі глибше, ніж оре плуг, належать королівській владі.

Стаття 46

Дівчата і жінки повинні мати опікуна при всякому позові тому, що не можна заперечити свідками того, що вони на суді говорять або роблять.

Книга II

Стаття 13

1. Тепер послухайте про злочини і яка за них кара чекає. Злодія треба повісити. Якщо ж у селі трапиться крадіжка вдень ціною менше трьох шилінгів, то за це сільський староста у той же день може піддати тілесному покаранню (побиттю і стриженню волосся) або (дати) відкупитись трьома шилінгами. Потім той вважається обезчещеним і позбавленим прав.

3. Таке ж покарання застосовується за неправильні міри і неправильні ваги, за обман у торгівлі, якщо розкривається.

4. Усіх таємних вбивць і тих, які викрадуть або плуг, пограбують або млин, або церкву, або цвинтар, а також зрадників і таємних (нічних) паліїв, або тих, які виконують чуже доручення у своїх корисних цілях, а їх усіх треба колесувати.

5. Хто вб'є кого-небудь або (протизаконне) візьме під сторожу, або пограбує, або підпалить, окрім таємних (нічних) підпалів, або згвалтує дівчиму або жінку, або порушить мир, або буде захоплений у порушенні подружньої вірності, тим треба відрубати голову.

6. Хто ховає крадене або пограбоване, або надає цьому допомогу, і якщо він буде викритий у цьому, його треба покарати як тих.

8. Суддя, який не карає за злочин, сам підлягає такому ж покаранню, як мав бути покараний злочинець. Ніхто не зобов'язаний відвідувати судове засідання такого судді і брати участь з ним у суді, оскільки він сам знехтував правосуддям.

Стаття 16

11. Кожен повинен ручатися за свого пана, якому він зобов'язаний вірністю ...

2. Хто скалічить або поранить іншого і буде у цьому викритий, тому відрубають руку. За злочин (у здійсненні якого) кого-небудь викрили поєдинком, його позбавляють життя.

Стаття 32

3. Якщо слуга втече від свого пана самовільно, то він має панові заплатити стільки ж, скільки йому пан обіцяв; а те, що йому було заплачено, він повинен повернути у подвійному (розмірі).

Стаття 39

1. Хто зерно краде уночі, той відповідає шибеницею. Якщо ж він краде удень, то відповідає шиєю (цьому відрубують голову).

Стаття 59

1. Якщо пан хоче зігнати свого чиншовика із своєї маєтності, якщо він тільки не уродженець цього маєтку, він має йому оголосити (про це) на Стрітення (2 лютого). Точно так само поступає чиншовик, якщо він хоче покинути землю.

7. Якщо хто-небудь віддає себе перед судом у кріпацтво, то його спадкоємець має право проти цього законно заперечувати і повернути його у вільне (становище).

8. Якщо, проте, пан утримує його до його смерті, то він отримає його спадщину і його дітей, якщо вони належать йому і якщо він прижив (цих дітей) після віддачі себе (панові).

Стаття 61

1. Кожні вісімнадцять тижнів має граф призначати засідання свого суду ... у встановленому правом місці, де повинні бути шультгейс* і шеффени, і судовий пристав.

2. Ніхто не може бути шультгейсом, якщо він невільний і якщо він не народився у цій країні, де перебуває суд.

Ленне право

Глава I

4. Клірики і жінки, селяни і купці, і позбавлені прав, і позашлюбні, і всі не лицарського звання з боку батька і діда – усі вони не мають ленного права.

8. Ленник має своєму панові присягнути у тому, що він йому буде вірним і буде другом. Отже, ленник є стосовно свого пана зобов'язаним, оскільки він його людина і від нього держить лен.

9. Ленник повинен відбувати королівську службу, оголошену рішенням пана у присутності двох його людей за шість тижнів до походу. Служба повинна проходити у межах німецької землі, що входить до складу Римської імперії.

16. Ленник повинен також служити своєму панові тим, що він бере участь у рішенні ленного суду, коли це потрібно панові, до півдня і у судові дні.

24. Батько передає у спадщину синові володіння так само, як і лен: тому син не зобов'язаний просити пана, щоб він дав йому лен батька.

39. Земельна ділянка може належати декільком панам так, щоб один мав від іншого, проте так, щоб ця ділянка перебувала у (реальному) володінні одного.

40. Якщо хто-небудь отримує чинш із земельної ділянки, то вважається, що вона перебуває у його володінні.

45. Після смерті батька син має протягом року і шести тижнів визнати перед паном із складеними руками свою васальну (залежність) по батьківському лену.

67. Прибуток від лену неповнолітніх має отримувати пан, до тих пір, поки вони не досягнуть 12-річного віку.

94. Ніхто не може бути позбавлений володіння, якщо тільки воно не буде від нього відняте у судовому порядку.

Глава II

1. Пан (сеньйор) нехай прохає одного із своїх васалів у присутності двох інших васалів, чи судити йому за ленним правом свого васала у звинуваченні його, і протягом якого терміну і на якому місці він має нести проти нього судове переслідування.

2. Якщо прийнята постанова дозволяє судові дії, пан, починаючи з цього дня або у найближчі шість днів, викликає васала з'явитися протягом 14 днів до ленного суду у вказане село або курію, яка є в розпорядженні пана або яку тримає хто-небудь від нього.

11. Якщо ленник не хоче вислухати звинувачення його паном або про призначений день ленного (суду) у той час, коли він перебуває так близько від пана, що міг знати про це, то він не уникне (судового) штрафу.

35. Панові дозволено вирішувати скарги одного із своїх людей на іншого, чи перебуває один із них на його службі, чи обидва.

Золота булла (1356 р.)

(Витяги)

В ім'я святої і нероздільної трійці. Амінь. З ласки Божої ми, Карл **IV,** імператор Римський, всеавгустіший і король Богемії, на вічну пам'ять.

Кожна держава, яка не згуртована всередині себе і в якій панує незгода, безпорадна.

Винуватці такої незгоди – товариші лиходіїв. Отже, щоб встановити єднання між курфюрстами і запровадити одностайні вибори, і уникнути згаданого вище ганебного розладу і всіляких хибних думок, які випливають звідси, - ми на загальному зібранні в Нюрнберзі в присутності всіх духовних і світських курфюрстів та інших князів, графів, баронів, дворян і депутатів від міст, на імператорському троні, в облаченні і короні, після попереднього зрілого обміркування, всесильною

* Суддя

царською владою оголосили, наказали і звеліли, в 1356 р. 9 січня в царювання наше десяте, в імператорському сані – перше – виконати таке:

... Ми наказуємо і встановлюємо, щоб архієпископ Майнцський, коли в єпископстві стане відомо про смерть короля або імператора, протягом одного місяця з дня смерті повідомив про це у відкритих листах кожному курфюрстові. Коли ж архієпископ буде затримувати це повідомлення, хай курфюрсти з власного почину, вірні своєму обов'язкові, дбаючи про святу імперію, зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті і оберуть римського короля, як майбутнього імператора. Питання про обрання повинне вирішитись більшістю голосів. Новообраний повинен зараз же затвердити лени, привілеї, права і свободи курфюрстів. Курфюрсти по рангу займають місця в такому порядку: … .

... Під час Рейхстагу мирські князі повинні розподілитися по чинах так, що маркграф бранденбурзький подає імператорові і римському королю воду для рук, богемський король, коли він цього хоче, хай подає перший бокал, пфальцграф – страви, а герцог Саксонський хай виконує обов'язки маршала.

Коли трон лишається вакантним, регентство повинен взяти на себе – на півдні пфальцграф, на півночі – герцог Саксонський. …

5. Ми постановляємо, врешті, що у випадку, якщо три князі-виборці, що присутні (на виборах), або за (їх) відсутності, оберуть у римські королі четвертого з них або з їх середовища, тобто князя-виборця, присутнього або відсутнього, то голос цього обраного, якщо він буде присутнім, або його послів, у випадку його відсутності, повинен мати повну силу, збільшуючи кількість виборців і створюючи більшість разом з (голосами) решти князів-виборців. …

Окрім того, ми постановляємо, щоб кожному майбутньому королю Богемії, нашому наступнику, (надано було) таке право, яке, як відомо, надавалось з давнього часу нашим попередникам, достославним королям Богемії, і яке вони мирно і постійно мали, а саме: (право) чеканити і дозволяти чеканку золотих і срібних монет у всіх місцях і частинах свого королівства, підкорених йому земель і належних (йому володінь), де король накаже і де йому забажається, будь-яким способом і у всякій формі, які до цього часу існували у самому королівстві Богемії і у цих (його землях) ...

Ми постановляємо також, що ніякі графи, барони, сеньйори, ленники, васали, володарі фортець, лицарі, слуги, міщани ... і ніякі (взагалі) особи, піддані церков кьольнської, майнцської і трірської, якого б становища, стану і сану вони не були, (як) і колись не могли бути викликані, (так) і віднині на вічні часи не повинні і не можуть бути притягнуті і викликані на вимогу якого б то не було позивача поза територією і поза межами цих церков і володінь, що належать їм, у який би то не був суд, окрім як до суду архієпископа майнцського, трірського і кьольнського і їх суддів, як цього дотримувались, наскільки нам відомо, у минулі часи ...

Ми бажаємо, щоб ця ж постанова в силу цього нашого імператорського закону повністю була поширена на всіх: пфальцграфа рейнського, герцога саксонського і маркграфа бранденбурзького, князів-виборців світських, або недуховних, на їх спадкоємців, наступників і підданих – у тих видах і на усіх тих умовах, як сказано вище ...

... Ми, провівши переговори з цими князями-виборцями і за їх порадою, знайшли за необхідне разом з названими князями-виборцями, як духовними, так і світськими, для загальної користі і блага встановити, що ці князі-виборці мають надалі особисто збиратися щорічно один раз.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

Кароліна (1532 р.)

(витяги)

VIII. Якщо буде встановлено злочин, за який має бути застосована смертна кара, або будуть виявлені прямі докази цього, то треба вчинити допит з тортурами з метою повного вияснення, необхідного для встановлення істини, а також для підтвердження й признання винного, як пояснено і наказано стосовно тих, хто буде притягнутий до суду позивачем.

CXL. Якщо на кого-небудь нападуть або накинуться зі смертельною зброєю або знаряддям або нанесуть йому удар і підданий насиллю не може шляхом втікання ухилитись від ... небезпеки для свого життя, тіла, гідності і доброї слави, то він може безкарно захищати своє тіло і життя шляхом правомірної оборони. І якщо він при цьому позбавить життя того, хто нападає, він в тому не винний і

не зобов'язаний також дочекатися зі своєю обороною доколи йому не буде нанесено удару, не дивлячись на писане право і звичай, які цьому протирічать.

CXLI. Якщо хто-небудь при виявленні його діяння побажає скористатися посиланням на стан необхідної оборони, а звинувачувач не визнає цього, то на винного покладається обов'язок вищезазначеним чином достатньо довести перед судом необхідну оборону, на яку він посилається. Якщо він цього не доведе, то його буде визнано винним.

CXII. Ті, хто виготовляють фальшиві печатки, листи, документи, акти, кріпосні книги, подоходні і окладні книги або реєстри, мають бути у залежності від більшого або меншого значення злочину і розміру спричиненої шкоди, піддані тілесним покаранням або смертній карі.

CXXУ. Викриті у навмисному підпалі мають бути скарані на смерть через спалення.

CXXVII. Якщо хто-небудь у країні, місті, володінні або області навмисне організує небезпечний бунт проти народу, проти влади і це буде викрито, то, у відповідності із тяжкістю і обставиною його злочину, його мають скарати на смерть через відрубування голови або ж мають висікти різками і вигнати з країни, краю, судової області, міста або місця, де він організував бунт. …

CXXXIX. Якщо хто-небудь, здійснюючи необхідну правомірну оборону для захисту свого тіла і життя, позбавить життя того, хто змусив його до цієї необхідної оборони, то він не буде у цьому ні перед ким винний.

CXLVI. Якщо хто-небудь, виконуючи дозволену роботу у визначеному для цього місці чи приміщенні, через необачність, випадково, проти своєї волі, позбавить життя кого-небудь, то він може бути виправданий у багатьох випадках, які, проте, неможливо повністю перерахувати.

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: навч. посіб. [для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: У 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.

Тема 7.

Середньовічні держава і право Візантії, південних і західних слов'ян

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Держава у Візантії: періоди розвитку, соціально-економічні характеристики, державний механізм.**
2. **Джерела та особливості візантійського права.**
3. **Держава і право у південних і західних слов'ян.**

1. Держава у Візантії: періоди розвитку, соціально-економічні характеристики, державний механізм

У 330 р. імператор Константин I переніс столицю Римської імперії на Схід в місто Візантій. Нову столицю назвали на честь імператора "містом Константина" (Константинополь). Виділення східних провінцій в окрему державно-політичну систему завершилось офіційним поділом Римської імперії у 395 р. на Західну і Східну. До складу Східно-Римської імперії увійшли: Балканський півострів, Мала Азія, Північна Месопотамія, частина Вірменії і грузинських земель, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, Кіпр, Кріт та інші острови Східного Середземномор'я, а також південний берег Криму. Після падіння у 476 р. Західної Римської імперії Східна імперія залишилася єдиним продовженням державницької традиції колись єдиної імперії, а її піддані, незалежно від етнічного походження, називали її "Римська (по грецьки – Ромейська) імперія". Назва "Візантія" зрідка вживалася грецькими інтелектуалами лише з XIV ст., а згодом утвердилася у західній науковій літературі.

Візантійська держава проіснувала понад тисячу років і була знищена під ударами турецьких військ у 1453 р. з падінням Константинополя.

Таблиця 7.1. Періоди розвитку держави Візантії

Період	*Суспільні характеристики*	*Форма правління*
IV – VII ст.	розкладання рабовласницького ладу зародження ранньофеодальних відносин	централізована монархія
кінець VII – XII ст.	формування феодальних відносин	необмежена монархія
XII – XV ст.	подальша феодалізація	монархія в занепаді

Велика стійкість Візантії зумовлювалася рядом особливостей її економічного, політичного та історичного розвитку. Вигідне географічне та економічне розташування на перехресті торгових шляхів, на родючих землях зі значними корисними копалинами стали економічним підґрунтям процвітання держави. Занепад рабовласницького господарства відчувався тут маншою мірою, бо рабська праця тут мала значно менше значення, ніж у Західній частині імперії. Основними сільськогосподарськими робітниками були колони і вільні селяни, які платили державі податки всією общиною. Відповідно велике значення в сільському господарстві відігравали не крупні рабовласницькі латифундії, а дрібні селянські господарства. У ремісничому виробництві основну роль теж відігравали вільні люди. Маючи в своєму розпорядженні величезні матеріальні ресурси, Східна Римська імперія мала сильну

армію, флот, міцний державний апарат, що дозволяло відбивати удари германських племен і придушувати повстання невдоволених народних мас.

Розклад рабовласницьких відносин у Візантії був сповільнений. Провідні соціально-економічні позиції займала стара аристократія і провінційна знать. Також високе місце в соціальній структурі візантійського суспільства посідала муніципальна верхівка великих імперських міст (насамперед столиці).

Вільні селяни-землевласники жили сусідськими общинами і володіли правом приватної власності на землю. Набула поширення давньоримська форма залежності селян – колонат. Селяни сплачували земельні податки і несли різного роду майнові та особисті повинності на користь держави.

Законодавство Візантії поділяло колонів на вільних і приписних. Вони орендували землю у великих землевласників і були залежними від них. Важким було становище приписних колонів, які прикріплялися до землі. Колони несли повинності як на користь своїх панів, так і на користь держави.

Нижню сходинку соціальної ієрархії посідали раби.

Наприкінці VI – у першій половині VII ст. соціальна структура Візантії зазнала відчутних змін. У війнах і соціальних заворушеннях загинула значна частина представників тих соціальних груп, які панували у Візантії у попередній період. У X ст. стала панівною тенденція до створення феодальної сеньйоріальної системи, що ґрунтувалася на праці залежного від земельних магнатів селянства при збереженні контролю з боку держави. Основна форма феодального землеволодіння – умовні земельні пожалування у вигляді *проній* – утвердилися лише в XI – XII ст. Найбільш відомими феодальними інститутами були пронія – різновид земельного пожалування від держави за несення військової служби та аріфмос – різновид земельного пожалування особі від держави за несення адміністративної служби, що надавалося на час несення служби або на час життя імператора.

Спадкова васально-сеньйоріальна система, характерна для розвиненого феодалізму, склалася у Візантії пізніше, ніж у країнах Західної Європи, а саме у XIII – XIV ст. Незавершеність розвитку феодального сеньйоріального ладу зумовила відносну слабкість візантійської землевласницької знаті.

Провідне місце в структурі панівного стану належало столичній знаті і вищому чиновництву імперії, які змагалися за впливом і багатством з провінційною знаттю. Найбільш привілейованими були сенатори – найбільші земельні і торгові аристократи, вищі державні і придворні сановники. Вищі церковні посади також займали представники сенаторського стану. Маєтки сенаторів звільнялися від поборів і повинностей. Їм надавалося право тримати свої військові загони, накладати на населення штрафи, а пізніше навіть мати свої в'язниці. Члени сенаторського стану були підсудні лише префектові столиці.

Духовенство, яке також було привілейованим станом, звільнялося від так званих "брудних" повинностей: молотьби; хлібопечення; підводної і дорожньої; постачання будівельних матеріалів тощо.

Зберігалася значна категорія вільних селян-общинників, а також особливий прошарок державних селян, які "сиділи" на державних та імператорських землях. Відбувалося закріпачення податних селян. Вони приписувалися до скарбниці, втрачали свободу пересування і сплачували канон (земельний податок, подушний податок, державна хлібна рента, податок на худобу). В XI – XII ст. відбувалося неухильне зростання кількості приватновласницьких селян – париків. Вони не мали права власності на землю і були

спадковими утримувачами своїх наділів. Парики прикріплялися до землі, сплачували панові відробіткову, натуральну і грошову ренту.

Становище рабів дещо покращилося. Вони отримали право укладати церковний шлюб. Рабів часто переводили у становище париків. Встановлено відповідальність за вбивство раба. Заохочувалося їх звільнення на волю. Раби мали право на своє майно, могли володіти майстернями за умови поручительства свого пана, укладати шлюби з вільними. Діти від таких шлюбів вважалися вільними.

У Візантії досить високого рівня досягла торгівля. Торгівлю деякими товарами (хлібом, худобою) держава оголошувала своєю монополією, доручаючи реалізацію цих монополій корпораціям купців, що виступали своєрідними юридичними особами. Державна влада встановлювала ціни на товари торговців. Найбільший вплив мала корпорація лихварів, яка позичала гроші навіть державній скарбниці. Важливу частину міського населення становили ремісники. Вони також об'єднувалися в свої корпорації, діяльність яких регулювали і контролювали державні чиновники.

Візантія успадкувала основні риси державного механізму пізньоримської імперії.

Таблиця 7.2. Центральні органи державної влади Візантії

Орган влади	*Порядок формування*	*Повноваження*
Імператор (*басилевс*)	Обирався Сенатом, "народом Константинополя" і армією (формально).	Повнота законодавчої, виконавчої і судової влади. Верховний покровитель православної церкви. Верховний командувач армії і флоту. Обирав та усував з посади константинопольського патріарха, скликав церковні собори.
Сенат (синкліт)	Формувався з числа аристократії, насамперед Константинополя	Обирав на посаду імператора. Обговорював державні справи. Відав зовнішньою політикою. Розглядав важкі кримінальні справи.
Державна рада (консисторій)	Вищі державні і палацові чини, призначувані імператором	Найвищий орган при імператорові. Державне управління і судові функції.
Префект (епарх) столиці	Призначався імператором	Забезпечення продовольства і правопорядку у столиці.
Магістр	Призначався імператором	Начальник палацу імператора. Відповідав за особисту охорону імператора, канцелярію, прийом іноземних послів.
Квестор	Призначався імператором	Головний юрист і голова консисторія. Займався розробкою імператорських указів, володів судовою владою.
Магістри армії	Призначалися імператором у складі 2 чоловік	Командувачі армії і флоту.
Префекти преторіїв	Призначалися імператором у складі 2 чоловік	Префект Східної префектури, префект Іллірійської префектури. Мали адміністративну і судову владу.
Канцелярії (секрети)	Посадовці призначалися імператором	Здійснювали безпосереднє управління різними сферами життя держави.
Константинопольський патріарх	Обирався імператором з трьох претендентів, запропонованих церковним собором (радою)	Мали у різні часи великий політичний вплив на імператора. Часто були *регентами* при малолітніх імператорах. Благословляли імператорів на царство у храмі Св. Софії.

У Візантії за указом імператора у IV ст. виникли особливі політичні організації – так звані міські партії дими. Найбільші *дими* – "голуба" і "зелена" складали різні угруповання панівних верств. Першу підтримувала Сенаторська і муніципальна аристократія, другу – торгово-фінансова верхівка візантійських міст. Дими мали певну організацію і навіть окремі

збройні загони. Візантійські імператори часто заручалися підтримкою однієї з цих партій, які були істотним фактором стримування самовладдя імператора. З IX ст. дими втратили політичне значення.

З VIII ст. розпочалася централізація державної влади на основі посилення самодержавної влади імператора. З IX ст. припинилася практика проголошення імператора "народом Константинополя". Політична роль Сенату остаточно зведена нанівець імператорським указом кінця IX ст., що позбавив Сенат законодавчого права.

Для державного механізму Візантії на основних етапах його розвитку характерна наявність величезного бюрократичного апарату, як центрального, так і місцевого, в основі якого лежала сувора ієрархія. Все візантійське чиновництво поділили на ранги (титули). У X ст. їх нараховувалося 60.

Таблиця 7.3. Адміністративно-територіальний поділ Візантії

Адміністративно-територіальна одиниця	*Вищий орган управління*
префектури (Східна: Мала Азія, Єгипет, Фракія; Іллірійська: Балкани)	префекти преторія
екзархати (Равенський в Італії і Карфаген в Африці)	екзархи
діоцези	вікарії
провінції	президи або ректори
общини	сенатори і виборні чини
феми (військові прикордонні округи)	стратиги

У провінціях влада поділялася на цивільну і військову. Воєначальник мав владу над військовими, цивільний правитель провінції – над всіма останніми. Правителі провінцій поряд зі значними адміністративними і фінансовими повноваженнями володіли судовою владою як судді першої інстанції у всіх найскладніших судових справах в межах провінції.

Феми виникли у VII ст. як військові округи. Стратиги отримували всю повноту військової і цивільної влади.

2. Джерела та особливості візантійського права

Візантія перейняла давньоримську правову спадщину. Візантійське право стало однією з найяскравіших частин візантійської культури і здійснило відчутний вплив на культури інших середньовічних народів, зокрема слов'янських.

Таблиця 7.4. Основні джерела візантійського права

Джерело права	*Пам'ятки права і їх короткий зміст*
Імператорське законодавство пізньоримського періоду	Кодекс імператора Феодосія 438 р. – збірка імператорських конституцій часів Константина; Звід законів Юстиніана VI ст. (систематичний виклад римського класичного права).
Еклога (726 р.)	Скорочена вибірка норм із законодавства Юстиніана. Закріплювала соціальне розшарування. Помітний вплив християнської релігії.
Землеробський закон (VIII ст.)	Врегулювання найбільш типових господарських відносин в рамках сільських громад, а також відносин селян і держави
Морський закон (з VII ст.)	Правила судноплавства, перевезення вантажів і пасажирів, фрахту суден тощо.
Військовий закон	Покарання для осіб на військовій службі.
Прохірон 879 р.	Розширена збірка законів, що враховувала норми Зводу Юстиніана та Еклоги. Новели насамперед стосувалися договірного і сімейного права.
Епаналога (884 – 886 рр.)	Збірка законів, підготовлена комісією патріарха Фотія. Містила положення про імператорську владу, духовенство та вищі адмін. чини, про суди, заручини і шлюб, про угоди, заповіти, злочини і покарання.

Василіки (886 – 889 рр.)	Нова переробка Зводу Юстиніана, царські закони (60 книг).
Новели (законодавчі акти імператорів), хрисовули (імператорські грамоти)	Повеління імператорів, що стосувалися різних сфер правового регулювання.
Приватні юридичні збірники	"Керівництво до законів", або "Шестикнижжя" Константина Арменопула (бл. 1345 р.) (використовувалося в судочинстві)
Церковне право (рішення вселенських соборів і патріархів)	Номоканони (збірники норм церковного права).

Правове регулювання власності

У Візантії спостерігався процес пристосування римського права до розвитку феодальних відносин. Особливого значення набула феодальна земельна власність. Великі землевласники володіли своїми маєтками на праві приватної власності і феода. Набула поширення пронія, частина яких згодом перетворилася на феоди.

У початковий період історії Візантії серед селян переважали вільні дрібні власники і общинники. Проте у IX – X ст. розпочинається наступ на права вільних селян, які втрачали економічну самостійність і свободу. Феодали у своїх володіннях мали судові та адміністративні повноваження. Селяни, які жили на землі проніарів, платили оброк і відбувати панщину.

Основні інститути речових прав, регламентовані у Зводі Юстиніана, були збережені у візантійському праві. Наприклад, володіння поділялося на добросовісне і недобросовісне. У візантійських кодексах йдеться про сервітути (насамперед міські). Широку розробку в Еклозі отримав типовий для розвитку феодалізму інститут емфітевзису – вічна або обмежена оренда на строк до трьох поколінь, що успадковують один за одним по заповіту або без нього. Особа, яка отримала емфітевзис (емфітевт), була зобов'язана сплачувати власникові щорічний внесок, а також піклуватися про збереження нерухомості. Якщо емфітевт протягом трьох років не вносив обумовлену плату, то міг бути позбавлений наданої йому нерухомості.

У візантійському праві розрізняли зобов'язання з договорів і з деліктів. У кодексах згадуються договори купівлі-продажу, дарування, міни, позики, найму, зберігання (поклажі), товариства. Виділяються два види застави: з передачею заставленої речі кредиторові та без цієї передачі (іпотека), коли у вигляді застави виступала земля. Також детально регулювався договір позики. Договори звичайно укладалися у письмовій формі.

Шлюбно-сімейні стосунки

Укладання шлюбу регулювалося канонічним правом, що передбачало обряд заручин.

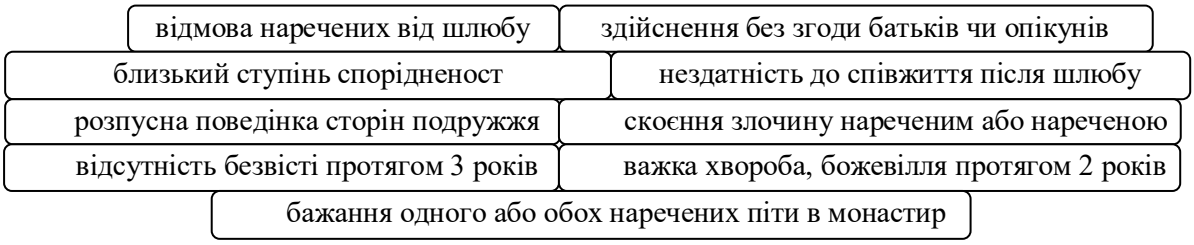

Схема 7.1. Підстави розірвання заручин за візантійським канонічним правом

Шлюб укладався через церковний обряд вінчання.

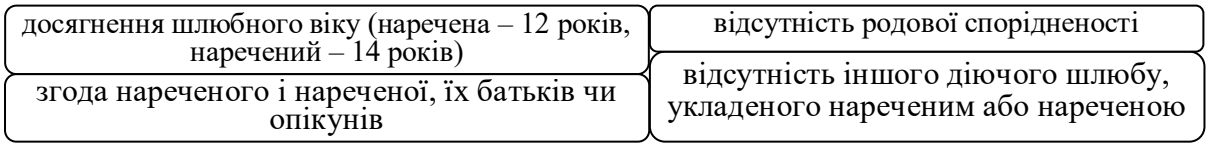

Схема 7.2. Підстави визнання шлюбу дійсним за візантійським правом

Дозволялося одружуватися не більше трьох разів.

скоєння державного злочину	замах на життя
перелюб	розпуста дружини
відвідини дружиною без відома чоловіка публічного видовища	
нездатність подружжя до співжиття	тривала безвісна відсутність одного з подружжя
психічне захворювання одного з подружжя	перебування в полоні
відхід одного з подружжя в монастир	якщо чоловік безпідставно звинуватив дружину в перелюбі
якщо чоловік образив дружину, прагнучи звести її з іншим чоловіком	

Схема 7.3. Підстави розірвання шлюбу через розлучення за візантійським правом

Розірвання шлюбу через розлучення проводилося лише у судовому порядку.

Подружжя не мало права відчужувати посаг і дошлюбні подарунки, за окремими винятками (для придбання нового майна, яке могло дати більший прибуток; для сплати боргів дружини; для прожитку батьків, чоловіка або брата тощо), оскільки вони перебували у власності дружини. Жінка займала підлегле місце в сім'ї. Однак посаг і шлюбний дарунок, отримані дружиною, розглядалися не як власність чоловіка, а як майно, передане йому в управління. Чоловік мав право користування прибутками з майна, що входило до посагу. Дружина мала право звернутися до суду з позовом проти чоловіка, який розтратив її посаг.

Візантійське право передбачало спадкування за законом і за заповітом. У першому випадку встановлювалися чотири види законних спадкоємців: низхідні (сини і доньки, внуки); висхідні (батько і мати); бічні родичі (брат, сестра); вдова спадкодавця в половинній частці (другу частку отримувала державна скарбниця).

Заповіт оформлявся письмово та мав підтверджуватися підписами свідків. Заповіт вважався недійсним, якщо укладався особою: віком до 14 років; глухонімим; психічнохворим; п'яним; таким, що перебував під опікою за марнотратство; злочинцем; яка зреклася християнства. Свобода заповіту обмежувалася обов'язковою часткою на користь дітей і батьків (фалкідіон). Підставами позбавлення спадку дітей і батьків були образливе ставлення до заповідача, скоєння злочину, ганебна поведінка, відступ від православної віри.

Злочини і покарання

Кримінальна відповідальність для осіб наступала з 7 років. У системі покарань закріплювалася соціальна нерівність. Наприклад, спільники у викраденні вільної жінки піддавалися тілесному покаранню, голінню і вигнанню, а раб за цей же злочин карався спалюванням. Пан міг безкарно убити свого раба.

Візантійське право враховувало форми вини, знало поняття неосудності. Самосуд дозволявся у випадку вбивства нічного злодія та коханця дружини, захопленого на місці злочину. Карався не лише здійснений злочин, але й замах на нього. За співучасть (підбурювання, потурання, приховування, пособництво) визначалося таке ж покарання, як і за сам злочин. При призначенні покарання враховувався рецидив. За першу крадіжку вперше злодій підлягав тілесному покаранню, за другу йому відсікали руку.

Таблиця 7.5. Види злочинів і покарань за візантійським правом

Категорія злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
державні	• зрада • змова проти імператора • передача ворогові військової таємниці • фальшивомонетництво та ін.	• смертна кара (спалення)

релігійні	• віровідступництво • розкол • святотатство • проповідування іншої релігії	• смертна кара (повішення, відсікання голови) • відсікання язика
проти особи	• вбивство • тілесні ушкодження • катування • наклеп • продаж вільних у рабство	• смертна кара • каліцтва
проти власності	• крадіжка • грабіж • розбій • підпал • необережне поводження з чужим майном	• висікання батогом • саджання на палю • штраф
проти моралі і сім'ї	• перелюб • кровозмішання • зґвалтування • розбещення малолітніх • мужелозтво • багатошлюбність • насильницький шлюб • зваблювання та ін.	• смертна кара • каліцтва • вигнання

Як додаткове покарання застосовувалася конфіскація майна (наприклад, майна державних злочинців). Крім того, майно померлих єретиків, діти яких не були православними, заміжньої жінки, що перебувала у зв'язку зі своїм рабом, підлягало конфіскації. Вигнання і гоління найчастіше застосовувалися як додаткове покарання до покарання каліцтвом.

Судочинство

У візантійському кримінальному праві спостерігався розвиток слідчо-розшукового інквізиційного процесу, для якого були характерними презумпція винності, визнання провини як вищий доказ, допит під тортурами, таємниця і писемність процесу, заборона представництва з боку обвинуваченого. У випадку розгляду цивільних справ набула поширення змагальна форма процесу.

При розгляді кримінальних справ судді були зобов'язані допитувати обвинувачених і свідків окремо. Свідками не вважалися жінки, неповнолітні, розпусники, психічнохворі, слуги, домочадці, бідні, глухі, викриті у фальсифікаціях, єретики. Суд міг зажадати від свідків принесення присяги. На відміну від свідків у цивільних справах, свідки у кримінальних справах викликалися за розпорядженням судових органів, а їх явка до суду була обов'язковою.

Представники Сенаторського стану мали привілеї. Вони були підсудні лише префектові столиці. Сенатори не могли піддаватися тортурам, за винятком тих випадків, коли вони обвинувачувалися в державних злочинах. Вирок відносно Сенаторів вступав в законну силу після затвердження його імператором.

3. Держава і право у південних і західних слов'ян

Численні слов'янські племена вийшли на історичну арену Європи наприкінці античної епохи. Римляни стикалися зі слов'янами у військових сутичках приблизно в тих же областях, що й з германськими племенами. І слов'яни, і германці у I – III ст. вели родоплемінний спосіб життя, займалися землеробством і скотарством, ремеслами. Батьківщиною слов'ян були східноєвропейські і південноєвропейські землі. Наприкінці IV ст. до н.е. виникли слов'янські поселення на кордонах Римської імперії від Дунаю до Вісли.

Починаючи з VII ст., слов'яни почали об'єднуватися у племінні союзи. Для захисту від нападів зі Сходу кочовиків-аварів західнослов'янські племена об'єдналися у перший міжплемінний союз – державу Само (перша половина VII ст.). До її складу увійшли племена з різних союзів – від чехів до сербів і хорватів. Перша слов'янська держава була достатньо сильною у військовому плані, але в силу свого союзного статусу проіснувала недовго і зрештою розпалася на декілька малих князівств.

Частина слов'янських племен в епоху Великого переселення народів (IV – VII ст.) перебралася зі Східної Європи на Балканський півострів у володіння Візантії. Сильні слов'янські племена були потрібні візантійським імператорам як союзники проти франків. Південні слов'яни досить рано почали об'єднуватися у племінні союзи, а в VII ст. почали формування держав. Княжа влада у них змінила племінне вічове управління вже у VI ст.

У VII ст. на південному сході Балкан утворилося декілька слов'янських племінних союзів, один з яких мав умовну назву "Союз семи племен". Наприкінці VII ст. болгарський хан Аспарух вторгся з частиною війська на його територію. Слов'янські князі об'єдналися з кочовими тюркськими племенами болгар і розпочали утворення нової держави – так званого Першого **Болгарського** царства, історія якого тривала з 681 до 1018 рр.

Болгарська держава поєднувала елементи традиційної слов'янської державної організації з напіввійськовими порядками типово азійського царства. Глава держави хан володів всією повнотою законодавчої, судової, військової і релігійної влади. Хану підкорялися слов'янські князі, які управляли традиційними общинними союзами.

У 865 р. Болгарія прийняла від Візантії християнську (православну) релігію. Період розквіту царства припав на 893 – 927 рр. – правління царя Симеона, який переміг у війні Візантію, значно розширив територію держави, завоювавши більшу територію Балкан. У 1018 р. Болгарія під натиском Візантії втратила незалежність.

Прихід орди Аспаруха безперечно прискорив процес формування ранньофеодальної держави. З підпорядкуванням слов'ян болгарській верхівці поглибилася майнова і соціальна диференціація суспільства. До X ст. значна частина селян опинилася в залежності від боляр (великих землевласників). Часті війни відривали общинників від господарства, прискорюючи втрату ними землі і свободи.

Успіх повстання 1185 – 1187 рр. повернув Болгарії незалежність. У 1204 р. під ударами хрестоносців впала Візантійська імперія. Друге Болгарське царство у XIII ст. досягнуло гегемонії на Балканах. Царська влада спиралася на служилий стан – проніарів, а також на міську верхівку.

Феодальна аристократія – болярство – чинила опір централізації влади. Магнати перебували на службі в центральному державному апараті, що мав багато спільного з організацією візантійського управління. В їх руках перебувало місцеве управління. У XIV ст. Друге Болгарське царство розпалося на три держави. Феодальна роздрібненість і князівські міжусобиці стали причиною швидкого завоювання Другого Болгарського царства турками.

Перша велика збірка болгарського права мала назву "Закон судний людем" (кінець IX ст.). На його текст помітний вплив мало візантійське право (Еклога). Пам'ятка спрямована на боротьбу з язичництвом. За здійснення поганських обрядів продаж в рабство загрожував навіть болярам. Чимало статей Закону присвячені затвердженню нових, християнських норм моралі. Заборонено багатоженство і кровозмішування. Закон передбачав такі види договорів як купівля-продаж, позика, зберігання (поклажа), найм на роботу.

Документ містив норми, присвячені опіці, поручительству, спадкуванню. Суворими заходами захищалася власність. Чимало статей присвячено крадіжкам. Людина, яка викрала іншу і перетворила на раба, сама ставала рабом. Певне значення зберігав принцип таліону. Суворе покарання передбачалося за підпал. Умисний підпал будинку карався стратою (спалюванням або розчленуванням мечем), тоді як при пожежі, що спалахнула у результаті недбалості, відшкодовувався збиток. Розкрадання церковного майна каралося продажем в рабство. Серед інших злочинів Закон передбачав вбивство (каралося штрафом), розбій (карався стратою), зґвалтування (каралося побиттям).

Ряд статей Закону визначали процесуальний порядок, зокрема надання свідчень свідками. Родичам заборонили свідчити один проти одного. Передбачалася можливість виступати у якості свідка рабу та вільновідпущенику.

Серби, хорвати і словенці, заселивши гірські райони Балкан, довше за інші слов'янські племена зберігали слов'янський уклад життя. Однак ранньофеодальні державні утворення, що виникали в західній частині Балканського півострова, з часом відчули сильний тиск з боку сусідніх держав. Карінтія (Словенія) піддалася значній германізації і наприкінці X ст. увійшла до складу Священної імперії. Процес об'єднання хорватських земель привів на початку X ст. до створення королівства. Проте феодальна знать надала перевагу союзу з угорцями, створивши у 1102 р. спільне королівство.

У сербських племен формування феодальних відносин відбувалося сповільненими темпами. Гірський рельєф зумовив роз'єднаність жуп (територіальних об'єднань сільських громад) і збереження родових пережитків.

Протягом кількох століть виникали окремі сербські князівства в Дуклі (майбутня Чорногорія), Боснії та в інших землях. Посилення позицій центральної сербської області Рашки дозволили їй з часом зайняти провідні позиції в країні. У XII ст. Рашка подолала залежність від Константинополя. Об'єднавши значні території, Сербія досягла максимального розквіту за часів правління короля Стефана Душана (1331 – 1355 рр.). У 1346 року. С. Душан вінчався на царство. На час його правління припало створення знаної пам'ятки середньовічного слов'янського права "Законника Стефана Душана".

Основний текст документа прийнятий в 1349 р. на соборі в Скоп'є (особливістю державної організації Сербії було збереження функціонування Собору – з'їзду церковної і світської знаті, до якого звертався цар при вирішенні важливих державних справ). Укладачі Законника насамперед прагнули подолати розбіжності в судочинстві і привести юридичні норми в певну систему. Джерелами створення пам'ятки стали звичаєве право, акти центральної влади. візантійське законодавство та міське право міст Східної Адріатики.

Законник та інші сербські джерела тієї епохи свідчать, що феодальна власність існувала у формі баштіни і пронії. Баштінник, будучи зобов'язаним державі невеликим земельним податком і військовою службою, мав можливість вільно розпоряджатися землею. Окрім родових світських маєтків, до баштіни належали маєтки монастирів.

Пронія (роздача земель в умовне утримання за службу) поширилася лише в другій половині XIII ст. Земля у цьому випадку не була вільно відчужуваною. Вона передавалася у спадок за умови, що новий проніар також служитиме сюзерену.

На верхівці суспільної ієрархії в Сербії перебували властелі, які утримували родові землі на правах баштіни. Їм належали всі найважливіші пости в центральному і місцевому управлінні. Основну масу сільського населення складали залежні селяни – меропхи, які, за

Законником, несли відробіткові повинності. Визнане Законником право селянина оскаржити незаконні дії поміщика до суду мало формальний характер. Передбачалося суворе тілесне покарання за втечу меропха від пана.

Законник серед категорій селянства виділяє отроків (холопів), близьких за своїм статусом до рабів. Їх розглядали як майно, що передавалося у спадок по чоловічій лінії. Отрок підлягав державній юрисдикції у справах про тяжкі злочини (вбивство, розбій тощо).

Судова система Сербії відображала характерні риси феодального судочинства. Відомі такі види судів, як панські, церковні та ін. Головне місце належало царським судам – придворному, обласному, міському. Пережитком старовини був так званий суд поротників, тобто суд присяжних. Залежно від виду справи поротники (у складі 24, 12 або 6 чоловік) більшістю голосів виносили обвинувальний вердикт.

Найважчими видами злочинів за Законником були зрада держави, злочини проти релігії, розбій, грабіж, фальшивомонетництво, підпал тощо. Покарання за ці злочини були дуже суворими, причому відплаті піддавалися у ряді випадків невинні родич засудженого. Зрадник карався смертю і конфіскацією майна. За крадіжку випалювали очі. За повернення в язичництво або перехід в іншу віру присуджували страту.

Ще однією особливістю норм Законника був виражений становий характер, а також кругова порука. Наприклад, за підпал розплачувалося все село, якщо воно не видавало палія. Селу, в якому знайдено розбійника, загрожувало розграбування.

У церковних судах Сербії застосовувалася інквізиційна форма судочинства, тоді як в царському суді розгляд справ вівся за звинувачувальною формою процесу. Останній процес як правило вівся з проколом судового засідання і з письмовою фіксацією судового рішення. У справах державних і релігійних злочинів кримінальне переслідування чинилося від імені держави. Визнання відповідачем своєї вини означало завершення процесу. Якщо визнання не було, суд оцінював докази (покази свідків, ордалії, судовий поєдинок та ін.). Виконання рішень суду поклали на спеціальних посадових осіб – приставів.

Польська держава з'явилася на сторінках письмових джерел в 60-х рр. X ст. за правління князя Мешка I (960 – 992 рр.). Польща була великою і досить стабільною ранньофеодальною монархією. У другій половині X ст. відносини між князем і дружиною (військом) будувалися на основі васалітету, проте без надання ленів. За Болеслава Хороброго (992 – 1025 рр.) дружинники почали отримувати землі за службу. Відбувалося становлення державного апарату. Країна була поділена на округи, на чолі яких князь ставив намісників. Дрібніші адміністративні одиниці очолювали начальники кріпосних гарнізонів – каштеляни.

Влада князя за Болеслава I досягла своєї найвищої могутності, але все ж була обмежена радою знаті і феодальними з'їздами. З прийняттям у 996 р. християнства до найвищого стану увійшло духовенство. На нижчій сходинці суспільної ієрархії стояли селяни, які поступово втрачали не лише економічну, але й особисту свободу.

З утвердженням феодальних відносин посилювалися процеси децентралізації. У 1138р. Польське князівство поділене між синами Болеслава III. Проте до XIII ст. склалися передумови для подолання політичної роздрібненості.

Позитивні зміни в сільському господарстві готували поступовий перехід польського села на так зване "німецьке право". Тобто на зміну звичаю приходило писане право. Селянські повинності ставали регламентованими. При цьому панщина зводилася до декількох днів в році. Повинності складалися з натурального і грошового оброку (чинша), а співвідношення збільшувалося на користь останнього. "Німецьке право" одночасно

встановлювало принципи сільського самоврядування, поєднавши його з адміністративною владою сеньйора.

У XIII – XIV ст. спостерігалося укрупнення польських міст та створення нових торгово-ремісничих центрів. Цьому сприяв також наплив іноземців, пов'язаний з набуттям містами "німецького міського права".

На початку XIV ст. князю Владиславу Локєтку вдалося об'єднати частину польських земель разом з Краковом. Велику роль в історії середньовічного Польського королівства (з 1320 р.) зіграли династичні унії, за допомогою яких правляча верхівка прагнула вирішити проблеми країни. Найзначнішою в історії стала польсько-литовська унія 1385 р. (Кревська унія). Унія зберегла державну самостійність сторін, дозволила об'єднати сили проти спільного ворога.

У XV ст. відбулося політичне піднесення Польського королівства, в якому все більшої ваги набирали крупні феодали (магнати). Королівські уряди активно підтримувала *шляхта*, тобто дрібне і середнє дворянство. Вона давно ворогувала з феодальною знаттю, прагнучи зменшити її політичний вплив. Оскільки магнати протистояли центральній владі, шляхта була природним союзником короля. Така класична для феодалізму схема в Польщі порушувалася тим, що уряд не знайшов надійної опори в містах. У польській станово-представницькій монархії політична вага міщан була меншою, ніж в інших країнах Європи.

У 1454 р. необхідність скликання королем дворянського ополчення для війни з *Тевтонським орденом* зумовила посилення вимог шляхти до королівської влади, що оформлено у вигляді Нешавських статутів. Частина статей обмежувала вплив магнатів. Зокрема, одній особі було заборонено займати кілька високих посад. Духовенство відтіснили від місцевого судочинства. Короля зобов'язали не збирати ополчення і не вводити нові податки без згоди земських Сеймиків – обласних з'їздів дворянства, що доти відали лише місцевими справами. Нешавські статути закріпили владу феодалів над селянами і зменшили права міщанського стану. Якщо раніше городянин відповідав перед міським судом, то відтепер у певних справах він підлягав юрисдикції дворянського суду, не схильного вирішувати суперечку шляхтича з міщанином на користь останнього.

Кожного разу з приводу збору податків або скликання ополчення отримувати згоду всіх Сеймиків було незручно. Тому представники Сеймиків – посли стали збиратися в короля, щоб спільно виробляти прийнятне для всіх рішення. З 1493 р. цей порядок був узаконений у вигляді "посольської хати" – нижньої палати станово-представницького органу влади – Сейму. Верхня палата – Сенат – утворена зі старої королівської ради. Його формували вищі чини (канцлер, воєводи і ін.) та вище духовенство. "Посольська хата" формувалася зі шляхти. Представників міст в Сеймі практично не було.

У XVI ст. в країні утвердилася панщинна система господарства і *кріпацтво*. Політичний режим цього часу прийнято визначати як шляхетська демократія. Люблінська унія 1569 р. стала відображенням прагнень польських магнатів підпорядкувати Польщі Велике князівство Литовське. Це, зокрема, відкривало їм шлях в українські і білоруські землі. Кожна з двох частин новоствореної Речі Посполитої зберегла свою адміністрацію, суд, військо і скарбницю. Поряд з одним монархом діяв спільний Сейм. Для простолюду унія мала негативне значення: посилився феодальний та національно-релігійний гніт українського і білоруського народів. Для знаті унія стала засобом посилення її могутності.

Принципи державного устрою Речі Посполитої оформлені статтями короля Генріха Валуа (1573 р.), які остаточно перетворили польську станово-представницьку монархію на дворянську республіку на чолі з монархом. Статті утвердили принцип спадковості королівської влади. Короля обирав так званий елекційний Сейм, в якому міг брати участь будь-який дворянин держави. При королеві створена рада з 16 сенаторів, без згоди якої він не мав права самостійно примати загальнодержавні рішення. До повноважень Сейму входило прийняття законів, вирішення різних загальнодержавних питань. Сейм скликався кожних два роки.

У XVII ст. шляхетська республіка набула ознак магнатської олігархії. Реальна влада фактично перейшла від короля до світської і духовної знаті. Як наслідок в країні утвердилася феодальна анархія, що характеризувалася постійними міжмагнатськими конфліктами.

Розвиток польських міст під гнітом дворянських привілеїв був утрудненим. Державна влада усунулася від втручання в стосунки між поміщиком і його кріпосними, а поміщицьке свавілля не знало правових меж.

Сусідні абсолютистські держави Австрія, Пруссія і Росія постійно втручалися в польські справи. У 1772 р. вони здійснили перший поділ Речі Посполитої, за наслідками якого країна втратила приблизно третину території. Виникла небезпека повної втрати державної самостійності. Як вияв патріотичного підйому в країні дворянські і буржуазні кола через Сейм 3 травня 1791 р. ухвалили Конституцію. За цим документом заборонялися шляхетські конфедерації. Сейм як найвищий законодавчий орган залишався станово однорідним. Представників від міст в нього допустили лише з дорадчим голосом. Вводився майновий і освітній ценз.

Виконавча влада належала королеві і уряду, що призначався королем і був відповідальним перед Сеймом. Королівський трон став спадковим. Міщанам була гарантована особиста недоторканність, надано право купувати землю і обіймати державні посади. Збережене кріпацтво.

Конституція визначала перелік судів, що діяли в країні, і сферу їх компетенції. Судова організація зберігала становий характер.

Хоча конституція об'єктивно створила правові передумови для національного відродження Польщі, зовнішньополітична ситуація цьому завадила. У 1793 і 1795 рр. відбулися другий і третій поділи Речі Посполитої, за якими вона перестала існувати.

Визначальною особливістю феодального права Польщі було те, що багато його елементів спиралися не безпосередньо на законодавчі акти, а лише на звичай і розширене тлумачення закону. Феодальне землеволодіння в Польщі відзначалося формальною наявністю одного сюзерена – короля. Проте до XVI ст. незалежність дворянських земельних володінь стала настільки широкою, що король втратив право розпоряджатися землею. Це право перейшло до Сейму. Поступово відмирали старовинні формальності, необхідні для переходу маєтку з одних рук в інші. Достатнім вважався договір купівлі-продажу. Міщанам заборонили купувати землі за містом.

Феодальне кримінальне право на ранніх етапах розвитку не розрізняло наміру від необережності, допускало відповідальність без провини. Зберігалася кругова порука: родичі відповідали за зраду одного з членів своєї сім'ї; село – за злочин, здійснений на його території, якщо винного не виявили.

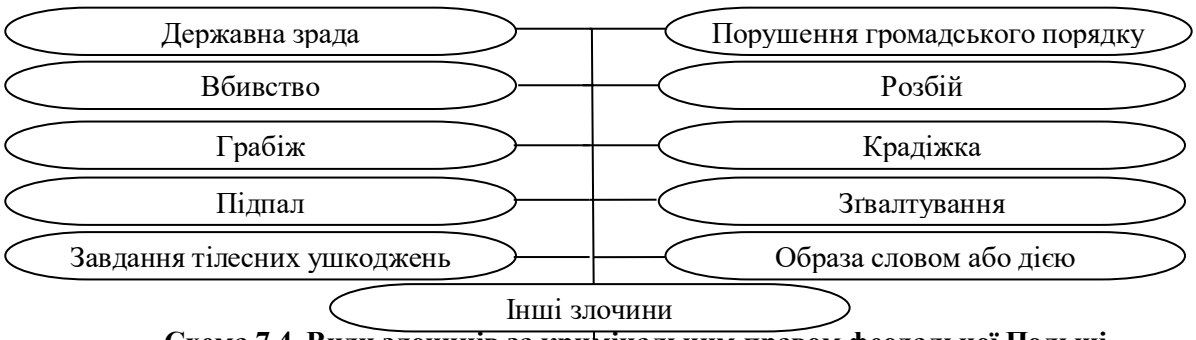

Схема 7.4. Види злочинів за кримінальним правом феодальної Польщі

За найважчі злочини винні зазвичай піддавалися страті з конфіскацією майна. Також до покарань належали штрафи і калічницькі покарання. Як і в інших середньовічних державах, польські дворяни в порівнянні з рештою населення країни перебували у привілейованому становищі як в питаннях звільнення від звинувачення, так і в питаннях покарання за злочин. У кримінальному процесі ордалії поступово витіснили документи і покази свідків. Новим видом доказів став протокол огляду місця скоєння злочину і постраждалого. Посилювалися елементи розшукового процесу.

Найдавнішим державним утворенням на території **Чехії** вважається князівство Само (623 – 658 рр.) – об'єднання племінних князівств, яке склалося в ході боротьби із зовнішніми ворогами (аварами і франками). У IX ст. на цій території виникло Великоморавське князівство. Однак внаслідок відцентрових тенденцій і натиску зовнішніх загроз (німців і угорців) у 904 – 906 рр. держава припинила існування.

Більшість земель Великоморавського князівства увійшли до складу сусідніх держав. Словаччину підпорядкувало Угорське королівство і до 1918 р. її правовий розвиток відбувався у складі угорської державності. Самостійне державне існування могла забезпечити собі лише Чехія. У чеських землях, частина яких політично відокремилися наприкінці IX ст., розгорнулася боротьба за першість між областями. Перемогу отримала празька княжа династія Пржемисловичів. Об'єднання Чехії завершилося до 995 р. Незважаючи на постійний натиск німецьких імператорів і зрештою входження до складу Священної Римської імперії германської нації, Чехія зберегла внутрішню незалежність.

Період феодальної роздрібненості в Чехії розпочався з другої половини IX ст. Світська і духовна знать, земельні володіння якої неухильно збільшувалися, домагалася політичної незалежності, знаходячи підтримку в німецького імператора. Як наслідок Фрідріх I Барбаросса у 1182 р. визнав Моравію (Східну Чехію) маркграфством. Маркграф був непідвладний чеському государеві. Через п'ять років права імперського князя також отримав празький єпископ, глава чеської католицької церкви. Однак до кінця XII ст. моравський маркграф і празький єпископ були змушені знову визнати верховенство чеської корони. Роздрібненість мала наслідком зростання привілеїв дворянства. Феодали закріпили за собою спадкові права на землю, розширили імунітетні привілеї. Великі привілеї отримала католицька церква (підпорядкування духовенства церковному суду, право *десятини* та ін.).

Поступове зміцнення влади чеського князя проявилося у наданні йому в 1158 р. королівського титулу. Верховна влада імператора над чеським королем була мінімальною. Їх стосунки складалися по-різному – від союзів до військових конфліктів. Імператорська Золота булла 1212 р. визнала особливий статус Чехії у Священній Римській імперії: чеські

представники мали обов'язок бути присутніми лише на тих рейхстагах, які збиралися біля кордонів королівства; при завершенні династії чехи мали право самі обрати короля.

З початку XIV ст. в Чехії зміцнилися повноваження станово-представницького органу – Сейму, в якому були представлені дворянство, духовенство і міщани. Свавілля феодальної аристократії дещо приборкано за короля Карла (1346 – 1378 рр.), коли союз королівської влади з містами полегшив уряду натиск на непокірних панів. Як німецький імператор Карл IV видав знамениту Золоту буллу 1356 р. Цей акт, що узаконив політичне роздроблення імперії, зміцнив привілейований статус Чехії. Чеський король став першим серед світських курфюрстів-князів, які обирали німецького імператора.

Розквіт феодальної Чехії супроводжувався загостренням соціальних протиріч. Не дивлячись на пом'якшення окремих форм селянської залежності і зниження фіксованого грошового оброку, становище селян в цілому погіршувалося. Поміщики покривали свої витрати надзвичайними поборами, подекуди вводили панщину. Державні податки і церковна десятина, інші побори позбавляли селянина значної частки вирощеного врожаю. У містах свавілля патриціату викликало невдоволення плебсу і середніх прошарків бюргерства.

Ненависть народу викликала католицька церква, яка освячувала утиски і свавілля. До того ж вона сама була великим землевласником. Проти вищого духовенства назрівав широкий соціальний протест. У вищому клірі Чехії сильні позиції мали німці, які також переважали в патриціаті Праги та інших крупних міст. Це надало соціальному конфлікту форму боротьби проти німецького засилля. Антицерковні виступи в Чехії набрали форму *гуситського руху*. Важливу роль в подіях гуситської пори відіграли розбрати між панами і дрібним лицарством. До літа 1419 р. рух переріс у громадянську війну. За її наслідками католицька церква втратила значну частину колишніх багатств через секуляризацію церковного майна. Утвердилася свобода віросповідання. Скасовано церковну юрисдикцію у кримінальних справах.

Зростання політичного впливу бюргерства забезпечило міщанам постійне місце в Сеймі, що на середину XV ст. складався з представників трьох станів: панів, лицарства і королівських міст.

З кінця XV ст. над Чехією, як і над всією Центральною Європою нависла турецька загроза. У битві 29 серпня 1526 р. поблизу Мохача невелику армію чесько-угорського короля Людовика Ягеллона вщент розбили турецькі яничари і кіннота. Сейм віддав корону австрійському ерцгерцогу Фердинанду. Приклад Чехії наслідував угорський Сейм, що мало наслідком утворення у центрі Європи багатонаціональної монархії Габсбургів.

Чеські сеймові стани як гарантію своїх вольностей представили на підпис новообраному королю грамоту, яка підтверджувала непорушність Чеської держави. Незмінними залишалися кордони, колишні порядки управління. Габсбурги не набували спадкових прав на чеський престол, а Фердинанд був обмежений у розпорядженні казною і військом. Найважче становище було у простолюду, на плечі якого важким тягарем ліг не лише соціальний, але й національний і релігійний гніт.

Наймасштабнішою спробою повалити панування Відня стало повстання 1618 – 1620 рр., розгром якого став національною катастрофою для Чехії. Оголосивши, що як покарання за заколот чеський народ втратив всі свої колишні права і вольності, імперський уряд у 1627р. видав "Оновлений земський статут". Документ передбачав, що королю, за яким закріплювалися спадкові права на трон, і його адміністрації надавалася вища законодавча, виконавча і судова влада в країні. У Сейм, повноваження якого сильно зменшилися, на

правах першого стану допускалося вище духовенство. За представниками міст залишено один голос, а представники решти станів голосували поіменно. Німецьку мову зрівняно з чеською в адміністрації і судочинстві. Католицизм став державною релігією. "Оновлений земський статут" оформив перетворення Чехії на провінцію монархії Габсбургів.

Однією з ранніх пам'яток феодального права Чехії були "Статути Конрада Оттона" (кін. XII – поч. XIII ст.) – запис звичаєвого права, що призначалося для правителів областей – жупанів, які володіли також і судовою компетенцією. Найбільші збірки феодального чеського права мали приватний характер. На Сеймі 1355 р. феодальна знать відхилила представлений королем проект Законника, що містив ідею сильної королівської влади.

Серед ранніх приватних кодифікувань виділяється "Книга старого пана з Рожмберска" (XIII – XIV ст.). У книзі йдеться про процесуальне і приватне право. У XIV ст. на основі Законника Карла I створено юридичний посібник на латинській мові "Ordo iudicii terrae", що містив переважно процесуальне право. На його основі створено "Зведення земського права".

Найповніша приватна кодифікація чеського права належить Вікторіну Корнеліусу з Вишеграда – "Дев'ять книг про права землі чеської" (кінець XV ст.). У 1500 р. вийшло зведення законів панського стану, що мало назву "Земське уложення Королівства Чеського", схвалене Сеймом.

Окрему правову систему в Чехії складало міське, гірниче, канонічне (церковне) право. До важливих джерел права слід віднести земські книги ("Земські дошки"), куди заносилися рішення земського суду у кримінальних і цивільних справах.

* * *

Давньоримські державно-правові традиції отримали продовження в культурі Східної Римської імперії (Візантії), яка була перехідним етапом від античного рабовласницького суспільства і держави до суспільно-економічних відносин феодального типу на значних просторах Південно-Східної Європи. Здобутки візантійського державотворення і правова система мали істотний вплив на розвиток права у перших слов'янських державах. Поєднання звичаєвого права і візантійських правових норм (особливо помітні у праві південних слов'ян), а також запозичене від Західної Європи феодальне право сформували своєрідні державно-правові системи на землях південно-західних слов'ян у період Середньовіччя і раннього Нового часу.

СЛОВНИК

Басилевс (Василевс) – цар, титул імператора ромеїв (Візантія). Перейшов від греків у IV ст. Атрибути влади: корона, діадема, мантія, особливі чоботи.

Гуситський рух – антифеодальний, національно-визвольний і антикатолицький рух у Чехії першої половини XV ст. Причини: закріпачення селян світськими і духовними феодалами; свавілля католицької церкви; засилля німців в економічному і політичному житті країни; тяжке становище ремісників і плебсу в містах. Названий за ім'ям лідера Яна Гуса, страта якого у 1415 р. підняла всенародне повстання.

Десятина – десята частина доходів, яку сплачувало церкві залежне населення у феодальний період.

Дими – спортивно-політичні партії Візантії, створені у IV ст. указом імператора, проіснували до IX ст. Володіли правом пред'являти вимоги басилевсам, брати участь у вирішенні найважливіших політичних питань, зокрема в проголошенні імператора. Очолював димарх, який міг розпоряджатися озброєною міліцією цього політичного об'єднання.

Кріпацтво – система правових норм, що встановлюють залежність селянства від феодалів і неповну власність феодала на селянина-кріпака. Знайшло юридичний прояв у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю і майно селянина, відчуженні його як із землею, так і без неї, обмеженні дієздатності селянина. У Західній і Центральній Європі VII – IX ст. селяни спадково перебували в особистій або судовій та адміністративній залежності від сеньйорів, але не були юридично прикріплені до землі або до сеньйора і не знали інших обмежень кріпосного права. Юридичне прикріплення селян до землі існувало у Візантії. З X по XV ст. елементи кріпацтва поширилися у Західній Європі щодо певних категорій селян. У Центральній і Східній Європі кріпацтво стало найважливішим елементом соціальних відносин.

Пронія – вид земельних пожалувань у Візантії на користь фізичної особи від держави на умовах несення служби. Надавалася на час несення цієї служби або на час життя імператора.

Регент – у монархічних державах тимчасовий правитель у період, коли престол не зайнятий, або коли законний спадкоємець престолу не може здійснювати владу внаслідок тривалої відсутності, неповноліття, хвороби тощо.

Тевтонський орден – німецький орден, орден хрестоносців. Католицький духовно-лицарський орден, що виник у Палестині у XII ст. під час хрестових походів. Набув військового характеру. Наприкінці XII ст. переселився до Європи. Лише у 1809 р. Наполеон Бонапарт ліквідував його. Відновлений в Австрії у 1834 р. та формально існує до нині.

Шляхта – феодали в Польщі, які отримували землю за службу (аналог західноєвропейського лицарства).

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, чому у західній науковій літературі поширилася назва Східної Римської імперії “Візантія” ?
2. Які причини стійкості Візантії як державного утворення ?
3. Назвіть основну форму феодального землеволодіння у Візантії.
4. Яким було становище рабів у Візантії ?
5. Що являла собою Еклога як пам’ятка візантійського права ?
6. Які підстави розірвання шлюбу за візантійським правом ?
7. Які основні джерела права південних і західних слов’ян Вам відомі ?
8. Які найважчі види злочинів передбачалися за “Законником Стефана Душана” ?
9. Яке значення відігравало “німецьке право” у правовій системі середньовічної Польщі? Відповідь обґрунтуйте.
10. Назвіть джерела середньовічного чеського права.

Доповніть речення:

– У Візантії набула поширення давньоримська форма залежності селян … .
– Державна рада Візантійської імперії мала назву … .
– У Візантії за указом імператора у IV ст. виникли політичні організації … .
– Повеління імператорів Візантії, що стосувалися різних сфер правового регулювання, мали назву … .
– Укладання шлюбу у Візантії регулювалося нормами … права.
– Кримінальна відповідальність для осіб за візантійським правом наступала з … років.
– Великі землевласники у середньовічній Болгарії мали назву … .
– У середньовічній Сербії феодальна власність існувала у формі … і … .
– Нижня палата польського Сейму з XV ст. мала назву … .
– Найдавнішим державним утворенням на території Чехії було … .

Творчі завдання

Складіть схему: “Державний механізм Візантії”.

Складіть схему: “Типова структура державного механізму слов’янських феодальних держав”.

Розв’яжіть задачі

1. Дівчина без згоди батьків покинула батьківський дім для співжиття з хлопцем. Коли це стало явним, хлопець запропонував дівчині укласти шлюб. Чи буде покараний хлопець, якщо батьки дівчини дали згоду на її шлюб ? (За “Законом судним людем”).
2. Між сусідами виник спір щодо власності худоби, яка із землі одного власника перейшла на землю іншого. Останній, тобто той, на чию землю перейшла чужа худоба, не визнав цього факту і всю худобу вважає своєю. Через це і виник спір. Власник худоби здійснив самовільний акт відбору худоби з території сусіда, заявивши, що це була його власність. Яке вирішення цього спору можливе за “Законом судним людем”?
3. Властелич образив недобрим словом властеля під час запеклої суперечки. Яке покарання може чекати на властелича, якщо буде доведена його провина? (За “Законником Стефана Душана”).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **У чому полягає специфічна риса розвитку візантійської середньовічної держави ?**: а) сповільнений розвиток товарно-грошових відносин; б) слабкі політичні позиції міст; в) сповільнений характер розкладу рабовласницьких відносин; г) розшарування суспільства.
2. **Візантійське законодавство розділяло колонів на**: а) вільних і залежних; б) вільних і приписних; в) париків і кріпаків; г) проніаріїв і залежних.
3. **Які функції виконував консисторій у Візантії ?**: а) керував поточними справами в державі; б) давав поради імператору; в) здійснював військове керівництво; г) відповідав за місцеве управління.
4. **Хто такі парики ?: а**) залежні селяни, утримувачі державних і приватних земель; б) вільні селяни-общинники; в) служила світська і духовна знать; г) раби.
5. **Який закон регулював відносини, що склалися в сільських общинах Візантії ?**: а) Землеробський закон; б) Прохірон; в) Еклога; г) Морський закон.
6. **Проніари у Візантії – це**: а) люди, які збирали з селян податки; б) органи державної влади, які займалися розвитком феодальних відносин; в) візантійський уряд; г) військова організація.
7. **Перша велика збірка болгарського права мала назву:** а) Законник Стефана Душана; б) Закон судний людем; в) Епанагога; г) Нешавські статути.
8. **На верхівці суспільної ієрархії у середньовічній Сербії перебували**: а) проніари; б) властелі; в) боляри; г) шляхта.
9. **“Посольська хата” – це**: а) болярське помістя у феодальній Болгарії; б) станово-представницький орган феодальної Сербії; в) нижня палата польського Сейму; г) двір чеського короля.
10. **Який правовий акт середньовічного Чеського королівства надавав королю усю повноту влади в державі ?**: а) Нешавські статути; б) Оновлений земський статут; в) Статути Конрада Оттона; г) Земське уложення Королівства Чеського.

Література

1. Антоненко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн / Антоненко В.В. – К.: Епос, 2006. – 448 с.
2. Аргучинцев Г.К. История государства и права славянских народов: курс лекций / Аргучинцев Г.К. – М.: ИВЦ Минфина, 2006. – 303 с.
3. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
4. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. Часть первая / Глиняный В.П. – Харьков: Одиссей, 2003. – 832 с.
5. Дворнік Ф. Слов’яни в Європейській історії та цивілізації / Дворнік Ф.; [пер. з англ.]. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.

6. Дейвіс Н. Європа: Історія / Дейвіс Н.; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
7. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.
9. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) Курс лекцій: навч. посібник / Яровий В.І., Рудяков П.М., Шумило В.П. та ін. – К.: "Либідь", 2003. – 632 с.
10. История средних веков: В 2 т.: Учебник / [под ред. С.П. Карпова]. – Т.1. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001. – 640 с.
11. История средних веков: В 2 т. Т.2: Раннее новое время: учебник / [под ред. С.П. Карпова]. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001. – 432 с.
12. Коротка історія Чехії і Словаччини / [за ред. проф. П. Федорчака]. – Івано-Франківськ: Видавництво "Плай", 1999. – 170 с.
13. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
14. Порьяз А. Мировая культура: Средневековье / Порьяз А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 479 с.
15. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
16. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
17. Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Хома П.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 578 с.
18. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Минск: Юрид. Литература, 1991. – Т.1. – 563 с.
19. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій / Яровий В.І. – К.: "Либідь", 1996. – 416 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Закон судний людем

(Витяги)

2. При всякому спорі, обвинуваченні або доносі князю і судді не варто слухати справу без багатьох свідків, але сказати суперникам, обвинувачам чи донощикам: "Якщо ви не представите свідків … то приймете ту ж кару, яку вимагаєте для інших". Про свідків. Усіх їх належить ретельно і терпляче допитати перед князем і суддями… вимагати свідків істинних, богобоязливих, свідущих і таких, що не мають ніякої ворожнечі, ні лукавства, ні ненависті, ні тяжби, ні суперечки з тим, про кого дають покази… Кількість свідків має бути одинадцять і більше, а в малих тяжбах від семи до трьох і не менше того.

4. Якщо той, хто має дружину, живе з рабинею-блудницею, князю тієї землі варто продати її в іншу землю, а гроші роздати бідним. Блудника ж … варто [покарати] постом на сім років … Ці сім років [він повинен] жити лише на хлібі і воді.

10. Якщо хто-небудь візьме дівчину без згоди її батьків і вони взнають про це, а він потім захоче на ній одружитися і батьки погодяться, то бути весіллю. Якщо ж одна [із сторін] не погодиться, то [винуватець], якщо він багатий, повинен дати дівчині за образу літру золота, тобто 72 столенза. Якщо ж він рівний з нею за становищем, то повинен віддати половину своєї власності. Якщо ж він бідний, то суддя тієї землі повинен покарати його побиттям і вислати зі своєї області. Дотримуватися йому посту сім років … .

12. Того, хто обезчестив дівчину, якій немає 20 років, потрібно продати зі всією власністю, а отримані гроші віддати дівчині… Він …повинен дотримуватися посту сім років.

17. Того, хто із ворожості або з метою пограбування власності підпалить дім, [то] якщо це відбудеться в місті, слід спалити, а якщо … в селі – то віддати під меч ... Якщо ж хто-небудь, прагнучи спалити хащі на своїй ниві, запалить вогонь і цей вогонь, перекинувшись, спалить чужу ниву або виноградник, то потрібно провести розслідування і суд, і якщо [виявиться], що він запалив

вогонь за незнанням чи необачністю, то він повинен виплатити їх власнику збитки. … А якщо він все зробив [як слід], але налетить буря і вогонь пройде дальше його участка, то його не судять. Якщо від грози загориться дім і згорить частина цього будинку, і перекинеться вогонь, і спалить прилеглі будинки сусідів, то [господаря будинку] не судять, оскільки все було раптово.

19. Якщо між двома людьми існує суперечка, і один з них, не повідомивши владі, але діючи самовільно … здійснить насильство, то, якщо він дійсно зробив це заради повернення своєї [власності], то він повинен бути позбавлений її і повернути назад. Якщо ж він візьме чуже, то влада тієї землі повинна покарати його побиттям, тому що він не може бути суддею самому собі …

20. Раб або вільновідпущеник не може бути свідком ні на користь господаря, ні проти нього.

22. Свідки не повинні давати покази за чутками ... якщо вони навіть є жупанами.

28. Того, хто присвоїть жуче стадо, на перший раз потрібно покарати побиттям, на другий раз вигнати із землі, на третій раз продати, але нехай він поверне усіх тварин, яких присвоїв.

31. Того, хто викраде і продасть вільного або зробить його своїм рабом, варто самого віддати в рабство…

Законник царя Стефана Душана

(Витяги)

Законів же цих установлення були:

10. І якщо виявиться єретик серед тих, що живе серед християн, нехай випалять йому клеймо на лиці і нехай буде вигнаний; і той, хто укриває єретика, нехай буде підданий клеймуванню.

26. Усі церкви, які знаходяться в землі мого царства, звільнила моя царська величність від усіх робіт великих і малих.

39. Властелі і властеличі …, серби і греки, [які отримали], що кому пожалувало моя царська величність, в баштіну і по хрисовулах, і тримати до нинішнього собору, нехай баштіни будуть тверді.

50. Властель, який накричав на властелича, нехай платить 100 перперів, а властеличі, якщо накричить на властеля, нехай платить 100 перперів і нехай буде бити палками.

59. Проній ніхто не вільний ні продати, ні купити. Хто не має баштіни, від проніарської землі не вільний ніхто віддати церкві; якщо ж віддасть, нехай [цей дар] не буде твердим.

68. Меропхам закон по всій землі: у неділю нехай два дні працюють на проніара і дають йому в рік царський перпер; і спільно нехай один день косять йому сіно, і у винограднику – один день, а хто не має винограднику, нехай вони йому працюють інші роботи один день; і що виробить меропх, то все нехай получить, а іншого нічого проти закону у нього не віднімають.

94. Якщо властель уб'є серба в місті, або в жупі, або в катуні, нехай платить тисячу перперів. Якщо серб уб'є властеля, нехай йому відсічуть обидві руки і нехай платить 300 перперів.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Минск: Юрид. Литература, 1991. – Т.1. – 563 с.

Тема 8.

Феодальна держава і право Росії

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Держава і право Московського князівства на етапі "збирання земель руських".**
2. **Московська держава у період станово-представницької монархії.**
3. **Абсолютна монархія в Росії. Держава і право Російської імперії (друга половина XVII – XVIII ст.).**

1. Держава і право Московського князівства на етапі "збирання земель руських"

Кінець XV ст. – час завершення формування національних держав у Західній Європі. Вчені давно помітили, що процес заміни територіальної роздрібненості єдиною державою є закономірним наслідком історичного розвитку. Формування централізованих держав у різних країнах мало свої особливості. Порівняльно-історичний метод дослідження дає змогу стверджувати, що навіть за наявності відповідних соціально-економічних умов об'єднання може або взагалі не відбутися, або сильно затриматися через ряд суб'єктивних та об'єктивних причин (Німеччина, Італія). Можна виділити свої особливості утворення Російської держави, яке хронологічно співпало з формуванням багатьох західноєвропейських держав. Період централізації і становлення російської державності припав на другу половину XIV – середину XVI століття.

Таблиця 8.1. Передумови об'єднання земель та утворення Російської держави

припинення поділу руських князівств
посилення економічних зв'язків між руськими землями як наслідок загального розвитку економіки, зокрема, поширення торгівлі
необхідність відсічі зовнішнім загрозам (Золота Орда, Польща, Литва)
загальнокультурна спільність більшості давньоруських територій

Історичну роль в об'єднанні північних руських земель в централізовану державу відіграла Москва, яка з часом стала столицею єдиної держави. З XIII ст. Москва була стольним містом з самостійним князем. За першого московського князя Данила на рубежі XIII – XIV ст. почалося об'єднання російських князівств. Могутність Москви була закладена за правління сина Данила Івана Калити (1325 – 1340 рр.), який отримав у татарських ханів ярлик на велике княжіння (право збирати данину майже з усіх руських земель). Москва стала резиденцією митрополита православної церкви.

До кінця XIV ст. Московське князівство перейшло до політики протидії татарським ханам. Завершальний період об'єднання російських земель наступив за Івана III (1462 – 1505 рр.), коли до Московського князівства приєднано Новгород Великий (1478 р.), князівства Тверське (1485 р.) і Чернігово-Сіверське. Наприкінці XV ст. Русь остаточно звільнилася від татарського ярма. Об'єднання руських земель під зверхністю Москви завершилось на початку XVI ст. князем Василем III. Він приєднав Псков (1510 р.), Смоленськ (1514 р.), Рязань (1521 р.). За Івана IV (1533 – 1584 рр.) приєднано неруські Казанське (1552 р.) та Астраханське ханства (1556 р.), Сибір.

За соціально-економічним устроєм російську централізовану державу можна характеризувати як феодальну, а за формою державного правління – як ранньофеодальну монархію. У період феодалізму відмінність населення фіксувалася встановленням юридичного місця кожного стану чи розряду в соціальній ієрархії.

У XV ст. удільні князі стали служилими князями великого московського князя – "княжатами". Зменшився економічний і політичний вплив *боярської* знаті. Бояри вже не мали права переходити до іншого сюзерена, що мало наслідком втрату вотчини і звинувачення у зраді. Посилилося значення середніх і дрібних феодалів (слуги вольні, діти боярські), які несли військову службу на князя. Змінюється значення терміна "боярин". Якщо раніше він означав приналежність до певної соціальної групи (крупних феодалів), то тепер боярство стає придворним чином, що дарував великий князь. Так формувалася верства дворянства. Дворяни володіли маєтками, наданими великим князем за військову та адміністративну службу. Служба в державному апараті вважалася привілеєм.

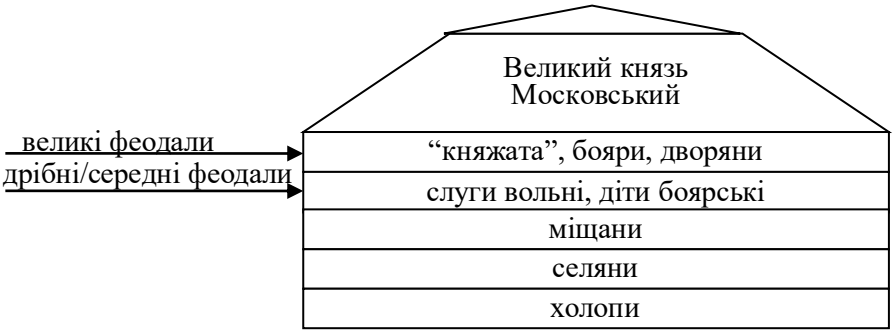

Схема 8.1. Соціальна структура суспільства Великого князівства Московського (XV – початок XVI ст.)

Боярський прошарок був неоднорідним. На верхньому ступені знаходилися "введені бояри", яким чин надавався за службу або за особливі заслуги. Чини прирівнювалися до державних посад. На другому ступені був чин "окольничого", носієм якого були дрібні удільні князі і знатні бояри, що не увійшли до складу "введених бояр". Решта бояр злилася з "дітьми боярськими" і дворянами. Одні з них отримували чини думних дворян і думних дяків, інші – чини стольників дворян московських, дворян городових. Дворяни (від слова "слуга над дворовим") і поміщики (похідне від слова "іспомєстіть" на землі і за службу) виникли як соціальна верства у Ростово-Суздальському князівстві, але сформувалися як соціальна група в Московському князівстві у другій половині XV століття.

Великим феодалом була церква. У центральних районах держави монастирське землеволодіння розширювалося за рахунок дарованих місцевими князями і боярами земель. На північному сході монастирі захоплювали неосвоєні та чорносошні землі.

Селяни у XV ст. вже не були вільними. Вони сплачували податки державі або феодалу, відробляли повинності.

Таблиця 8.2. Види і розряди селян у Великому князівстві Московському

Державні селяни (чорносошні)	платили податки в державну скарбницю; основною територіальною і господарською одиницею була община;
Приватновласницькі селяни розряди:	платили податки феодалам і відробляли панщину;
старожилці	здавна жили на чорних землях або у приватних володіннях, мали своє господарство і несли державну або феодальну повинність, мали право переходу від одного феодала до іншого;
Новоприходці	збіднілі селяни, які втратили власне господарство і брали наділи у феодалів, а через кілька років ставали старожильцями, мали

	право переходу від одного феодала до іншого;
срібники	селяни, які заборгували гроші (срібло) під відсотки або під погашення боргу відробітком на користь феодала, до сплати боргу не могли змінити господаря;
боржники-срібники	селяни, які дали боргову розписку (“кабальний запис”) і ставали кабальними людьми;
опольники	збіднілі селяни, які обробляли своїми кіньми феодальну землю, віддаючи 50 % урожаю (ісполу) феодалу;
бурлаки	збіднілі люди (землероби і ремісники), зобов’язані повинностями перед феодалом або грошовим оброком перед державою;
страдники-холопи	були посаджені на землю, відробляли панщину;
монастирські селяни (монастирські дитинчата, підсусідники та ін.)	несли феодальні повинності (грошові і відробіткові) на користь церкви.

На нижчій стадії соціальної ієрархії знаходилися холопи-слуги, що працювали в дворах князів і феодалів (ключники, *тіуни*). Їх кількість зменшувалася, бо частину з них “садили” на землю. Судебник 1497 р. обмежив джерела холопства. Холопами ставали через одруження на особах холопського стану, за заповітом або через самопродаж. Судебник 1550р. скоротив до мінімуму джерела холопства: тіунство не мало наслідком холопство без спеціального договору (ст.76). Поступово стиралася межа між селянами і холопами.

У XIV – XV ст. становище селян було дуже важким, що змушувало їх шукати місця з меншим феодальним гнітом. Почастішали селянські переходи або просто втечі на мало- чи незаселені землі. Спершу прагнення обмежити “уходи” селян передбачалося у княжих договорах. З XV ст. кріпацтво набуло впорядкованого характеру внаслідок реєстрації залежного населення. Перехід селянина дозволявся лише один раз на рік – за тиждень до Юр’євого дня (26 листопада) і тиждень після нього.

Міста поділялися на дві частини: власне місто, тобто обгороджена фортеця, і навколишній торгово-ремісничий посад. Відповідно поділялося міське населення. У фортеці-дитинці у мирний час жили представники княжої влади, гарнізон, слуги місцевих феодалів. На посаді селилися ремісники і торговці. Перша частина міського населення була вільна від податків і держвних повинностей, друга відносилася до тяглового “чорного” люду. Між ними було населення слобідок і дворів, яке належало феодалам. Ці люди були вільні від міського тягла і несли повинності на користь пана. Виділилися заможні купці – гості (вели закордонну торгівлю). Сурожани вели торгівлю з Кримом. Суконники торгували сукном.

На етапі централізації монархії зазнав змін **державний механізм**. Насамперед зросла влада великого князя. Ліквідовано політичну відособленість князівств. Починаючи з сина Івана III Дмитра великий князь вінчався на велике княжіння в Московському Успенському соборі (1498 р.). 19 січня 1547 р. вінчався на царство Іван IV (Грозний). До його титулу “государ і великий князь Московський” додавалося слово “цар”.

Скасовувався поділ держави на долі (князівства, землі), що означало ліквідацію системи васалітету. Натомість введено повіти і волості. Всі люди стали підданими Московського великого князя і повинні були служити государеві.

Монарх зосередив в своїх руках всю повноту влади (цивільну, судову, адміністративну і військову). Його статус в Судебниках закріплений не був, оскільки він визнавався таким, що стоїть поза законом. Важливі державні справи він вирішував з радою феодалів – боярською думою, що виникла як найвищий орган в середині XV ст. і стала постійною установою. Дума вирішувала питання зовнішньої і внутрішньої політики, здійснювала верховне управління країною, судові функції, керувала приказами і місцевими органами влади, збройними силами, встановлювала податки.

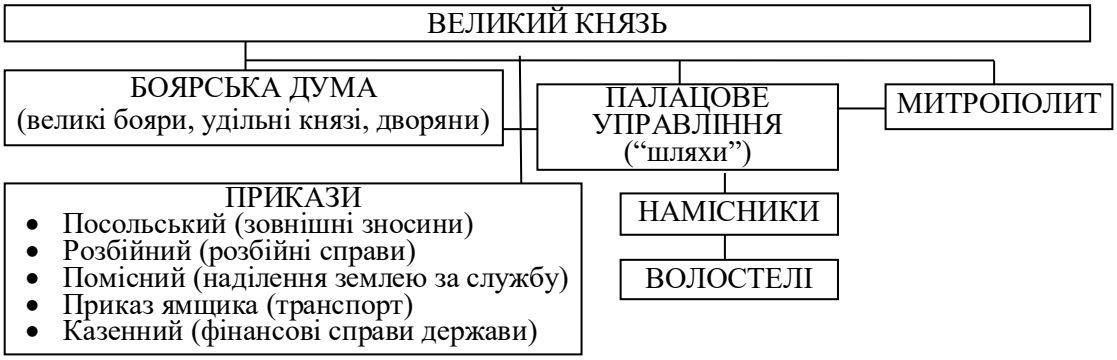

Схема 8.2. Державний механізм Великого князівства Московського

В основі організації центрального управління була палацово-вотчинна система, у якій не було чіткого поділу між функціями органів управління державою і княжим двором. Ця система включала: палацове управління ("шляхи") на чолі з путніми боярами (сокольничий, ловецький, конюх, стольничий, чашник); намісників і *волостелів* в державних повітах і селах; вотчинну адміністрацію феодальних володінь.

Новими органами управління були прикази, які очолювали бояри. Кожен приказ мав окремий бюрократичний апарат. Приказна хата мала своїх представників або уповноважених на місцях. Прикази здійснювали судові функції у справах, пов'язаних з напрямами їх діяльності. Чіткого розмежування функцій наказів не було, тому вони могли здійснювати як галузеву, так і територіальну діяльність.

Місцеве управління здійснювалося намісниками в повітах і волостелями у волостях. За рахунок населення (система "кормлєнія") забезпечувалася місцева адміністрація.

Джерелами права у Московському князівстві були звичаї, "Руська правда" та її пізніші редакції, візантійські джерела канонічного права, княже законодавство, затверджені народними зборами судебники (Новгород і Псков).

У період феодальної роздрібненості законодавча діяльність князів полягала у виданні дарчих грамот: тарханних (імунітетних), пільгових тощо. У грамотах регламентувалися розмір намісництва, судові, товарні і весільні мита, визначалися стосунки намісницького і центрального судів, а також склад осіб намісницького управління (тіунів та ін.).

В умовах завершення централізації російської держави виникло питання про створення єдиної законодавчої збірки для уніфікації системи суду і управління. Необхідність єдиного кодексу диктувалася появою нових суспільних груп – помісного дворянства і купецтва. Великий князь Іван III доручив скласти проект судебника, що був затверджений князем і Боярською думою у вересні 1497 року. Документ містив норми статутних грамот, Псковської судної грамоти, "Руської правди" та звичаєвого права.

Судебник 1497 р. визначив систему суду та адміністрації централізованої держави, встановив нагляд з боку державних органів над місцевими адміністративно-судовими органами. Кодекс сприяв законодавчій боротьбі проти феодального свавілля. Разом з тим він сприяв закріпаченню селян. Зокрема, ст. 57 Судебника поклала початок юридичному оформленню кріпосного права, запровадивши т. зв. Юр'єв день для переходу селян від одного поміщика до іншого. Основну увагу відведено нормам кримінального і кримінально-процесуального права.

Важливу роль в централізації державного апарату, посиленні впливу дворянства і охороні кріпосних порядків відіграв Судебник 1550 р., що, серед іншого, ускладнив "вихід" селян, встановив суворіше покарання за злочини проти феодальних порядків.

Правове регулювання власності

Суб'єктами цивільного права були приватні і колективні (община, монастир, ін.) особи, що відповідали певним вимогам (вік, соціальне і майнове становище).

Таблиця 8.3. Форми земельної власності у Московській державі (XIV – XVI ст.)

За походженням	*За характером об'єкта власності*	*За способом отримання*	*Юридичний статус*
вотчина (спадкове землеволодіння)	➢ палацові ➢ державні ➢ церковні ➢ приватновласницькі	➢ родові ➢ вислужені ➢ куплені	могла відчужуватися (передаватися у спадок, даруватися, продаватися тощо)
маєток (умовне держання)	не могла відчужуватися		

Юридично визначався окремий порядок придбання або відчуження для кожного виду вотчинного землеволодіння. Родова вотчина відчужувалася з відома роду. З XVI ст. родові права на майно обмежувалися правом спадкоємства, дарування і заповіту. Куплені і даровані (вислужені) землі мали практично однаковий статус – суб'єктом власності була сім'я.

Маєтки були умовними земельними держаннями, що надавалися дворянам за військову службу. З припиненням служби право на маєток втрачалося і він переходив у княжий домен. Часто земля передавалася дітям померлого за умови їх служби.

Основними способами набуття права власності були захоплення (окупація), давність, знахідка, договір і дарунок.

З середини XVI ст. договори звичайно укладалися у письмовій формі. У Судебнику 1497 р. згадувалися договори купівлі-продажу, дарування, майнового і особистого найму. Письмова форма операцій називалася кабалою. Кабала підписувалася власноручно договірними сторонами, а у випадку неписемності сторін – їх духовними батьками або родичами (братами, племінниками, але не синами).

Входить в практику кріпосна (нотаріальна) система операцій. Спочатку ці форми використовувалися в договорах, пов'язаних з продажем деяких речей або з кабальними зобов'язаннями служилих. Припинення зобов'язання наставало з моменту виконання умов договору, закінчення термінів, невиконання у встановлений термін або із смертю. При укладенні договору купівлі-продажу мали бути присутніми послухи, які також підписували договір, підтверджуючи цим, що земля або нерухомість не закладена. Договір позики укладали під умову застави боржником майна. Приймач застави мав право користуватися закладеним майном. Боржник, що не повернув позику у визначений термін, суворо карався. Договір особистого найму практично вів до закріпачення залежного від феодала селянина.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюбно-сімейне право традиційно відчувало сильний вплив канонічного і візантійського права. Шлюб оформлявся церквою, а вінчання було обов'язковим. Причинами розлучення могли бути насамперед постриження чоловіка в ченці і перелюб.

Спостерігалося розширення кола спадкоємців за рахунок дочок і найближчих бічних родичів. Судебник 1497 р. встановив перехід майна синам померлого, а при їх відсутності – донькам, а якщо їх не було – бічним родичам. Спадкоємці за заповітом могли пред'явити позов або відповідати за зобов'язаннями спадкодавця за умови оформленого заповіту.

Злочини і покарання

Судебник 1497 р. приділив велику увагу нормам кримінального права. Зокрема, подано нове поняття злочину, встановлювалися нові види злочинів, посилилося кримінальне

переслідування. Якщо в "Руській правді" поняття злочину визначалося як "образа", то у зазначений період злочином вважалося нанесення матеріального і морального збитку, та лише у випадках, передбачених нормами права. Завдання збитків розглядалося як порушення волі государя, тобто нанесення шкоди державі ("крамола"). Суб'єктів державних злочинців називали "лихими людьми". Для них передбачалося ув'язнення, а їх майно йшло на погашення витрат і боргів. Разом з тим у згаданих судебниках відсутнє чітке визначення інтересів держави і класу феодалів, що допускали можливість судового свавілля.

Таблиця 8.4. Види злочинів і покарань за Судебниками 1497 і 1550 рр.

Категорія злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
проти держави ("крамола")	зрада, змова, заклик до повстання, образа і замах на государя тощо	• страта (проста і кваліфікована) • заслання
проти порядку управління і судочинства	отримання посулів (хабарництво), фальсифікації, підробка документів та ін.	• страта • ув'язнення • заслання • штрафи
проти релігії	богохульство, порушення обітниці, крадіжки церковного майна тощо	• відлучення від церкви • ув'язнення тощо
проти майна	грабіж, татьба, підпал, пошкодження межових знаків, заорювання чужих земель тощо	• "торгова страта" (побиття батогом до смерті) • ув'язнення • штрафи
проти особи	вбивство, образа дією і словом	• каліцтва • ув'язнення • штрафи тощо

Відповідальність за злочини мала яскраво виражений становий характер. Вищі посадові особи несли майнову відповідальність, середня ланка (дяки) – ув'язнювалися, піддячих страчували "торговою стратою". Остання призначалася за грабіж, татьбу і застосовувалася тільки до простолюдинів. В окремих випадках застосовувалася до високопосадовців за тяжкі злочини. До високопоставлених осіб зазвичай застосовувалися насильницьке постриження в ченці, заслання, ув'язнення.

Грошові стягнення (штрафи) і майнові покарання були додатковим видом покарання за посадові злочини, порушення інтересів власника, в земельних спорах і зазвичай супроводжувалися побиттям батогом і ув'язненням. Закон визначав розмір штрафу залежно від станової належності позивача. Судебник допускав звинувачення особи в злочинах скоєння конкретного злочину, оскільки в окремих статтях чіткого критерію злочину не встановлювалося.

Судочинство

Вищі судові інстанції: Суд Великого князя (для вищих феодалів та розгляду апеляцій); Боярська дума; путні бояри; прикази. Місцеві судові органи – суди намісників і суди волостей. Якщо вони не мали прав боярського суду, то їх рішення затверджувалися Великим князем або Боярською думою. Вотчинні суди вели судочинство на основі імунітетних грамот феодалам, виданим Великим князем. У цих судах панувало свавілля щодо селян. Церковний суд розглядав справи, пов'язані з церковними злочинами і шлюбно-сімейними справами.

Процес характеризувався розвитком старої форми суду зі змагальним процесом і появою нової форми судочинства – розшуку. У змагальному процесі справа починалася за скаргою позивача (чолобитною), яка подавалася в усній формі. Потім судовий орган приймав заходи щодо виклику відповідача до суду. Явка відповідача забезпечувалася поручителями. Якщо відповідач ухилявся від суду, то він програвав справу навіть без розгляду. Позивачеві

у такому разі видавалася так звана безборонна грамота. Неявка позивача до суду мала наслідком припинення справи.

Судебник 1497 р. іменував усіх свідків послухами. Право свідчити мали навіть холопи. Доказом, серед іншого, визнавався судовий поєдинок ("поле"), але у XVI ст. його уже практично не застосовували. Як докази почали розглядати різні документи: договірні акти, офіційні грамоти. Доказом вважалася присяга (хресне цілування).

Загострення соціальних протиріч зумовило появу розшукового процесу (слідчого або інквізиційного). Розшук застосовувався при розгляді найбільш важких кримінальних справ, зокрема у політичних злочинах. Розшук відрізнявся від змагального процесу тим, що суд сам порушував, вів і завершував справу за власною ініціативою і на власний розсуд. Підсудний був об'єктом процесу.

Слідчий процес застосовувався у найбільш важливих кримінальних справах, в основному проти т. зв. "відважних людей" і "розбійників". У цих випадках порушення справи оформлялося "зазивною грамотою", яка давала право затримати обвинуваченого і доставити до суду, або "погонною грамотою" (наказ місцевим властям знайти і схопити обвинуваченого). Збором доказів займався сам суд. Судоговоріння перетворилося на "допит" і "очну ставку". Відома процесуальна форма "обліхованіє" – для визнання "відважною людиною" потрібне було свідчення 10-15 "дітей боярських" або 15-20 "добрих чорних людей". Потім суд міг застосовувати тортури і страту. Також застосовувався "поголовний обшук" (допит представників місцевого населення).

При розшуковому процесі застосовувалися такі докази, як очна ставка, огляд місця злочину, обшук, свідчення свідків, власне зізнання обвинуваченого. Найважливішим з них було останнє, бо за відсутності зізнання навіть "обліхованний" не міг бути страчений, а піддавався тюремному висновку на невизначений термін ("до указу"). Для отримання зізнання застосовувалися тортури. Розшук по суті застосовувався до супротивників феодального свавілля і експлуатації, служив засобом придушення виступів народних мас.

2. Московська держава у період станово-представницької монархії

З середини XVI ст. до другої половини XVII ст. в історії російської державності тривав період станово-представницької монархії. Відбувалося подальше зміцнення централізованої держави. Цьому насамперед сприяло проголошення у 1547 р. Великого князя Івана IV царем. За його правління до Московського царства увійшли великі території Казанського, Астраханського ханств тощо. У 1654 р. укладено "Березневі статті" з Козацькою державою Б. Хмельницького, що розпочали процес включення українських земель до складу Російської монархії. У 1613 р. відбулася зміна правлячої монаршої династії. На трон зійшов цар Олексій Михайлович, представник династії Романових.

У соціальній структурі відбувалося обмеження прав феодальної знаті (бояр) і зміцнення позицій дворянства. Боярській верхівці завдано серйозного удару в результаті "*опричнини*" 1564 – 1572 рр. "Уложення про службу" 1556 р. визначило обов'язки для вотчинників і поміщиків виставляти з їх земель однакову кількість озброєних людей у царське військо. Проведено опис земель. Вотчинне землеволодіння стало умовним і було пов'язане з обов'язком служити государеві. Відбувався процес зближення юридичних статусів вотчини і маєтку. Феодальна верства оформилася в один стан, що відрізнявся відносною замкнутістю і мав привілеї: монопольне правом володіння землею; звільнення від податків і повинностей; право обіймати чиновницькі посади тощо.

Великими феодалами були представники духовенства, які володіли третиною феодальних земельних угідь. Стоглавий собор 1551 р. заборонив придбання верхівкою духовенства і монастирями вотчини без відома царя під загрозою конфіскації новопридбаних земель. У 1580 р. церквам і монастирям заборонено збільшувати володіння, але цю заборону духовенство практично не виконувало. Заснування патріархату в Росії у 1589 р. посилило позиції духовенства, його претензії на політичну владу. Серйозного удару правам духовенства завдало Соборне уложення 1649 р., що передбачало заборону патріархату і права монастирів купувати вотчину, брати її в заставу за заповітом. Урізано церковну юрисдикцію у галузях кримінального і сімейного права.

Відбувалося зростання міст. Міщанський стан отримав назву "люди посадські" і включав такі розряди: "гостей" (найбільших купців); гостинну сотню; суконну сотню (середні купці); чорну сотню; слободу. Перші три розряди користувалися привілеями (насамперед звільнені від ряду податків) і формували міську верхівку. "Гостей" з числа суконної і гостинної сотень призначав цар і урядники. Представники чорних сотень і слободи ділилися на кращих, середніх і гірших (платили податки і виконували тяглові повинності). Особливу верству міського населення складали служилі люди, які окрім військової справи займалися промислом, городництвом і торгівлею. Становище міських низів було важким. У 1637г. створено Розшуковий приказ для розшуку утікачів-"тягликів" на посад. Указ 1658 р. визначив жорстокі покарання за самовільну зміну посаду.

Відбувалося подальше закріпачення селян. У 1581 р. Юр'єв день замінили "заповідні літа" (вихід селян заборонявся до указу государя). Указ про "урочні літа" 1597 р. встановив п'ятирічний термін розшуку селян, що у 1607 р. збільшено до 15 років. У 1581 – 1592 рр. за підсумками перепису складено "пісцовиє" книги, що сприяли закріпаченню селян.

Соборне уложення 1649 р. оформило закріпачення всіх селян і членів їх сімей та відмінило терміни давності розшуку селян ("урочні літа"). Чорнотяглові селяни також втратили право виходу з общини.

За юридичним статусом холопи і кабальні люди наближався до статусу кріпосних селян. Кабальний холоп ставав довічно залежним. Джерела потрапляння у холопи: шлюб; народження; робота на кабалі більше трьох місяців. Холопами не могли бути діти боярські, посадські люди, приватновласницькі селяни, діти до 15 років, діти людей служилих тощо.

Державний механізм у період станово-представницької монархії зазнав змін. Відбувалося посилення влади монарха з одночасним обмеженням впливу боярської знаті і духовенства. Неподільна верховна влада належала цареві, єдиновладність якого обмежувалася Боярською думою. Маючи значну владу, Боярська дума не мала самостійної компетенції. Її рішення або обговорювалися і приймалися разом з царем, або без царя, але ним затверджувалися. Особливої ваги її влада набувала у періоди міжцарювання. У 1549 р. створено Вибрану раду з наближених до царя осіб, яка була дорадчим органом з питань управління державою, часто замінюючи Боярську думу.

Значну роль в управлінні державою відіграли Земські собори, що скликалися з середини XVI ст. до першої половини XVII ст. Цей станово-представницький орган одночасно зміцнював владу дворян та обмежував можливості і значення боярської знаті. Відзначимо великий потенціал дворянства в Земських соборах, що дозволяло цареві успішно боротися з впливом боярства на управління державою. Земські собори складалися з Боярської думи, собору вищого духовенства (Священного собору) та зборів різних чинів

(помісного дворянства і купецтва). Постійно скликалися лише бояри і діти боярські. Представники міст (посадські) збиралися рідко. Вони ж, як правило, були виборними делегатами. Селяни (державні) брали участь в соборі лише один раз (у 1613 р.). Земські собори скликалися для вирішення найважливіших питань: обрання царя, війни і миру, запровадження нових податків, ухвалення важливих законів.

Реформи місцевого управління полягали у запровадженні органів губного і земського самоврядування. "Губні ізби" здійснювали перш за все каральні функції, а потім і управління. На чолі "Губної ізби" стояв староста з середовища дворян.

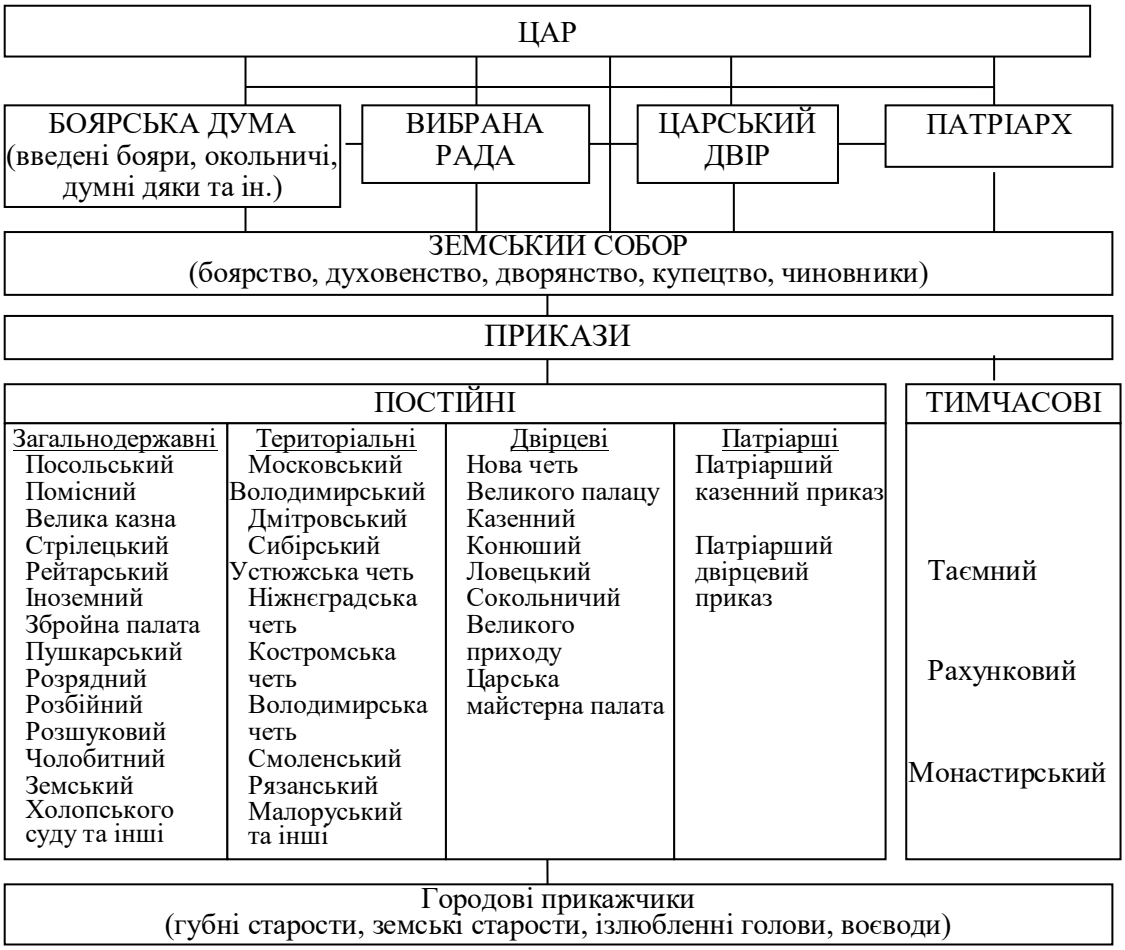

Схема 8.3. Державний механізм Московського царства

За результатами проведеної у XVI ст. земської реформи запроваджено "Земську ізбу" – орган місцевого самоврядування, очолюваний земським старостою. Останній у відповідності з грамотою царя відав фінансовими, судовими, поліцейськими питаннями. Його діяльність розповсюджувалася лише на людей посадських і селян. Зазвичай земське самоврядування запроваджувалося на територіях, де були значні торгово-ремісничі центри.

Губні і земські реформи зумовили створення станово-представницьких органів на місцях, зміцнення централізації держави і посилення каральної політики. Організаційно вони підкорялися Розбійному наказу і воєводі.

На початку XVII ст. відбулася реорганізація місцевого управління. У багатьох повітах і містах призначено воєвод, яким на допомогу запроваджено апарат місцевого управління – "з'їздна хата" (приказна хата). У слободі і волостях на допомогу воєводі призначалися прикажчики. Воєводи призначалися царем і Боярською думою. До їх компетенції входило завідування поліцією, військом, судочинство. Іноді воєводи у прикордонних районах мали

право проведення зовнішньої політики. Воєводи поступово підпорядкували своїй владі органи місцевого самоврядування.

Збройні сили Московського царства складалися з дворянських полків і народного ополчення. До кінця XVI ст. військово-помісна система прийшла до занепаду і дворянські полки були замінені постійним військом. Царем Іваном IV створено стрілецьке піхотне військо (особиста царська охорона). Від дворянського ополчення стрільці відрізнялися тим, що жили в спеціальній слободі разом із сім'ями, отримували постійну грошову платню, хлібний запас і одяг, комплектувалися з народу. Стрільці окрім військової служби займалися торгівлею і промислом. Вони поділялися на московських і городових. На середину XVII ст. стрілецьке військо налічувало 40 тис. чоловік.

У XVII ст. почало формуватися регулярне військо, яке перебувало на повному забезпеченні держави. За царською грамотою 1630 р. полки "нового ладу" комплектувалися добровільно з "дітей боярських" і складалися з дворян, козаків і "вільних охочих людей". Офіцерський склад комплектувався з дворян.

Народне ополчення збиралося у виняткових випадках і було виключно пішим військом. У складі збройних сил Московського царства були національні загони з місцевих феодалів і слуг (татарська кіннота, башкири, мордва, марі, чуваші та ін.).

З **джерел права** зазначеного періоду відзначимо Стоглав 1551 р. (збірник ухвал церковних соборів). З другої половини XVI ст. – до середини XVII ст. він був основним збірником норм внутрішнього життя духовенства, його відносин з суспільством і державою.

Найбільшою пам'яткою права зазначеного періоду є Соборне уложення 1649 р. Серед причин ухвалення цього кодексу: загострення станових суперечностей, у тому числі серед класу феодалів, між феодалами і міським населенням; зацікавленість дворян в розширенні прав на помісне землеволодіння і закріпачення селян; необхідність впорядкування законодавства в єдиному кодексі.

Розробку проекту уложення здійснювала спеціальна комісія, а затвердив його Земський собор. Соборне уложення стало першим друкованим зведенням законів Російської держави. Документ складався з 25 розділів і 967 статей, зміст яких відображав зміни в суспільно-політичному житті Московії, що відбулися у XVII столітті. Правові джерела уложення: судебники 1497 і 1550 рр.; книги наказів; царське законодавство; боярські вироки; статті Литовських статутів; візантійські правові джерела. У кодексі подальшого розвитку набули норми державного, кримінального і цивільного права і процесу.

Соборне уложення закріпило привілеї панівних верств і підневільне становище залежного населення. У розділі XI "Суд про селян" передбачалося повне і загальне закріпачення селян.

Правове регулювання власності

За уложенням основними формами земельної власності були царські палацові землі, вотчина і маєтки. Чорносошні землі перебували у власності держави. Заборонялася роздача палацових земель у вотчину і маєтки за службу. Вотчинне землеволодіння поділялося на родове, куплене і дароване. Вотчинники мали більше прав розпорядження своїми землями, ніж поміщики, оскільки володіли правом продажу, застави або передачі у спадок своїх земель. Родова і вислужена вотчина не могла передаватися за заповітом стороннім особам, якщо у заповідача були діти або родичі по бічній лінії. Цю вотчину заборонялося дарувати церкві. Куплена у сторонніх людей вотчина після передачі у спадок ставала родовою.

Власники помість могли бути бояри і дворяни. Маєток передавався у спадок за певним порядком. Частину землі після смерті власника отримували дружина і доньки "на прожиток". Дозволялося надавати маєток для посагу. Дозволено обмін маєтку на інший маєток або вотчину. Поміщики не мали права вільного продажу землі без царського указу.

Соборне уложення регламентувало заставні правовідносини: закладена земля залишалася в руках заставника або переходила в руки заставотримача; дозволено заставу дворів на посаді; допускалася застава рухомого майна; прострочення викупу закладеної речі спричиняло передачу прав на неї заставотримачеві. Якщо у заставотримача було вкрадене або знищене заставне майно без його провини, він відшкодовував половину вартості цього майна. Уложення визначало права на чужу річ (т.з. сервітути): право рибальства, полювання, косовиці; право випасу худоби на лугах або зупинки в місцях, прилеглих до дороги тощо.

Прогресивного розвитку набуло зобов'язальне право. Боржник відповідав за зобов'язаннями не своєю особою, а лише майном. Якщо відповідач володів майном, стягнення розповсюджувалися на рухоме майно і двори, потім на вотчину і маєток. Відповідальність за зобов'язаннями не була індивідуальною: чоловік відповідав за дружину, діти за батьків, слуги за панів і навпаки.

Договори купівлі-продажу нерухомості укладалися письмово, скріплялися підписами свідків і реєструвалися в наказ-інструкціях. Купівля-продаж рухомого майна ще часто проходила за словесною угодою і передачею речі покупцеві.

З розвитком промислів, мануфактури і торгівлі набув поширення договір особистого найму, що складався у письмовій формі на термін не більше 5 років. В усній формі особистий найм укладався на термін не більше 3 місяців. Відомі договори поклажі, підряду майстровими людьми і майнового найму (оренда).

Шлюбно-сімейні стосунки

Відносини у цій сфері регулювалися церковним законодавством. Дозволялися шлюби в ранньому віці: чоловікам з 15 років, жінкам з 12 років. Заручини укладалися у ще молодшому віці та супроводжувалися угодою батьків наречених (рядного запису), розірвання якої було можливим через сплату компенсації або через суд. На практиці прості люди рядних записів не складали і одружувалися у пізнішому віці.

Перший шлюб укладався з вінчанням, другий і третій – з благословенням. Більше шлюбів церква не визнавала. Розлучення здійснювалося з обопільної згоди подружжя або на вимогу чоловіка. Чоловік мав право віддати дружину в служіння і записати в кабалу разом з собою. Батько мав аналогічне право щодо дітей.

Чоловік міг карати дружину, а вона мала бути покірною йому. Батькам дозволялося карати дітей за непослух і не давати їм волі в юності. З XVII ст. запроваджено поділ майна подружжя, дітей і батьків. Чоловікові не дозволялося розпоряджатися посагом жінки без її згоди. З часом відмінено відповідальність дружини і дітей за борги чоловіка і батьків.

Спадкування здійснювалося за законом і за заповітом. Основна увага у нормах права надавалася порядку спадкування землі. Заповіт оформлявся зазвичай письмово, але у випадку неписемності заповідача допускався й усний заповіт. У такому випадку заповіт укладався за присутності свідків і представників церкви.

Право на спадок мали сини, а за їх відсутності – доньки. З XVII ст. доньки отримали право спадкування за наявності братів (окрім вотчини). Зі смертю батька їм видавалася частка "на прожиток". З бічних родичів до спадку допускалися брати і їх низхідні, а з середини XVII ст. і далекі родичі.

Злочини і покарання

Однією з головних тенденцій розвитку норм кримінального права стало посилення їх карального характеру. У законодавстві все ще відсутнє загальне визначення поняття злочин. Злочинами вважалися непослух царській волі та порушення приписів панівних верств, тобто діяння, що підривають феодальний порядок. Оскільки протиправність як найважливіший елемент поняття кримінально караного діяння законом не була чітко визначена, рамки кримінальної відповідальності встановлювалися судово-адміністративними органами.

Суб'єктами злочину могли бути всі члени суспільства. Кримінальній відповідальності не підлягали діти до 7 років і божевільні. Пом'якшення покарання передбачалося для неповнолітніх з фізичними вадами (глухота, німота і сліпота). Уложення 1649 р. розмежувало злочини умисні, необережні і випадкові. Його статті передбачали "злодійський задум", "вчинення пожежі ненавмисно", вбивство ненароком, грішною справою і "без хитрості". Ненавмисні і випадкові дії не каралися. Вбивство напідпидку розглядалося як умисне і не було пом'якшуючою обставиною.

Уложення передбачало інститут необхідної оборони, якою вважалося вбивство під час захисту свого життя і життя пана. Залежні люди, які не обороняли свого пана від нападу, підлягали страті. Регламентувалася співучасть.

Таблиця 8.5. Види злочинів і покарань за Соборним уложенням 1649 р.

Категорія злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
проти релігії і церкви	богохульство, спокушання в мусульманську віру, порушення обітниці, крадіжки церковного майна тощо	• переважала страта
проти держави	зрада, змова, заклик до повстання, образа і замах на государя тощо	• страта з конфіскацією майна
проти порядку управління та судочинства	підробка документів, фальшивомонетництво, порушення стягування мита, хабарництво, підробка судового вироку, неправдиві свідчення, помилковий донос, бійка в суді та ін.	• кваліфікована страта • ув'язнення • звільнення з посади • заслання • штрафи
проти особи	вбивство (умисне і ненавмисне), образа дією (каліцтва, побої) і словом	• страта • тілесні покарання • штрафи тощо
проти майна	грабіж, татьба, розбій, підпал, шахрайство, ін.	• страта (рецидив) • каліцтва • тілесні покарання • ув'язнення • висилка на каторжні роботи • штрафи

Відбулося посилення кримінальної відповідальності за злочини проти монаршої влади. Зокрема, до кримінальної відповідальності, окрім самого злочинця, притягувалися і члени його сім'ї, які знали про зраду і не донесли властям. Селянам і слугам дозволялося доносити про зраду свого пана, хоча в інших випадках їм заборонялося звертатися до суду з позовом на нього.

Соборне уложення 1649 р. закріплювало соціальну нерівність. Призначення покарання за злочин залежало від посади, соціального і майнового становища постраждалого. Наприклад, якщо хтось завдасть фізичної шкоди іншому, нехай сплачує 50 карбованців за кожну рану (ст.10 гл. XXII). Якщо ж каліцтво завдавалося селянинові, то він отримував відшкодування сукупно у розмірі 10 карбованців.

Основною метою покарання залишалося залякування імовірних злочинців і правопорушників. Страта передбачалася у 36 випадках і була простою (відсікання голови, повішення, утоплення) та кваліфікованою (четвертування, колесування, заливання горла розплавленим металом, закопування в землю до плечей, саджання на палю, спалювання тощо). До тілесних покарань належали: побиття батогами, відсікання руки, таврування.

Судочинство

Утвердилися дві форми процесу: розшуковий і змагальний.

Розшуковий (інквізиційний) процес (або слідчий) використовувався значно частіше, ніж у попередній період: справи про церкву і релігію, політичні злочини, вбивство, крадіжки, грабежі і розбій. Розшук починався за заявою потерпілого і за ініціативи державних органів. Докази отримували допитами обвинувачених і свідків, загальним обшуком (масове опитування населення), тортурами.

Змагальний процес зберігався для розгляду майнових і дрібних кримінальних справ. Судоговоріння велося усно, але записувалося у "судовий список" (протокол). З переліку доказів зникло "поле" (судовий поєдинок). Появився інститут відводу судді.

3. Абсолютна монархія в Росії. Держава і право Російської імперії (друга половина XVII – XVIII ст.)

У другій половині XVII ст. головною тенденцією розвитку держави в Росії був перехід від самодержав'я з Боярською думою, від станово-представницької монархії до чиновницько-дворянської абсолютної монархії. Монарша влада досягла найвищого рівня централізації. Абсолютний монарх правив, опираючись на чиновницько-бюрократичний апарат, постійну армію і поліцію. Йому підкорялася церква як ідеологічна сила.

Економічний розвиток Московії зазначеного періоду відзначався подальшим розвитком сільського господарства, зростанням товарного виробництва, розвитком мануфактури, загальнодержавного ринку і розширенням зовнішньої торгівлі, що створювало передумови для виникнення буржуазних відносин. Загострювалися суперечності між боярством і дворянством, феодалами і посадським населенням, російським та іноземним купецтвом. У 1670 – 1671 рр. і 1707 – 1708 рр. Росію потрясли селянські війни.

До особливостей російського абсолютизму віднесемо слабкість буржуазії, відсутність боротьби між дворянством і буржуазією, різке загострення боротьби селян і поміщиків, що вимагало консолідації сил панівних верств. Ці ознаки відрізняли Росію від країн Західної Європи у період абсолютизму.

В Росії абсолютна монархія склалася в ході петровських реформ. Однак уже в Соборному уложенні 1649 р. помітні тенденції переходу до нової форми організації влади. До титулу московського царя додалось "самодержець". Після приєднання Лівобережної України його титул формулювався так: "Великий государ, цар і Великий князь всія Великої, Малої і Білої Росії самодержець…". З 1680-х років перестав скликатися Земський собор. Зміцнювалася приказна система управління. Створення постійного війська сприяло більшій незалежності монарха від дворянського війська. Цар отримав фінансову самостійність і мав можливість утримувати величезний державний апарат. Зменшилося значення Боярської думи, яку поступово замінила Ближня дума. У 1711 р. функції Думи повністю перейшли до Ближньої канцелярії. В лютому цього ж року з утворенням Сенату Ближня дума припинила існування. Відбувалося швидке підпорядкування церкви державі.

На початку XVIII ст. абсолютизм отримав законодавче закріплення у Військовому статуті 1716 р. і Регламенті (Статуті) духовної колегії (1721 р.). “Монархів влада є самодержавна, яким покорятися Сам Бог за совість повеліває”, - йдеться в Регламенті.

Головною особливістю **соціальної структури** Росії періоду становлення абсолютизму стала регламентація статусу кожного стану – дворянства, духовенства, міщан і селянства. За правління Петра I скасовано поділ феодальної верстви на численні станові групи – бояр, дворян, “дітей боярських” та ін. Консолідація дворянства у стан супроводжувалася посиленням його замкнутості. Соборне уложення 1649 р. та Указ про єдиноспадкування 1714р. зрівняв правовий статус вотчини і маєтку під загальним поняттям “нерухома річ” з правом спадкоємства. Дворяни мали монопольне право на земельну власність. Указом про подушний перепис 1718 р. закріплено становище дворянства як єдиного неподатного стану.

Табель про ранги 1722 р. повністю скасував попереднє станове групування всередині феодальної верстви, створивши новий поділ. У Табелі давався перелік чинів: військових – морських, сухопутних, артилерійських, гвардійських; цивільних (статських); придворних. У кожному відомстві чини поділялися на 14 класів, а служба починалася з нижчих чинів. Особи, які дослужилися до чинів 8-го класу, ставали спадковими дворянами, а з 14-го по 9-й клас отримували лише особисте дворянство.

Дворяни починали службу з солдатського звання і служили довічно, а з 1730 р. – 25 років, починаючи з 20-річного віку. За маніфестом імператора Петра III “Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству” 1762 р. дворяни звільнялися від обов’язкової військової (у невоєнний час) і державної служби. Вони були головною державною ланкою. Основними джерелами поповнення дворянського стану були народження і вислуга (перебування визначений термін на державній службі). Тісний зв’язок з вислугою мало набуття дворянства через пожалування ордена та за указом імператора. Особливим актом звання російського дворянина могло надаватися іноземцям.

“Грамота на права, вольності і переваги шляхетського російського дворянства” 1785р. остаточно закріпила привілеї дворян: звільняла від обов’язкової служби, сплачення податків і постійних повинностей та тілесних покарань; зберігала монопольне право на володіння землею і кріпосними селянами; надавала право торгувати і володіти заводами; надавала право створювати станові збори в кожній губернії (дворянські зібрання). Створювався дворянський суд, виборний судовий орган, обиралися органи дворянської опіки. Дворяни мали родовий герб, складалися родові дворянські книги. Якщо дід і батько протягом 20 років несли царську службу, то внуки могли претендувати на дворянство.

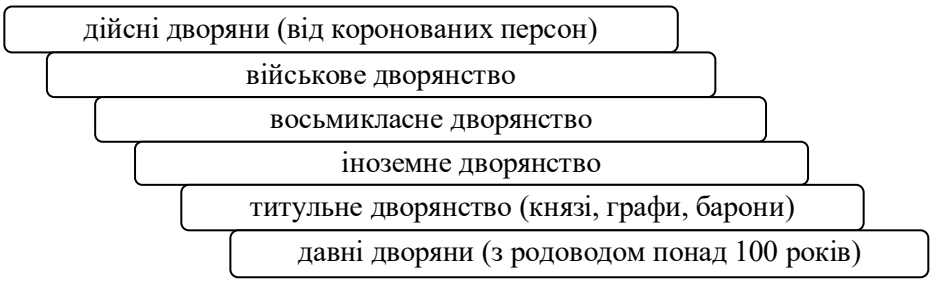

Схема 8.4. Категорії дворян в Російській імперії за “Грамотою …” 1785 р.

Позбавлення дворянського звання наставало у випадку державної зради, порушення клятви, вчинення кримінальних злочинів (розбою, крадіжки тощо). Посилилася правова регламентація духовенства, яке тривалий час залишалося замкненим станом. Воно

поділялося на чорне (чернецтво) і біле (парафіяльне). Церква була великим феодалом, власником маєтностей і кріпосних селян. Петро І намагався обмежити вплив церкви на державні справи і поставити духовенство на державну службу. Для цього створено спеціальний орган влади – Духовну колегію. З безмаєтних священиків стягувався грошовий збір замість служби в армії, а з кожного приходу введено збір 15 карбованців на утримання кінного складу. У 1722 р. введено правила вступу до духовного стану з дворян. У 1764 р. проведено секуляризацію церковних і монастирських земель, а єпархіальні архієреї і монастирі переводилися на штатні оклади. З 1784 р. безмаєтним дітям духовенства дозволялося за бажанням поступати в купецтво, в цехи, в селянство і на військову службу.

Спостерігалася консолідація міщан в єдиний стан. Міщани (городові обиватели) складали більшість міського населення і за "Грамотою на права і вигоди містам Росії" 1785р. поділялися на 6 розрядів: справжні обиватели (володіли землями і будівлями в місті, банкіри та ін.); купці (три гільдії); ремісники (цехові); іноземці; іменити городяни (які двічі обиралися засідателями суду або на посаду міського голови, учені, художники, підприємці з капіталом понад 50 тис. крб., банкіри з капіталом понад 100 тис. крб., музиканти, оптові торговці); населення посаду, яке не увійшло до попередніх розрядів. Селяни складали основну масу залежного населення і були головною продуктивною силою суспільства.

Таблиця 8.6. Категорії селян в Російській імперії XVIII ст.

Категорія	*Правовий статус*
державні	належали державі; платили оброк і несли повинності на державних землях; фактично особисто вільні (мали право орендувати і купувати землі, вести промисли, змінювати місце проживання)
кріпосні (приватновласницькі)	несли повинності (оброк і панщину) на користь дворян-поміщиків; були прикріпленими до землі і мали дуже обмежені особисті права
монастирські і церковні	жили на церковних землях, відробляли повинності (з 1762 р. передані у відання колегії економіки)
палацові	жили і працювали на імператорських землях (царська вотчина)
посесійні	селяни, приписані до заводів і фабрик
однодворці	нащадки людей служилих, поселених на прикордонних територіях

Селяни платили подушний податок (запроваджений Петром І у 1719 р.), несли панщину і оброк, рекрутську, мостову повинності. Робочими людьми називалися селяни, які розорилися, і городяни.

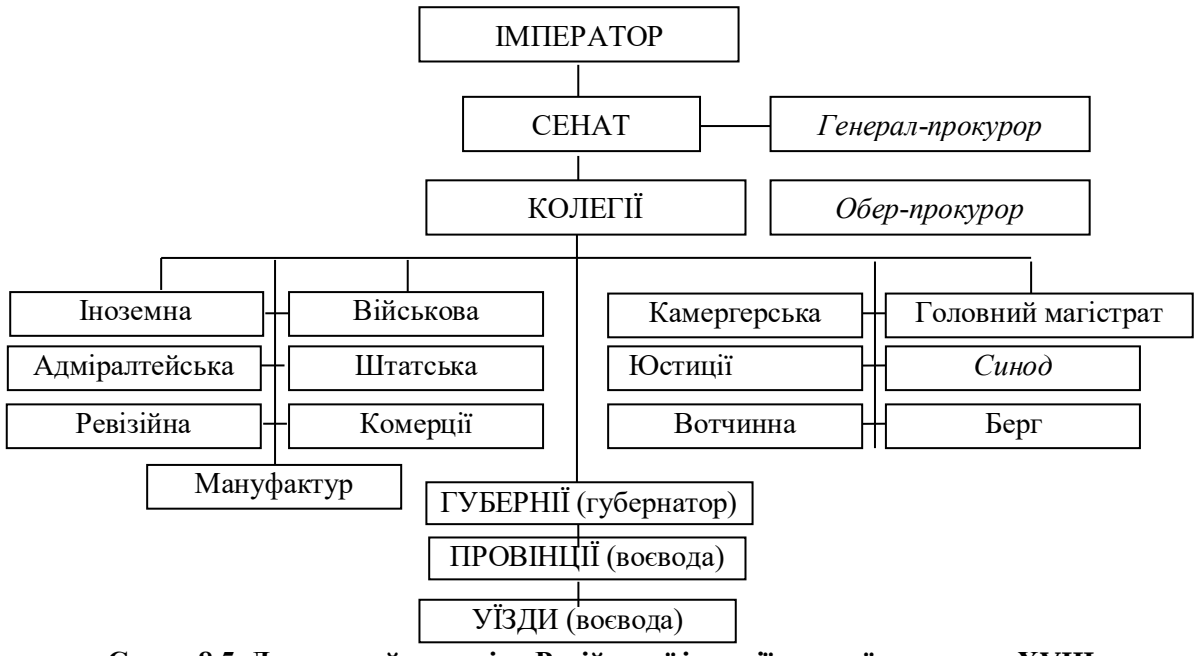

Схема 8.5. Державний механізм Російської імперії першої половини XVIII ст.

У 1711 р. створено Сенат – найвищий виконавчо-розпорядчий, судовий орган. Він здійснював функції верховної державної влади. Склад Сенату призначався царем. При Сенаті створено посаду генерал-прокурора, який здійснював контроль за діяльністю Сенату. По смерті Петра І Сенат став найвищим судовим органом. Петро І замінив прикази новими галузевими виконавчими органами – колегіями.

У 1702 р. ліквідовано губні і земські хати, а їх функції передані воєводам. У 1708 р. територія країни була поділена на 8 губерній. До кінця XVIII ст. губерній було близько 50. Вони ділилися на повіти. В основі адміністративного поділу лежала кількість податного населення. Значний вплив на місцеве управління мали дворянські зібрання повітів і губерній.

Однією з реформ Петра І стало створення загальної і політичної поліції. За міською реформою створено магістрати, а у 1785 р. – виборну загальну думу.

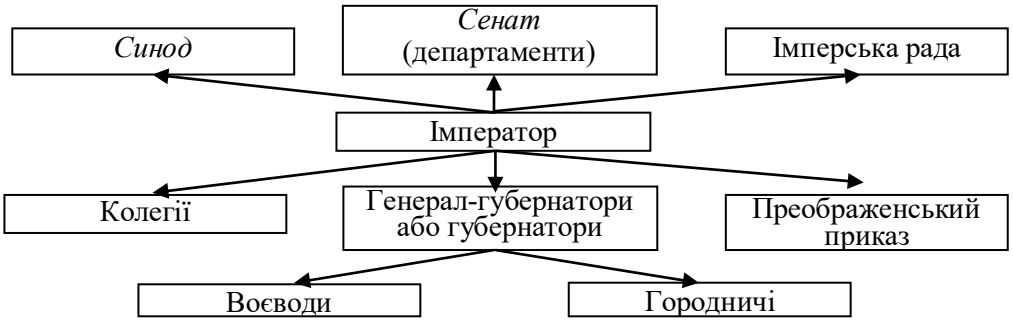

Схема 8.6. Державний механізм Російської імперії у другій половині XVIII ст.*

Юридичне оформлення регулярної армії відбулося за Військовим статутом 1716 р. і Морським статутом 1720 р. Указом 1705 р. введено рекрутську повинність, якій підлягали люди податних станів: селяни всіх категорій і міщани (з 20 дворів – 1 рекрут). Указом 1706 р. рекрути набиралися з боярської вотчини (від 300 дворів – 1 рекрут), старих поміщиків і купецтва (від 100 дворів – 1 рекрут). З 1766 р. рекрути набиралися з усього податного населення: палацових, чорносошних, церковних, поміщицьких, посесійних селян тощо.

Таблиця 8.7. Види законодавчих актів у Російській імперії

Вид акту	*Сфера правового регулювання*	*Приклад*
укази	регулювання найважливіших напрямів розвитку держави	Указ про єдиноспадкування від 18 березня 1714 р., ін.
регламенти	створення державних органів управління, визначення їх структури та порядку роботи	Генеральний регламент колегії від 29 лютого 1720 р., ін.
статути	збірники законів, що містили норми права, належні до певної сфери діяльності держави	Військовий статут 1716 р., Статут про векселі 1722 р., ін.
маніфести	проголошення особливо важливих і урочистих заходів	Маніфест про дарування вільності і свободи всьому російському дворянству 1762 р.
артикули	кодифіковані галузеві збірки норм права	Артикул військовий 1715 р. (кримінальний кодекс), Коротке зображення процесів або судових тяжб 1715 р. (процесуальний кодекс)

Джерелом права залишалося Соборне уложення 1649 р. Спроби створити нове Уложення за часів правління Петра І і Катерини ІІ не мали успіху.

Правове регулювання власності

Значна увага приділялася регулюванню права власності на нерухоме майно, насамперед на землю. Завершився тривалий процес формування єдиного правового режиму вотчини і маєтків. Указом від 23 березня 1714 р. "Про порядок спадкоємства в рухомих і

*Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

нерухомих володіннях" визначалися основні правила набуття і користування цими видами землеволодіння. Власність могла передаватися за заповітом одному з синів, а за відсутності заповіту вона переходила старшому сину. За відсутності синів нерухомість переходила дочці. Заборонялося відчужувати нерухомість, за винятком продажу "за особливою потребою". Указ про єдиноспадкування скасований у 1781 р. на вимогу дворян.

Землі, що не були власністю дворян, належали державі. Вона зберігала право власності на корисні копалини і ліси. Для заохочення промисловості власникам земель дозволялося створювати заводи (у тому числі на казенних землях) або ж отримувати 1/32 частку прибутку від розробки корисних копалин на їх землях.

Схема 8.7. Способи набуття права власності в Російській імперії XVIII ст.

Великого розвитку набуло зобов'язальне право, за яким дворяни, духовенство і купецтво мали широкі можливості, а права міщан і селян обкладалися великими обмеженнями. Відомі такі види договорів: купівлі-продажу, підряду, дарування, міни, товариства, особистого і майнового найму, поклажі. Набули подальшого розвитку відносини кредитування. Тривалий час заборонялося стягувати відсотки з боржника.

Шлюбно-сімейні стосунки

Указом про єдиноспадкування 1714 р. визначено шлюбний вік 20 років для чоловіків і 17 років для жінок. Згодом відновлено попередні рамки шлюбного віку – 15 і 13 років відповідно. Лише у 1830 р. ці рамки встановлено так: 18 років для чоловіків; 16 – для жінок.

Значний вплив на регулювання шлюбно-сімейних стосунків мала церква, зокрема Синод, що з петровських часів був підконтрольний світській владі. Синод встановив граничний шлюбний вік у 80 років, засудив невідповідність віку між подружжям, але й не заборонив його. Указ 1724 р. вимагав враховувати волю наречених під загрозою штрафу. Для вступу у шлюб потрібне було знання основ віровчення, а для державних службовців – дозвіл начальства. Указ 1714р. дозволяв вінчати дворян, які нададуть свідоцтво про знання граматики, арифметики і геометрії.

Схема 8.8. Підстави припинення шлюбу у праві Російської імперії

Справи про розлучення розглядала духовна консисторія, яка направляла рішення на розгляд архієрея. Законодавство прописувало владу батьків над дітьми, до яких дозволялося застосовувати тілесні покарання. Набув розвитку інститут опіки над неповнолітніми. Розширилися майнові права дружини. Вона зберігала право власності на посаг і на набуту власність, включно з правом відчужувати нерухомість.

Кримінальне право

Відбувалося посилення репресивних заходів проти залежного населення. З джерел кримінального права відзначимо Артикул військовий 1715 р. У часи правління Петра I з'явився термін "злочин" як діяння суспільно небезпечне для панівних верств і держави. Детальніше розглядалися діяння випадкові, умисні і вчинені з необережності. Встановлено більш чіткі відмінності між умисним і навмисним, тобто наперед задуманим наміром. Умисне вбивство каралося стратою через відсікання голови, навмисне – колесуванням.

На відміну від Соборного уложення, Артикул військовий визначав стан сп'яніння як обтяжуючу обставину скоєння злочину. Закон розглядав різні форми співучасті, але відповідальність співучасників звичайно була однаковою. Зберігалися прогалини в юридичному закріпленні принципу індивідуальної відповідальності. За скоєння певних злочинів разом з винуватцями відповідали їх близькі – дружина і діти. Вдосконалено систему злочинів. На першому місці перебували злочини проти церкви, за ними – державні та військові злочини. Розвивалася система посадових, майнових і злочинів проти особи.

Ускладнилася система покарань. Почали використовувати працю засуджених під час відбування ними покарань. У 1699 р. як вид покарання запроваджено заслання на каторгу, якою все частіше замінювали страту. Каторжні роботи призначалися за важкі злочини. Каторга могла бути пожиттєвою, строковою і безстроковою. На каторгу (окрім довічної) засилали не лише засудженого, але і його сім'ю. Каторжні роботи застосовувалися і до злісних боржників. У XVIII ст. розширено застосування тюремного ув'язнення.

Доля людини зазвичай залежала від її станової приналежності. Жалувана грамота дворянству надала йому певні привілеї у галузі кримінального права. Навіть у місцях позбавлення волі дворяни іноді мали особливий режим утримання.

Судочинство

Внаслідок реформ Петра I змагальний процес був практично витіснений панівною розшуковою або інквізиційною формою судового процесу. Суд був покликаний стати швидким і рішучим знаряддям в руках держави для придушення селянських повстань і бунтів, тобто усяких спроб порушення сформованого суспільного феодально-поміщицького ладу. Станова організація судів, особливі процесуальні пільги для дворянства характеризували процес у XVIII ст. Збереглося давнє право феодала судити своїх селян. Окремі крупні поміщики навіть створювали власні кодекси.

Одночасно посилення державою законодавчої регламентації процесуального права все жорсткіше обмежувало свавільну діяльність суду і оцінку ним обставин справи. Воля сторін і воля суду замінюється волею законодавця. Залишалися значною мірою нерозділеними кримінальний і цивільний процеси. Загальний хід процесу, назви документів і дій були у цілому однаковими і для кримінальних, і для цивільних справ.

Закон закріпив раніше не відому струнку систему судових органів. Для здійснення правосуддя створювалися спеціальні органи. Здійснено спробу відокремити суд від адміністрації. У 1719 р. в 9 містах створено колегіальні суди, а в інших – одноосібні. Після

Петра I судові справи вирішували губернатори і воєводи. У 1775 р. для дворян створено суд повіту і верхній земський суд, для міщан – городовий і губернський магістрати. Державні селяни отримали судові органи – нижню і верхню розправи. Поміщицьких селян судили поміщики або їх прикажчики (окрім вбивства, розбою і політичних злочинів). В губерніях створювали палати кримінального і цивільного суду як апеляційні і ревізійні інстанції для судів губерній. Тривалий час зберігалися нерозділеними стадії досудового слідства і удового розгляду справи. В останній чверті XVIII ст. слідство передали поліції.

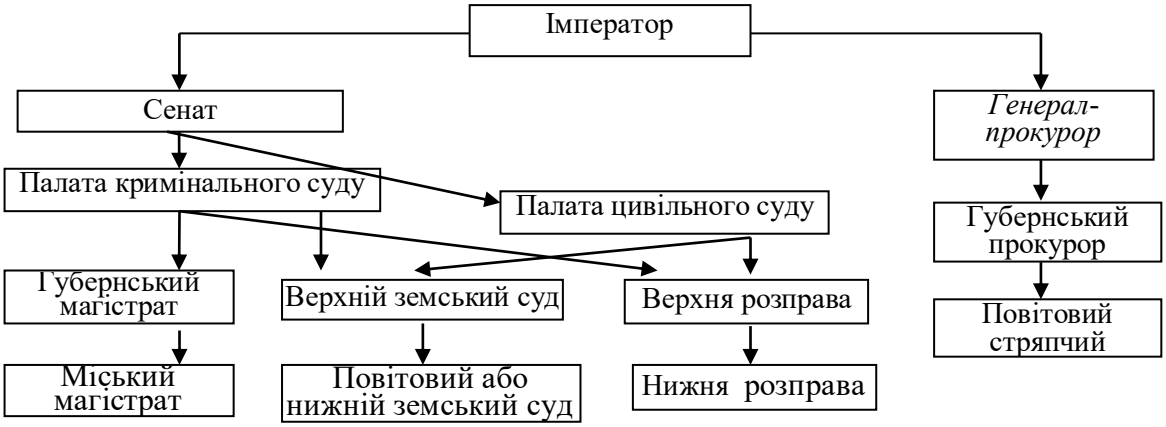

Схема 8.9. Судоустрій в Російській імперії останньої чверті XVIII ст.*

За час правління Петра I проведено військово-судову реформу. Існував такий порядок судочинства: людей служилих вищого і середнього чину (бояр, окольничих, московських і городових дворян) судили полкові командири (воєводи); дітей боярських, дворян – полкові судді; стрільців, гармашів і даточних людей – стрілецькі і сотенні голови; драгунів, рейтарів, солдатів – свої полковники.

У 1702 р. створено військові суди, структура і діяльність яких регламентувалися Військовим статутом 1716 р. Нижчою інстанцією Військового суду був полковий суд (полковий кригирехт), що включав голову – полковника, підполковника або майора і 6 ассесорів (2 капітани, 2 поручики і 2 прапорщики). Апеляційною інстанцією для полкових судів був генеральний кригирехт. Він же здійснював суд у найважливіших справах. Генеральному суду були підсудні всі державні злочини, злочини цілих частин військ, злочини, вчинені вищими чинами та злочини проти них. Суд не був постійним органом і призначався у кожній справі. Асесорів вибирав сам голова.

Поряд з генеральним і полковим судами для військового часу створювався "скорорешительный" суд, що ухвалював вирок на місці злочину (зазвичай – страту), який одразу виконували. Допитів, обговорень у справі не проводили. Військово-кримінальне законодавство Петра I передбачало страту у 122 випадках. Численні покарання характеризувалися жорстокістю.

Судовий устрій і судочинство, розроблені за Петра I, діяли аж до реформ другої половини XIX ст.

* * *

Історія російської державності XIV – XVIII ст. відзначилася формуванням централізованої монархічної держави і феодальної системи соціально-економічних відносин, які мали чимало спільних рис із середньовічними феодальними державами Європи.

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

Період XIV – першої третини XVI ст. став значною мірою визначальним для становлення Російської держави (Великого князівства Московського). У цей час закладено основні риси майбутньої централізованої монархії з усіма класичними атрибутами, притаманними цій формі державного правління. Відбулася докорінна зміна організації державної єдності: стосунки сюзеренітету-васалітету поступово замінювалися стосунками підданства, гарантованими монаршою владою. Формування централізованої держави супроводжувалося помітними зрушеннями у розвитку права. З'явилися якісно нові законодавчі акти, що закріплювали новий тип державної і суспільної організації. Найбільш помітною і значимою пам'яткою права того часу став Судебник 1497 року.

Наступний період – станово-представницька монархія (середина XVI – остання третина XVII ст.) – позначений переходом Московської (Російської) держави до царського правління, що стало символом подальшого посилення монархічної влади. Відбулися зміни у соціальній структурі суспільства. Насамперед це зміцнення служилого дворянства, яке поступово витісняє з державно-політичної верхівки стару феодальну аристократію. Спостерігалося подальше закріпачення селян. Незважаючи на зміцнення влади монарха-царя, він все ж не міг здійснювати державну владу без підтримки станів, засобом реалізації волі яких став Земський собор. Зменшувалася роль Боярської думи. Новій формі держави відповідали і нові місцеві органи – система губного і земського самоврядування.

Основними тенденціями у розвитку права стало подальше створення великих законодавчих збірників норм різних галузей права. Інститут землеволодіння характеризувався зближенням правового режиму вотчини і маєтків. Маєток як форма землеволодіння набув ознак земельної власності. Розширилася система злочинів і покарань. Панівні позиції посів розшуково-інквізиційний процес, що відзначався жорстокістю.

У другій половині XVII ст. станово-представницька монархія трансформувалася в абсолютну, що остаточно оформилася з проголошенням царя Петра I у 1721 р. імператором. З ліквідацією станово-представницьких органів та формуванням складної розгалуженої системи дворянсько-чиновницького управління влада монарха стала необмеженою. Нова форма державної організації відповідала новим тенденціям соціально-економічного розвитку країни. Держава увійшла у період пізнього феодалізму. Становий характер суспільно-політичної організації набув ознак замкнутості і консерватизму.

У період становлення абсолютизму відбувався активний розвиток права. Видано багато істотних законодавчих актів, проведено значну роботу з кодифікації законодавства, насамперед у галузях кримінального та військового права. Правова система імперії надовго закріпила панівний статус поміщицько-феодальної верхівки та служилого дворянства, панування вояччини, підневільне становище більшості населення країни – селянства, достатньо слабкий (порівняно з країнами Західної Європи) розвиток міського самоврядування, сприяла підкоренню і поглинанню в єдиний імперський механізм величезного конгломерату завойованих народів.

СЛОВНИК

Бояри (від старослов. бой – воїн, великий або від тюрк. бояр – багатий, знатний) – верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії. Термін спершу вживався лише стосовно багатих і знатних служилих людей. З часом він став позначати, крім служилої знаті, членів дружини (війська) і місцеву неслужилу знать. Консолідація боярства та зростання його економічної могутності у X – XIII ст.

супроводжувалися значним збагаченням. В Росії під час правління Івана IV підірвана політична роль боярства, а на початку XVIII ст. Петро I остаточно ліквідував цей суспільний інститут.

Волостелі – місцеві посадові особи у Великому князівстві Московському XIV – XVI ст., які здійснювали судову владу в межах кількох сіл. Крім загальних були особливі волостелі для рибацьких дворів, для "бобрових поселень". Вони були незалежні від намісників у межах свого округу.

Генерал-прокурор – чиновник у Російській імперії (з 1722 р.), який спостерігав за розглядом справ у Сенаті і був головним начальником сенатської канцелярії. Під його наглядом знаходилися також фіскали.

Обер-прокурор – чиновник в Російській імперії, помічник генерал-прокурора.

Опричнина – система внутрішньополітичних заходів уряду Івана IV Грозного, що здійснювалася у 1565–1572 рр. в Росії. Її завдання: сконцентрувати матеріальні, людські і військові ресурси для продовження тривалої Лівонської війни; перерозподіл землі на користь вірного цареві служилого стану; закріпачити селян; піднести авторитет царя. Країну розділено на дві частини – опричнину і земщину. З першої у другу було виселено значну частину князівсько-боярської знаті, маєтки якої конфісковано і передано дворянам-опричникам. Обмежено компетенцію Боярської думи. Супроводжувалася терором проти опозиційних бояр і дворянства. У 1572 р. опричнину скасовано. Частину конфіскованих земель повернено попереднім власникам.

Сенат – в Росії 1711 – 1917 рр. спершу вищий орган державного управління, підпорядкований імператору, а з початку XIX ст. – вищий судовий орган, що здійснював також контроль за діяльністю державних установ та уряду.

Синод (Святійший синод) – вищий орган церковного управління. Розпоряджався судами над особами релігійного культу, справами єретиків, шлюбно-розвідними справами і судом над монархами, архієрейськими кріпосними селянами.

Тіуни – помічники намісників і волостелів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Чому, на Вашу думку, процес централізації ("збирання руських земель") очолило саме Московське князівство ?
2. Які характерні риси феодалізму в Росії відповідали аналогічним тенденціям розвитку феодальних держав Західної Європи ?
3. Яке значення терміну Юр'єв день ?
4. Назвіть основні соціальні верстви міста у Великому князівстві Московському.
5. Яке значення приказів у державному механізмі Російської держави ?
6. Яке значення мав Судебник 1497 р. для розвитку російського права ? Відповідь обґрунтуйте.
7. Які повноваження мав Земський собор як станово-представницький орган влади у Московській державі ?
8. Що означає термін "губна ізба"?
9. Які причини переходу Росії до форми правління абсолютної монархії ?
10. Які джерела права Російської імперії Вам відомі ? Дайте їх коротку характеристику.

Доповніть речення:

– Дворяни володіли маєтками, наданими великим князем за … та … службу.
– На нижчій стадії соціальної ієрархії Московського князівства знаходилися … .
– За Судебником 1497 р. причинами розлучення могли бути насамперед … і … .
– Міщанський стан в Московській державі XVI ст. отримав назву … .
– Збройні сили Московського царства складалися з … полків і … ополчення.
– За Соборним уложенням 1649 р. кримінальній відповідальності не підлягали … і ... .
– У 1702 р. ліквідовано губні і земські хати, а їх функції передано … .

– Значний вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин мала … .
– Юридичне оформлення регулярної армії в Росії відбулося за Статутом 1716 р. і … Статутом 1720 р.
– Найвищий виконавчо-розпорядчий та судовий орган часів Петра І – … .

Творчі завдання

Складіть і заповніть таблицю: "Основні соціальні верстви на різних етапах формування Російської держави".

Складіть схему: "Система органів судочинства у Великому князівстві Московському".

Заповніть таблицю: "Визначальні тенденції суспільно-політичного і правового розвитку Російської держави на різних етапах її формування".

Етап	*Особливості розвитку соціальної структури*	*Зміни у державному механізмі*	*Ключові зміни у розвитку права*
Московське князівство			
Московське царство			
Російська імперія			

Розв'яжіть задачі

1. У селі Сологубово Нижньогородського повіту селянин Дмитро, обробляючи землю, переорав межу свого угіддя з сусідською землею, що належить Івану Попову. Яке покарання може понести селянин Дмитро, якщо Іван Попов поскаржиться на нього волостелю ? (За Судебником 1497 р.).
2. Чолобитник Іван, піддячий, маючи тривалу суперечку за землю з окольничим Федором, надумав поскаржитися на його ніби-то посадові зловживання і здирства з селян. Іван спершу поскаржився воєводі, а потім, коли той не дав відповіді, зважився "бити чолом" перед государем. Яке покарання може чекати Івана, якщо його неправдиві свідчення на окольничого Федора стануть явними ? (За Соборним уложенням 1649 р.).
3. Думний дяк Никифор і окольничий Павло вирішили обмінятися частинами своїх помість. Уклавши між собою таку домовленість, вони не зафіксували її у Помісному приказі. Через рік після укладення домовленості Павло помер. Никифор вирішив, що негоже надалі зволікати з реєстрацією обміну землею і звернувся за розпискою до приказу. Чи може Никифор отримати приказну розписку, обгрунтовуючи зволікання з чолобитною хворобою і смертю другої сторони угоди обміну – окольничого Павла ? (За Соборним уложенням 1649 р.).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Головна причина прийняття Судебника 1497 р.**: а) прагнення централізувати владу; б) остаточне закріпачення селянства; в) зміна державного устрою; г) відзначення правління Івана III.
2. **Назва "посадські люди" у XVII ст. закріпилася за**: а) селянами; б) міським населенням; в) боярами; г) дворянами.
3. **Хто такі у феодальній Росії служилі люди ?:** а) чиновники при царському дворі; б) дворяни, які володіли землею на помісному праві; в) церковні ієрархи; г) міське населення.
4. **Поняття „крамола" у феодальній Росії означало**: а) заколот; б) змову; в) антидержавне діяння; г) розбій.
5. **Для абсолютної монархії в Росії була характерна**: а) відсутність армії, наявність нерозгалуженого центрального апарату; б) наявність сильного, розгалуженого професійного бюрократичного апарату, сильної постійної армії, ліквідація всіх станово-представницьких органів; в) наявність станово-представницьких установ та постійної армії; г) наявність бюрократичного апарату, ліквідація армії.
6. **Хто у Великому князівстві Московському здійснював судові функції ?:** а) Великий князь; б) Боярська дума; в) прикази; г) всі вище названі.
7. **Хто призначав членів Сенату в Росії періоду абсолютизму?:** а) Боярська дума; б) народні збори; в) монарх; г) дворяни.

8. **Перший російський імператор**: а) Іван IV Грозний; б) Олексій Михайлович; в) Петро I; г) Катерина II.
9. **Прикази у феодальній Росії – це:** а) нормативно-правові акти царя; б) монопольні органи центрального управління; в) боярські договори; г) адміністративні документи.
10. **Правові акти Російської імперії, що визначали структуру, статус, компетенцію державних органів**: а) регламенти; б) статути; в) маніфести; г) грамоти.

Література

1. Аргучинцев Г.К. История государства и права славянских народов: курс лекций / Аргучинцев Г.К. – М.: ИВЦ Минфина, 2006. – 303 с.
2. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) / Бармак М.В.; [монографія]. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – [2-ге вид., перероб. і доповн.]; за заг. ред. проф. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
4. История отечественного государства и права. Ч. I: учебник / [под ред. проф. О.И. Чистякова]. – М.: Издательство БЕК, 1999. – 360 с.
5. История России: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до конца XVIII в. / [Сахаров А.Н., Морозова Л.Е., Рахматулин М.А. и др.; [под ред. А.Н. Сахарова]. – М.: ООО "Издательство АСТ"; ЗАО НПП "Ермак"; ООО "Издательство Астрель", 2003. – 943 с.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Каппелер А.; [пер. з нім.]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Косарев А.И. Всеобщая история государства и права / Косарев А.И. – М.: Юриспруденция, 2007. – 504 с.
8. Орлов В.А., Георгиев В.А., Георгиева Т.А., Сивохина Т.А. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / [Орлов В.А., Георгиев В.А., Георгиева Т.А., Сивохина Т.А.]. – М.: "Проспект", 1999. – 544 с.
9. Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России / Титов Ю.П. – М.: Проспект, 2008. – 464 с.
10. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Хоскинг Дж.; [пер. с англ. С.Н. Самуйлова]. – Смоленск: "Русич", 2000. – 512 с.
11. Хрестоматия по истории России: В 4 т. – Т. 2. В 2 кн. К.1. XVII – начало XVIII века / [сост. Бабич И.В., Захаров В.Н., Уколова И.Е.]. – М.: МИРОС – Междунар. отношения, 1995. – 280 с.
12. Хрестоматия по истории России / [сост. Орлов А., Георгиев Н., Сивохина Т.]. – М.: Проспект; Велби, 2006. – 592 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Судебник 1497 р.

(Витяги)

"Лета 7006-го месяца септемвира уложил князь великий Иван Васильевич всея Руси с детьми своими и с бояры в суде как судити бояром и околничим...

Статья 62. О межах. А кто сореть межу или грани ссечет из великого князя земли боярина и манастыря, или боярской и монастырской у великого князя земли, или боярской или монастырской у боярина или боярской у монастыря и кто межу сорал или грани ссек, ино того бити кнутием, да исцу взяти на нем рубль. А христиане промежу себя в одной волости или в селе кто у кого межу переорет или перекосит, ино волостелем или поселскому (управляющему дворцовыми селами. – Сост.) имати на том за боран (денежный штраф) по два алтына и за рану присудят, посмотря по человеку и по ране и по рассуждению. (...)

Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России / Титов Ю.П. – М.: Проспект, 2008. – 464 с.

Соборне уложення 1649 р.

(витяги)

В лето 7156 го(да), 20 июля, в 16 день, государь царь и великии князь Алексеи Михайлович, всея Русии самодержец, в двадесятое лето возраста своего, в третьее лето Богом хранимыя своея державы, советовал с отцем своим и богомольцом, святейшим Иосифом, патриархом Московским и всея Русии, и с митрополиты, и со архиепископы, и с епископом, и со всем освященным Собором, и говорил с своими государевыми бояры, и с околничими, и з думними людьми … указы и боярские приговоры на всякие государьственные и на земские дела собрать, и те государьские указы и боярские приговоры с старыми судебниками справити. (…)

ГЛАВА I

А В НЕЙ 9 СТАТЕЙ О БОГОХУЛНИКАХ И О ЦЕРКОВНЫХ МЯТЕЖНИКАХ

2. А будет какой бесчинник пришед в церковь Божию во время святыя Литургии, и каким ни буди обычаем, Божественныя Литургии совершити не даст, и его изымав и сыскав про него допряма, что он так учинит, казнити смертию безо всякия пощады.

4. А будет кто, пришед в церковь Божию, учнет бити кого ни буди, и убьет кого досмерти и того убойца по сыску самого казнити смертью же.

ГЛАВА II

О ГОСУДАРЬСКОЙ ЧЕСТИ, И КАК ЕГО ГОСУДАРЬСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ОБЕРЕГАТЬ

а в ней 22 статьи

1. Будет кто каким умышлением учнет мыслить на государьское здоровье злое дело, и про то его злое умышленье кто известит, и по тому извету про то его злое умышленье сыщетса допряма, что он на царское величество злое дело мыслил, и делать хотел, и такова

по сыску казнить смертию.

12. А будет кто на кого учнет извещати великое государево дело, а свидетелей на тот свой извет никого не поставит, и ни чим не уличит, и сыскать про такое государево великое дело будет нечим, и про такое великое дело указ учинить по разсмотрению, как государь укажет.

ГЛАВА IV

О ПОДПИЩИКЕХ, И КОТОРЫЕ ПЕЧАТИ ПОДДЕЛЫВАЮТ

1. Будет кто грамоту от государя напишет сам себе воровски или в подлинной государеве грамоте и в и(ы)ных в каких приказних писмах что переправит своим вымыслом, мимо государева указу и боярскаго приговору, или думных и приказных людей и подъяческия руки подпишет, или зделает у себя печать такову, какова государева печать, и такова за такия вины по сыску казни ти смертию.

ГЛАВА X

О СУДЕ

1. Суд государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Русии, судити бояром и околничим и думным людем и дияком, и всяким приказным людем, и судьям, и всякая росправа делати всем людем Московского государьства, от большаго и до меньшаго чину, вправду. Также и приезжих иноземцов, и всяких прибылых людей, которые в Московском государьстве будут, тем же судом судити и росправа делати по государеву указу вправду, а своим вымыслом в судных делех по дружбе и по недружбе ничего не прибавливати, ни убавливати, и ни в чем другу не дружити, а недругу не мъстити и никому ни в чем ни для чего не норовити, делати всякие государевы дела, не стыдяся лица сильных, и избавляти обидящаго от руки неправеднаго.

3. А будет которой судья исцу будет недруг, а ответчику друг или свой, и о том истец учнет бити челом государю до суда, что ему перед тем судьею искати не мощно, такъже будет и ответчик до суда же учнет бити челом, что исцу его судья друг или свой и отвечати ему перед тем судьею не мощно, и тех исца и ответчика тому судии, на кого будет такое челобитье, не судити, а судити их иному судии, кому государь укажет.

5. А будет который боярин или околничей, или думной человек, или дияк, или иной какой судья, исца или ответчика по посулом, или по дружбе, или по недружбе правого обвинит, а виноватого оправит, а сыщется про то допряма, и на тех судьях взяти исцов иск втрое, и отдати исцу, да и пошлины и пересуд и правой десяток възяти на государя на них же. Да за ту же вину у боярина, и у околничего, и у думного человека отняти честь. А будет который судья такую неправду учинит не из думных людей, и тем учинити торговая казнь, и въпередь им у дела не быти.

14. А будет которой челобитчик учнет на кого бити челом не делом и бояре и окольничие и дьяки и иные судии ему откажут, и он о том же деле учнет бити челом государю на боярина, или

на околничего, или на дьяка, или на подьячего что солжет, а сыщется про то допряма, что он солгал, и того челобитчика за бесчестие бояр, и окольничих, и за дьячье, и за воеводцкое, и за судейское, и за ложное челобитье бити кнутом, а за подьячего бесчестие бити батоги.

ГЛАВА XI
СУД О КРЕСТЬЯНЕХ

а в ней 34 статьи

1. Которые государевы дворцовых сел и черных волостей крестьяне и бобыли, выбежав из государевых дворцовых сел и ис черных волостей, живут за патриархом, или за митрополиты, и за архиепископы, и епископом, или за монастыри, или за бояры … те беглые крестьяне, или отцы их написаны за государем, и тех государевых беглых крестьян и бобылей сыскивая свозити в государевы дворцовые села и в черне волости, на старые их жеребьи по писцовым книгам з женами и з детьми и со всеми их крестьянскими животы без урочных лет.

3. А кому доведутся беглыя крестьяне и бобыли по суду и по сыску отдать, и тех крестьян отдавати з женами и з детми и со всеми их животы, и с хлебом стоячим и с молоченым.

ГЛАВА XVI
О ПОМЕСТНЫХ ЗЕМЛЯХ

а в ней 69 статей

6. А будет кто с кем поместьем поменяется, или кто кому вотчинную свою землю променяет на поместную землю, и теми своими меновными землями учнут владети по записям, а в Поместном приказе не росписався, и кто из них один умрет, а другой останется, и учнет тех меновных земель бити челом о росписке, и в таких меновных землях отказывати, и тех меновных земель за ними после умерших не росписывати.

15. А будет кто сворует, женится на четвертой жене, и приживет с нею детей, и после его той его четвертой жене и детям, которых детей приживет он с тою четвертою женою, поместья его и вотчин не давати.

30. А будет котораго дворянина, или сына боярского, или иноземца на государеве службе в полкех убьют воинские люди, и женам их ис поместей их давать на прожиток с окладов их со ста по дватцати четвертей, а дочерям их со ста по десяти четвертей.

31. А будет которой дворянин, или сын боярской, или иноземец на государеве же службе в полкех умрет, и женам их ис поместей их давать на прожиток с окладов их со ста по пятинатцати четвертей, а дочерям их со ста по семи четвертей с осминою.

ГЛАВА XXI
О РОЗБОЙНЫХ И О ТАТИНЫХ ДЕЛЕХ

а в ней 104 статьи

18. А которые розбойники говорят на себя в роспросе и с пыток, что они были на одном розбое, да на том же розбое учинили убивство, или пожгли дворы, или хлеб, и тех розбойников и за первой розбой казнити смертью.

40. А будет которые розбойники два, или три человеки с пыток учнут говорити на кого в розбое на причинных людей, и тех причинных людей по язычным полкам и без обыску пытати, и указ им чинити, до чего доведется.

ГЛАВА XXII
УКАЗ ЗА КАКИЕ ВИНЫ КОМУ ЧИНИТИ СМЕРТНАЯ КАЗНЬ, И ЗА КАКИЕ ВИНЫ СМЕРТИЮ НЕ КАЗНИТИ, А ЧИНИТИ НАКАЗАНИЕ

а в ней 26 статей

1. Будет которой сын или дочь учинит отцу своему или матери смертное убийство, и их за отеческое или за матерне убивство казнити смертию же безо всякия пощады.

2. А будет которой сын или дочь отцу своему или матери смертное убийство учинят с и(ы)ными с кем, а сыщется про то допряма, и по сыску тех, которые с ними такое дело учинят, казнити смертию же безо всякия пощады.

7. А будет кто убиет до смерти брата, или сестру сам, или по его велению, кто иной их убиет, а сыщется про то допряма, и их за то самих всех казнити смертию же.

Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года / М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 424 с.

Тема 9.

Держава і право країн Середньовічного Сходу

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Форма держави Арабський халіфат. Шаріат.**
2. **Держава і право середньовічного Китаю.**
3. **Держава і право середньовічної Японії.**

1. Форма держави Арабський халіфат. Шаріат

Зародження арабської державності пов'язане з Аравійським півостровом, основу населення якого віддавна складали невеликі племена кочівників-бедуїнів. В основі арабського суспільства був родоплемінний уклад. Єдиної держави не існувало: кожне плем'я, кожний крупний рід жили за власними законами, підкорялися своєму шейху. Рабовласництво було спочатку поширене лише у невеликих землеробських районах.

До VI ст. в арабських містах з представників заможних родів склався прошарок знаті. Процес феодалізації поширився на більшість областей півострова, насамперед землеробських.

Традиційне арабське суспільство не знало єдиної релігії. Кожне плем'я поклонялося своїм богам. У великих арабських містах жили прихильники іудаїзму та християнства. Незважаючи на переважання в арабів багатобожжя, існувало уявлення про верховне божество, якого називали Аллахом. Розклад родоплемінних стосунків призвів до занепаду старої релігійної ідеології.

Нове віровчення виникло в тих центрах Аравії, де феодальні стосунки набули більшого розвитку, насамперед в Ємені і місті Ясріб (Медіна). Цей рух набув популярності і в Мецці, де одним з його представників був купець Мухамед, який і став засновником нової релігії ісламу (іслам з арабської – покірність). Хоча проповідувана Мухамедом релігія не вносила суттєвих змін у сформований суспільний устрій арабів (підтримувалося багатоженство, рабовласництво, торгівля тощо), у Мецці вона зустріла опозицію знаті, через що Мухамед і його послідовники у 622 р. втекли до Ясріба (Медіни). З цього року ведеться мусульманське літочислення. У Медіні засновано мусульманську общину як релігійно-військову організацію, яка незабаром стала політичною силою і центром об'єднання Аравії в єдину державу. Іслам з його проповіддю братерства всіх мусульман, незалежно від племінної належності, та єдинобожжя був прийнятий насамперед простим народом.

Оскільки іслам визнавав рабство, приватну власність, то до нього швидко примкнули представники знаті. Представники родоплемінної і торгової знаті визнали Мухамеда пророком, главою Аравії та увійшли до вищої ієрархії мусульман. Так виникла держава Арабський халіфат.

Таблиця 9.1. Періоди історії Арабського халіфату

Назва періоду	*Хронологічні рамки*
Мекканський	622 – 661 рр.
Дамаський (династія Омейядів)	661 – 750 рр.
Багдадський (династія Аббасидів)	750 – 1258 рр.

Після смерті Мухамеда арабами правили *халіфи* – військові вожді, які обиралися всією общиною. Перші чотири халіфи були вихідцями з найближчого оточення пророка. За час їх правління араби розпочали завоювання нових територій. Халіф Омар поширив вплив ісламу практично на весь Близький Схід, завоювавши Сирію, Єгипет, Палестину. До VIII ст. араби підкорили всю Північну Африку, а у 711р. розпочали наступ на європейські землі, що завершився швидким завоюванням Піренейського півострова.

Внаслідок завоювань утворилася величезна феодальна держава. Однак подальша феодалізація, яку супроводжувало зростання влади крупних феодалів в їх володіннях, привела до поступового розпаду відносно централізованої держави. Намісники халіфів – *еміри* здобували незалежність від центральної влади і ставали фактично суверенними правителями. До середини X ст. завершився політичний розпад халіфату, ослабленого зростанням феодальної роздрібненості, визвольною боротьбою країн Передньої і Середньої Азії, повстаннями народних мас. Остаточно Багдадський халіфат завойований турками-сельджуками в середині XI ст.

У створеній шляхом завоювань державі співіснували родоплемінні, рабовласницькі і феодальні відносини. **Соціальна структура** Арабського халіфату відзначалася пануванням крупної феодальної знаті на чолі з халіфом. Особливе становище займали родичі халіфів, племінні вожді, чиновники високого рангу, вищі військові чини, вище духовенство, місцева знать. Особливістю арабського феодального ладу була відсутність чіткого станового поділу. Велика увага приділялася відмінностям між мусульманами (правовірними) і немусульманами (невірними-гяурами). Наприклад, іудеям і християнам заборонялося займати державні посади, брати шлюби з мусульманами. Іновірці не могли мати рабів-мусульман і носили особливий одяг. Невірні – це переважно підкорене населення, яке не прийняло іслам. Ті з них, хто не чинив спротиву завойовникам, були особисто вільними (зіммії). Вони ставали орендаторами своїх колишніх земель і мали обов'язок сплачувати подушний податок (джизя) і поземельний податок (хорадж).

Селянство було основним податним станом. Мусульмани сплачували десяту частину прибутків зі свого приватного земельного володіння (мулька) натурою і сорокову частину від прибутку з торгівлі, скотарства і ремесел (закят). Селяни, навернені в іслам, платили також хорадж. Селяни-немусульмани обов'язково сплачували хорадж і джизю, виконували дорожні, будівельні та інші повинності.

Найбільша частина земельного фонду в основних областях халіфату була державною власністю. Меншу частину земельного фонду складали приватновласницькі землі (*мульк*). Набула розвитку форма умовної феодальної земельної власності *ікта*, що надавалася в довічне або тимчасове утримання служилим людям. Земельні володіння релігійних установ були невідчужуваними і мали назву *вакф*. Землі халіфату, вакф та ікта звільнялися від податків.

В халіфаті відбувався інтенсивний розвиток феодального міста як центру товарного виробництва, хоча міста арабського халіфату, на відміну від європейських, не мали самоврядування. Серед городян були багаті купці, ремісники, дрібні торговці, поденники. Вільні ремісники об'єднувалися в цехи, які були підконтрольні адміністрації місцевих правителів. Великий вплив мали корпорації богословів і законників, об'єднаних навколо місцевих шкіл богослов'я і права медресе.

Раби у халіфаті використовувалися як челядь (домашні слуги, наложниці тощо), гвардійці і військові слуги. Основними джерелами рабства були військовий полон і купівля рабів за кордоном.

Державний механізм. Арабський халіфат – теократична феодальна монархія, очолювана халіфом, який мав титул наступника пророка, представника Аллаха на землі, тобто поєднував світську (емірат) і духовну владу (*імамат*). Влада халіфа була фактично східною деспотією та передавалася у спадок (спершу обирався). Халіфі мав право призначати свого наступника. На практиці необмежену, самодержавну владу мали лише окремі халіфи з династії Омейядів. З розпадом халіфату в IX ст. з'явилася наймана кінна гвардія тюркського походження (мамлюки), яка незабаром набула політичного впливу, зокрема, скидала одних халіфів і зводила на престол інших. Халіфи стали практично заручниками власної гвардії.

Структура державного механізму Халіфату Аббасидів мала багато спільного із державним механізмом завойованої Персії (Ірану). Перший міністр при халіфі (*візир*) керував відомствами (*диванами*): фінансів, війська, обліку земель, організації іригаційних робіт, внутрішніх справ тощо. Вся повнота влади була зосереджена при дворі халіфа. Численні чиновники здійснювали нагляд за іншими чиновниками халіфа, відали його фінансами, управляли поліцією, поштовою службою.

Територія держави була поділена на провінції, управління якими очолювали призначувані халіфом еміри, які володіли військами і чиновницьким апаратом. Провінції поділялися на області, якими управляли призначені емірами хакіми. Дрібні адміністративно-територіальні одиниці зазвичай управлялися на основі звичаїв.

Містом управляв градоначальник раіс. Міський суд очолював *каді*, який одночасно був місцевим верховним духівником. Якщо місто було резиденцією еміра чи хакіма, то воно управлялося безпосередньо ними.

За Аббасидів значно зросла військова могутність халіфату. Регулярне військо чисельністю близько 150 тис. воїнів формувалося не лише з місцевого населення, але й із найманців і варварських племен. У розпорядженні халіфа була його особиста гвардія, воїнів до якої готували з раннього дитинства.

Поліція формувалася з рабів і слідкувала за громадським порядком, проводила розшук і частково виконувала судові функції. За Аббасидів створено кримінальну поліцію шурта. Функції таємної поліції виконував один із диванів халіфа.

Мусульманське право (шаріат) тісно пов'язане з релігійними і моральними настановами пророка та священнослужителів (імамів), звичаями. На ранньому етапі історії Арабського халіфату і розвитку ісламу мусульманське богослов'я і правознавство тісно перепліталіся та сприяли формуванню феодальних відносин. Приблизно з середини X ст. правознавство почало відділятися від мусульманської теології, що виявилося в діяльності мусульмансько-правових шкіл медресе.

Таблиця 9.2. Джерела мусульманського права

Джерело права	*Структура і коротка характеристика*
Коран	Священна книга мусульман. Записи "одкровення Аллаха" для Мухамеда, що здійснювалися його послідовниками. Включає 144 глави (сури), що поділяються на аяти (вірші), всього 6219 аятів. Основну частину складають богословсько-міфологічні аяти. Правові приписи містяться приблизно у 500 аятах (переважно шлюбно-сімейне право та релігійні ритуали).
Сунна	Священне писання мусульман. Доповнення до Корану. Складається з хадисів

	– розповідей про рішення, вчинки і думки Мухамеда. Остаточна редакція здійснена у IX ст. Містить норми шлюбно-сімейного, спадкового, судово-процесуального права, правила про рабів тощо.
Іджма	"Згода, схвалення". Погоджені думки сподвижників Мухамеда і найавторитетніших знавців шаріату. Нині для судочинства виступає остаточним тлумаченням пам'яток права Корану і Сунни. Не пов'язана безпосередньо з діяльністю Мухамеда.
Фетва	Збірка судових рішень і вислови відомих мусульманських законників. Не пов'язана безпосередньо з діяльністю Мухамеда.
Кияс	Рішення судових справ за аналогією. Застосовувався у практичному судочинстві для швидкого вирішення справ та полягав у застосуванні норм Корану, Сунни та Іджми у випадках, які не були прямо прописані у текстах цих священних книг.
Урф і адат	Правові звичаї, що склалися як у самому арабському суспільстві (уруф), так і в народів, включених до складу халіфату (адат). Використовувалися у випадку прогалин в законодавстві.
Фірмани	Укази та розпорядження халіфів. Не мали суперечити шаріату та доповнювали його нормами державного права.
Кануни	Закони і постанови державної влади. Не мали суперечити шаріату і доповнювали його нормами державного права, регулювали адміністративно-правові відносини органів влади з населенням.

Правове регулювання власності

Під власністю шаріат розуміє право необмеженого розпорядження річчю і користування її плодами. Речі поділялися на такі, що могли знаходитися у власності мусульман, і ті, що були вилучені з цивільного обігу. До других відносилися: повітря, море, пустеля, мечеті тощо. Існувало поняття "нечистих речей" (наприклад, вино, свинина, книги, що суперечать канонам ісламу). Землі в основному поділялися на державні, приватні, покинуті, непридатні для обробітку.

Особливий статус мала свята земля хіджаз і частина Аравійського півострова, де жив Мухамед. Земля Мекки і околиць належала Аллаху і тут не мали права селитися невірні. На інших землях хіджазу невірні не мали права жити більше трьох днів на одному місці.

Завойовані землі ставали власністю держави. Меншу частку земельного фонду складали землі халіфів і членів їх сімей, близьких родичів і приватновласницькі землі.

При Омейядах панували недостатньо розвинені форми феодальної власності у вигляді державних, общинних і мулькових земель. Почала формуватися умовна феодальна власність на землю: земельні ділянки (катча) надавалися за службу військовим людям; великі території (хіма) передавалися арабським племенам (кочовим і землеробським). При Аббасидах з розвитком феодалізму набула широкого розповсюдження умовна форма земельних володінь – ікта, яка надавалася окремим феодалам за військову або державну службу. З часом феодали добилися права передачі ікти у спадок незалежно від несення служби, після чого ці володіння наблизилися за правовим статусом до мулькових земель.

У договори могли вступати особи, які були дієздатними. Недієздатними були неповнолітні, божевільні, банкрути, раби. Обмеженою дієздатністю володіли хворі (вони могли розпоряджатися третиною свого майна), невірні відносно окремих угод. Договір укладався у письмовій та усній формах. Недійсними вважалися договори, укладені через обман, помилково, з примусу, з аморальними цілями або з використанням "нечистих" і вилучених з обігу речей. В Корані закріплено принцип обов'язковості виконання договору.

Мусульманське право розрізняє такі види договорів: купівля-продаж, застава, позика, наймання, дарування, міна, постачання, поклажа, товариство, доручення тощо. Шаріат знав договори про заставу і поручительство як засіб забезпечення виконання зобов'язань. Неоплатного боржника не можна було обернути в рабство, але його могли примусити

відпрацювати борг. Широкого розповсюдження набув договір оренди землі, що визначав розміри і порядок стягування орендної плати на користь орендодавця. Значного розвитку набули договори спілки і товариства, що укладали з метою спільної торгової діяльності, для спільного будівництва і використання іригаційних споруд, спільної обробки землі і посіву тощо. Набули поширення специфічні односторонні зобов'язання – обітниці.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шаріат передбачає шлюбний договір, що нагадує своєрідну торгову угоду. Жінка не є договірною стороною, а виступає предметом договору. Фактично питання про заміжжя дочки вирішував батько, прагнучи при цьому отримати за дочку найбільший викуп. Шлюбний документ складався каді (суддею) і завірявся свідками-чоловіками. Головною перешкодою для укладення шлюбу була кровна спорідненість.

Мусульманське право визнає за чоловіком право мати чотирьох дружин. Також він може мати наложниць з рабинь. Дружина має право на окреме приміщення, майно, виділене чоловіком. Вона має обов'язок займатися домашнім господарством і вихованням дітей. Верховенство чоловіка над жінкою закріплювалося правом піддати дружину тілесним покаранням та свободою розлучення. Дружина могла вимагати розлучення лише через суд у випадках, коли чоловік не виконував своїх обов'язків та жорстоко поводився з нею. При розлученні чоловік повинен дати дружині частину майна. Передбачався спосіб розлучення за ініціативою дружини, коли вона за домовленістю з чоловіком давала йому певну винагороду.

Шаріат передбачив спадкування за законом і заповітом. Спадкоємці за законом поділялися на кілька категорій. Перша черга – низхідні (діти, онуки), друга – висхідні, третя – бічні родичі. Першість у спадкуванні надавалася особам чоловічої статі. Кожен із спадкоємців мав право на частку спадщини. Заповіт був обмеженим, оскільки спадкодавець міг заповідати лише третину майна. Заповіти допускалися як у письмовій, так і в усній формі. Не мали права спадкування майна мусульманина невірні, винні у позбавленні життя спадкодавця, розлучені і раби.

Злочини і покарання

Для мусульманського кримінального права характерними були архаїчність норм, тісний зв'язок з релігійно-моральними нормами ісламу, слабка розробленість системи злочинів і покарань. Відсутнє поняття складу злочину, не розроблені інститути рецидиву та співучасті. Наприклад, приховувачі і потуральники не вважалися за співучасників злочину. Відсутні пом'якшувальні і обтяжуючі обставини злочину. Зберігалася кровна помста. Під злочином розуміли здійснення забороненого і караного Аллахом діяння, бо за шаріатом усі вчинки і навіть думки людей визначені його волею.

Таблиця 9.3. Злочини у мусульманському праві (Арабський халіфат)

Категорія злочинів	*Види злочинів*	*Покарання*
Злочини, передбачені джерелами ісламу (хадд)	• віровідступництво • бунт • розбій • крадіжка • перелюб • вживання спиртного	• смертна кара • відсікання правої руки • побиття камінням • 40 ударів батогом
Насильницькі дії проти осіб (кісас)	• вбивство • тяжкі тілесні ушкодження	• кровна помста • викуп
Правопорушення, що не розглядалися як кримінально карані і не передбачалися джерелами шаріату	• шпигунство • чаклунство • несплата боргу • порушення зобов'язань • шахрайство	• страта • попередження • грошовий штраф • вигнання тощо

(тазір)	• лжесвідчення • бродяжництво • хуліганство	

Покарання за злочини першої і другої категорій мали суворо визначений характер. Усі покарання насамперед мали за мету залякування. Смертна кара здійснювалася через повішення, четвертування, утоплення, закопування живцем у землю. Значного поширення набули ганебні покарання – гоління бороди, позбавлення права носити чалму, ув'язнення, заслання.

Судочинство

Вищу судову владу мали халіфи, при дворі яких діяли колегії богословів-правознавців. Намісники доручали розгляд справ знавцям мусульманського права, які зрештою стали професійними суддями. Мусульманські судді (каді) призначалися халіфом і виступали від його імені. За династії Аббасидів з'явилася посада верховного судді, який за дорученням халіфа підбирав і призначав суддів, контролював їх діяльність. Ці функції вищий суддя здійснював спільно з колегією провідних богословів. До компетенції каді входив розгляд цивільних і кримінальних справ, частина з яких відносилася до прерогативи халіфа і намісників. Судові рішення, винесені каді, зазвичай були остаточними і не підлягали оскарженню. Окрім судових функцій каді спостерігали за виконання судових рішень, відали питанням опіки і піклування, здійснювали нагляд за вакфами, засвідчували заповіти, перевіряли законність землекористування.

Щодо процесу, то шаріат не знає принципових відмінностей в порядку розгляду кримінальних і цивільних справ. Певна категорія справ (про виконання угод, тілесні ушкодження, помилкове звинувачення в перелюбі) розглядалися лише за заявою особи, права якої порушені. Більшість справ могли стати предметом судового розгляду на вимогу будь-кого, у тому числі за ініціативою судді. Суддя одноосібно ухвалював рішення у справі протягом одного дня.

До середини VIII ст. хід судового розгляду проводився усно. Ухвалене рішення відразу ж виконувалося. Шаріат передбачав такі види доказів: зізнання; покази свідків; письмові документи; клятва; чутки; особисте переконання судді, сформоване на основі відомих лише йому фактів тощо. При отриманні показів свідків особлива увага приділялася показам чоловіків.

Процес переважно мав змагальний характер. При розгляді цивільних спорів суддя повинен був надати позовникам рівні права. Процес був публічним. Судові справи звичайно розглядалися в мечеті, де могли бути присутніми всі охочі. Прокурорів і адвокатів в Арабському халіфаті не було. Загалом процес відзначався простотою і нескладністю.

За правління династії Аббасидів запроваджено кримінальну поліцію (шурта). Її начальник вів розшук і розслідування справи про вбивство і сам застосовував передбачені законом покарання, поєднуючи поліцейські і судові функції.

2. Держава і право середньовічного Китаю

З часу розпаду у 220 р. Ханської імперії Китай кілька століть перебував у стані державно-територіальної роздрібненості. Перша спроба об'єднання Китаю пов'язана з династією Сун, засновник якої Ян Цзян у 589 р. підпорядкував собі Північний і Південний Китай. Об'єднання величезної країни зумовили необхідність припинення внутрішніх воєн і об'єднання дрібних царств в єдину імперію, якій загрожував могутній Тюркський каганат.

Необхідність організації крупної іригаційної системи, без якої не могло існувати землеробство, вимагала створення єдиної централізованої влади.

Важке становище закріпачених селян змушувало їх масово втікати від господарів, кидати наділи, йти під заступництво нових панів або на ще не оброблені землі. Присікти цю форму опору селян могла лише сильна влада.

У 610 р. на північному сході Китаю спалахнуло народне повстання. Нездатність уряду подолати рух селян лякала феодалів. У 618 р. в Китаї встановилося правління нової династії Тан, яка правила по 907 р. Борючись із могутніми феодалами, імператори намагалися розширити фонд державних земель і збільшити кількість селян, підданих держави. За наділ селяни сплачували встановлений податок зерном, ремісничими виробами і несли трудову повинність 20-22 дні на рік. Значна частина землі перейшла в руки чиновницької знаті.

У суспільстві склалася чітка ієрархія, у якій всі вважалися підданими імператора. Кожна з численних ієрархічних сходинок мала своє матеріальне забезпечення, правила поведінки, особливий одяг, прикраси і житло. Вищу групу панівного класу феодалів складала спадкова аристократія, яка поділялася на 9 рангів.

Значна частина селян в VII ст. належала до "доброго народу" (лянминь), обов'язком якого був обробіток землі й виконання повинностей. Окремі розбагатілі селянські сім'ї використовували працю "прийшлих" і рабів. Життя селян підпорядковувалося численним звичаєвим правилам, порушення яких передбачало суворе покарання. До "доброго народу" зараховували ремісників і купців, які також були обкладені податками і повинностями.

Найнижчу соціальну сходинку посідав "дешевий народ" (цяньминь) – утримувачі землі приватних осіб, податкові боржники, особисто залежні слуги і раби.

За формою державного правління середньовічний Китай – монархія, в якій верховна влада належала імператору. Номінально, володіючи необмеженими правами, він повинен був правити країною на основі традицій і законів, зберігаючи спадкоємність від великих предків. При імператорі діяла державна рада, куди входили родичі імператора і верховні сановники.

Безпосереднє управління країною перебувало в руках трьох палат, які включали відомства чинів, обрядів, фінансове, військове, покарань, робіт тощо. При імператорському палаці були спеціальні управління: палацової охорони, охорони майна імператора і скарбниці, прийому послів тощо. Особливе місце посідала палата інспекторів, що здійснювала контроль за державним апаратом в центрі і на місцях.

У другій половині VII ст. в Китаї розпочався тривалий процес феодальної роздрібненості, що призвело до занепаду центральної влади і посилення окремих феодальних володінь. Імперія Тан у 907 р. припинила існування.

У 960 р. відбулося нове об'єднання Китаю під владою династії Сун. На початку XIII ст. Північний Китай завоювали монголи. Імперія Сун, обмежена Південним Китаєм, проіснувала до 1279 р.

Монгольське завоювання було для Китаю так само важким, яким і для інших країн Азії та Європи. Монголи спустошували китайські поля і частково перетворювали їх на пасовища для своїх стад. Міста і села були розграбовані та розорені. На китайський народ накладені важкі побори. Одним з наслідків підкорення Китаю монголами стало розширення рабовласництва. Лише невелика частина селян збереглася як утримувачі державних земель. Більшість селян були особисто залежними або рабами.

У 1351 р. спалахнув широкий повстанський рух “червоних пов’язок”, в якому брали участь селянські загони, жителі міст, представники дрібних феодалів. Один з керівників селянської армії Чту Юань-чен (буддійський чернець) у 1368 р. проголошений імператором, що ознаменувало повалення монгольського ярма і встановлення влади нової династії Мін.

Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. в Китаї посилено іригаційні роботи. Проводилася політика звільнення рабів. Однак ніякої соціальної революції не відбулося, феодальний лад зберігався непорушно. Крупні землевласники і привілейоване чиновництво зберегли своє панівне становище.

За формою правління Мінська імперія була феодальною деспотією зі складним бюрократичним апаратом. Вся повнота влади перебувала в руках імператора.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. династія Мін зазнала занепаду. У 1628 р. в Китаї був сильний голод, багато провінцій охопили селянські повстання. Феодали змушені були звернутися до сусідніх маньчжурських правителів, які допомогли їм придушити повстання, встановивши натомість свою правлячу династію в Китаї. Державу очолив маньчжурський богдихан, який окрім світської влади привласнив собі функції верховного глави конфуціанської релігії. Йому також був підпорядкований складний бюрократичний апарат з державною радою, канцелярією і шістьма палатами (чинів, фінансів, ритуалів, покарань, громадських робіт і військових справ). Велику роль у внутрішній і зовнішній політиці держави відігравала армія. Імперія була розділена на провінції, об’єднані в 10 намісництв. Провінція поділялася на області, округи, повіти, волості. Нижчою адміністративною одиницею було об’єднання 10 дворів. Намісництва і провінції мали власні війська та фінансові відомства.

Маньчжурські феодали встановили в Китаї режим феодальної реакції, поєднаний з національним поневоленням. Династія Цин правила з 1644 р. до 1911 р.

Основним **джерелом права** Китаю був закон. Першим китайським кодексом ранньофеодального періоду став Кримінальний кодекс династії Тан, складений у 653 р. Кодекс династії Сун 963 р. практично повністю копіював кодекс Тан. Кримінальні закони іменувалися “люй”. Особливу групу законів складали адміністративні статуси “лін”, що встановлювали соціальні норми, а також регулювали діяльність адміністративних органів. Маючи силу закону, “лін” були розпорядженнями, що передбачали покарання за їх порушення. Окрему групу складали закони “ге” (правила), які видавали у формі збірників указів, що доповнювали кодекс.

У 1261 р. монголи розробили збірку, в основу якої були покладені норми китайського права. Наприкінці XIV ст. складено звід законів династії Мін. У 1646 р. створено уложення династії Цин, яке надалі зазнало чималих змін.

Правове регулювання власності

Виділялися три форми власності: приватна, державна і громадська. Особливим видом власності була власність буддійських і даоських общин.

Номінальним власником всієї землі вважався імператор. Чимало земель знаті і чиновників періодично (в ході міжусобних війн) конфісковувалися. Зберігалося крупне феодальне землеволодіння. Насамперед це так звані даровані за службу землі. Феодали використовували працю залежних селян. Частково земля здавалася в оренду на умовах сплати ренти і виконання робіт.

У період монгольського завоювання величезні угіддя отримали монгольські феодали, а також китайці та іноземці (тюрки, араби, європейці), які поступали на службу до великого хана. Незначна частина земель вважалася державною.

За правління династії Цин, коли Китай опинився під владою маньчжурських феодалів, значні земельні володіння роздано маньчжурській знаті, тобто родичам імператора, князям, вищим воєначальникам. Всі види казенних земель не обкладалися державними податками.

Китайське право надавало перевагу договору у письмовій формі. Особливо поширеними були такі види договорів: купівлі-продажу, позики, дарування, міни, зберігання, оренди землі, особистого найму.

Шлюбно-сімейні стосунки

Китайське суспільство було патріархальним. Шлюб укладався за рішенням старших представників двох сімей. На відміну від практики багатьох народів, в середньовічному Китаї шлюб не регулювався релігією. Це була угода двох сторін, визнана владою. Щодо шлюбного віку, то уявлення про нього змінювалися упродовж багатовікової історії Китаю. Наприклад, за законами династії Тан шлюбний вік для нареченої становив 13 років, для нареченого 15 років.

Якщо сім'я посватаної дівчини відмовлялася від шлюбу, то старші в ній каралися побиттям 60 палицями. Якщо сім'я нареченого, за якою признавалася ініціатива сватання, відмовлялася від шлюбу, це не вважалося за злочин. В Китаї заборонялося одружуватися однофамільцям і особам, між якими встановлено навіть віддалену спорідненість.

Право передбачало свободу розлучення за взаємною згодою. Розлучення схвалювалося законом, якщо виявлено порушення подружнього обов'язку. Чоловік мав сім законних підстав на розлучення: відсутність дітей, невірність дружини, ревнощі дружини, важке захворювання дружини та крадіжка, вчинена дружиною. Однак, якщо дружина не давала жодної підстави для розлучення, а чоловік все одно розлучався, то його карали півтора роками каторжних робіт. У сім'ї встановлювалося повновладдя батька. Він міг карати і навіть продавати своїх дітей. Діти, онуки не мали окремого майна, а їх спроби відділитися і вести самостійне господарство вважалися злочином.

Китайське право визнавало переважно спадкування за законом. Після смерті батька майно сім'ї вважалося рівно успадкованим всіма синами. Майно, дане сім'єю дружини, розподілу не підлягало. Вдова мала право на управління майном сім'ї після смерті чоловіка і на частку з нього на свої похорони. Заміжні дочки не мали права на спадщину, а незаміжні купували половинну частку братів. За цілковитої відсутності спадкоємців по чоловічій лінії спадкоємицею ставала незаміжня дочка померлого.

Злочини і покарання

Китайське право розрізняло навмисні злочини і злочини, здійснені помилково, без наміру, з недбалості чи необережності. Поширився принцип колективної відповідальності.

<table>
<tr><td colspan="2">Змова про заколот проти імператора</td><td>Бунт</td><td>Змова, зрада</td></tr>
<tr><td>Непокора</td><td colspan="3">Суперечність злочину природному порядку речей</td></tr>
<tr><td colspan="2">Вираження великої непокори</td><td colspan="2">Вираження непокори і неповаги сина до батьків</td></tr>
<tr><td colspan="2">Незгода, суперечність</td><td>Несправедливість, неправедність</td><td>Кровозмішання</td></tr>
</table>

Схема 9.1. Основні види злочинів за старокитайським середньовічним правом

Покарання мало на меті залякати потенційних злочинців та навіть перевиховувати злочинця. При застосуванні покарання враховувалися вік і фізичний стан особи злочинця. На

визначення міри покарання впливала соціальна приналежність обвинуваченого. Наприклад, особи високого соціального статусу не підлягали суду на загальних підставах за злочини, карані стратою.

Китайське право передбачало такі види покарання: смертна кара, тілесні покарання, каторжні роботи, тюремне ув'язнення, заслання, штрафи, конфіскація майна, рабство. За правління династій Суй і Тан встановлено п'ятичленну класифікацію покарань: побиття великою і малою бамбуковою палицею, заслання на визначений термін з виконанням каторжних робіт, пожиттєве заслання і смертна кара.

Судочинство

У Китаї не було чіткого розподілу між цивільним і кримінальним процесом, попереднім розслідуванням і судовим розглядом справи. Характерною особливістю процесу був обвинувальний донос про злочин, з якого часто розпочинався судовий процес. Іншою формою початку процесу була заява самого потерпілого.

Донощик був зобов'язаний вказати рік, місяць і місце скоєння злочину. Малолітні і старші не могли самі звертатися із заявою до властей. Існувало правило, що той, хто не донесе про змову проти держави або про намір вчинити заколот, підлягає страті. Аналогічно карався неправдивий донос із звинуваченням в змові проти імператора. Спільним правилом покарання за неправдивий донос було отримання винним покарання, рівного тому, яке отримала б особа, засуджена за його помилковий донос. Заборонялося доносити на батьків, діда і бабусю. Як виняток – вбивство батька. Раби, які донесли на господаря, за винятком звинувачення у заколоті або зраді, каралися стратою. Китайське право не визнавало анонімного доносу.

Доказами були зізнання, покази свідків, документи. Заарештовані у справі (за винятком хворих, інвалідів, вагітних жінок, дітей до 10 років і старших віком понад 80 років) під час слідства утримувалися у в'язниці.

За династії Сун запроваджено поділ чиновників на тих, хто вів слідство, і тих, хто розглядав справу та ухвалював вирок. Процес був письмовим. Великого значення в судочинстві набула колегія адвокатів (колегія радників по судових справах при канцлерові), куди поступали справи з Верховного суду. Всі найвищі органи були укомплектовані чиновниками-юристами. У важких випадках імператор обговорював справу зі своїми радниками, ученими. Право на амністію і помилування вважалося прерогативою імператора.

3. Держава і право середньовічної Японії

Початок формування ранньофеодальної держави в Японії припав на другу половину IV ст. Незабаром декілька племінних союзів були об'єднані під зверхністю племінного союзу Ямато. Однак в країні не припинялася міжусобна боротьба, що заважало формуванню міцної централізованої влади. З VI ст. правителі Японії почали іменуватися імператорами.

Феодалізація суспільства мала наслідком перетворення селянської общини на податну: селяни зобов'язані платити оброк зерном і продукцією ремесла; несли трудову повинність, беручи участь в будівельних, іригаційних та інших видах робіт. Відбувалася майнова і соціальна диференціація. Колишня общинна родова знать перетворювалася на феодалів, на полях яких працювали залежні селяни – збіднілі общинники (табе). Від рабів вони відрізнялися тим, що були власниками свого майна, їх не можна було продати або безкарно вбити. До категорії напіввільних потрапляла значна частина корейців і китайців, які були носіями вищої культури, зокрема вищої техніки землеробства. Їх частину складали

ремісники, які підпадали під владу місцевих племінних вождів. Проте головною виробничою силою країни залишалися вільні селяни-общинники.

У 645 р. внаслідок перевороту до влади в Японії прийшов рід-клан Тайка. Наступного року проголошено звільнення всіх табе від напіврабського стану з зрівнянням їх у правах із залежними від феодала селянами, що мало наслідком подальше утвердження феодального способу виробництва. Також проголошено скасування всіх приватних володінь, землі яких передано у державну власність. Населення перетворилося на утримувачів державних наділів. Селяни не могли покидати своїх наділів. Земельні володіння феодалів надавалися за службу (аналог бенефіція у Західній Європі).

Запроваджено централізований апарат державного управління у складі центральних (Верховної державної ради і підлеглих їй 8 відомств) та місцевих (намісників провінцій і начальників повітів) органів влади. Запроваджено загальну військову повинність.

Клас японських феодалів формувався з двох основних станів: напівзалежних від центральної влади князів дайме; дрібного дворянства, військово-феодального стану самураїв. До кінця XIII ст. сформувалися ленні відносини та ієрархічна система васальної залежності всередині класу феодалів.

У XII ст. в Японії в умовах боротьби феодалів за владу сформувалася нова форма державного правління – сьогунат, яка стала своєрідною формою феодальної військової диктатури. Влада в країні зосереджувалася в руках сьогуна (“великого полководця”). Соціальною базою влади сьогуна стало дрібнопомісне служиле дворянство (самураї), які були різною мірою залежними від сьогуна.

Таблиця 9.4. Сьогунати Японії

сьогунат Мінамото	1192 – 1333 рр.
сьогунат Асикага	1335 – 1573 рр.
сьогунат Токугава	1598 – 1867 рр.

Внаслідок міжусобної боротьби за владу перемогу отримало угруповання на чолі з кланом Мінамото, який у 1192 р. проголошений правителем держави (сьогуном). Центральний апарат сьогуна (бакуф) складався з головної адміністративної палати (відала законодавством), головної військової палати (відала військовим станом) і головної судової палати. Імператор виконував лише жрецькі функції. У XIII ст. сьогун привласнив право призначати імператора, визначати порядок престолонаслідування, призначати вищих придворних чиновників. У провінції призначалися військові губернатори, які стежили за виконанням повинностей на користь центрального уряду, командували місцевими військами, очолювали місцеву судову та поліцейську владу.

У цей час остаточно оформилися ленні стосунки: крупні феодали стали сеньйорами; дрібні – васалами, зобов’язаними нести військову службу. Ці дві групи класу феодалів склали привілейований стан.

Найбільшу частину населення складали селяни, які жили у феодальних маєтках. Кожен селянський двір мав земельну ділянку, покинути яку як і раніше він не міг. На користь власника землі селяни віддавали до 60% урожаю, а також служили в загонах своїх панів як піхотинці.

Ремісники і торговці об’єднувалися в особливі корпорації. На користь феодалів з ремісників стягували натуральну ренту у вигляді продукції їх ремесла.

У 1219 р. управління країною захоплене представниками дому Ходзе, які правили Японією по 1333 р. та іменувалися титулом сіккен (правитель).

На початку XVI ст. Японія розпалася на декілька феодальних князівств. Центральний уряд в особі сьогуна Асикага втратив реальну владу. Стара форма феодальної земельної власності (дрібне помісне землеволодіння) втрачала значення, поступаючись крупним феодальним латифундіям, що зумовило погіршення становища самураїв. Великі землеволодіння були у власності храмів та монастирів.

У 1598 р. влада в країні перейшла до Токугави, одного з відомих полководців. У 1603р. він після боротьби з суперниками прийняв титул сьогуна. Токугава провів важливі реформи, спрямовані на централізацію країни і зміцнення феодального ладу. Своєрідною конституцією феодальної Японії став Звід законів 1639 р., що поділяв населення країни на чотири стани: воїнів (бусі), землеробів-селян (номін), ремісників (сюкогеся) і торговців (сьонін). На чолі феодальної ієрархії стояли князі (дайме), які володіли крупними помісними володіннями, зберігали право суду та адміністративної влади над всіма своїми підданими. Сьогуни намагалися контролювати діяльність та обмежувати самостійність дайме. Токугава прагнув перетворити самурайство на військово-дворянський стан, ізольований від інших соціальних груп. Переважна частина самураїв була позбавлена ленів і переведена на платню натурою (рисовий пайок).

У найважчому становищі перебували селяни. Села були розділені на п'ятидворки. На чолі кожних п'яти дворів стояв найбільш самостійний селянин, в обов'язки якого входив нагляд за дотриманням встановлених урядових заборон. Селянам заборонялося носити шовковий і полотняний одяг, споживати рис. Навіть витрати на весілля і похорони не повинні були перевищувати певної суми. Селяни були прикріплені до землі, а у випадку втечі селянина інші члени п'ятидворки виплачували за нього всі податки і побори.

Детальній регламентації і обмеженням піддавалися також промисловість і торгівля. З'явилося мануфактурне виробництво. З проникненням зовнішніх впливів у Японії почав формуватися капіталістичний устрій. Однак посилення експлуатації селянства до середини XVIII ст. зумовило занепад виробництва і застій економічного розвитку.

За формою державного правління Японія була абсолютною монархією, в якій зберігався дуалізм верховної влади – номінального глави держави імператора, влада якого проголошувалася священною, та реального глави держави сьогуна, який перебрав на себе світські функції імператора. Влада мала військовий характер, що зумовлено наявністю постійних сепаратистських та соціальних рухів в державі.

При бакуфі створено розгалужений бюрократичний апарат. Запроваджено посади вищих урядових чиновників "родзю" (старійшин), які формували уряд сьогуна, управляли імператорським двором. Непостійною посадою був тимчасовий головний міністр "тайро". Чимало посад передавалися у спадок.

Сьогунат Токугави був поліцейською державою. Законом 1635 р. закріплено систему заручництва, при якій усі дайме проживали у будинку сьогуна в столиці Едо, а повертаючись у свої володіння, залишали в заручники своїх дружину і дітей. Система розшуку "мецке-сейдзі" здійснювала неофіційний поліцейський нагляд за чиновниками і населенням країни. Пересування територією країни регламентувалося системою перепусток. Запроваджено обмеження на в'їзд до країни іноземців, що були скасовані лише у 1853 р.

Найважливішим **джерелом права** ранньофеодальної Японії (VIII – X ст.) був Кодекс "Тайхо Еро ре" ("Зведення законів Тайхо"), в якому систематизовано законодавчі акти про

соціально-економічні і політичні реформи в країні. Основні галузі правового регулювання – цивільне, сімейне право, відносини земельної власності. У процесі формування ранньофеодальної централізованої держави Ямато норми звичаєвого права поступово замінювалися імператорськими указами і розпорядженнями.

З формуванням сьогунату укази імператорів поступилися місцем урядовим розпорядженням та інструкціям бакуну. Одним з таких правових джерел був "Кодекс років Кемму" (1334 – 1338 рр.). Важливим джерелом права став "Кодекс ста статей" 1742 р. Специфічним джерелом феодального права Японії був судовий прецедент.

Правове регулювання власності

Після "перевороту Тайка" у 645 р. монарх був оголошений верховним власником земель, які поділялася на три види: громадські (ліси, гори, пустки); державні; особисті або приватні. Селяни отримували від монарха земельні наділи на умовах сплати податків і виконання повинностей. Вони ставали державними кріпосними. Уряд заохочував обробку цілинних земель селянами.

Феодальна бюрократія також отримувала землі (посадові наділи). На їх користь йшла і частина ренти – податку з державних селян як винагорода за службу. За особливі заслуги на державній службі видавалися нагородні наділи.

Надалі починає розвиватися крупне землеволодіння князів (дайме), а також землеволодіння дрібного помісного дворянства (самураїв). В період розквіту японського феодалізму (XIII – XVI ст.) феодальна власність поєднувалася з розвиненим дрібноселянським господарством. Власниками землі за сьогунату Токугави були сьогун, феодали, храми і монастирі. Чвертю земель Японії володів дім Токугава.

Феодальне право Японії передбачало такі види договорів: купівлі-продажу, позики, оренди, дарування, міни, зберігання тощо. За договором позики як кредитор могли виступати і держава, і приватні особи, а боржником могла бути лише приватна особа. Закон визнавав відсотки, загальна сума яких не могла перевищувати суми боргу. Японське право передбачало заставу і поручительство. Кредитор не міг свавільно розпоряджатися заставою, яку він міг реалізувати лише з дозволу влади. Боржникові надавалося право відпрацювати борг особистою працею, що виключала боргове рабство.

Шлюбно-сімейні стосунки

У Японії панувала велика патріархальна сім'я, глава якої користувався величезною владою відносно інших членів родової общини. Він вважався розпорядником родинного майна. Особливе становище як потенційний глава великої сім'ї займав старший син. Існував інститут усиновлення кандидатів на роль первістка за відсутності рідних синів.

Питання про укладення шлюбу вирішувалося головами сімей, згоди наречених не вимагалося. Шлюбний вік становив 15 років для нареченого і 13 для нареченої. Сім'я нареченої могла відмовитися від заручин, якщо наречений скоїв злочин, виїхав за кордон більше, ніж на рік або у випадку неукладення шлюбу протягом трьох місяців після заручин. Дошлюбний зв'язок нареченої (навіть з нареченим) становив перешкоду для шлюбу.

Дружина була власницею приданого. Передбачалася можливість розлучення, підставами для якого з боку чоловіка були відсутність чоловічого потомства, розпуста дружини та її непослух свекру або свекрусі, балакучість, схильність до крадіжки, ревнощі, хвороба дружини, а для жінки – безвісна відсутність чоловіка, його перелюб, дошлюбне співжиття нареченої, важка образа чоловіком батьків дружини. За умови розлучення посаг

повертався дружині. Вона мала право проживати в будинку колишнього чоловіка. Позашлюбні діти могли входити до складу сім'ї батька, якщо вони були ним визнані.

Основним видом спадкування стало спадкування за законом. Усі члени сім'ї отримували відповідну частку майна: старший син – 2 частки; доньки – половину частки тощо. Вдова підлягала опіці з боку сім'ї чоловіка.

Злочини і покарання

Найважчими вважалися злочини проти правителя (імператора, сьогуна), нешанобливе ставлення до нього. За державні злочини передбачалася страта з конфіскацією майна, згодом – заслання. До відповідальності часто притягали родичів злочинця як співучасників.

З-поміж злочинів проти особи особлива увага приділялася вбивству, за яке передбачалася страта через відрубування голови. У феодальному праві Японії розрізнялося умисне і необережне вбивство, вбивство у сварці, здійснене за допомогою найманого вбивці, шляхом отруєння. Передбачено можливість вбивства через необхідну оборону як пом'якшувальну обставину. До найважчих злочинів зараховували вбивство батьків, родичів. За намір вбити дружину винний засуджувався до заслання. Тривалий час зберігалася кровна помста, але її виконання без дозволу влади розглядалося як навмисне вбивство. За вчинення тілесних ушкоджень карали каторжними роботами, засланням, тілесними покараннями.

До злочинів проти власності японське право відносило крадіжку, розбій, грабіж, шахрайство, здирництво. Покарання за них: каторжні роботи, заслання, побиття палицями. Закон передбачав відповідальність місцевої адміністрації за здійснення вбивств і крадіжок на підвідомчій території.

У періоди розвиненого і пізнього феодалізму основною метою покарання стало залякування. У системі покарань першість отримала страта в її найбільш болісних видах (розп'яття, зварювання в казані, спалювання, розпилювання).

Японське право закріплювало соціальну нерівність в системі покарань. "Зведення законів Тайхо" передбачало шість груп привілейованих: родичі монарха, його старі друзі, мудреці, великі таланти, особи, що мають особливі заслуги і придворна знать. Відносно них покарання звичайно передбачало лише звільнення з посади, позбавлення чину, нагород і пільг, накладення штрафу. Закон надавав можливість відкупитися від покарання. Ця ж пам'ятка права передбачала пом'якшення покарання для перестарілих і малолітніх злочинців. Наприклад, якщо хто-небудь у віці старше 70 років або неповнолітній молодший 16 років скоїв злочин, що передбачав заслання, то він підлягав лише штрафу.

Закон передбачав пом'якшення покарання у випадках явки з повинною, а також коли співучасник був підлеглою особою у випадку вчинення посадових злочинів.

Судочинство

Вже у ранніх джерелах права Японії закріплювалися елементи розшукового процесу. Осудність визначалася як за місцем скоєння злочину, так і за його важливістю.

Схема 9.2. Рівні судової юрисдикції ранньофеодальної Японії

Кримінальні справи порушувалися за ініціативою держави і за заявою приватних осіб. Велике розповсюдження, як і в Китаї, мали таємні доноси (не анонімні). Донощик карався за наклеп. На стадії слідства як докази до уваги бралися манера говорити, слухати, колір обличчя, дихання, вираз очей підозрюваного. За умови недостатньої кількості доказів обвинуваченого у важких злочинах могли піддавати тортурам. Під час слідства обвинувачений і його спільники утримувалися у в'язниці (окрім вищих чиновників). Ув'язнених забезпечували одягом, їжею, ліками.

Вирок виконувався в день його оголошення. Страта, як правило, здійснювалася публічно на міському ринку. Чиновників 7-го і вищих рангів та жінок публічно не страчували. Чиновникам 5-го і вище рангів дозволялося покінчити життя самогубством (харакірі). Для особливо привілейованих закон допускав оскарження вироку. У цих випадках справа повторно розглядалася на розширеному засіданні Державної ради за участю імператорських радників і міністра юстиції, після чого письмовий висновок ради надходив монархові, який ухвалював остаточне рішення.

* * *

Розвиток феодальних відносин у країнах Сходу порівняно з аналогічними процесами в Західній Європі мав свої особливості. Насамперед – це традиційність давньосхідних суспільств, що значно уповільнила розвиток феодальних відносин, держави і права у зазначених країнах. Феодалізм тут співіснував з рабовласництвом, яке, втім, не мало вирішальної ролі у господарському житті. З огляду на ці та інші ознаки звертає на себе увагу велика умовність і формальність визначення розглянутого періоду розвитку держави і права країн Сходу як Середньовіччя.

Разом з тим між соціально-економічними та політичними моделями розвитку феодалізму країн Сходу і Західної Європи було ряд схожих ознак: чергування періодів державної децентралізації та подальшої централізації абсолютної монархічної влади; форми поземельної залежності селян та феодального землеволодіння крупних землевласників; ієрархізація всередині класу феодалів та її прив'язка до системи адміністративно-територіального управління; розвиток стану служилої знаті; розвиток міських центрів ремесел і торгівлі (у Західній Європі міста досягли значно більших успіхів у політико-правовому розвиту). Однак, жодна з цих країн не досягла середньовічного європейського рівня розвитку пізнього феодалізму з впровадженням нових форм виробничих і товарно-грошових відносин ранньокапіталістичного типу. Серед розглянутих прикладів найближчою до західноєвропейських зразків розвитку феодального суспільства, держави і права була модель середньовічної Японії.

У країнах феодального Сходу утвердилася специфічна "азійська" соціально-економічна і суспільно-політична структура з традиційними формами земельної власності та експлуатації селян, зміцненням централізованої держави імперського типу, яка не була однорідною і мала регіональні особливості. Уповільнений розвиток цих суспільств зумовлений їх стійкою багатоукладністю, тривалим співіснуванням патріархально-родових, кланових, рабовласницьких, напівфеодальних відносин. Значний вплив на історичний розвиток країн Сходу мало значне поширення державної власності на землю, що поєднувалася із землеволодінням общинників-селян та зростанням приватновласницької власності феодального типу. Якщо в середньовічній Західній Європі клас приватних землевласників опирався на феодальну державу, що об'єктивно виражала його волю, то в

країнах Сходу панівний клас – це насамперед сама держава в особі численної розгалуженої привілейованої владної чиновницько-бюрократичної верстви.

Поширеною формою східної феодальної держави стала спадкова монархія за відсутності інституційних форм обмеження влади правителя. Ці державні форми не були ідентичні. Різними були рівень централізації, застосування військово-деспотичних засобів і методів здійснення державної влади.

Головними спільними рисами права середньовічних держав Сходу були консерватизм, стабільність, традиційність норм права, їх тісне переплетення з нормами моралі, утвердження соціальної і статевої нерівності, сильна казуїстичність. Складалася нормативна основа традиційного права, яка часто ґрунтувалася на релігійних нормах (Арабський халіфат, Японія, меншою мірою – Китай).

СЛОВНИК

Вакф –нерухома власність (насамперед, земля) у мусульманських країнах, що передається як подарунок або за заповітом релігійній чи благодійній установі; не оподатковується і не відчужується.

Візир – головний радник і вища посадова особа при халіфі.

Диван – центральні органи державного управління в Арабському халіфаті. Термін вживався також стосовно інших урядових установ (наприклад, до державної ради на чолі з візирем).

Емір – намісник халіфа на завойованих територіях, здійснював управління ними.

Ікта – умовне дарування земельного наділу в країнах Близького і Середнього Сходу в Середні віки. Підлягала оподаткуванню. Могла продаватися.

Імам (з арабської – "той, що керує молитвою") – особа, яка стоїть на чолі ісламського політичного та релігійного угруповання. У шиїтів – нащадок пророка, світський і духовний лідер; у суннітів – виборний релігійний предстоятель.

Каді – суддя в мусульманських країнах, який здійснює судочинство за мусульманським правом. У Середньовіччі також виконував функції нотаріуса, призначав опікунів сиротам, слідкував за виконанням вироку та рішень у кримінальних і цивільних справах. Його рішення оскарженню не підлягало. Часто рішення каді ставали джерелом права.

Мульк – приватні земельні володіння мусульман на неаравійських землях.

Халіф – глава арабської ісламської держави, який одночасно був релігійним лідером общини, оскільки визнавався представником пророка на землі. Уособлював вищу світську (емірат) і духовну (імамат) владу.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Яке значення ісламу у формуванні арабської державності? Відповідь обгрунтуйте.
2. Визначте особливості розвитку феодалізму в Арабському халіфаті.
3. Які форми земельної власності в Арабському халіфаті Вам відомі ?
4. Що таке іджма у системі мусульманського права ?
5. Яке правове становище жінки за мусульманським правом ?
6. Які види доказів у судовому процесі передбачав шаріат ?
7. У чому полягала сутність інституту обвинувального доносу в середньовічному Китаї ?
8. Які із видів злочинів за старокитайським середньовічним правом засвідчують традиційність китайського середньовічного суспільства ?
9. Визначте особливості форми державного правління сьогунату в середньовічній Японії.
10. Які джерела права феодальної Японії вам відомі ?

Доповніть речення:

– Після смерті Мухамеда арабами правили … , які обиралися всією общиною.

– Приватновласницькі землі в Арабському халіфаті – … .
– Збірка судових рішень і вислови відомих мусульманських законників – … .
– Головною перешкодою для укладення шлюбу за шаріатом була … .
– Основним джерелом права Китаю був … .
– У Китаї виділяли три форми власності: …, державна і … .
– У XII ст. в Японії в умовах боротьби феодалів за владу сформувалася нова форма державного правління … .
– Дрібнопомісні феодали в Японії – … .
– На чолі феодальної ієрархії середньовічної Японії стояли князі … .
– Головна риса феодальних східних суспільств – … .

Творчі завдання

Складіть схему державного механізму Арабського халіфату.
Складіть схему державного механізму сьогунату в Японії.
Заповніть схему: “Джерела мусульманського права”.

Розв’яжіть задачі

1. У чоловіка було три доньки. Після його смерті виникло питання про розподіл спадщини. На яку частину спадщини можуть розраховувати доньки померлого за нормами шаріату? (За Кораном).
2. Яке покарання чекає на чоловіка і жінку, яких викрили у перелюбі ? (За Кораном).
3. Чи має право жінка після розлучення з чоловіком залишатися у його будинку? (За Кораном).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. Шаріат – це: а) назва мусульманського права; б) священна книга ісламу; в) джерело мусульманського права; г) центральний орган правління.
2. Книга, що складається з оповідань про судження та вчинки Мухамеда: а) Коран; б) Сунна; в) Іджма; г) Фетва.
3. Центральні органи влади в Арабському халіфаті: а) візир, халіф, емір; б) диван військових справ, внутрішніх справ, військової служби; в) диван сімейних справ, військових справ, внутрішніх справ; г) імам, каді, шейх.
4. Землі в Арабському халіфаті, передані мечетям, медресе та іншим організаціям на релігійні і доброчинні цілі: а) вакф; б) хіджаз; в) зімма; г) харадж.
5. Центральні органи державного управління Арабського халіфату: а) канцелярії еміра; б) дивани; в) колегії шейхів; г) міністеріали.
6. Перша імператорська династія середньовічного Китаю: а) Сун; б) Тан; в) Мін; г) Цин.
7. Кримінальні закони ранньофеодального Китаю мали назву: а) люй; б) лін; в) лун; г) ге.
8. Титул “сьогун” буквально означає: а) великий правитель; б) великий полководець; в) великий будівничий; г) великий кормчий.
9. На чолі феодальної ієрархії в Японії перебували: а) дайме; б) самураї; в) табе; г) бусі.
10. Вища судова інстанція ранньофеодальної Японії: а) Державна рада; б) імператор; в) міністр юстиції; г) дайме.

Література

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.

3. Эпоха Возрождения: Европа, Азия, Африка. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 672 с.
4. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов / [под ред. проф. Чибиряева]. – М.: Былина, 2002. – 472 с.
5. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 1 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 448 с.
6. История Средних веков: Европа и Азия / [авт. Бадак Н.В., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Минск: Харвест, 2000. – 656 с.
7. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
8. Порьяз А. Мировая культура: Средневековье / Порьяз А. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 479 с.
9. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
10. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія / Рубель В.А. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.
11. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність / Рубель В.А. – К.: "Аквілон-Прес", 1997. – 256 с.
12. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
13. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том І: навч. посіб. [для юрид. вищ. навч. закладів і фак.]: у 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.
14. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А.Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Коран

(витяги)

1

ОТКРЫВАЮЩАЯ КНИГУ

(1). Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(2). Хвала – Аллаху, Господу миров,

2(3). милостивому, милосердному,

3(4). царю в день суда! (…)

2

КОРОВА

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(1). Алм. (2). Эта книга – нет сомнения в том – руководство для богобоязненных,

2(3). тех, которые веруют в тайное и выстаивают молитву и из того, чем Мы их наделили, расходуют,

3(4). и тех, которые веруют в то, что ниспослано тебе и что ниспослано до тебя, и в последней жизни они убеждены.

4(5). Они на прямом пути от их Господа, и они – достигшие успеха.

5(6). Поистине, те, которые не уверовали, - все равно им, увещевал ты их или не увещевал, - они не веруют. (…)

3

СЕМЕЙСТВО ИМРАНА

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(1). Алм. (2). Аллах – нет божества, кроме Него, - живой, сущий!

2(3). Ниспослал Он тебе в истине, подтверждая истинность того, что ниспослано до него. И ниспослал Он Тору и Евангелие

(4). раньше в руководство для людей и ниспослал Различение.

3. Поистине, те, которые не веруют в знамения Аллаха, - для них сильное наказание. Поистине, Аллах велик, обладатель мщения!

4(5). Поистине, от Аллаха не скрыто ничто на земле и на небе.

(6). Он – тот, кто придает вам форму в утробах как пожелает. Нет божества, кроме Него, великого, мудрого! (…)

85(91). Поистине, те, которые не уверовали и умерли, будучи неверными, - не будет принята ни от кого из них даже земля, полная золотом, даже если бы он захотел выкупить себя этим. Для них – мучительное наказание, и нет им помощников ! (…)

4

ЖЕНЩИНЫ

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

2(2). И давайте сиротам их имущество и не заменяйте дурным хорошего. И не ешьте их имущество в дополнение к вашему, - ведь это – великий грех!

3(3). А если вы боитесь, что не будете справедливы с сиротами, то женитесь на тех, что приятны вам, женщинах – и двух, и трех, и четырех. А если боитесь, что не будете справедливы, то – на одной или на тех, которыми овладели ваши десницы. Это – ближе, чтобы не уклониться. (…)

12(11). Завещает вам Аллах относительно ваших детей: сыну – долю, подобную доле двух дочерей. А если они (дети) – женщины, числом больше двух, то им – две трети того, что он оставил, а если одна, то ей – половина. А родителям его, каждому из двух – одна шестая того, что он оставил, если у него есть ребенок. А если у него нет ребенка и ему наследуют его родители, то матери – одна треть. А если есть у него братья, то матери – одна шестая после завещанного, которой он завещает, или долга. Родители ваши или ваши сыновья – вы не знаете, кто из них ближже вам по пользе, как установлено Аллахом. Поистине, Аллах знающ, мудр! (…)

38(34). Мужья стоят над женами за то, что Аллах дал одним преимущество перед другими, и за то, что они расходуют из своего имущества. И порядочные женщины – благоговейны, сохраняют тайное в том, что хранит Аллах. А тех, непокорности которых вы боитесь, увещайте и покидайте их на ложах и ударяйте их. И если они повинятся вам, то не ищите пути против них, - поистине, Аллах возвышен, велик!

9

ПОКАЯНИЕ

5(5). А когда кончатся месяцы запретные, то избивайте многобожников, где их найдете, захватывайте их, осаждайте, устраивайте засаду против них во всяком скрытом месте! Если они обратились и выполняли молитву и давали очищение, то освободите им дорогу: ведь Аллах – прощающий, милосердный!

6(6). А если кто-нибудь из многобожников просил у тебя убежища, то приюти его, пока он не услышит слова Аллаха. Потом доставь его в безопасное для него место. Это – потому, что они – люди, которые не знают. (…)

12(12). А если они нарушили свои клятвы после договора и поносили вашу религию, то сражайтесь с имамами неверия, - ведь нет клятв для них, - может быть, они удержатся!

24

СВЕТ

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(1). Сура – Мы низвели ее, и поставили законом, и низвели в ней знамения ясные, - может быть, вы опомнитесь!

2(2). Прелюбодея и прелюбодейку – побивайте каждого из них сотней ударов. Пусть не овладевает вами жалость к ним в религии Аллаха, если вы веруете в Аллаха и в последний день. И пусть присутствует при их наказании группа верующих.

3(3). Прелюбодей женится только на прелюбодейке или многобожнице, а прелюбодейка – на ней женится только прелюбодей или многобожник. И запрещено это для верующих.

6(6). А те, которые бросают обвинения в своих жен и у них нет свидетелей, кроме самих себя, то свидетельство каждого из них – четыре свидетельства Аллахом, что он правдив,

7(7). а пятое, - что проклятие Аллаха на нем, если он лжец.

8(8). И отклоняется от нее наказание, если она засвидетельствует четырьмя свидетельствует Аллахом, что он лжец,

9(9). а пятым, - что гнев Аллаха на ней, если он правдив. (…)

45

КОЛЕНОПРЕКЛОНЕННАЯ

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

6(7). Горе всякому лжецу, грешнику!

7(8). Он слушает знамения Аллаха, читаемые ему, а потом упорствует, возносясь, точно не слыхал их. Обрадуй же его вестью о мучительном наказании!

65

РАЗВОД

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(1). О пророк, когда вы даете развод женам, то разводитесь с ними в установленный для них срок, и отсчитывайте срок, и бойтесь Аллаха, Господа вашего! Не удаляйте их из помещений, и пусть они не выходят, разве только совершат явную мерзость. (…)

2(2). А когда они дойдут до своего предела, то удерживайте их с достоинством или разлучайтесь с ними с достоинством. И возьмите свидетельство двух справедливых среди вас и установите свидетельство пред Аллахом. (…)

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / [составитель В.А. Томсинов]. – М.: Зерцало, 2004. – 550 с.

Тема 10.

Держава і право Англії у XVII – XIX ст.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Становлення держави і права буржуазного (капіталістичного) типу.**
2. **Причини, передумови, особливості та етапи англійської революції.**
3. **Законодавство англійської революції. Зміни системи права.**
4. **Становлення і розвиток конституційної (дуалістичної) монархії в Англії у XVII – XIX ст.**
5. **Зміни в праві Англії у XVIII – XIX ст.**

1. Становлення держави і права буржуазного (капіталістичного) типу

Період XVI – XVIII ст. в країнах Західної Європи характеризувався утвердженням нового типу суспільно-економічної системи – капіталістичних відносин, якому відповідав новий тип держави і правової системи – буржуазний. Головними ознаками буржуазної держави стало утвердження і впровадження у практику концепцій "правової держави" як держави рівноправних громадян і верховенства права, "громадянського суспільства", яким відповідає прогресивний демократичний політичний режим. Докорінні перетворення відбулися під впливом взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільста.

Первинно термін "буржуазія" вживався для позначення вільних городян середньовічного французького міста, згодом – представників середнього класу у Франції та інших європейських країнах. З розвитком міст і торговельної активності у Західній Європі наприкінці епохи Середньовіччя до буржуазії належали купці, банкіри та інші заможні підприємці. Їх особливі інтереси (недоторканість і безпека власності, свобода та ін.) зробили цю суспільну верству ворогом феодальної аристократії та союзником нових національних монархів. Досить швидко буржуазія повернулася проти абсолютизму як пережитку феодалізму і стала на захист парламентських інституцій, що дали їй політичну владу. Власне прагнення здобути політичну владу як гарантію своїх економічних інтересів і стабільності стало головним мотивом участі буржуазії у революціях в Нідерландах (1566 – 1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.), які в історіографії прийнято називати класичними буржуазними революціями.

Сам термін "буржуазний" сьогодні викликає в науці неоднозначне сприйняття, адже за радянських часів під впливом марксизму-ленінізму це слово було максимально вульгаризоване. Власне через такі якості представників буржуазії, як орієнтованість на прибуток і примноження власності, ощадливість, соціальну активність, мобільність вони часто ставали об'єктами насмішок як старої феодальної землевласницької аристократії, так і зневажливого ставлення представників

робітничого руху та відповідно провідників соціалістичного політичного руху. Один з ідеологів соціалізму німецький філософ та економіст К. Маркс назвав буржуазію панівним класом капіталістичного суспільства, яке існує за рахунок експлуатації найманої праці пролетаріату. Саме тому привертає увагу означення окремими сучасними українськими вченими цієї верстви суспільства Нового часу та відповідного їй типу суспільної діяльності як "підприємці" і "підприємництво", що, на наш погляд, більше розкриває її філософію життя та зміст суспільної діяльності[1].

Поступовому утвердженню нового типу суспільно-економічних відносин відповідало становлення нового типу соціальної організації, яким стало громадянське суспільство. Ідея громадянського суспільства своїм корінням сягає часів Стародавніх Греції і Риму. З часом усталилося розуміння громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Головним суб'єктом такого суспільства є людина. У ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне життя, максимально доцільно децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі консенсусу.

Поняття "громадянське суспільство" по різному тлумачиться в суспільних науках. Впровадження в суспільно-політичну практику цього терміну пов'язане з ідеєю "природних прав" людини, яка у XVII ст. була засадничою у формуванні і поширенні юридичної свідомості, політико-правових концепцій, насамперед теорії "суспільного договору". Нідерландські філософи Г. Гроцій та Б. Спіноза під "природними правами" розуміли свободу переконань і думок, свободу володіння і користування власністю, рівність людей у правах та обов'язках, їх захищеність від сваволі з боку інших індивідів, суспільства і держави. Англійський філософ Дж. Локк вважав, що люди домовилися заснувати державу з метою надійного забезпечення природних прав, рівності і свободи, захисту особи та власності – цінностей громадянського суспільства. Класичні погляди на громадянське суспільство підготували сучасне розуміння цього феномену. Сучасна політична думка трактує громадянське суспільство як суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага[2].

В контексті всесвітнього історичного процесу громадянське суспільство як форма життєдіяльності людини прийшло на зміну станово-кастовому суспільству, що було притаманне рабовласницькій та феодальній епохам. Формування громадянського суспільства пов'язане з утвердженням капіталістичного (буржуазного) ладу. Воно в своїй основі має правову державу та одночасно лише стабільне громадянське суспільство уможливлює утворення правової держави. Високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільного демократичного політичного режиму.

---

[1] Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посіб. / Орлова Т.В. – К.: Знання, 2006. – 551 с.

[2] Політологія: підручник [для студентів вищих навчальних закладів] / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 528 с.

Таблиця 10.1. Головні ознаки громадянського суспільства

відокремлена від держави структура суспільства, до якої належать різні асоціації, добровільні об'єднання
адекватний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, за якою держава є похідною від громадянського суспільства та процесів в ньому
наявність ринку, вільної конкуренції, відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними рівними у правах власниками
повага до громадянських прав, які вважаються первинними у порівнянні з державними приписами
свобода особистості (в рамках суспільних і правових законів)
плюралізм думок та інтересів
саморегулювання відносин між громадянами на основі моральних норм та високої правосвідомості

Процес становлення громадянського суспільства, як і капіталістичних відносин та відповідного їм світобачення, розвивався нерівномірно і затягнувся у провідних країнах світу аж до другої пловини XX ст. Провідними державами у цьому процесі стали Англія, Франція та США.

Розвиток громадянського суспільства зумовив появу якісно нового типу держави, сутність та рівень розвитку якої напряму залежали від стану суспільних відносин. На зміну "поліцейській державі", притаманній добі абсолютизму з її тотальною регламентацією суспільного життя, загальним державним контролем за населенням та широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями, прийшла "правова держава" із захистом прав людини і юридичною рівноправністю громадян. В основі її практичного функціонування – розподіл державної влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) та практичне втілення системи народного представництва через виборні владні інститути. Буржуазна (капіталістична) держава мала в ідеалі ліберальний характер, а її функції та підходи до взаємодії з індивідом-підприємцем і суспільством дав можливість назвати її державою-"нічним сторожем". Подолання провідними суспільствами усталеного історичного ментального-психологічного сприйняття держави як наглядової і карально-репресивної машини та розвиток капіталістичних відносин сприяли поступовому зростанню соціальних функцій ліберальної держави.

Панівною формою державного правління залишалася монархія, хоча під тиском нової суспільної верстви – буржуазії її старі феодальні елементи поступово трансформувалися у демократичні республіканські інститути і механізми. Період XVII – XVIII ст. у провідних країнах Європи (Англія, Франція) переважно характеризувався союзом правлячих прошарків дворянства і буржуазії. Відмінним шляхом розвивалися США.

Становлення громадянського суспільства, що змінило тип держави, сприяло зміні системи права.

Таблиця 10.2. Головні принципи буржуазного (капіталістичного) права

індивідуалізму	звільнення особистості від станових, корпоративних, цехових та інших феодальних обмежень
Свободи	набір економічних, політичних, соціальних, релігійних свобод людини
Законності	рівність усіх перед законом; першість закону як універсального і загальновизнаного регулятора суспільних відносин
верховенства права	суверенним творцем права стає народ, суверенність якого виявляється через представницькі законодавчі органи влади

Таблиця 10.3. Характерні риси буржуазного (капіталістичного) права

рецептоване право попередніх епох (рабовласницької та феодальної)
виникло у вигляді інтегрованих національних правових систем, що зумовило зародження інтернаціональних правових систем (романо-германська та англо-саксонська)
право набуло системного характеру
законодавчі акти стали основним джерелом права
відбулося інституційно-структурне оформлення традиційних галузей права (цивільне, кримінальне), формування нових галузей права, притаманного саме капіталістичним відносинам (конституційне, акціонерне, банківське, страхове, митне тощо)

2. Причини, передумови, особливості та етапи англійської революції

Держава і право Англії буржуазного типу виникли в ході революції XVII ст. Її ідеологічну платформу склали гасла церковної реформи і відновлення "стародавніх звичаїв і вольностей". Англійська революція мала загальноєвропейський вплив.

На початку XVII ст. в країні інтенсивно формувалися основні класи буржуазного суспільства: буржуазія (промислова, торгова, фінансова), пролетаріат (міський і сільський), фермерство. Дворяни поділялися на т. зв. "старе дворянство" (*лендлорди*) і "нове дворянство" (*джентрі*).

Таблиця 10.4. Причини англійської революції

Політичні	*Соціально-економічні*
"незавершений" абсолютизм (продовжував існувати парламент; відсутність регулярної армії; незначна бюрократизація державного апарату; фактично незалежна від монарха система місцевого управління)	активний розвиток капіталістичних відносин, що входили в суперечність із залишками феодалізму
збереження старих феодальних державно-правових інституцій	сваволя королівської адміністрації зі стягування податків, обкладення митом
суперечки напівфеодальної і напівабсолютистської королівської влади з парламентом, що виражав інтереси буржуазії і джентрі	обмеження торгівлі і промислового виробництва, панування державних монополій
переслідування парламентської опозиції, тривала відсутність засідань парламенту (1628-1640 рр.)	сваволя королівських військ, грабунки мирного населення
сваволя королівських чиновників і суддів	фінансова криза
поширення законів воєнного часу на мирний час	
прагнення корони реставрувати ненависний більшості населення англіканський варіант католицизму	

Рушійною силою революції став союз англійської буржуазії з джентрі, які виступили проти монархії, феодального дворянства і офіційної церкви. З останнього випливає, що революційний рух в Англії мав яскраво виражений релігійний характер. Найбільш послідовні прихильники реформаційних процесів у церкві – англійські кальвіністи – пуритани (лат. "purus" – чистий) вимагали змін як в церкві (очищення від залишків католицизму), так і в державі. Ідеологія пуританізму (протестантизму) стала ідеологічною основою капіталістичної (буржуазної) життєвої філософії.

Поштовхом до розгортання революційних подій стало шотландське повстання 1637 – 1638 рр., що спалахнуло у результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією. Це повстання мало наслідком війну Шотландії та Англії, в якій на боці Шотландії виступила королівська опозиція.

Таблиця 10.5. Політичні табори в ході англійської революції *

Реакційний табір	**Революційний табір**
склад:	склад:

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

• феодальне дворянство • англіканське духовенство	• джентрі • буржуазія
Вимоги:	Вимоги:
• збереження феодальних порядків та церкви	• буржуазні перетворення під знаком “очищення” церкви; • завершення реформації; • створення нової церкви

У ході революції у таборі пуритан остаточно визначилися три основні течії: пресвітеріани, індепенденти, левелери

Течія	Соціальний склад	Вимоги
Пресвітеріани	Велика буржуазія, верхівка джентрі	• Обмеження королівського свавілля; • встановлення конституційної монархії; • очищення церкви від пережитків католицизму та її реформа за зразком європейського протестантизму
Індепенденти	Середнє та дрібне дворянство, середні прошарки міської буржуазії	• Встановлення обмеженої монархії; • визнання невід’ємних прав і свобод підданих; • ліквідація централізованої церкви та створення незалежних від адміністративного апарату місцевих релігійних общин
Левелери (“урівнювачі”)	Ремісники, селяни	• Ідея народного суверенітету; • загальна рівність; • проголошення республіки; • встановлення загального чоловічого виборчого права; • повернення “огороджених” земель; • реформа складної та громіздкої системи “загального права”
Дігери (“копачі”) (виділилися з левелерів)	Найбідніше селянство, пролетаріат	• Ліквідація приватної власності на землю та предмети споживання

У подіях англійської революції (хронологічні рамки – 1640 – 1660 рр.) можемо виділити такі етапи.

Таблиця 10.6. Етапи англійської революції

Період	*Назва*	*Основні події*
1640 – 1642 рр.	конституційний	Центр боротьби – парламент. Пресвітеріани вимагали мінімального обмеження королівської влади. Початок правління Довгого парламенту (1640 – 1653 рр.) з пресвітеріанською більшістю. Ліквідовано репресивні органи абсолютизму Зоряну палату і Високу комісію. Розширено повноваження парламенту. Фактично скасовано абсолютну монархію і встановлено обмежену конституційну монархію. Після спроби перевороту король Карл І у січні 1642 р. залишив Лондон і на чолі роялістів почав готувати війну з парламентом.
1642 – 1649 рр.	громадянська війна	Війна між прихильниками короля (роялістами) і парламенту. Завершилася повною поразкою роялістів і полоном короля. Зростали суперечки між пресвітеріанами та індепендентами. Невдоволення простих солдат і селян, які нічого не отримали, зумовило рух левелерів. У січні 1649 р. Палата Громад проголосила себе носієм верховної влади в країні. Страта короля Карла І. Скасування королівського титулу і Палати Лордів.
1649 – 1653 рр.	індепендентська республіка	Проголошення першої і останньої республіки в історії Англії. Апогей революції. Усю повноту державної влади уособлював однопалатний парламент. Індепенденти на чолі з О. Кромвелем отримали у власність великі земельні володіння. Масове невдоволення селян вилилося в рух дігерів. Заколоти в армії. Посилення репресій проти політичних супротивників.
1653 – 1658 рр.	протекторат Кромвеля	Встановлення військової диктатури на чолі з Олівером Кромвелем. Парламент декілька разів розпускався і практично не працював.
1658 – 1660 рр.	реставрація монархії	Після смерті О. Кромвеля у 1658 р. і невдалих спроб його сина Річарда утримати владу у 1660 р. рішенням парламенту відновлено конституційну монархію. Королем проголошено Карла ІІ.

3. Законодавство англійської революції. Зміни системи права

Як зазначалося, однією з головних особливостей англійської революції стало тісне переплетення інтересів підприємницьких кіл (буржуазії) та землевласників (джентрі), які не ставили за мету кардинальну зміну старої політичної і правової системи країни. Тому непримиренна опозиція королівській владі та англіканській церкві з боку союзу цих суспільних угруповань, які прагнули розширення своєї політичної та економічної влади, зумовлювалася неприйнятними для англійського суспільства сторонами законодавчої і судової політики абсолютизму (земельної, торгово-промислової, релігійної тощо).

Перша програма змін була запропонована парламентом королю у прийнятій 1628 р. "Петиції про права", що мала характер вимог:

- ✓ не стягувати податків і зборів в королівську скарбницю без згоди парламенту, висловленої окремим законодавчим актом;
- ✓ не ув'язнювати за відмову платити незаконні податки;
- ✓ припинити практику військових постоїв армії у будинках цивільного населення;
- ✓ заборонити практику надання особам спеціальних повноважень, які можуть бути підставою для застосування до підданих смертної кари всупереч законам країни.

Вимоги парламентської опозиції призвели до розпуску парламенту і тривалого одноосібного правління Карла I (1629 – 1640 рр.). Однак в умовах війни з Шотландією король був вимушений знову звернутися до парламенту. Довгий парламент прийняв ряд важливих актів. За "Трирічним актом" від 16 лютого 1641 р. парламент повинен був скликатися щонайменше один раз на три роки, а за незгоди короля міг скликатися іншими особами (перами, шерифами). Окремий закон забороняв переривати, переносити засідання і розпускати парламент інакше, як за парламентським актом.

Прийнята 1 грудня 1641 р. "Велика ремонстрація" містила перелік зловживань королівської влади за час правління Карла I. Документ передбачав свободу торгівлі і підприємництва, потребу встановлення пресвітеріанської церкви, створення відповідального перед парламентом уряду. Акт містив вимогу призначення королем посадовців за погодженням з парламентом. Король відмовився утвердити "Велику ремонстрацію".

Велике значенні в ході роботи Довгого парламенту мало аграрне законодавство. Парламент, прагнучи покрити великі видатки скарбниці на ведення війни з Шотландією та утримання армії, видав значну кількість актів про конфіскацію земель та іншого майна роялістів з правом їх подальшого розпродажу. Прикладом є "Акт про покладання витрат по веденню війни на прихильників короля". Аграрне законодавство підривало позиції старого дворянства, вело до знищення багатьох феодальних маєтків та перетворення значної маси земель на капіталістичну власність.

Під час громадянської війни велику увагу приділено військовому законодавству. Наприклад, "Ордонанс про нову модель війська" 1645 р., прийнятий за ініціативою Кромвеля, передбачав утворення замість ополчення окремих графств загонів постійної армії, що утримувались за рахунок держави.

Ряд законів мали антицерковний характер. Так у 1643 р. скасовано єпископат і запроваджено пресвітеріанський церковний устрій. У жовтні 1946 р. видано "Ордонанс про конфіскацію земель архієпископів і єпископів", що поклав початок секуляризації церковних земель. Значна частина цих земель стала власністю буржуазії і джентрі. Новий статус цих земель закріпив у 1646 р. "Акт про відміну системи феодальних лицарських тримань і перетворення їх у вільні лицарські тримання "на загальному праві", тобто передбачалася фактична їх передача у приватну власність. Колишні лицарські тримання були звільнені від

умов феодального землеволодіння, але копігольд (земельна залежність селян від лендлордів) як форма тримання був збережений. Зрештою парламент підтвердив законність обгороджувань селянських земель, що мало негативні соціальні наслідки.

Наприкінці періоду громадянської війни парламент виступив у ролі судді короля. Палата Громад 23 грудня 1648 р. прийняла рішення судити короля. Однак Палата Лордів відхилила його. Тоді Палата Громад проголосила себе верховною владою і утворила комісію із 135 чоловік. Суд визнав короля Карла I винним в розв'язанні війни проти свого королівства (шотландців) і парламенту, тобто за статтею державна зрада, і засудив до страти як "тирана, зрадника і убивцю, відкритого і нещадного ворога англійської нації". Незабаром прийнято акти про скасування королівського титулу і Палати Лордів (березень 1649 р.).

Конституційне закріплення республіканської форми правління завершене актом 19 травня 1649 р., за яким проголошувалося утворення республіки. Верховною владою в державі став однопалатний парламент. Найвища виконавча влада передана Державній раді у складі 41 особи, яка несла відповідальність перед парламентом та обиралася ним на 1 рік. Фактичне керівництво радою здійснювала військова рада на чолі з О. Кромвелем.

Подальшого розвитку набуло аграрне законодавство. У липні 1949 р. парламент видав "Акт про продаж володінь, манорів і земель, які належали королю і наслідному принцу". Придбана конфіскована нерухомість закріплювалася за покупцями актами парламенту або через видачу відповідних патентів. Законодавчі акти про розпродаж конфіскованих земель відповідали інтересам впливових кіл держави. Земля стала власністю заможної верхівки суспільства і не могла потрапити до рук основної частини селянства. Виступи селян (рух дігерів) спричинили репресії із застосуванням військової сили.

Революція не зачепила чимало феодальних поземельних інститутів (система майорату, особливий порядок розпорядження родовим майном тощо). Однак вона сприяла перетворенню землі на товар, відкрила шлях до подальшої експропріації громадських земель у селян, зміцнення нових капіталістичних принципів і підходів до земельної власності.

Законодавство революційного періоду також стосувалося регулювання промислової діяльності і торгівлі. Підприємницькі кола використовували свої позиції в парламенті для усунення залишків феодального господарювання у цій сфері та утвердження основ буржуазних відносин. У боротьбі з королівськими монополіями парламентарі навіть прийняли акт (листопад 1640 р.) про виключення зі свого складу осіб, які в період безпарламентського правління Карла I порушили закон, що забороняв монополії.

У серпні 1650 р. прийнято "Акт про заохочення і про установлення торгівлі англійської держави". Виданий у жовтні 1651 р. Навігаційний акт ("Акт про збільшення торговельного флоту і заохочення мореплавства англійської нації") зміцнював позиції англійських купців і судновласників в європейській і колоніальній торгівлі. Він передбачав обмеження для іноземних підприємців в Англії і колоніях.

Певне значення мало соціальне законодавство, яке, втім, було фрагментарним, оскільки парламент, опікуючись створенням умов для розвитку підприємництва, приділяв цим питанням незначну увагу. Наприклад, у квітні 1649 р. Палата Громад прийняла ухвалу про визначення заробітної плати ремісників, яка, втім, не встановила нових принципів у порівнянні із середньовічними нормами. У червні 1657 р. прийнято "Акт проти бродяг і гультяїв, ледачих і безпутних людей", в якому йшлося про необхідність суворого

застосування норм дореволюційного законодавства про жебраків і бродяг. В дусі середньовічної моралі передбачено страту за кровозмішання і подружню невірність.

Встановлення режиму протекторату з приходом військової диктатури Кромвеля закріплене у конституції, розробленій групою офіцерів, яка отримала назву "Знаряддя управління" (16 грудня 1653 р.). За ст. 1 вища законодавча влада належала лорду-протектору і народу, представленому в парламенті. Однопалатний парламент обирався на три роки. Акт передбачав високий майновий ценз для виборців (200 ф. ст.). Виборчих прав не мали католики і учасники війни на стороні короля. Закони приймалися парламентом і передавалися лорду-протектору на затвердження.

Виконавча влада належала лорду-протектору і Державній раді. Посада лорда-протектора була довічною, але виборною (його обирала Державна рада). Лорд-протектор командував збройними силами, оголошував війну і укладав мир, призначав нових членів вищого виконавчого органу і офіцерів, які очолювали адміністративні округи.

Головною опорою протектора залишалася армія, яка використовувалася для підтримки порядку в різних регіонах. Країна була поділена на 12 військових округів і управлялася генерал-майорами, які були особисто відповідальними перед Кромвелем та володіли надзвичайно широкими повноваженнями.

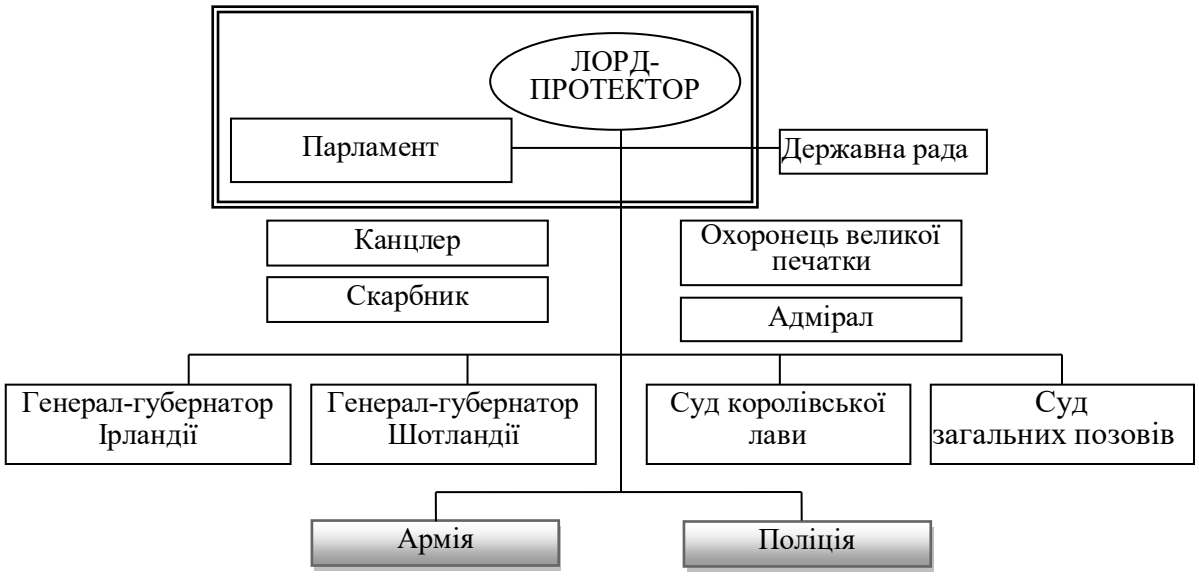

Схема 10.1. Державний механізм протекторату Кромвеля*

У цілому парламентське законодавство, прийняте в роки революції, мало фрагментарний характер, а тому не спричинило кардинальних змін як структури законодавства, так і системи права в цілому.

Під час революції до парламенту поступали численні скарги на діяльність суб'єктів системи "загального права" і "права справедливості" – зловживання суддів і здирництво юристів, членів закритих адвокатських корпорацій (іннів). У петиціях висувалися вимоги докорінного реформування права. Під час роботи Довгого парламенту декілька разів ставилося питання про скасування старої правової системи. Комітету з реформи права доручили виявити недоліки в діючому праві і запобігти труднощам, що виникали внаслідок процесуальної тяганини та невпорядкованості судочинства. Однак діяльність комітету

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

виявилася формальною і неефективною. Основна маса членів парламенту не була зацікавлена у докорінних реформах права. Супротив реформам чинили практикуючі юристи.

4. Становлення і розвиток конституційної (дуалістичної) монархії в Англії у XVII – XIX ст.

Наприкінці 1650-х рр. в країні посилилося незадоволення режимом протекторату О. Кромвеля. Роялісти прагнули повернути монархію, а республіканці виявляли незадоволення відходом від республіканізму. Смерть О. Кромвеля у 1658 р. зумовила загострення політичної кризи, за підсумками якої відбулася реставрація монархії Стюартів.

У 1660 р. парламент відновив Палату Лордів і стару конституційну монархію, проголосивши Карла II королем (1660 – 1685 р.). Новий монарх був покликаний, за задумом політичних еліт (буржуазії і джентрі), гарантувати завоювання революції. Такі гарантії Карл II надав у "Бредській декларації" 1660 р., що передбачала: амністію учасникам революції; свободу віросповідання (за винятком католицького); збереження за новими власниками конфіскованих земель роялістів, корони і церкви.

Однак, утвердившись на троні, монарх не дотримувався обіцянок, переслідуючи учасників революції. Організації пресвітеріан та індепендентів були ліквідовані. Відновлювалися англіканська церква, Таємна рада та інші дореволюційні органи влади. Стюарти (Карл II і його наступник Яків II) прагнули повернути феодалам конфісковані під час революції землі. Проте завдяки відкритому опору буржуазії і джентрі ці заходи не мали успіху. Основні досягнення революції вже були міцно вкорінені у суспільстві.

Центром політичної боротьби знову став парламент, в якому поступово формувалися два основних політичних угруповання – *торі* і *віги*, заснування яких поклало початок двопартійній системі в Англії.

За час правління Карла II більшістю в парламенті переважно володіли торі. Однак віги, скориставшись тимчасовою більшістю, 26 травня 1679 р. ухвалили "Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями" (Habeas corpus act). Цей акт став частиною неписаної англійської Конституції. Закон насамперед спрямований на обмеження можливості таємної розправи короля з прихильниками опозиції, але набув ширшого значення. Він містив гарантії недоторканності особи через прописаний процесуальний механізм доставки затриманого до суду. Будь-який підданий корони, затриманий за кримінально каране діяння, мав право особисто або через представників звернутися до суду з письмовим проханням видати наказ "Habeas corpus act". Після розгляду копії розпорядження про арешт суддя повинен був видати такий наказ. Отримавши його, шериф або тюремник були зобов'язані у встановлений законом термін (три дні) доставити ув'язненого до суду і вказати дійсні причини арешту. Далі судді наказували звільнити заарештованого під грошову заставу і поручительство та зобов'язували його з'явитися до суду на найближчу сесію для розгляду справи. Якщо особа була заарештована за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин, такий наказ не видавався. У цьому випадку передбачено процедуру подачі петиції про розгляд справи і звільнення на поруки. Особа, звільнена за наказом "Habeas corpus act", не могла бути повторно заарештованою за той же злочин. Заборонялося переводити ув'язненого з однієї в'язниці в іншу або утримувати без суду і слідства у в'язницях заморських володінь Англії. Закон передбачав відповідальність

посадових осіб, суддів за невиконання його приписів – високі штрафи на користь ув'язненого і звільнення з посади.

Отже, "Habeas corpus act" 1679 р. закріплював такі основоположні правові принципи: а) презумпція невинності; б) дотримання законності при затриманні підозрюваного; в) швидкий і оперативний суд за належною процедурою і за місцем правопорушення; г) відповідальність посадовців за недотримання закону.

З метою протидії прагненню монархічної влади відновити абсолютизм і католицизм відбулося тимчасове об'єднання торі і вігів. Наслідком став державний переворот 1688 р., що отримав в історії назву "Славна революція". На монарший престол зійшов чоловік доньки поваленого короля Якова II, штатгальтер Голландії Вільгельм Оранський. Конституційна монархія закріплювалася у двох основних парламентських актах – "Біллі про права" 1689 р. та "Акті про престолоспадкування" 1701 р.

Усі закони затверджуються парламентом	Король без згоди парламенту не має права призупиняти дію законів
Королю заборонено вводити і збирати податки без згоди парламенту	Заборонено набирати і утримувати армію у мирний час без згоди парламенту
Вибори членів парламенту оголошено вільними, а термін його повноважень – три роки	Проголошено свободу слова, обговорень і прийняття актів

Схема 10.2. Основні положення "Білля про права 1689 р."

У 1701 р. прийнято "Акт про престолоспадкування", в якому закріплювався порядок спадкування престолу після бездітних Вільгельма Оранського і його дружини Марії. Королем могла стати лише особа англіканського віросповідання. Документ містив подальші уточнення прерогатив законодавчої і виконавчої влади. Запроваджено порядок контрасигнатури, за яким акти короля вважалися дійсними лише після їх підпису відповідним міністром. Започатковано принцип відповідальності Кабінету міністрів перед парламентом. Суттєвим нововведенням став принцип незмінюваності суддів, за яким король втратив право їх звільняти. Це право отримав парламент за умови підтримки відсторонення судді від посади обома палатами. Судова влада відокремлювалася від виконавчої.

Щоб зменшити вплив корони на діяльність парламенту, заборонялося поєднувати членство у Палаті Громад із посадою королівського міністра. Акт підтвердив ексклюзивне право парламенту визначати податки, приймати закони та припиняти їх дію, право надання згоди на набір та утримання постійного війська у мирний час. Підтверджено свободу парламентських дебатів, виборів членів парламенту, подачі петицій тощо. Термін повноважень парламенту був визначений спочатку на три роки (згодом – на сім років).

Отже, на рубежі XVII – XVIII ст. в Англії сформувалися найважливіші інститути буржуазного державного права: верховенство парламенту як законодавчої влади; визнання за парламентом виняткового права схвалювати бюджет і визначати військовий контингент; принцип незмінності суддів. Встановлена актами 1689 і 1701 рр. конституційна монархія була дуалістичною, оскільки в руках монарха залишалися сильна виконавча влада і право абсолютного вето щодо актів парламенту.

Надалі головними напрямами розвиту британської політичної системи, в основі якої утвердилася британська (вестмінстерська) модель парламентаризму, були подальше обмеження королівської влади, зростання ролі парламенту і затвердження нових принципів взаємин виконавчої і законодавчої гілок влади (формування "відповідального уряду"). Ці зміни відбувалися у процесі політичної практики як результат суперництва двох партій (торі

і віги) за право формувати “уряд Його Величності”. Саме конституційні угоди (звичаї), за відсутності єдиної писаної конституції, стали правовою основою нового різновиду конституційної монархії.

Монарх продовжував залишатися главою держави, але поступово перетворювався лише в номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, виникли вже у перші десятиліття XVIII ст. З 1707 р. перестало застосовуватися право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Король Георг I, який не знав англійської мови, перестав відвідувати засідання Кабінету міністрів. Таке “відчуження” короля від кабінету сприяло зосередженню функцій керівництва кабінетом у руках “першого міністра”. Кабінет став діяти від імені “Його Величності”, але практично самостійно. Становище монарха надалі визначалося формулою “король царює, але не править”. Фактично втрачені королем повноваження юридично залишилися в його розпорядженні.

Змінювалися акценти у питанні про відповідальність виконавчої влади перед парламентом. Тепер ця відповідальність могла бути перенесена з короля на його міністрів. Першим кроком до формування нової системи взаємин кабінету й парламенту були акти 1705 – 1707 рр. про посади, які відкрили міністрам можливість обиратися в нижню палату парламенту й тим самим представляти в ній кабінет.

Почав утверджуватися принцип формування кабінету на однопартійній основі (торі або віги). Усе типовішою ставала ситуація, за якої кабінет не міг довго перебувати при владі, не маючи довіри більшості в Палаті Громад. Партія, що перемогла на виборах, мала більшість. З її депутатів формувався Кабінет міністрів. Партія, яка програла вибори, утворювала в парламенті організовану опозицію.

Наприкінці XVIII ст. сформувалися ще два ключові правила взаємин парламенту і Кабінету міністрів: за умови втрати кабінетом довіри парламенту він міг або піти у відставку у повному складі (солідарна відповідальність), або розпустити Палату Громад і призначити нові вибори. Так виникла система взаємних стримувань Палати Громад і Кабінету міністрів, в умовах якої кабінет мав оцінювати політичну ситуацію як у парламенті, так і в країні в цілому та у випадку урядової кризи приймати одне з двох рішень.

Незважаючи на зміни у схемі відносин основних органів влади, багато з нововведень ще не набули завершеного характеру, а роль королівської влади та аристократичної Палати Лордів залишалася вагомою.

Подальший розвиток парламентаризму не міг відбуватися, доки сама система формування нижньої палати парламенту мала феодальний характер і забезпечувала великих землевласників та фінансову аристократію ключовими посадами в управлінні державою. Встановлення нової виборчої системи насамперед вимагали представники промислової буржуазії, які спиралися на маси безправного міського пролетаріату. Протягом XIX ст. в Англії проведено три реформи виборчого права.

Таблиця 10.7. Виборчі реформи в Англії XIX ст.

Дата	*Зміст*
1832 р.	• обмежено представництво у парламенті від т. зв. “гнилих” чи “кишенькових” містечок; • право представництва отримали великі промислові центри; • виборче право надавалося чоловікам, яким виповнився 21 рік, які володіли нерухомістю (у містах – будинками, в селах – землею), що давала не менше 10 фунтів стерлінгів прибутку на рік;

	• встановлено ценз осілості – 6 місяців
1867 р.	• новий перерозподіл місць в парламенті (збільшено кількість представників від великих промислових центрів і графств); • знижено майновий ценз; • ценз осілості збільшено до 1 року; • значно збільшено кількість виборців за рахунок дрібної буржуазії та заможних робітників
1884 – 1885 рр.	• запроваджено таємне голосування; • введено покарання за підкуп виборців під час голосування; • введено вимогу публічного звіту партій про потрачені видатки на виборчу кампанію; • знижено майновий виборчий ценз, встановлено єдине виборче право для власників будинків і квартиронаймачів усіх графств і міст; • введено виборчі округи з рівним представництвом від однакової кількості населення (1 депутат від 50 – 54 тис. виборців).
Результати реформ	
Ліквідовано ряд феодальних пережитків у виборчій системі. Забезпечено представництво промислової буржуазії і верхівки робітничого класу в парламенті. Розширено виборчий корпус. Однак збереження майнового і статевого виборчого цензу, право на декілька виборчих голосів для власників нерухомості в різних округах, складний порядок реєстрації виборців, відсутність винагороди за депутатську працю ставили у нерівне становище незаможні верстви суспільства та його заможних представників.	

Відбулася організаційна перебудова головних партій. Віги остаточно стали партією промислової буржуазії, котра обстоювала принципи лібералізму. У 1839 р. створено Ліберальну партію. Торі виражали інтереси землевласницької аристократії і фінансової верхівки. У 1867 р. на їх основі створено Консервативну партію.

повноваження глави держави і глави уряду здійснювалися різними особами і при цьому "центр їх ваги" перемістився від монарха до його колишнього першого міністра – прем'єр-міністра;

уряд формувався партією, котра набирала більшість голосів у Палаті Громад за номінальною участю глави держави (монарха). Акти монарха про призначення уряду та всі інші акти мали бути контрасигновані першим або відповідним міністром;

уряд ніс солідарну (колективну) політичну відповідальність перед нижньою палатою парламенту, тобто в разі висловлення Палатою Громад недовіри кабінету, він мав піти у відставку у повному складі;

депутатський мандат міг бути суміщений з посадою в Кабінеті міністрів;

Кабінет міністрів за допомогою глави держави міг розпустити парламент;

монарх фактично позбавлявся права вето, хоча формально таким правом він володіє і нині.

Схема 10.3. Основні риси парламентської монархії у Великій Британії

У XVIII – XIX ст. поряд з еволюцією форми державного правління і політичного режиму відбулися зміни в державному устрої країни. Після оформлення уній з Шотландією (1707 р.) та Ірландією (1801 р.) англійський парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Вказані регіони отримали певну кількість місць у Британському парламенті. Шотландія зберегла власну правову і судову системи, а також пресвітеріанську церкву. З 1801 р. нове державне утворення отримало назву Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії.

Реформи місцевого управління, проведені в Англії у 1835 р. і 1888 р., змінили систему управління в містах і графствах. Створено однотипні представницькі органи – ради для міст і графств. Колишня система управління графств була переглянута, а найбільш крупні міста виділялися в самостійні графства. Радам графств передано адміністративні повноваження мирових суддів.

Управління на рівні церковних парафій реформа не змінила, але у 1894 р. спеціальним законом церковно-приходські ради позбавлено права розглядати нецерковні справи. Для їх

вирішення в приходах створювалися збори, які могли обирати в крупних населених пунктах приходські ради. Система органів самоврядування мала значну самостійність і визначалася відсутністю надмірного адміністративного нагляду центральної влади.

Наприкінці XIX ст. проведено судову реформу, за якою скасовано поділ вищих судів Англії на суди "загального права" і суди "справедливості". Створений Верховний суд складався з двох підрозділів: Високого суду, що поділявся на відділи (канцелярські, королівської лави тощо); Апеляційного суду з цивільних справ. Окремо існував Центральний кримінальний суд в Лондоні.

- Забезпечення королівської прерогативи помилування
- Підготовка відповідей на петиції громадян до монарха
- Підтримання порядку, керівництво поліцією графств і міст
- Нагляд за іноземцями та іммігрантами
- Організація системи цивільної оборони
- Організація виборів

Схема 10.4. Основні функції Міністерства внутрішніх справ Великої Британії

Відбувалося формування поліцейських органів. У 1782 р. створено міністерство внутрішніх справ як вищий орган громадського порядку. Воно несло відповідальність за збереження "королівського миру".

5. Зміни в праві Англії у XVIII – XIX ст.

Джерелами права Англії зазначеного періоду були: судовий прецедент, закон. Приватне право розвивалося у формі прецедентного права, розробленого у попередні періоди в загальній системі королівських судів ("загальне право") і в суді лорда-канцлера ("право справедливості"). Проте прецедентне право для судді не мало безумовної обов'язкової сили, у чому й полягала його головна суперечність.

У XVIII ст. з послабленням королівської влади система справедливості перестала розвиватися, підпорядкувавшись прецеденту. Внаслідок згаданої судової реформи XIX ст. ліквідовано дуалізм судової системи Англії.

Закон як джерело права (статутне право) в Англії все ще відігравав другорядне значення, у порівнянні з прецедентом (маємо на увазі приватне право). В країні не провели кодифікації законодавства. У XIX ст. активізувалася законодавча діяльність парламенту. Для впорядкування старих законів парламент застосовував консолідацію – видання текстів консолідованих актів, що об'єднували попередні статути, прийняті парламентом з певного питання. Така робота парламенту була результативною у галузі кримінального права.

Цивільне право

Правова система Англії не визнає класичного римського поділу права на публічне і приватне. Тому сам термін "цивільне право" в англійській правовій системі є умовним. Доктринально воно складається з окремих правових інститутів: реальної і персональної власності, треста (довірча власність), договору тощо.

Суб'єкти цивільного права – громадяни Англії (фізичні особи) та юридичні особи. Правоздатність окремих категорій фізичних осіб (жінки, іноземці) була обмеженою. Під юридичною особою розуміють насамперед корпорації (компанії). З XVII ст. зароджується форма організації компаній – акціонерні товариства, що мало наслідком формування

біржових ринків. У 1720 р. в Англії прийнято закон, що обмежував утворення акціонерних товариств без дозволу уряду.

Англійське право поділяло речі на реальні та особисті. До реальних речей відносили землю, будівлі, документи, що встановлювали право земельної власності. Особисті речі – інші предмети і права (речі, які перебували у володінні, та позови). Такий поділ майна мав середньовічне походження.

Своєрідність права власності на землю обумовлена тим, що вся земля в Англії вважається власністю короля, а окремі особи розглядаються як утримувачі землі. Втім таке утримання нічим не відрізняється від права власності. Право земельного володіння є безстроковим та вільновідчужуваним. Проте збережено формальності, пов'язані з передачею права на землю та її спадкування.

Довірча власність розвивалася у традиційній для Англії формі трасту як формі власності, при якій одна особа розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб. Наприкінці XIX ст. інститут трасту отримав застосування при заснуванні різних форм капіталістичних об'єднань.

Розпочалося формування галузі ***трудового права***, яке в Англії мало досить сильні передумови розвитку і традиції, що стали особливо актуальними з розвитком капіталістичних відносин і характерного для них підприємництва. Жорстокість і примусове державне регулювання умов праці залишалися визначальними до XIX ст. На початку XIX ст. скасовано старі закони про регулювання заробітної плати, що віддало ініціативу у цій сфері власникам виробництв та породило конфлікти між ними і робітниками, кількість яких постійно зростала. Тривалий час залишалося в силі кримінальне переслідування робітників у випадку порушення ними трудового договору. Організаційне оформлення робітничих виступів мало наслідком поступки держави. Ряд законів визначали умови праці дітей, жінок та контроль за їх дотриманням. Наприкінці XIX ст. прийнято соціальні закони, що надавали робітникам матеріальні гарантії на випадок виробничого травматизму.

Сімейне право

У зазначеній галузі права певні зміни відбулися лише у XIX ст. У 1836 р. запроваджено інститут цивільного шлюбу. Він не був обов'язковим, оскільки право укладати шлюб у церковній або цивільній формі віддано на вибір наречених.

В англійській сім'ї зберігалося традиційне верховенство чоловіка, який мав право управляти і розпоряджатися подружньою власністю. Лише у 1882 р. дружини отримали право розпоряджатися своєю власністю у приватновласницькому обігу. Право на розлучення узаконене у 1857 р. Основною підставою розлучення була подружня зрада. Для чоловіка отримання розлучення було юридично простішим.

Батько мав велику владу над дітьми, яка зберігалася до досягнення ними 21-річного віку. Батько був хранителем майна дітей, а також мав право карати і передавати їх майно іншим особам.

У спадковому праві утвердився принцип свободи заповіту. Право на спадкування наступало з 21-річного віку. У спадкуванні землі збереглися середньовічні порядки, зокрема принцип майорату (право першості старшого сина).

Кримінальне право і процес

У післяреволюційний період також не зазнало суттєвих змін. Зберігалася середньовічна потрійна класифікація злочинів – тризн (зрада), фелонія (тяжке кримінальне діяння) та місдімінор (дрібні правопорушення).

Збережено жорстокість покарань, насамперед смертну кару. Ще у XIX ст. поширеними видами покарань були виставлення біля ганебного стовпа, побиття батогом, четвертування, колесування та ін., що були явними пережитками Середньовіччя. Звузився перелік злочинів, за які передбачено смертну кару (вбивство, піратство, зрада, підпали в королівських доках). У 1868 р. скасовано публічні страти. Як заміна страти практикувалося заслання злочинців до колоній, яке у середині XIX ст. замінено каторжними роботами. Поширювалося ув'язнення як вид покарання.

На початку XIX ст. під тиском прогресивних кіл парламент прийняв закони, спрямовані на пом'якшення покарань. У 1816 р. відмінено виставлення біля ганебного стовпа, а у 1817 р. – публічне побиття жінок. У результаті прийняття консолідованих актів відмінено ряд застарілих норм, обмежено застосування смертної кари.

Значного поширення набули штрафи, які у випадку їх несплати мали наслідком ув'язнення.

Значний внесок у лібералізацію і демократизацію процесуального права здійснили акти англійської революції, зокрема "Акт про ліквідацію Зоряної палати" 1641 р., Habeas corpus act 1679 р., "Білль про права" 1689 р., "Акт про престолоспадкування" 1701 р. Вони заклали такі основні принципи судочинства, як верховенство права, недоторканність прав людини, презумпція невинності.

Кримінальний процес Англії відзначався архаїчністю. Лише у 1772 р. відмінено катування, а у 1819 р. скасовано ордалії. У XIX ст. відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ. Прийнятий у 1836 р. акт передбачав право звинуваченого і ув'язненого користуватися послугами адвоката й вимагати ознайомлення з матеріалами справи. За законом 1898 р. обвинуваченому надавалося право свідчити в суді.

* * *

Основні особливості англійської революції обумовлені своєрідною, але історично закономірною для Англії розстановкою суспільно-політичних сил. Англійська буржуазія виступила проти феодальної монархії, опорою якої були феодальне дворянство і церква. Її союзником не були народні маси, а "нове дворянство" (джентрі), яке не ставило за мету докорінну перебудову старої політичної і правової системи. Розкол англійського дворянства і перехід його частини на сторону буржуазії дозволив отримати перемогу над абсолютизмом. Однак союз буржуазії і джентрі зумовив в цілому консервативний характер революції, визначив її незавершеність, обмеженість соціально-економічних і політичних здобутків.

Збереження крупного землеволодіння англійських лендлордів і феодальних пережитків селянської поземельної залежності стали основними показниками незавершеності англійської революції. Компромісний характер революції проявився у розподілі влади між представниками буржуазії і дворянства, що й зумовило повернення до монархічної форми правління, яка з абсолютистської стала конституційною. Збережено інституції феодального правління – все ще достатньо сильну королівську владу, Палату Лордів, Таємну раду.

Однак революція досягла основної мети – дала поштовх розвитку капіталістичних відносин, забезпечила доступ до управління країною буржуазії і проклала дорогу новим тенденціям суспільно-економічного і політико-правового розвитку держави. Подальший розвиток капіталістичних відносин в Англії зумовив посилення впливу підприємницьких кіл, реалізація інтересів яких, виражених на політичному загальнодержавному рівні у діяльності

парламентської партії вігів, сприяла формуванню парламентської монархії і лібералізації правової системи.

Головними тенденціями політичного життя країни стали послаблення королівської влади, посилення влади парламенту і відповідального перед ним уряду, що став повновладним центральним виконавчим органом влади.

Під час революції законодавча діяльність парламенту була фрагментарною, залишивши чимало пережитків феодальних відносин. Докорінного оновлення англійського права не відбулося. Однак революція створила нові умови для подальшого оновлення і структурних змін у правовій системі країни, що були розпочаті у джерелах та різних галузях права у XVIII – XIX століттях.

СЛОВНИК

Віги – політична партія Англії, що виникла в останній чверті XVII ст. і об'єднала представників дворянської аристократії та великої буржуазії. У середині XIX ст. на її основі виникла ліберальна партія, яка стала партією промисловців і виразником ідей лібералізму.

Джентрі – нове дворянство в Англії XVI – XVII ст., яке під час буржуазної революції підтримало боротьбу буржуазії проти короля, феодального дворянства та англіканської церкви.

Лендлорди – великі землевласники в Англії.

Торі – англійська політична партія, що існувала з 30-х рр. XVII ст. (в 30-ті роки XIX ст. трансформувалася в партію консерваторів). Складалася з дворян (сквайрів) та представників англіканської церкви, які обстоювали позиції монархії. З XIX ст. остаточно сформувалася як партія, основним завданням якої став захист інтересів землевласницької аристократії та фінансової верхівки.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які причини англійської буржуазної революції ?
2. Які основні вимоги в ході революції висували політичні угруповання пресвітеріан та індепендентів ?
3. Які категорії населення стали рушійною силою революції ?
4. Зміст яких основних законодавчих актів визначив Англію як конституційну монархію?
5. Чому, на Вашу думку, республіканський період в Англії був нетривалим ?
6. Які наслідки мала революція для розвитку англійської держави і права ? Відповідь обгрунтуйте.
7. Який характер мало земельне законодавство англійської революції ?
8. Визначте основні напрями розвитку державного механізму Англії у XVIII – XIX ст.
9. Які результати мали реформи виборчого права Англії у XIX ст. ?
10. Які основні зміни відбулися у галузях сімейного і кримінального права Англії у XIX ст. ?

Доповніть речення:

- Рушійною силою революції став союз англійської буржуазії з … .
- Найбільш послідовні прихильники реформаційних процесів у церкві – … .
- Прийнята 1 грудня 1641 р. … містила докладний перелік зловживань королівської влади за час правління Карла I.
- Велике значення в ході роботи Довгого парламенту мало … законодавство.
- Встановлення режиму протекторату було закріплене у конституції, яка отримала назву … .
- Британська модель конституційної монархії отримала назву … .

– У 1867 р. на основі партії торі створено … партію.
– Англійське право поділяло речі на … і номінальні.
– У 1836 р. запроваджено інститут … шлюбу.
– Кримінально-процесуальне право Англії відзначалося … .

Творчі завдання

Складіть схему: "Вищі органи влади та управління Англії у XVIII – XIX ст.".

Заповніть таблицю: "Соціальна структура основних політичних угруповань в ході англійської революції".

Пресвітеріани	
	представники збіднілого селянства і міщан
Левелери	
	представники дрібного дворянства, середні прошарки міської буржуазії

Заповніть схему: "Етапи англійської революції".

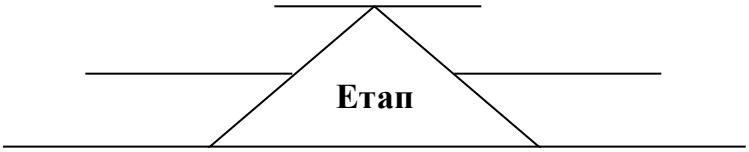

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Про що йшлося у "Великій демонстрації" у 1641 р.?**: а) зловживання королівської влади; б) повноваження перів; в) зловживання членів парламенту; г) розширення повноважень короля.
2. **Визначте період республіки часів Англійської революції XVII ст.**: а) 1649 – 1658 рр.; б) 1649 – 1653 рр.; в) 1640 – 1649 рр.; г) 1658 – 1660 рр.
3. **Визначте період протекторату Кромвеля часів Англійської революції XVII ст.**: а) 1649 – 1658 рр.; б) 1649 – 1653 рр.; в) 1640 – 1649 рр.; г) 1658 – 1660 рр.
4. **Найвищий орган виконавчої влади індепендентської республіки в Англії**: а) Державна дума; б) Державна рада; в) Державні збори; г) Державне управління.
5. **Хто такі дігери ?**: а) представники бідного селянства і пролетаріату; б) представники дрібного і середнього дворянства, середніх прошарків міської буржуазії; в) ремісники і вільні селяни; г) представники крупної буржуазії і земельної аристократії.
6. **"Білль про права" 1689 р. в Англії передбачав**: а) обмеження королівської влади на користь парламенту; б) обмеження влади Палати Лордів; в) обмеження влади парламенту на користь короля; г) обмеження органів місцевої влади на користь короля.
7. **Яка форма державного правління встановилася в Англії після революції XVII ст. ?**: а) парламентська монархія; б) президентська республіка; в) абсолютна монархія; г) індепендентська республіка.
8. **Вкажіть основні тенденції розвитку англійської монархії у XIX ст.**: а) розширення соціального складу парламенту, посилення влади Кабінету міністрів, послаблення реальних повноважень короля; б) розширення повноважень парламенту, послаблення влади Кабінету міністрів і короля; в) послаблення парламенту, розширення влади Кабінету міністрів і короля; г) послаблення влади парламенту і Кабінету міністрів, зміцнення влади короля.
9. **За якою виборчою реформою в Англії ліквідовано "гнилі" містечка**: а) 1832 р.; б) 1830 р.; в) 1830 р.; г) 1885 р.
10. **Право спадкування за англійським правом XIX ст. наступало з віку**: а) 18 років; б) 20 років; в) 21 року; г) 23 років.

Література

1. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред.В.Н. Шенаев]. – М.: Мысль, 1996. – 400 с.
2. Антология мировой правовой мысли. В 5-ти тт. – Т. 2. Европа: V-XVII вв. – М.: Мысль, 1999. – 829 с.
3. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.

4. Всемирная история: В 24 т. Т. 13. Европа в период английской революции / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Мн.: Литература, 1996. – 560 с.
5. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
6. История государства и права зарубежных стран / [Гудошников Л.М., Жидков О.А., Крашенинникова Н.А., Лысенко О.Л., Мишин А.А.]. – М.: Издательство "НОРМА" (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – 704 с.
7. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 2 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 708 с.
8. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов / [под ред. проф. Чибиряева]. – М.: Былина, 2002. – 472 с.
9. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
10. Рубаник В.Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн / Рубаник В.Є. – Харків: Консум, 2003. – 528 с.
11. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
12. Тревельян Дж.М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Тревельян Дж.М.; [пер. с англ. А.А. Крушинской, К.Н. Татариновой]. – Смоленск: Русич, 2001. – 624 с.
13. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
14. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том ІІ: навч. посіб. [для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: у 2 т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре. – 1998. – 608 с.
15. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Хома Н.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 474 с.
16. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Шевченко О.О. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Білль про права (1689 р.)

(витяги)

Так як останній король Яків ІІ, за сприянням різноманітних злонамірених радників, суддів і чиновників, що перебували у нього на службі, намагався ліквідувати і викорінити протестантську віру, і закони, і вільності цього королівства... . У зв'язку з відреченням згаданого короля Якова ІІ від правління і, як наслідок цього, звільнення престолу, його величність принц Оранський ... наказав написати закличні грамоти духовним і світським лордам протестантського сповідання та інші грамоти різноманітним графствам, містам, університетам, містечкам і п'яти портам про обрання ними представників до парламенту, що мав бути зібраний і засідати на двадцять другий день січня тисяча шістсот вісімдесят восьмого року, для вжиття заходів, щоб їх віра, закони, ці вільності у майбутньому не зазнавали загрози відміни, тому зазначені духовні і світські лорди і громади, у відповідності зі згаданими грамотами і виборами, які зібралися нині як повне і вільне представництво цього народу, після обговорення найкращих засобів для досягнення вищезазначених цілей ... заявляють … таке:

1. Що зазіхання на владу призупиняти закони або виконання законів королівським велінням, без згоди парламенту, протизаконні.
2. Що зазіхання на владу для вилучення із законів або виконання законів королівським велінням так, як ця влада привласнювалась і застосовувалась нещодавно, протизаконні.
4. Що стягнення поборів на користь і у розпорядження корони у відповідності, нібито, з прерогативою, без згоди парламенту або за більш тривалий час, або іншим порядком, ніж встановлено парламентом, протизаконне.
5. Що звертатися з клопотанням до короля є правом підданих, і будь-яке затримання і переслідування за такі клопотання – протизаконне.

6. Що набір і утримання армії у межах королівства у мирний час, окрім як за згодою парламенту, суперечить закону.
8. Що вибори органів парламенту мають бути вільні.
9. Що свобода слова, дискутування і всього того, що відбувається у парламенті, не може дати привід для переслідування або бути предметом розгляду у якомусь суді або місці, окрім парламенту.

Акт про престолоспадкування (1701 р.)

(витяги)

II. Постановлено його величністю королем за порадою і за згодою лордів духовних та світських і громад, що засідають у парламенті, і у відповідності з їх владою. Що кожна особа, яка надалі володітиме зазначеною вище короною, має приєднатися до англійської церкви, як це і передбачено законом. Що у випадку, коли корона і королівське надбання англійської держави перейдуть опісля до якоїсь особи, яка не є уродженою зазначеного вище англійського королівства, англійський народ не зобов'язаний вступати у війну для захисту яких-небудь володінь або територій, що не належать англійській короні, якщо на те не буде згоди парламенту. ...Що ніяка особа, яка посідає якусь платну посаду або місце, підпорядковані королю, або отримує пенсію від корони, не може бути членом Палати Громад. Що ... патенти на посади суддів будуть надаватися "поки вони будуть поводити себе добре", а жалування суддів буде визначено і встановлено, але у випадку подання обох палат парламенту визнається дозволеним їх зміщення.

Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.

Тема 11.

Держава і право США у XVIII – XIX ст.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Боротьба за незалежність і утворення США.**
2. **Розробка і прийняття Конституції США. Білль про права 1791 р.**
3. **Форма держави США. Формування основ політичної системи.**
4. **Громадянська війна в США та її державно-правові наслідки.**
5. **Особливості права США.**

---

1. Боротьба за незалежність і утворення США

Формування державності США веде свої витоки з початку XVII ст. – часу заснування у Північній Америці перших англійських колоній. У 1607 р. англійські переселенці заснували першу колонію Вірджинія. До лав цих переселенців входили переважно англійці, які або не мали роботи на батьківщині, або представляли пуритан, яких переслідувала монархічна влада. У пошуках кращої долі вони взяли курс на активну колонізацію відкритих земель. Переселенню сприяли королівська влада і торгові компанії. Тоді ж до Америки почали завозити перших негрів-рабів.

Перші колонії (Вірджинія, Плімут, Масачусетс) були комерційними проектами, а їх правовий статус визначався колоніальними хартіями, що були своєрідними договорами між Британською короною і підприємцями. Надалі відносини між короною і колоніями все більше набували політичного характеру.

На початок XVIII ст. у Північній Америці існувало 13 англійських колоній. Королівські грамоти надавали їм широку автономію у внутрішніх справах, але неодмінно передбачали підпорядкування короні.

Таблиця 11.1. Групи англійських колоній за правовим статусом

Колонія	*Правовий статус*
Род-Айленд Коннектикут	Своєрідні самоврядні республіки з виборними органами управління
Пенсільванія, Меріленд, Делавер	Перебували у приватній власності
Масачусетс, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Вірджинія, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія	Володіння Британської корони, управління якими здійснювали губернатори з участю місцевих законодавчих зборів (легіслатур)

З цього переліку англійських володінь у Північній Америці лише Вірджинія управлялася безпосередньо королем.

Англія як метрополія намагалася контролювати економічне життя колоній через стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження економічної активності буржуазії. Англія вбачала у своїх заокеанських володіннях джерело сировини і ринок збуту готової продукції. Навігаційний акт, закони про торгівлю, про гербовий збір та інші акти, прийняті англійським парламентом, викликали обурення в колоніях. До економічних утисків додався військово-адміністративний: введено нові податки; ліквідовано суди присяжних і недоторканність житла; обмежено повноваження колоніальних асамблей; посилено військове втручання у цивільні справи.

На середину XVIII ст. населення колоній фактично сформувалося у самостійну націю зі своїми політичними, економічними, релігійними і культурними особливостями. Тому подальше унезалежнення від метрополії стало питанням часу. У патріотичному русі визріла ідея державно-правової автономії північноамериканських колоній в рамках Британської

імперії. Завершеного вигляду цій ідеї надав на початку 70-х рр. XVIII ст. американський політичний діяч і просвітитель Б. Франклін.

Американські провінції та Англія є рівноправними і суверенними частинами Британської імперії

Найвища законодавча влада у колоніях належить представницьким органам – асамблеям, а в Англії – парламенту

Британський парламент не має жодних переваг перед асамблеями і не наділений жодними правами в колоніях

Єдиною спільною політичною інституцією для Англії і колоній є король

Схема 11.1. Основні положення американської автономістської доктрини

Так визріли передумови для початку т. зв. "американської революції", що мала характер боротьби за незалежність.

США ніколи не проходили феодального етапу розвитку з усіма його особливостями (феодальною аристократією, поміщиками і кріпаками, державною бюрократією, цехами і гільдіями, привілейованим духовенством тощо)

Американське суспільство було в цілому демократичним за духом, настроями і переконаннями

Менші соціальні суперечності, ніж в Європі

Революція мала національно-визвольну мету

Схема 11.2. Особливості американської революції

У 1770 рр. відбулися перші збройні сутички. Остаточний розрив з метрополією і переорієнтація автономістського руху на незалежницькі позиції відбулися після прийняття у 1773 р. т. зв. "чайного закону", що обмежував права колоністів у сфері торгівлі, підвищивши податки на ввіз чаю в колонії. Як відповідь 16 грудня 1773 р. у Бостонському порту обурені колоністи викинули в море весь чай з англійського корабля. За це влада метрополії закрила порт і позбавила місцеве населення права мати органи самоврядування.

За ініціативою законодавчих зборів Вірджинії, які звернулися до всіх колоній із закликом скликати конгрес для обговорення спільних інтересів Америки, 5 вересня 1774 р. у Філадельфії зібрався Перший Континентальний конгрес, в якому були представлені всі колонії, окрім Джорджії. Конгрес ухвалив рішення, які неминуче вели до розриву з британською метрополіє – бойкотувати ввезення англійських товарів і експорт з колоній. Виконання рішень Конгресу покладалося на виборні комітети колоній. Битва при Лексінгтоні (квітень 1775 р.) поклала початок війні за незалежність (1775 – 1783 рр.).

Другий Континентальний конгрес (розпочав роботу 10 травня 1775 р. у Філадельфії) прийняв рішення про об'єднання військ колоній і призначення Джорджа Вашингтона головнокомандувачем. Великий вплив на хід революційних подій і на політико-правову свідомість колоністів мала Декларація прав Вірджинії (червень 1776 р.), яка стала одним з найважливіших документів в історії американського конституціоналізму. У ній містилися положення про права і свободи громадян.

Велике значення для розвитку американської демократії і конституціоналізму мала Декларація незалежності США (4 липня 1776 р.), прийнята Третім Континентальним конгресом в м. Філадельфії. Авторство тексту належить публіцисту і політику Т.Джефферсону. Документ проголосив повну свободу і незалежність колишніх колоній

Англії. Проголошено рівність і невід'ємність прав людини від природи, що дозволяє вважати Декларацію одним з найбільш прогресивних актів в історії людства.

2. Розробка і прийняття Конституції США. Білль про права 1791 р.

Декларація незалежності США мала юридичним наслідком утворення 13 незалежних державних утворень. Розпочався процес прийняття кожною колонією-штатом власних конституцій, кожна з яких містила норми про демократичні права і свободи людини та громадянина (свобода слова, друку, недоторканність житла, свобода виборів, право більшості на зміну уряду, заборона законів, що мають зворотну силу, швидкий і справедливий суд тощо). Однак насправді ці права були обмеженими. Вводився майновий ценз для виборчого права. Його позбавлялися корінні жителі Америки, жінки і негри-раби.

У всіх штатах утверджено республіканську форму державного правління. У більшості штатів практикувалося верховенство законодавчої влади (дво- чи однопалатного парламенту). Виконавча влада надавалася губернатору або раді штату на чолі з президентом.

Потреби військового часу та неврегульованість питань щодо відносин між штатами зумовили підписання у листопаді 1777 р. союзного договору, що набрав чинності після ратифікації усіма штатами 1 березня 1781 р. і відомий під назвою "Статті конфедерації і вічного союзу". Документ передбачав співпрацю і координацію зусиль штатів заради "спільних інтересів". Створено конфедерацію Сполучених Штатів Америки. При цьому кожен штат зберігав власну державну незалежність, право. Не існувало і єдиного громадянства. Об'єднаним органом конфедерації став Конгрес, що складався з делегатів від кожного штату. Конгрес формально володів зовнішньополітичними повноваженнями. Він оголошував війну і укладав мир, посилав і призначав послів, укладав міжнародні договори, управляв торгівлею з індіанськими племенами. У внутрішній сфері його повноваження були незначними. Виконавчим органом був Комітет штатів, очолюваний Президентом.

Об'єднання штатів мало визначальний вплив на завершальний етап війни за незалежність. На допомогу штатам прийшли французькі війська. Франція, Голландія та Іспанія оголосили війну Англії. 19 жовтня 1781 р. англійці капітулювали, а 3 вересня 1783 р. підписали Паризький договір, за яким США отримали незалежність.

За своїм характером війна за незалежність США стала буржуазною революцією, адже її головна рушійна сила буржуазія домоглася подолання залишків феодалізму (королівська влада, форми землеволодіння), гарантій свободи власності як однієї з фундаментальних демократичних прав і свобод. Завоювання незалежності стало здобутком всього народу колишніх англійських колоній. Однак революція залишила недоторканними суттєві елементи старих порядків: рабовласництво; обмеження прав корінного населення, жінок, робітників. Процес об'єднання штатів, кожен з яких мав свої особливості соціально-економічного і політичного укладу, перебував на півдорозі.

Перемога у війні за незалежність загострила проблему перспектив розвитку штатів в умовах фактичного розвалу "вічного союзу", економічних проблем та загрози громадянської війни між північними промисловими і південними плантаторсько-рабовласницькими штатами. Північ виступала за посилення центрального уряду, встановлення єдиної грошової одиниці, центрального банку, об'єднання державних боргів окремих штатів у національний зовнішній борг. Південні штати виступали за широку автономію. Все це вимагало створення єдиної держави на базі 13 практично незалежних штатів.

У травні 1787 р. у Філадельфії зібрався конституційний Конвент з метою перегляду Статей конфедерації та розробки Конституції. Штати були представлені 55 делегатами, які згодом отримали назву "батьки Конституції". Конституція готувалася протягом чотирьох місяців і була підписана 17 вересня 1787 р. Частина делегатів від південних штатів не підписала документу і покинула Конвент. Конституція вступила в силу 4 березня 1789 р. після ратифікації у штатах.

Конституція США за обсягом є невеликим документом, що складається з преамбули і 7 статей (з них 4 поділені на розділи). У ній знайшли висвітлення питання форми держави, структури і повноважень органів державної влади.

До основного тексту Конституції не були включені норми, які гарантували громадянські права і свободи, що викликало гостру критику з боку демократично налаштованих представників штатів та навіть поставило під загрозу її ратифікацію у ряді штатів. Під тиском громадськості новий склад Конгресу у червні 1789 р. прийняв перші 10 поправок до Конституції ("Білль про права"), які до грудня 1791 р. ратифікували штати.

3. Форма держави США. Формування основ політичної системи

Конституція США закріпила республіканську форму державного правління.

Схема 11.3. Основні конституційні принципи США

- поділ державної влади на три гілки
- федералізм
- верховенство федерального закону
- судовий конституційний нагляд

Саме поняття "поділ влади" означає, як відомо, що державна влада розподіляється між трьома незалежними гілками – виконавчою, законодавчою і судовою. Конституція США покладає законодавчу владу на Конгрес (Стаття I), виконавчу – на Президента (Стаття II) і судову – на федеральні суди, вищою інстанцією яких є Верховний суд США (Стаття III).

В основу функціонування конституційного принципу поділу влади покладено механізм "стримування і противаг", що забезпечує попередження загрози надмірної концентрації влади одним органом та небезпеку встановлення тиранії. Головною особливістю роботи цього механізму є різні джерела формування і строки виконання повноважень згаданими владними інституціями. Так члени нижньої палати Конгресу (Палати представників) обираються прямим голосуванням на два роки. Обмежень для переобрання немає. Третина членів верхньої палати Конгресу (Сенату) переобираються кожних два роки легіслатурами штатів. При цьому третина складу сенаторів змінюється кожних два роки. Президент обирається непрямим шляхом на чотири роки через колегію виборщиків, які обираються населенням окремих штатів. Склад Верховного суду формується спільно Президентом і Сенатом, а його судді обіймають посади довічно. Така система організації влади дозволяє досягати стійкості і спадкоємності державного механізму.

Конституція передбачила створення такого механізму, що унеможливлює узурпаторські наміри однієї з гілок влади. Конгрес як вищий законодавчий орган отримав право відхиляти будь-які законопроекти Президента. Сенат може відхилити будь-яку кандидатуру, запропоновану Президентом на вищі федеральні посади. Конгрес може притягати Президента до відповідальності у порядку *імпічменту* і усунути його з посади. Вагомий конституційний засіб впливу Президента на Конгрес – відкладальне вето, яке можна подолати, якщо білль або резолюція, не підписані Президентом, будуть повторно схвалені двома третинами голосів в обох палатах Конгресу. Члени Верховного суду

призначаються Президентом за порадою і з відома Сенату. Це означає, що запропоновані Президентом кандидатури на вищі судові посади мають бути схвалені двома третинами голосів Сенату. Конституція наділила Верховний суд правом конституційного нагляду, завдяки чому він може відхилити любий законопроект, запропонований Президентом чи Конгресом, визнавши його неконституційним. Федеральні судді можуть усуватися з посади за процедурою імпічменту, яка здійснюється обома палатами Конгресу.

Структура двопалатного Конгресу відповідає федеральному устрою країни. Конституція надала Конгресу ключові повноваження щодо прийняття законів з питань зовнішньої і внутрішньої політики, зокрема: прийняття державного бюджету (за поданням Президента); торгівлі; карбування монети; організації і забезпечення роботи транспорту; набору й утримання армії та поліції; встановлення одиниць мір і ваги; оголошення війни і затвердження міжнародних договорів; укладення зовнішніх позик; встановлення правил натуралізації майбутніх американських громадян тощо. Палата представників хоча й мала дещо менші повноваження, ніж Сенат, але володіла однаковим з ним правом законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Сенат очолив Віце-президент. Верхня палата Конгресу отримала право контролю за діяльністю вищих посадових осіб держави, схвалювати міжнародні договори, призначати послів, членів Верховного суду та інших вищих чиновників.

Президент як глава держави отримав право здійснювати зовнішню політику держави, представляти її за кордоном, повноваження укладати міжнародні договори. Президент є головнокомандувачем збройних сил США та главою виконавчої влади. Він отримав право призначати і звільняти будь-якого члена свого кабінету, за згодою Сенату призначати членів Верховного суду та інших федеральних суддів. Також Президент має конституційне право помилування і відстрочення виконання вироків у справах про злочини проти США.

Одним з ключових конституційних принципів США є федералізм – політична система, за якої влада розділена між національною (федеральною) владою і владою штатів. За формою державно-територіального устрою США є федерацією, хоча відповідного поняття в Конституції немає. Дуалізм влади в США має свої визначені конституційні рамки. Автори конституції, не обмеживши владу штатів, разом з тим значно посилили центральну владу держави. Маючи формальні атрибути державних утворень (органи влади, суди, поліцію, правову систему), штати насправді мають обмежені ознаки суверенітету: позбавлені повноважень у сфері зовнішньої політики; обмежені фінансові можливості; не мають можливості змінювати форму правління. До компетенції федеральних органів влади Конституція США віддала питання зовнішньої політики, оборони держави, еміграції та імміграції, зовнішньої торгівлі і зв'язків між штатами, затвердження і виконання федерального бюджету. Решта питань були віддані до повноважень штатів.

Найважливіше значення для міцності союзу має припис статті VI, яка закріплює принцип верховенства федерального права і закону щодо правових норм штатів. Конституція містить положення про те, що у випадку колізії законів судді штатів завжди повинні надавати перевагу саме федеральному праву.

Нарешті принцип судового конституційного нагляду можна трактувати як право судової влади оголошувати дії та рішення органів законодавчої і виконавчої влади неконституційними. Таке право застосовують судові інстанції всіх рівнів, але ключове слово у визнанні конституційності нормативних актів належить Верховному суду, рішення якого є остаточним і обов'язковим для всіх державних органів.

Після завершення війни і конституційного процесу в США постало питання про формування державного апарату виконавчої влади. У квітні 1789 р. на посаду першого президента США заступив колишній головнокомандувач військами колоній, генерал Дж. Вашингтон (1789 – 1797 рр.). Вперше обраним Конгресом США прийняті закони про створення державного, військового і фінансового департаментів.

Закон про судовий устрій (вересень 1789 р.) визначав склад Верховного Суду – головний суддя і 5 асоційованих суддів. Територія країни поділена на 13 судових районів, об'єднаних у три округи. З 1790 р. розпочав засідання Верховний суд США. Закладено основи аторнейської служби. Запроваджено посаду першого *аторнея*.

Серед найважливіших законів також відзначимо Закон про натуралізацію, Закон про іноземців, Закон про ворожих іноземців, Закон про заколот. Поправки до Конституції XI і XII (1795 р. і 1804 р. відповідно) встановили імунітет штатів від судового переслідування з боку громадян іншого штату або іноземців, вдосконалили процедуру обрання Президента, запровадивши окреме голосування за кандидатів у президенти і віце-президенти.

На останнє десятиліття XVIII ст. припало формування політичних партій. Спершу політичні угруповання діяли як фракції в Конгресі (демократи-республіканці і федералісти). Республіканці виступали за суверенітет штатів, а федералісти були прихильниками сильного Союзу. З 1796 р. вибори Президента мали партійний характер. У США сформувалася двопартійна політична система, яка тривалий час не мала чіткого організаційного оформлення. Лише у 1828 р. створено Демократичну партію, а в 1854 р. – Республіканську партію США.

Історія Демократичної партії США почалася з Демократично-республіканської коаліції, що підтримувала президентську кампанію Т. Джефферсона 1800 р. Демократи-республіканці мали вплив у сільських, південних та західних регіонах і були в опозиції до федералістів, яких очолював Дж. Адамс і яких підтримували промислово-торгові кола Сходу і Півночі країни. Вирішальну роль у створенні Демократичної партії відіграв президент Е. Джексон (1829 – 1837 рр.). Утворення Республіканської партії пов'язане з об'єднанням опонентів Демократичної партії (на основі федералістів) у 1854 р. для боротьби з рабством.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулися зміни в територіальних масштабах країни. Завдяки завоюванням і міжнародним домовленостям до початку 20-х років XIX ст. у США нараховувалося 22 штати. У 1803 р. президент Томас Джефферсон купив у Наполеона величезну Луїзіану, яка подвоїла територію США. У результаті війни з Мексикою у 1846-1848 рр. до США приєднано Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Цими здобутками США не обмежилися і до кінця XIX ст. приєднали Аляску (купили в Росії у 1867 р.), Пуерто-Рико, острови Гуам і Філіппіни, окупували Кубу (відвоювали в Іспанії у 1899 р.).

4. Громадянська війна в США та її державно-правові наслідки

Зі здобуттям незалежності у США розпочався промисловий підйом, що збільшувало економічний розрив між промисловою Північчю та плантаторсько-рабовласницьким Півднем. Проблема рабства поступово виходила на перший план політичного життя країни, що загострювало відносини між штатами.

У ряді штатів було прийнято т. зв. "Закони про особисту свободу", спрямовані на захист свободи негрів і рабів-утікачів від утисків рабовласників. У відповідь південні штати

прийняли закони про обмеження свободи в'їзду негрів на їх територію. Конгрес США заради залагодження напруги проводив політику компромісів і поступок рабовласницьким штатам.

Існування рабовласницької системи на Півдні суперечило інтересам промислової Півночі США. Громадськість Півночі співчувала рабам, але мало хто наважувався виступати за їх звільнення, оскільки ті були приватною власністю плантаторів. Іноді раби піднімали повстання (найбільше відбулося у 1831 р.), але частіше втікали у вільні штати, звідки могли переправлятися в Канаду. Супротивники рабства (*аболіціоністи*) організували "підземну залізницю" – таємні маршрути для втікачів. Величезне значення для мобілізації американської і світової громадськості проти рабства в південних штатах мала аболіціоністська література і преса.

У 1820 р. ухвалено так званий "міссурійський компроміс", за яким дозволено рабство у штаті Міссурі, але рабовласницьку систему заборонено поширювати на північ від 36,5 паралелі. Так територія Сполучених Штатів поділилася на рабовласницьку і нерабовласницьку. Рабовласники прагнули узаконити рабство у всій країні, позбавивши Конгрес права скасовувати або дозволяти його в якому-небудь штаті. В умовах протистояння Верховний суд США виніс рішення у справі Д. Скотта – раба, що офіційно звернувся в суд з позовом про надання йому свободи, оскільки він разом з господарем певний час жив у вільному штаті. Відхиливши в 1857 р. його позов, Верховний суд оголосив неконституційним будь-який закон, що забороняв рабство.

Обрання в листопаді 1860 р. Президентом США прихильника відміни рабства та одного з організаторів Республіканської партії Авраама Лінкольна означало крах багаторічної політичної гегемонії рабовласників. Правлячі рабовласницькі кола 11 південних штатів вдалися до сецесії – вийшли з федерації і проголосили в лютому 1861 р. Конфедеративні штати Америки зі столицею у місті Річмонд, обравши своїм президентом колишнього військового міністра Дж. Девіса. У березні 1861 р. конфедерати підняли заколот, проголосили нову Конституцію Конфедеративних штатів Америки, де відкрито проголошувалося, що рабство є основою політичного та економічного ладу держави. Прагнучи встановити рабовласницькі стосунки у всій країні, конфедерати 12 квітня 1861 р. розпочали громадянську війну, яка продовжувалася до 26 травня 1865 р.

Завдання Півночі у війні сформульовані в резолюції Конгресу 22 липня 1861 р. Зазначалося, "що війна ведеться не з метою знищення встановлених інститутів, а для того, щоб захистити і відстояти верховну владу Конституції і зберегти союз. Як тільки ці завдання будуть досягнуті, війна повинна припинитися". 11 штатам-заколотникам протистояло 23 штати, що залишилися в союзі з населенням 22 млн. чоловік. В Конфедерації проживали 9 млн. чоловік, з них 4 млн. рабів.

На початковому етапі війни перевагу мали війська південних штатів, які були згуртованішими, мали краще матеріальне забезпечення, а також підтримку іноземних держав (Англії, Франції, Іспанії, Росії).

Перелом у ході війни на користь північних штатів відбувся завдяки зміцненню військової організації, підвищенню податків, прийняттю "Гомстед-акту" й "Акту про звільнення рабів" (травень, вересень 1862 р.). Перший надавав право будь-якому громадянину країни, що не приймав участі в заколоті проти США і сплатив мито 10 дол., зайняти гомстед – ділянку землі в 160 акрів (близько 64 га) під ферму на вільних землях. Ця ділянка безкоштовно віддавалася у власність після п'яти років проживання на ній, її

обробітку і забудови. Це стало радикальним вирішенням аграрного питання. Закон згуртував широкі народні маси, у тому числі іммігрантів, на досягнення перемоги над Півднем.

Другий закон проголошував рабів вільними з 1 січня 1863 р. Негри стали масово переходити на сторону жителів Півночі і служити у федеральній армії. Також уряд видав закони про конфіскацію майна заколотників, запровадив загальну військову повинність, звільнив армію США від прихильників Конфедерації, закрив реакційні газети. Ці заходи привели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Громадянська війна забрала понад 600 тис. життів. Жодна інша війна за участю США не принесла цій державі таких втрат. Під час святкування перемоги Півночі 14 квітня 1865 р. був застрелений Президент США А. Лінкольн. Це була замовна помста рабовласників.

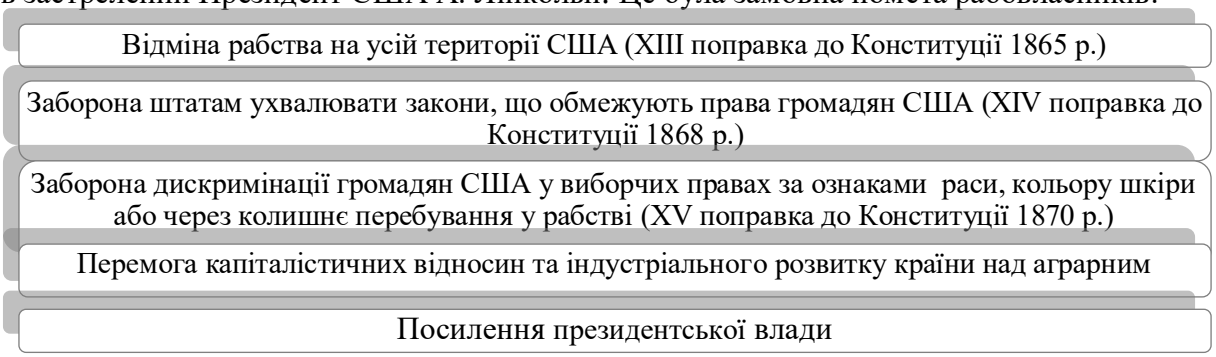

Схема 11.4. Головні наслідки громадянської війни у США

Незважаючи на прийняття прогресивних рішень, справа викорінення пережитків старих суспільно-економічних відносин у США не була завершена. Негри так і не стали повноправними. Вони не отримали політичних прав і землі. Зберігалася їх реальна залежність від колишніх власників-плантаторів. У південних штатах процвітала расова дискримінація. Окрім того тубільне індіанське населення внаслідок колонізації дикого Заходу було вигнане зі своїх рідних земель і насильно переселене в *резервації*. Як і раніше не мали політичних прав жінки. Збережено майновий ценз для виборчого права. Обмеженими політичними правами володіли робітники.

Для забезпечення плантацій робочою силою парламенти південних штатів видавали постанови – "чорні кодекси", які всупереч конституційним поправкам узаконювали дискримінацію негрів.

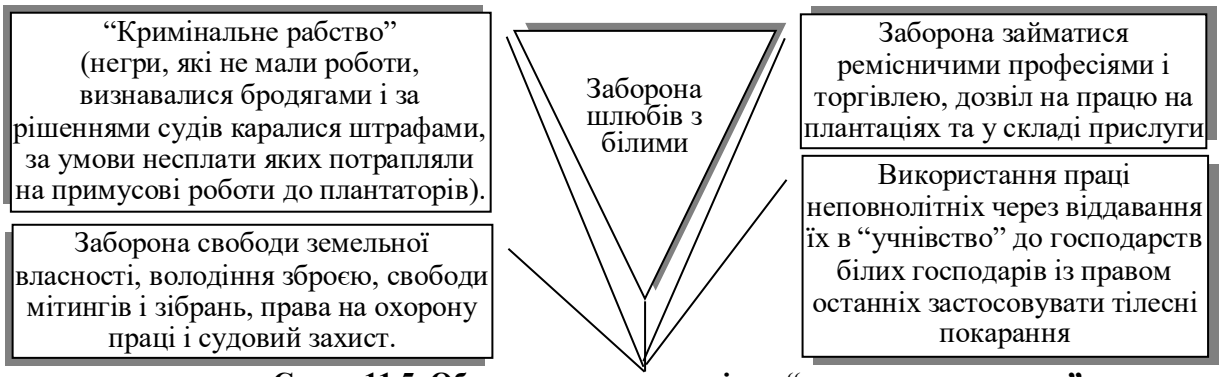

Схема 11.5. Обмеження прав негрів за "чорними кодексами"

Також Конгрес під приводом політики запобігання сутичкам чорного і білого населення запропонував закон про обмеження прав негрів (проїзд у спеціальних вагон,

проживання в окремих міських кварталах, навчання в окремих негритянських школах та ін.), що започаткував політику *сегрегації*.

Після вбивства А. Лінкольна президентом став віце-президент Е. Джонсон (1865 – 1869 рр.), який пішов на примирення з колишніми заколотниками, оголосивши амністію військовим злочинцям і повернувши їх представників у Конгрес. За його порадою південні штати відмовилися ратифікувати XIV поправку до Конституції. Конфісковані в роки війни плантації довелося повернути колишнім власникам, які силою і погрозами примушували чорне населення працювати на колишніх господарів. З'явилися розгалужені терористичні організації, у тому числі знаменитий *Ку-клукс-клан*, що жорстоко розправлялися з непокірними неграми і білими, які їм співчували. За політику потурання реакції президент вперше в історії США був підданий процедурі імпічменту, яка втім не мала успіху.

За наполяганням фракції республіканців Конгрес у березні 1867 р. прийняв закон "Про реконструкцію Півдня".

Схема 11.6. Заходи в рамках політики "Реконструкції Півдня" у США

Рішенням Верховного суду США (1868 р.) федерація проголошена нероздільним союзом, право виходу з якого заборонене.

5. Особливості права США

Право США веде свої витоки від англійської правової системи, основні елементи якої були привнесені на Американський континент поселенцями-колоністами у XVII – XVIII ст. Однак право США одразу набуло специфічних рис, пов'язаних із особливостями соціально-економічного, політичного, територіального розвитку країни, особливо після її об'єднання в єдину державу. Тому право США має одночасно чимало спільних і відмінних рис із англійським правом.

З часу створення перших колоній (штатів) у кожній з них складалися свої правові системи, а з проголошенням Сполучених Штатів Америки виникла ще й єдина федеральна правова система. Тому американська правова система є складним і неоднорідним явищем, яке включає федеральну правову систему у поєднанні з правовими системами штатів. Така її структура в юридичній науці знайшла визначення як "правовий дуалізм". Тобто на території штату традиційно поширюється дія двох правових систем – своєї власної і федеральної.

Джерела права. Ще до проголошення незалежності в США відбувався активний процес перенесення англійського загального права, "права справедливості" і статутного права на правову реальність колоній. Однак застосування англійського права обмежувалося

актами місцевих органів влади, легіслатур, тобто його норми пристосовувалися до практичних потреб, враховуючи місцеві умови, звичаї і традиції. Звичаєві норми тубільного населення нехтувалися. Тому часто право мало еклектичний та казуїстичний характер.

Колоністи не сприйняли окремих інститутів англійського феодального права (наприклад, принципу первородства (майорату) у спадкуванні). Суди колоній також відходили від багатьох технічних деталей і складнощів, змінювали окремі правові конструкції та цілі інститути загального права.

Необхідно врахувати, що в окремих колоніях (згодом штатах) були поширеними правові системи іспанських, голландських, французьких колоністів, які також зберігали свою специфічну самобутність на відповідних територіях. Наприклад, у штаті Луїзіана, що приєднався до США у 1803 р., панували одночасно іспанська і французька правові системи. Зокрема, на тамтешнє цивільне право сильний вплив мав Цивільний кодекс Наполеона. На колишніх мексиканських територіях (штати Техас, Нью-Мексико, Невада, Флорида) тривалий час панувала іспанська правова система.

В американських штатах як джерело права більшого значення, у порівнянні з англійським правом, набули законодавчі акти та в цілому акти органів влади (статутне право), а також їх кодифікації. У деяких колоніях задовго до проголошення незалежності здійснено спроби кодифікації законодавства. Відомий збірник актів Масачусетса 1648 р., що став своєрідним зразком для аналогічних кодифікацій в інших колоніях.

Також особливістю американської правової системи, про окреме повноцінне формування якої реально можна говорити лише з часу проголошення незалежності та прийняття Конституції США, стало її активне пристосування до умов капіталістичного розвитку і формування основ громадянського суспільства.

Важливою ознакою правової системи США, на відміну від англійської, є наявність писаної федеральної Конституції, включно з Біллем про права, та конституцій штатів. З тексту Конституції США випливає право Верховного суду тлумачити її текст і зміст, а також право вищих судових інстанцій штатів тлумачити їх власні конституції.

Після проголошення незалежності, незважаючи на сильні антианглійські настрої, загальне (прецедентне) право зберегло панівні позиції у правових системах штатів (за винятком хіба що Луїзіани). Рецепція англійського права здійснювалася через відповідні положення законів штатів. У конституціях деяких штатів англійське право прямо не згадувалося. Натомість передбачено збереження юридичної сили права, яке було тут до здобуття незалежності. В окремих штатах (Меріленд, Нью-Йорк, ін.) англійські статути і загальне право названі як джерела права.

У 20-30-і рр. XIX ст. в США склалася власна школа американських суддів і юристів, яка тяжіла до англійського права. Трактати з американського права мали важливе значення для єдиного трактування права в штатах. Також з 1820 р. не без впливу англійської практики в США почали публікувати рішення американських судів. Рецепція загального права в XIX ст. мала місце і в штатах, де раніше через історичні обставини застосовувалося іспанське (Флорида) або мексиканське (Техас) законодавство. Ці та інші факти засвідчують, що до кінця XIX ст. вплив загального права на правові системи штатів був достатньо сильним.

У США в колоніальний період (значно швидше, ніж в Англії) відбулося злиття загального права з "правом справедливості", що поглинули у більшості штатів і в правовій системі федерації суди загальної юрисдикції.

Повертаючись до проблеми "правового дуалізму", зазначимо, що в США, на відміну від Англії, загальне право не стало єдиним для всієї країни і має суттєві відмінності у штатах. Федеральне законодавство не інкорпорувало загальне право як таке в систему федерального права і лише окремі конституції штатів прямо розглядають загальне право як обов'язкове до застосування в судах за відсутності законодавства з конкретного питання.

Формально в США немає федерального загального права, яке не передбачене у тексті Конституції. Верховенство федерального права над правом окремих штатів стало наслідком розвитку правової практики. Цьому багато в чому сприяли рішення Верховного суду, які передбачали, що суди штатів повинні вирішувати справи згідно Конституції, федерального права і законів штату. Тобто поряд із законодавством важливу роль у функціонуванні національної системи права відігравала правотворчість Верховного суду.

Однією з ключових відмінностей американської правової системи від англійської стало співіснування норм загального права та законодавчих актів як джерел права. З 20-х років XIX ст. більшість штатів активізували роботу з кодифікації норм загального права, залишаючи за судами широкі повноваження їх тлумачення. Основна тенденція подальшого розвитку американського права – збільшення ваги законодавства при збереженні принципового значення рішень Верховного суду.

У 1796 р. в штаті Вірджинія прийнято Кримінальний кодекс, підготовлений Томасом Джефферсоном. У штаті Нью-Йорк з 1828 р., а згодом і в інших штатах почали видавати офіційні збірки (компіляції) законодавства. У 1848 р. в штаті Нью-Йорк прийнято Цивільний і Кримінальний кодекси, що стали певним зразком для інших штатів. У 1872 р. у найбільшому західному штаті Каліфорнія прийнято одразу чотири кодекси: цивільний, кримінальний, цивільно-процесуальний і кримінально-процесуальний. Процес уніфікації американського права здійснювався під впливом коментарів відомих суддів та провідних професорів-юристів. Однак кодекси, що характерно для англо-американської системи права, не зайняли такого авторитетного місця в правовій системі, як це мало місце в континентальній правовій системі.

З кінця XIX ст. через потреби американського суспільства, насамперед підприємців, в США розпочався рух за уніфікацію права. У 1889 р. створено комітет, що розробив проекти декількох уніфікованих законів з регулювання торгівлі і рекомендував їх для ухвалення легіслатурами штатів. З 1892 р. діяла Національна конференція уповноважених з уніфікації права штатів, яка запропонувала для прийняття 200 законопроектів з торгового права. Однак результативність прийняття цих законів у штатах була невеликою.

Цивільне право

Як і у випадку з Англією, термін "цивільне право США" є досить умовним, адже, по-перше, не існує єдиного загальнодержавного цивільного права, а, по-друге, цивільне право складається з окремих правових інститутів, як-от право корпорацій, договірне право, право власності тощо. Основними формами регулювання цивільно-правових відносин (окрім Конституції, федеральних законів та рішень Верховного суду) є закони штатів. В окремих штатах у XIX ст. прийнято цивільні кодекси (Каліфорнія, Луїзіана, Монтана та ін.), але вони не відіграють основного значення. У праві більшості штатів ця галузь права регулюється окремими законами.

Особливістю юридичного статусу фізичних осіб у США, незважаючи на закладений у конституційному законодавстві принцип формальної рівності, тривалий час було обмеження прав жінок та іноземців, відсутність правосуб'єктності у темношкірого населення (негрів-

рабів). Незважаючи на надання останнім у другій половині XIX ст. громадянських прав, ще століття зберігався дискримінаційний статус темношкірих (зокрема, у сфері власності).

Особливого розвитку у праві США надано розробці прав юридичних осіб, що пов'язано з бурхливим розвитком підприємництва як головної ознаки капіталістичних відносин. У США, як і в Англії, у значенні поняття "юридична особа" виступає поняття "корпорація". Відповідно з кінця XIX ст. розпочало активно розвиватися корпоративне (акціонерне) право.

Юридична техніка формування корпорацій з певними змінами була успадкована американською правовою системою від англійського загального права. За визначенням Верховного Суду США від 1819 р. корпорація – це штучне утворення, невидиме, невідчутне, яке існує лише у правовому припущенні, володіє властивостями, наданими установчим статутом, або властивими самому його існуванню. Законодавче регулювання діяльності корпорацій в США завжди відзначалося ліберальністю. Їх правове становище визначалося в основному законодавством штатів.

Зростання великих корпорацій досить швидко призвело до виникнення *монополізму*. З розвитком цього явища виникло т. зв. **антимонопольне (антитрестівське) законодавство**, яке насамперед виражало інтереси держави у забезпеченні рівних умов конкурентної підприємницької діяльності у різних галузях економіки. Першим федеральним актом у цій галузі став Закон Шермана 1890 р. (у США законодавчі акти, прийняті Конгресом, як правило неофіційно називаються за ім'ям його автора чи співавторів з числа конгресменів), що оголосив незаконними дії об'єднань з метою монополізації торгівлі між штатами і зовнішньої торгівлі США.

Розвиток корпорацій вплинув на подальший розвиток права власності. Для американського типу капіталістичних відносин притаманна першість принципу індивідуалізму та відповідно індивідуальної приватної власності. Цей принцип став основою поширеної в США асоційованої корпоративної форми власності, яка схильна поєднувати приватні та суспільні інтереси.

З останньої чверті XIX ст. набув подальшого розвитку інститут довірчої власності (трасту), що передбачав передачу майна, акцій та інших активів у розпорядження довірчого власника для управління майном власників значних статків. Утворення трастів стало одним з основних методів уникнення відповідальності найбільшими монополіями.

Значного розвитку в США набуло договірне право, чому сприяли бурхливий промисловий розвиток та політика економічного лібералізму. Сформувалася практика необмеженого права укладати різні види угод, що були основою усього різноманіття видів і напрямів підприємницької діяльності, реалізації права власності в цілому. Договори стали основною юридичною формою, яка фіксувала відносини найму робочої сили, обміну товарами, надання послуг, інші. Завдяки судовій практиці у традиційні правові доктрини введені такі основоположні принципи договору, як рівність сторін, непорушність виконання зобов'язань тощо. У XIX ст. скасовано особисту відповідальність боржника за невиконання зобов'язання, що мала наслідком його ув'язнення. Отримали розвиток такі нові види договорів, як договір перевезення вантажів і пасажирів, договір страхування, договір лізингу, договори банківських (фінансових) операцій тощо.

Розвиток промислового виробництва зумовив виникнення нових галузей права – **трудового та екологічного**. Активний розвиток трудового законодавства у США розпочався

у 1870-х рр. під впливом гострих соціальних конфліктів між підприємцями-власниками виробництв і трудовими профспілками. Однак на цей час вагомих досягнень у трудовому законодавстві США не спостерігалося, що зумовлювалось нерозвиненістю правових норм, пануванням судової доктрини про незаконність робітничих страйків, небажанням органів влади втручатися у справи підприємців внаслідок політики лібералізації. Антиробітниче законодавство окремих штатів передбачало штрафи і тюремне ув'язнення за організацію та підбурювання до страйків, насамперед у транспортній галузі.

У другій половині XIX ст. під тиском громадської думки в окремих штатах прийняті досить обмежені закони про дитячу працю і працю жінок. Однак спроби їх виконання нівелювались федеральними судами. Зокрема, Верховний суд США визнавав такі закони неконституційними. Також договірні трудові стосунки між роботодавцем і найманим робітником часто мали регресивний характер внаслідок дії норм про расову сегрегацію і обмеження права на працю для негритянського населення, що проявлялися насамперед у видах робіт чорношкірих громадян США, умовах праці і розмірі заробітної плати.

Перші спроби захисту навколишнього середовища в США здійснені наприкінці XIX ст. Прийнятий у 1891 р. закон про лісові резервати розпочав процес передачі "громадських земель" у федеральну власність. Ці землі не підлягали продажу або передачі у приватну власність. Створено систему заповідних територій, яка набула в США великого розвитку.

Сімейне право

Традиційно ця галузь права в США відноситься до компетенції штатів і регулюється їх законодавством. Сімейне право відзначається великою різноманітністю через відсутність єдності у підходах до регулювання найдрібніших питань шлюбно-сімейних відносин. У цій галузі права часто зберігали чинність англійські та американські судові прецеденти.

Законодавство штатів закріпило різні підходи насамперед до процедури реєстрації шлюбу, для якої можна виділити дві форми: громадянський і церковний шлюб. У більшості випадків для церковного шлюбу потрібний попередній дозвіл від відповідних муніципальних органів влади. У різних штатах сформувалися свої досить різні порядки отримання розлучення. Особливо ліберальними порядками щодо процесу розлучення традиційно відзначається штат Невада, куди часто звертаються подружжя для швидкого оформлення цієї процедури з обопільної згоди.

В американській сім'ї зберігалося верховенство чоловіка, який мав право управляти і розпоряджатися подружньою власністю. Майнові права дружини були обмеженими. Тривалий час зберігалися обмеження політичних прав заміжніх жінок.

У різних штатах сформувався різний порядок спадкування. Практично у всіх штатах спадкування здійснюється як за законом, так і за заповітом. Однак порядок спадкування залежно від розміру спадку суттєво відрізняється. Додаткові формальності передбачені для спадкування великої власності. Законодавством передбачений особливий судовий нагляд на період відкриття заповіту чи тривалості строку передачі спадку у власність спадкоємцям.

Кримінальне право і процес

У США також по суті не склалося єдиної кримінально-правової системи. За Конституцією США, окрім норм федерального значення, кримінальне право належить до юрисдикції відповідних органів влади штатів. Немає федерального кримінального кодексу.

Американське кримінальне право розвивалося під впливом англійського загального права, перейнявши чимало правових понять і конструкцій. Наприклад, збережено поділ злочинів на фелонії і місдімінори. Чимало прецедентів англійських судів були включені в

американське загальне право. По мірі розвитку американського права все більшого значення набували норми статутного права, зокрема законодавчі акти легіслатур штатів. У XIX ст. в багатьох штатах здійснено кодифікацію чинних кримінального-правових норм. Перша спроба кодифікації федерального кримінального законодавства здійснена у відповідному розділі Зводу законів США (1873 – 1877 рр.).

З розвитком кримінального законодавства у штатах поділ злочинів на фелонії та місдімінори був удосконалений. Зокрема, їх класифіковано на декілька класів. Однак загальна традиція такого поділу збереглась. Фелонії – тяжкі злочини, які спричиняють позбавлення волі на термін більше одного року. Місдімінори передбачали менш тяжкі діяння. Між цими групами злочинів встановлено різницю як в матеріально-правовій, так і процесуальній частині. Справи про злочини, які кваліфікуються як місдімінор, передбачають розгляд у спрощеному порядку.

Законодавство США, як і Англії, не давало загального визначення покарання, його сутності і мети, а лише встановлювало систему покарань та інших кримінально-правових заходів. Основні види покарань – страта, ув'язнення і штрафи. Як додаткове покарання судами призначалася конфіскація майна. Смертна кара передбачалася федеральним законодавством і законодавством штатів, присуджувалася за здійснення тяжких державних або загальнокримінальних злочинів (насамперед тяжке убивство). Видом покарання за тяжкі злочини було довічне ув'язнення. Залежно від характеру злочину і особи злочинця могло призначатися ув'язнення з різним режимом утримання.

Також під впливом англійського права з кінця XIX ст. запроваджено такий вид покарання, як пробація, яка стала певною альтернативою позбавлення волі. Вона не передбачає тюремного ув'язнення, але ставить засудженого на визначений судом термін під жорсткий контроль спеціальної наглядової служби. Цей вид покарання став різновидом умовного засудження.

Штраф передбачений відповідно до кодексів штатів як альтернативна санкція за вчинені злочини. У якості основної міри покарання при місдімінорі він передбачав сплату визначених грошових сум.

Правовий дуалізм в США історично характерний і для кримінально-процесуального права, де значний вплив мали процесуальні традиції англійського загального права. У XIX ст. вони доповнилися новим законодавством штатів. В окремих з них були складені кримінально-процесуальні кодекси. З кінця XIX ст. усі питання кримінального процесу і судочинства включаються як самостійні розділи до зведень законів штатів. Однак через консерватизм судової системи законодавство не набуло вирішального значення у функціонуванні кримінального процесу.

Таблиця 11.2. Стадії кримінального процесу у США

	Назва стадії	*Суб'єкти процесу*	*Слідчі дії*
1	попереднє розслідування	Федеральні органи (генеральний аторней, федеральні аторнеї, поліція) розслідують злочини, передбачені федеральним законодавством. У штатах – поліція графств, міст та інших адміністративно-територіальних одиниць (між ними практично відсутня координація), аторнейська служба штатів. Підозрюваний. Свідки та ін.	Вивчення обставин справи; порушення кримінальної справи; пошук і допит свідків; збирання доказів; затримання та арешт підозрюваного і винесення йому попереднього обвинувачення.
2	винесення рішення	Федеральні аторнеї або аторнеї	Розгляд усіх зібраних доказів,

	про направлення справи обвинуваченого до суду	штатів, Велике журі (у випадку тяжких злочинів). Підозрюваний / обвинувачений.	висунення офіційного обвинувачення і передача справи до суду, або ж припинення справи проти підозрюваного за відсутності складу злочину в його діях чи бездіяльності. Якщо Велике журі відмовиться винести рішення, справу проти підозрюваного припиняють. Натомість після винесення обвинувального рішення особу офіційно повідомляють про висунене проти неї обвинувачення і про дату судового засідання. Призначення судом адвоката обвинуваченому, якщо той матеріально неспроможний.
3	судовий розгляд справи	Суддя, журі присяжних (у випадку тяжких кримінальний справ), аторней. Підсудний. Свідки.	Порядок ведення судового процесу за федеральними законами і законодавством штатів, а також за прецедентами. Основні докази в суді: письмові документи, у тому числі свідчення свідків під присягою; усні заяви свідків, експертів, прокурора, адвоката, обвинуваченого. Усі докази мають бути законними і отриманими законним шляхом.
4	винесення судового рішення (вироку)	Суддя, журі присяжних. Підсудний.	Прийняття судового рішення та його оприлюднення.

Генеральний аторней (він же міністр юстиції), який згідно Конституції США призначається Президентом за погодженням з Сенатом, отримав повноваження урядового консультанта, радника Президента з кримінальної політики. Він же здійснює контроль за діяльністю прокурорів (федеральних аторнеїв) США. Відносно прокурорів штатів і графств генеральний аторней функціями контролю не наділений. Федеральні аторнеї серед іншого контролюють дії федеральної поліції. Вони отримали право порушувати кримінальні справи і висувати обвинувачення. Саме ж розслідування в основному проводиться поліцією.

Поліцейські та аторнеї отримали широкі повноваження у веденні попереднього розслідування: збирають дані про злочин, розшукують злочинців, здійснюють арешти підозрюваних і проводять допити. Арешти, обшуки та інші слідчі дії здійснюються поліцією зазвичай за попередньою санкцією суду.

Американські правотворці намагалися швидко подолати середньовічні пережитки кримінального судочинства. Відмовившись від ряду принципових традицій старого (англійського) загального права, судовий розгляд справи мав змагальний характер. Протягом усього судового розгляду діяв принцип презумпції невинуватості підсудного. Демократичні принципи кримінального процесу, проголошені у IV і V поправках до Конституції, за змістом заперечували інквізиційні і звинувачувальні риси кримінального правосуддя. Таємниці розслідування протиставлена гласність судової процедури. Звинувачена особа отримала право відмовлятися від показів. Замість одноосібного судового розгляду запроваджено суд присяжних.

Журі присяжних у ряді штатів визначає не лише вину обвинуваченого, але й міру покарання. Вирок журі має бути одностайним. Якщо одностайності немає, суддя може оголосити суд недійсним з причини відсутності одностайності присяжних. У більшості штатів виголошення вироку проводить суддя. Він володіє великою свободою у виборі відповідної до закону і обставин справи міри покарання.

* * *

Американська війна за незалежність стала за змістом буржуазною революцією та увійшла в один ряд з аналогічними перетвореннями в країнами Західної Європи. Здобуваючи незалежність, колишні колоністи позбавлялися політичного та економічного панування монархії, яка уособлювала пережитки феодалізму. Головними здобутками американської революції стали: завоювання незалежності; створення єдиної федеративної держави республіканського типу; конституційно-правова інституціоналізація демократичних прав і свобод, що відкрило шлях для розвитку країни. В Америці виникла держава якісно нового типу, яка значно випередила за ознаками прогресивного розвитку держави Західної Європи та стала провісником змін у всьому світі.

Разом з тим американська революція, як і кожна подія такого характеру, мала свої недоліки: залишено в недоторканності рабовласницьку систему Півдня; збережено суттєві обмеження правосуб'єктності тубільного населення, жінок; зміни практично не зачепили стосунків власності, що сформувалися у колоніальний період, ліквідувавши лише феодальні пережитки у поземельних відносинах.

Громадянська війна стала практично неминучим наслідком глибокої різниці у розвитку Північних (промислових) і Південних (плантаторсько-рабовласницьких) штатів, що стримувала подальший розвиток держави. Вона призвела до суттєвих змін у політико-правовій системі США. Формально ліквідовано рабство. Переважну більшість громадян зрівняно в правах. Посилилася президентська влада. Сполучені Штати остаточно стали на шлях побудови демократичної держави, капіталістичного суспільства, індустріального типу економіки, що дозволило країні у XX ст. вийти на провідні світові позиції.

СЛОВНИК

Аболіціонізм (від лат. abolitio – скасування, знищення) – рух у США наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. за скасування рабовласництва, що виявився у масштабних політичних акціях і повстаннях негрів. Відіграв значну роль у розв'язанні Громадянської війни 1861 – 1865 рр.

Аторней – службова особа юстиції в США, виконує прокурорські функції.

Імпічмент (від англ. impeachment) – особливий порядок притягнення до відповідальності вищих посадових осіб та вирішення питання про їх відповідність займаній посаді найвищим органом законодавчої влади. Право пред'являти звинувачення в порядку імпічменту належить Палаті представників Конгресу, а здійснювати суд – Сенату.

Ку-клукс-клан – таємна расистська терористична організація в США, створена у 1865 р. в м. Пуласкі. Об'єднала всі терористичні організації плантаторів, які тероризували негритянське населення країни, фізично знищували невдоволених і борців за громадянські права.

Монополія (від грецького monopolia – право виключного продажу) – виключне право на володіння будь-чим або здійснення певних заходів. Характерна для панування у певній галузі виробництва і послуг різних видів економічних об'єднань (концернів, трестів), які зосереджують під своїм контролем значну частину виробництва і збуту певної продукції з метою отримання надприбутків. Притаманна для приватної і державної форм власності.

Резервація (від лат. reservo – зберігаю) – територія, відведена для примусового поселення корінного населення. У США існували для індіанців. Одна з форм расової та національної дискримінації у світі.

Сегрегація (від лат segregatio – відокремлення) – один з проявів політики і практики расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні "кольорового" населення від "білого". Сучасне міжнародне право відносить сегрегацію до найтяжчих злочинів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Який правовий статус мали британські колонії в Північній Америці ?
2. Які причини американської революції (війни за незалежність) ?
3. Які основні принципи закладені у Конституції США ?
4. Які громадянські права передбачені у Біллі про права 1791 р. ?
5. Які наслідки для державно-правового розвитку США мала громадянська війна ?
6. Що таке “чорні кодекси” ? Який їх зміст ?
7. Що таке “Реконструкція Півдня” ?
8. У чому полягає дуалізм правової системи США ? Відповідь обґрунтуйте.
9. Які джерела права притаманні для американської правової системи ?
10. У чому головні відмінності англійської та американської систем права ?

Доповніть речення:

- Після прийняття Декларації незалежності США у всіх штатах утверджено … форму державного правління.
- Виконавчим органом в США за Статтями конфедерації був … , очолюваний Президентом.
- Офіційне завершення американської війни за незалежність відбулося з підписанням … договору.
- Перші десять поправок до Конституції США мають назву … .
- В основу функціонування конституційного принципу поділу влади покладено механізм … .
- Нижня палата парламенту США має назву … .
- Конгрес може притягати Президента до відповідальності у порядку … .
- Відміну рабства на всій території США зафіксувала … поправка до Конституції.
- Однією з ключових відмінностей американської правової системи від англійської стало співіснування норм загального права та … як джерел права.
- У США, як і в Англії, у значенні поняття “юридична особа” виступає поняття “…”.

Творчі завдання

Складіть схему: “Державний механізм США за Конституцією 1787 р.”.

Заповніть таблицю: “Причини і наслідки американської революції та Громадянської війни в США”.

	Причини	*Наслідки*
Американська революція		
Громадянська війна		

Заповніть схему: “Зміст перших 10 поправок до Конституції США”.

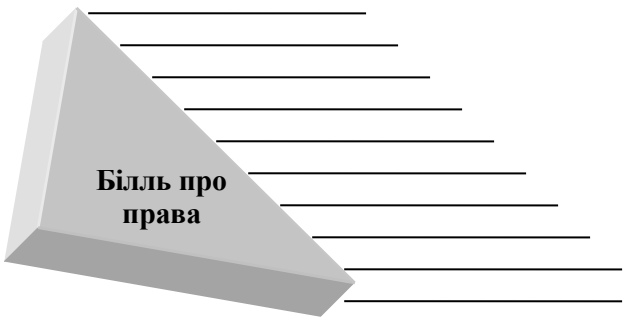

Заповніть схему: “Стадії кримінального процесу в США”.

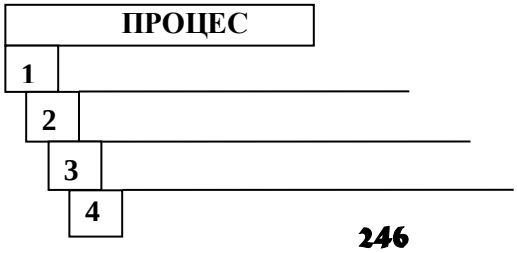

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Коли була прийнята "Декларація незалежності США" ?**: а) 1776 р.; б) 1787 р.; в) 1754 р.; г) 1815 р.
2. **Де і коли був скликаний Перший Міжконтинентальний конгрес?:** а) у Вашингтоні 1775 р.; б) у Філадельфії 1774 р.; в) у Річмонді 1787 р.; г) у Лондоні 1836 р.
3. **Який конституційний документ безпосередньо передував прийняттю Конституції США?:** а) Декларація прав Вірджинії; б) Статті конфедерації і вічного союзу; в) Білль про права; г) Прокламація про звільнення рабів.
4. **Кому належить законодавча влада за Конституцією США 1787 р. ?**: а) Президенту; б) Конгресу; в) Верховному суду; г) Генеральному аторнею.
5. **Кому за Конституцією США надано повноваження глави виконавчої влади?:** а) Президенту; б) Голові Верховного суду; в) Сенату; г) Палаті представників.
6. **Який зміст Білля про права 1791 р.?:** а) права і обов'язки органів виконавчої влади; б) повноваження Конгресу; в) права людини і громадянина; г) розподіл прав і обов'язків між гілками влади.
7. **У якому році і за правління якого президента у США була проголошена "Прокламація про звільнення рабів" ?:** а) 1776 р., правління Дж. Вашингтона; б) 1809 р., правління Б. Франкліна; в) 1863 р., правління А. Лінкольна; г) 1881 р., правління Дж. Гарфілда.
8. **Який із заходів передбачав Закон "Про реконструкцію Півдня" 1867 р.?:** а) введення режиму військової окупації у південних штатах; б) у південних штатах скасовано рабство; в) зняття режиму військової окупації у південних штатах; г) у південних штатах відновлено рабство.
9. **Хто такий генеральний аторней у США?**: а) державний секретар; б) чиновник, який очолює федеральну прокуратуру США; в) головнокомандувач американською армією; г) міністр фінансів.
10. **Яка поправка до Конституції відмінила рабство у США?**: а) поправка XII, прийнята в 1804 р.; б) поправка XIII, прийнята в 1865 р.; в) поправка XV, прийнята в 1870 р.; г) поправка XVII, прийнята в 1913 р.

Література

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
2. Всемирная история: В 24 т. Т. 18. Канун I мировой войны / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др. – Мн.: Литература, 1997. – 528 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
4. Гончар Б.М. Всесвітня історія / Гончар Б.М. – К.: Знання, 2007. – 694 с.
5. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.
6. Иванян Э.А. История США / Иванян Э.А. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 548 с.
7. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 2 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 708 с.
8. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посібник / Кирилюк Ф.М. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 414 с.
9. Кравчук М.В. Правова система США / Кравчук М.В. – К.: Норма-Друк, 2004. – 136 с.
10. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
11. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учебное пособие / Марченко М.Н. – М.: ИКД "Зерцало-М", 2001. – 400 с.
12. Савченко А.В. Федеральні правоохоронні органи США: місія, організаційна структура та застосування кримінального законодавства: навчальний посібник / Савченко А.В. – К.: Текст, 2003. – 122 с.

13. История США. В четырех томах. Т. 3 / [Севостьянов Г.Н., Язьков Е.Ф., Куропятник Г.П. и др.]. – М.: Издательство “Наука”, 1985. – 290 с.
14. Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. Всесвітня історія. Новий період (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. – К.: Наукова думка, 1998. – 378 с.
15. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час / Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
16. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
17. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Хома Н.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 474 с.
18. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Шевченко О.О. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (4.VII.1776 р.)

(витяги)

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними, і усі вони наділені своїм творцем певними невідчужуваними правами, до яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав установлені серед людей уряди, які мають свою справедливу владу за згодою тих, ким управляють. Якщо ж ця форма правління стає смертельною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, базований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпеці і щастю. Звичайно, обережність радить не змінювати урядів, що існують з давніх пір через незначні або тимчасові причини. І ми дійсно бачимо на ділі, що люди скоріш готові терпіти зло до останньої можливості, ніж відновити свої права, відмінивши урядові форми, до яких вони звикли. Але, якщо тривалий ряд зловживань і узурпацій, що постійно переслідують одну й ту ж мету, виявляє намір віддати народ до влади необмеженого деспотизму, то він не тільки має право, але й зобов'язаний повалити такий уряд і у майбутньому довірити свою безпеку іншій охороні. Ці колонії також довго і терпляче переносили різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму правління. Історія нинішнього короля Великобританії, наповнена постійними несправедливостями і узурпаціями, прямо схилялася до того, щоб ввести необмежену тиранію у цих штатах.

...Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на спільний конгрес, беручи верховного суддю світу у свідки правоти наших намірів, оголошуємо від імені і за повноваженням народу, що ці з’єднані колонії по праву повинні бути вільними і незалежними штатами. З цього часу вони звільняються від будь-якого підданства британської колонії, і будь-який політичний зв’язок між ними і британською державою повністю розривається.

Як вільні і незалежні Штати вони набувають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і робити все те, на що має право будь-яка незалежна держава. Рішуче сподіваючись на допомогу божого провидіння, ми взаємно зобов’язуємося один перед одним підтримувати цю декларацію життям, майном і честю.

Конституція Сполучених Штатів Америки (17.IX.1787 р.)

(витяги)

Ми, народ Сполучених Штатів, з метою створення більш досконалого союзу, встановлення правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, організації спільної оборони, підняття загального добробуту і забезпечення нам самим і нашим нащадкам благ свободи, видаємо і встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Розділ 2.

(1) Палата представників буде складатися із членів, які обираються кожні два роки населенням окремих штатів: виборці будуть відповідати вимогам, встановленим для виборців найчисельнішої палати Законодавчих зборів штату.

(2) Ніхто не може бути представником, якщо він не досяг 25-річного віку, не є протягом 7 років громадянином Сполучених Штатів і не живе на час обрання у тому штаті, у якому він обирається.

Розділ 3.

(1) До складу Сенату будуть входити по два сенатори від кожного штату, що обираються на 6 років (Законодавчими зборами відповідного штату), і кожен сенатор буде мати один голос.

(4) Віце-президент Сполучених Штатів буде президентом Сенату … .

(6) Лише Сенат буде мати право чинити суд у порядку "імпічменту". …

(7) Вирок у випадку "імпічменту" не буде поширюватись далі відречення від посади і позбавлення права посідати і виконувати яку-небудь почесну, довірчу або платну посаду на службі Сполучених Штатів; але скараний підлягає і має бути підданий звинуваченню, слідству, судові і покаранню у відповідності із законом.

Розділ 5.

(2) Кожна палата може встановлювати правила своїх засідань, карати своїх членів за порушення порядку поведінки і за згодою 2/3 голосів виключати члена.

Розділ 7.

(1) Усі біллі по стягненню доходів будуть виходити з Палати представників; але Сенат може пропонувати або узгоджувати доповнення до них так само, як і до інших біллів.

(2) Кожен білль, що пройшов через Палату представників і Сенат, перш ніж стати законом, має бути подано Президенту Сполучених Штатів; якщо останній згоден з ним, він його підписує, якщо ні, то відсилає його зі своїми запереченнями у ту палату, у якій білль було запропоновано; палата має занести заперечення Президента у свою книгу і розпочати новий розгляд білля. Якщо у новому розгляді білль буде ухвалений 2/3 голосів палати, то він пересилається разом із запереченнями Президента до іншої палати, яка також має переглянути його і, якщо білль буде ухвалений 2/3 голосів і цієї палати, то він набирає чинності закону. ...Якщо який-небудь білль не буде повернено Президентом протягом 10 днів (за винятком неділі) після того, як він буде йому поданий, то білль набирає чинності закону так само, як ніби Президент його підписав, за винятком того випадку, коли Конгрес, відклавши свої засідання, перешкодить поверненню білля, — у такому випадку білль не набуває чинності закону.

Розділ 8. Конгрес буде мати право:

(1) встановлювати і стягувати податі, мита і акцизи для того, щоб платити борги і забезпечувати спільну оборону і загальний добробут Сполучених Штатів; але усі мита, податі і акцизи будуть однакові на усій території Сполучених Штатів;

(2) робити позики для Сполучених Штатів;

(3) регулювати торгівлю з зарубіжними націями, між окремими штатами і з індійськими племенами;

(5) чеканити монету, регулювати її вартість і вартість іноземних монет, встановлювати одиницю ваг і мір;

(9) створювати суди, підпорядковані Верховному суду;

(11) оголошувати війну, видавати каперські ... посвідчення і встановлювати правила щодо захоплення на суші і на морі;

(12) набирати і утримувати армію; проте, ніякі грошові асигнування не будуть виділятися більше, ніж на дворічний термін;

(13) створювати і утримувати флот;

(15) вживати заходів по мобілізації поліції для виконання законів Союзу, придушення повстань і відсічі вторгнень.

Стаття II.

Розділ 1.

(1) Виконавча влада буде належати Президентові Сполучених Штатів Америки. Він буде посідати свою посаду протягом 4 років разом з віце-президентом, що обирається на той же термін; буде обиратись так:

(4) Жодна особа, що не є народженою громадянином або не була громадянином Сполучених Штатів під час затвердження цієї Конституції, не може бути обрана на посаду Президента; так само не може бути обраною на цю посаду особа, що не досягла 35-річного віку і не прожила 14 років у межах Сполучених Штатів.

(5) У випадку відречення Президента від посади або його смерті, відмови або неможливості здійснювати права і обов'язки, пов'язані з його посадою, останні переходять до віце-президента.

Розділ 2.

(1) Президент буде головнокомандуючим армією і флотом Сполучених Штатів, коли вона призвана на дійсну службу Сполучених Штатів; він може вимагати від головних посадових осіб кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що має відношення до їх службових обов'язків; він буде мати право відкладати виконання вироків і здійснювати помилування за злочини, здійснені проти Сполучених Штатів, за винятком випадків "імпічменту".

Стаття III.

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів буде належати Верховному суду і тим нижчим судам, які Конгрес може час від часу створювати. Судді як Верховного суду, так і нижчих судів будуть посідати свої посади до тих пір, поки поводять себе бездоганно, і будуть у визначені терміни одержувати за свою службу винагороду … .

Стаття IV

Розділ 3.

Розділ 4. Сполучені Штати будуть гарантувати кожному штатові у цьому союзі республіканську форму правління і будуть захищати кожен з них від вторгнення: а на прохання Законодавчих зборів або виконавчої влади — коли Законодавчі збори не можуть бути скликані — і від внутрішнього насилля.

Стаття VI

(2) ...Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, видані на її основі, так само, як і всі договори, які укладені або будуть укладені Сполученими Штатами, будуть верховним правом країни; судді кожного штату будуть дотримуватися їх, хоча б Конституція і законодавчі акти окремих штатів мали б протилежні постанови...

Білль про права (1791р.)

Додаткові статті і доповнення до Конституції Сполучених Штатів Америки, запропоновані Конгресом і ратифіковані Законодавчими зборами різних штатів у відповідності із статтею V цієї Конституції.

Додаток I

Конгрес не буде видавати законів стосовно встановлення якої-небудь релігії або таких, що забороняють її вільне віросповідання, що обмежують свободу слова або друку, або права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з петиціями про виправлення зловживань.

Додаток II

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована поліція, то право народу зберігати і носити зброю не буде обмежуватися.

Додаток III

У мирний час жоден солдат не буде розміщуватись у якому-небудь будинку без згоди його господаря; під час же війни це може робитися лише у порядку, встановленому законом.

Додаток IV

Право народу на охорону особи, житла, паперів і майна від необгрунтованих обшуків або арештів не буде порушуватись, і ордери на обшук або арешт будуть видаватися лише з серйозних причин, підтверджених присягою або урочистою обіцянкою; ці ордери мають містити детальний опис місця, де має бути проведено обшук, і осіб або речей, що мають бути заарештовані.

Додаток V

Ніхто не може бути притягнений до відповідальності за тяжкий кримінальний злочин або інший ганебний вчинок інакше, як за попереднім звинуваченням, що виходить від великого журі, за виключенням випадків, коли справа виникає у середовищі сухопутних або морських сил чи міліції, коли вона під час війни або під час небезпечної загрози суспільству перебуває на дійсній службі; ніхто не буде відповідати за один і той же злочин життям або тілесною недоторканністю; ніхто не буде змушувати у якійсь кримінальній справі свідчити проти самого себе, не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду, ніяка приватна власність не буде відбиратися для громадського користування без справедливої вимоги.

Додаток VI

За будь-якого переслідування звинувачений буде мати право на швидкий і публічний суд неупереджених присяжних із штату і округу, попередньо встановленого законом, де здійснено злочин; звинувачуваний буде мати право вимагати, щоб йому дали наочну зустріч із свідками, що свідчать проти нього, звинувачуваний може вимагати свідків із свого боку і користуватися допомогою адвоката для свого захисту.

Додаток VII

У тяжбах загального права, де ціна позову більше 20 доларів, буде зберігатися право вимагати розгляду судом присяжних, і жоден факт, що розглядається присяжними, не буде піддаватися повторному переглядові яким-небудь судом Сполучених Штатів інакше, як за положенням загального права.

Додаток VIII

Не будуть вимагатися надмірні закладні, стягуватися надмірні штрафи, не будуть застосовуватися жорсткі і незвичайні покарання.

Додаток IX

Перерахування у Конституції відомих прав не повинно тлумачитись як заперечення або применшення інших прав, що зберігаються за народом.

Додаток X

Ті повноваження, які не передані Сполученим Штатам цією Конституцією і користування якими не заборонено нею окремим штатам, залишаються відповідно за штатами або народом.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

Тема 12.

Держава і право Франції у XVIII – XIX ст.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Причини, передумови, етапи Французької революції.**
2. **Законодавство Французької революції.**
3. **Термідоріанська республіка. Консульство та імперія.**
4. **Право імперії Наполеона Бонапарта.**
5. **Форма держави у Франції у 1814 – 1875 рр.**
6. **Конституція Третьої республіки 1875 р.**

---

1. Причини, передумови, етапи Французької революції

Розглянемо третій приклад буржуазної революції Нового часу – Французьку революцію, яка за масштабом, глибиною перетворень, значенням і наслідками для розвитку держави і права країн світу стала однією із найяскравіших сторінок в історії людства.

Революція у Франції 1789 – 1794 рр. стала першою революцією, яка змінила структуру суспільства, а не просто усунула чинного володаря чи політичний режим, і створила для пояснення свого розвитку якісно нові ідеології. Її ідеологічною платформою стали ідеї французького *Просвітництва*.

До 1789 р. Франція поєднувала абсолютну монархію з феодалізмом. Населення країни за феодальною традицією поділялося на три стани: духовенство, дворянство, третій стан. Перші два стани володіли 1/3 усіх земель країни, мали податкові пільги, доступ до державних посад. Оскільки багатії не сплачували податків, існувала постійна фінансова криза, наслідків якої періодично уникали завдяки підвищенню тих же податків для більшості населення і запровадженню нових, а також продажу державних посад і дворянських грамот.

До складу третього стану входили буржуазія, селяни і міський плебс. Чимало претензій до чинної влади мала буржуазія, економічна могутність якої зростала, а з нею і прагнення долучитися до здійснення політичної влади та відтіснити стару феодальну верхівку. Прошарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків через станово-корпоративні обмеження, чиновницьке свавілля і корупцію. Селяни перебували в економічній залежності від землевласників. Більшість з них не мали землі та сплачували високі податки.

Кінець 1780-х років відзначився глибокою економічною кризою і неврожаєм, що мало наслідком фінансове банкрутство держави і загострення суспільної напруги. Спроби міністрів короля Людовика XVI (1774 – 1792 рр.) розв'язати фінансові проблеми через запровадження єдиного земельного податку для всіх станів викликали загальне невдоволення. За ініціативи дворянства і духовенства у травні 1789 р. були скликані (вперше з 1614 р.) Генеральні штати, до яких увійшли представники усіх станів. Привілейовані стани виступали за збереження традиційної процедури окремого засідання усіх станів з правом кожного на один голос, що давало їм перевагу при прийнятті рішень перед третім станом. Однак саме представники третього стану склали найчисельнішу групу, тому вимагали спільного засідання усіх станів. Внаслідок початку відкритого політичного конфлікту 17 червня 1789 р. депутати третього стану і частина депутатів перших двох станів (нижче духовенство і ліберальне дворянство) проголосили себе Національними зборами з правом найвищого представницького органу французької нації. 9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими зборами з правом зміни і видання законів.

Таблиця 12.1. Етапи Французької революції

Період	*Назва*	*Основні події*

14 липня 1789 – 10 серпня 1792 року	фельянський	13-14 липня 1789 р. в Парижі розпочалося всенародне повстання. **14 липня 1789 р. повстанці захопили і зруйнували фортецю-в'язницю Бастилію**. Верхівка третього стану (монархісти-конституціоналісти фельяни) завдяки домінуванню в Установчих зборах пішла на часткові радикальні кроки з ліквідації феодальних порядків, наслідком чого стало **прийняття Конституції 1791 р.** Початок війни з європейськими монархіями (Австрія, Пруссія, ін.).
10 серпня 1792 – 2 червня 1793 року	жирондистський	Народне повстання 10 серпня 1792 р. передало владу Паризькій комуні. Уряд фельянів повалено. Короля Людовика XVI звинувачено у контрреволюційній змові і заарештовано. На основі загального виборчого права (для чоловіків) сформовано вищий орган державної влади – Національний конвент, в якому більшість отримали *жирондисти*. Їх підтримували депутати з групи "*болото*". Ліквідовано королівську владу. **22 вересня Францію проголошено республікою.** У грудні 1792 р. страчено Людовика XVI. Внаслідок обмеженої і непослідовної соціальної політики, військових труднощів, голоду народ відвернувся від жирондистів. Народне повстання в Парижі 31 травня – 2 червня 1793 р. повалило їх владу.
2 червня 1793 – 27 липня 1794 року	якобінський	Прихід до влади *якобінців*. Ліквідовувалися пережитки феодалізму, утверджувався диктаторський революційно-демократичний режим. Проти Франції воювала коаліція з Австрії, Пруссії, Голландії, Іспанії, італійських держав. Перемоги революційної армії. Суперечності якобінської диктатури, невдоволення населення революційними обмеженнями і терором, опозиція роялістів та буржуазії зумовили розкол якобінського блоку. **Термідоріанський переворот 27 липня (9 термідора) 1794 р.** завершив правління якобінців.

2. Законодавство Французької революції

На першому етапі революції верхівка третього стану – представники конституціоналістів-монархістів (фельяни) займали провідні позиції в Установчих зборах, нових органах місцевого самоврядування (муніципалітетах), у командуванні національної гвардії. Ними прийнято ряд прогресивних законів, спрямованих проти феодальних пережитків. Це декрети про відміну станового поділу (1789 р.), про передачу церковної власності нації (1789 р.), про запровадження нового адміністративно-територіального поділу держави (1789 – 1790 рр.), про ліквідацію цехів (1791 р.). Однак у головному питанні революції – аграрному – велика буржуазія і ліберальне дворянство залишалися на консервативних позиціях, що зрештою і вирішило подальшу долю революції. Установчі збори прийняли декрети про відміну окремих феодальних привілеїв та особистих феодальних повинностей, які залишили недоторканими основні права феодалів.

Прагнення закріпитися при владі фельянів засвідчили декрет про запровадження цензової виборчої системи (1789 р.) та декрет Ле Шапельє про заборону робітничих союзів і страйків (1791 р.), що передбачав штраф і ув'язнення для їх учасників. Видано серію декретів проти "безладу та анархії", підбурювання до непокори законам (1790 – 1791 рр.).

Серед усього спектра прийнятих на першому етапі революції актів виділимо два основних політичних документи, які залишили особливий вплив на державу і право не лише Франції, але й світової політико-правової думки. Це Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція Франції 1791 року.

У першому документі зафіксовано основні державно-правові вимоги революційної буржуазії. Декларація прав людини і громадянина, урочисто проголошена 26 серпня 1789 р.,

складалася з 17 статей, у яких в концентрованій формі викладено головні прогресивні ідеї політико-правової думки Франції того часу. Документ проголошував основні принципи громадянського суспільства і правової держави, зокрема: непорушність природних прав людини; рівність усіх громадян перед законом; народний суверенітет; поділ влади; відповідальність влади перед народом. Вперше проголошено головний правовий принцип: "Дозволено все, що не заборонено законом". До природних прав людини віднесено право на свободу, власність, безпеку та опір пригнобленню. Окремо передбачено свободу думки, слова, друку тощо. Стаття 6 встановлювала загальне виборче право. Декларація містила основні принципи кримінального права: співмірність злочину і покарання; неприпустимість притягнення до відповідальності поза законом ("немає покарання, не вказаного в законі"); "презумпція невинності" підозрюваного.

Незважаючи на прогресивне значення Декларації, яка спричинила підйом нової хвилі революційних подій, більшість її статей мали абстрактний характер, не мали прямої імперативної дії, а тому трактувалися різними політичними угрупованнями по-різному.

Конституція 1791 р. (перша конституція в історії Франції) у першій частині включала положення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Скасовувалися станові привілеї і дворянські титули, цехи і ремісничі корпорації, система продажу і спадкоємства державних посад та інші пережитки феодалізму. Розширено перелік демократичних прав. Передбачено право на свободу пересування, зібрань, звернення до органів влади, свободу віросповідання і вибору служителів культу. Конституція запровадила частково безкоштовну народну освіту.

Другий розділ визначав форму державного устрою, встановивши новий адміністративно-територіальний поділ держави: 83 департаменти, що поділялися на дистрикти; дистрикти поділялися на кантони. Сільські і міські комуни отримали право вибирати муніципальні органи влади.

Третій розділ Конституції визначав форму державного правління і структуру державного механізму Франції. Держава проголошена конституційною монархією, що стало головною поступкою верхівки буржуазії старим феодальним монархічним угрупованням. Особа короля оголошена "недоторканною і священною". Король розглядався як верховний глава майбутнього управління в країні. На нього покладалося забезпечення громадського порядку і спокою. Він був верховним головнокомандувачем, призначав на вищі військові, дипломатичні та інші державні посади, підтримував дипломатичні стосунки, затверджував оголошення війни. Монарх також мав право відкладального вето на рішення Національних зборів (окрім фінансових та конституційних законів). Він очолював виконавчу владу, одноосібно звільняв міністрів та керував їх діями, що не звільняло їх від судової відповідальності (за рішенням Національних зборів). Певне обмеження королівської влади проявилося в процедурі контрасигнації королівських указів відповідним міністром.

Законодавча влада належала Національним зборам, депутати яких обиралися на два роки та не могли бути розпущені королем. Виборче право мали лише т. зв. "активні громадяни" (чоловіки з 25-річного віку, з цензом осілості, що мали змогу сплачувати встановлені податки, не перебували у складі прислуги і внесені до списку національної гвардії муніципалітету). Таких громадян було 4 мільйони із 26-мільйонного населення тодішньої Франції. Виборча система була двоступеневою, що передбачало вибори депутатів колегією виборщиків (зазвичай заможні громадяни). Особа депутата оголошувалася недоторканною. Депутати не несли юридичної відповідальності перед виборцями.

Національні збори мали ексклюзивне право законодавчої ініціативи, ухвалення законів, оголошення війни, встановлення податків, контролю за державними видатками, притягнення до відповідальності міністрів та інших вищих чиновників, встановлення чисельності і складу збройних сил, ратифікації міжнародних угод.

Місцева влада формувалася на виборній основі, але королівська адміністрація мала право контролю за діяльністю місцевих органів, зокрема, право відміняти розпорядження адміністрації департаменту і навіть звільняти її чиновників.

Судова влада надавалася суддям, обраним народом і затвердженим на посадах королем. Закріплювалася їх недоторканність, за винятком їх обвинувачення у посадових злочинах і підтвердження цих звинувачень у судовому порядку. Для кримінального судочинства запроваджено суд присяжних. Створено касаційний суд, що міг відмінити вирок суду і направити справу на повторний судовий розгляд. Засновано Верховний національний суд, до складу якого входили члени касаційного суду і верховне журі. Він розглядав справи про порушення законів міністрами та іншими високими чиновниками виконавчої влади, а також про злочини, що загрожували загальній безпеці держави.

Розділи четвертий – сьомий Конституції 1791 р. містили норми щодо збройних сил країни і Національної гвардії. Окремо зазначалося, що дія конституції не поширювалася на колонії та інші заморські володіння Франції.

Серед правових актів першого етапу революції привертає увагу Кримінальний кодекс 1791 р., в якому знайшли втілення демократичні норми попередніх документів. Серед основних нововведень кодексу виділимо відміну середньовічних калічницьких покарань та виключення з переліку злочинів релігійних злочинів. Усі злочини поділялися на дві групи: злочини проти публічних інтересів; злочини проти приватних осіб (злочини проти особистості і проти власності). Велику увагу кодекс приділяв охороні приватної власності. Творці документа намагалися дотримуватися принципу співмірності покарання вчиненому злочину. Досить часто як покарання застосовувалася страта, що мало певне пояснення в умовах революційної ситуації і війни. Зберігалися ганебні покарання: публічний обряд позбавлення честі; виставлення біля ганебного стовпа тощо. До важких покарань відносилися тривале одиночне ув'язнення і каторжні роботи.

Внаслідок повстання в Парижі 10 серпня 1792 р. повалено королівську владу. Під тиском народу Національні збори призначили вибори в Національний конвент, першим актом якого від 21 вересня 1792 р. скасовано королівську владу, а 22 вересня Франція проголошена республікою.

Керівні позиції в Конвенті зайняли жирондисти, які сформували виконавчу владу на чолі з Виконавчим комітетом Конвенту. Представляючи інтереси торгово-промислової буржуазії, жирондисти прагнули не допустити подальшого розвитку революції. Зокрема, лише завдяки радикально налаштованим якобінцям-монтаньярам Конвент в грудні 1792 р. незначною більшістю голосів прийняв рішення про страту короля. Жирондисти відмовилися виконувати аграрні декрети. Під їх тиском прийнято реакційний закон, що встановив страту за пропаганду аграрного закону (передбачав зрівняльний переділ землі). Жирондисти спровокували суд над одним із лідерів якобінців Маратом, готували розправу над іншими лідерами монтаньярів. Ці заходи зумовили втрату підтримки жирондистів у простолюду.

Законодавство якобінської диктатури складає окрему сторінку в історії права часів Великої французької революції. Якобінці, підтримувані міською і сільською біднотою,

прагнули ліквідувати залишки феодального ладу. Найбільш значимим як і раніше було аграрне законодавство. 3 червня 1793 р. Конвент видав закон про продаж селянам земель, конфіскованих у дворян. 10 червня 1793 р. прийнято декрет про повернення селянським общинам захоплених феодалами земельних угідь. Декрет від 17 липня 1793 р. "Про остаточне скасування феодальних прав" ліквідував феодальні повинності. Феодальні документи, що підтверджували право на землю, визнавалися недійсними.

"Вантозькі декрети" (лютий-березень 1794 р.) пропонували безкоштовний розподіл серед незаможних патріотів власності, конфіскованої у ворогів революції. Однак вони не були реалізовані. У травні 1794 р. Конвент запровадив систему допомоги для жебраків, інвалідів, сиріт, людей похилого віку. Прийнято рішення про скасування рабства в колоніях.

Протягом якобінського етапу революції прийнято нову Декларацію прав людини і громадянина та Конституцію 1793 року.

Декларація, прийнята Конвентом і схвалена на плебісциті 24 червня 1793 р., передбачала ширше трактування принципів, закріплених в Декларації 1789 р. Метою суспільства проголошено "загальне щастя", а уряд держави повинен був забезпечити кожну людину можливістю користування її природними і невід'ємними правами. Чітко визначалися права громадян: вибирати і бути обраним; брати участь у справах управління державою; рівний доступ до громадських посад. Подане визначення власності як права розпоряджатися, користуватися на власний розсуд своїм майном, прибутками і результатами праці.

Новими були такі положення: право колективних петицій до органів влади; обов'язок суспільства надати притулок і створити гідні умови для життя неімущих і непрацездатних; заборона під страхом смерті монархії; право народу на революцію; право чинити опір (навіть силою) у випадку порушення процесуальних форм законодавства при звинуваченні, затриманні чи ув'язненні. Надання закону зворотної сили вважалося злочином. Зазіхання на державний суверенітет каралося смертю. Для народу передбачено право зміни конституції.

Конституція 1793 р. проголосила Францію республікою. У ній помітна відсутність чіткого розподілу влади. Законодавча влада належала Законодавчому корпусу, члени якого обиралися на 1 рік. Віковий ценз для виборців зменшено до 21 року. Скасовано майновий ценз. Законодавство приймалося за активної участі департаментів. Виконавча влада належала Виконавчій раді (24 особи), яка формувалася Законодавчим корпусом. Конституція надавала кожному громадянину право на загальну освіту, державне забезпечення, необмежену свободу друку, право петицій, право на створення громадських об'єднань.

Головною особливістю згаданих двох документів було те, що вони в умовах революційного часу так і не були впроваджені у життя. Реальна структура державного механізму якобінської диктатури відрізнялася від конституційної.

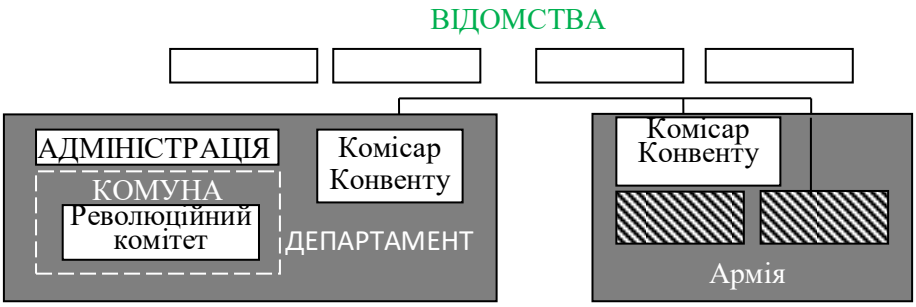

Схема 12.1. Державний механізм якобінської диктатури*

Якобінський Конвент був наділений вищою законодавчою і виконавчою владою в країні. 4 грудня 1793 р. прийнято указ про революційний порядок управління, за яким Національний конвент оголошено "єдиним центром управління". Комітет громадського порятунку, що очолював М. Робесп'єр, обирався кожного місяця в Конвенті у складі 9-16 осіб, але фактично не змінював свого складу. Він мав широкі повноваження: нагляд за усіма органами виконавчої влади; вище військове командування; дипломатичні відносини; право на арешти і віддання заарештованих до суду революційного трибуналу.

Комітет громадської безпеки обирався Конвентом. Його головним завданням була боротьба з контрреволюцією. Роль комітету зросла після прийняття декрету "Про підозрілих" (17 вересня 1793 р.). Він оголошував підозрілими усіх, хто не міг надати достатніх доказів своєї революційності.

Революційний трибунал був головним карально-репресивним органом якобінської диктатури. Його структура: голова, три товариші голови (заступники), один громадський обвинувач, чотири його заступники, 12 присяжних засідателів. Згідно декрету "Про ворогів народу" від 10 червня 1794 р. встановлено спрощену процедуру судочинства: відмінено попереднє слідство; допит обвинуваченого проводився на судовому засіданні; скасовано інститут захисту підсудного. Головне покарання – смертна кара. Комісари Конвенту на місцях наділялися надзвичайними повноваженнями.

Серед основних законів якобінської диктатури також виділимо: встановлення фіксованих цін на товари першої необхідності та фіксований максимум заробітної плати; введення смертної кари за спекуляцію; заміна християнського календаря революційним (початком нової ери стала дата проголошення республіки – 22 вересня 1792 р.); введення нової "релігії" ("культу Розуму" і "культу Верховної істоти") і нових свят (свята Генія, Праці, Подвигів, Нагород тощо); запровадження загальної мобілізації до війська.

У цілому законодавство Франції революційного періоду, що мало еклектичний і несистемний характер, не призвело до створення цілісної і довершеної правової системи. Відбувалося утвердження закону і піднесення його авторитету як основного джерела (форми) французького права.

3. Термідоріанська республіка. Консульство та імперія

Термідоріанський переворот засвідчив повернення до влади реакційних сил і поступове згортання радикальних революційних завоювань, що супроводжувалося "білим терором" – переслідуванням і знищенням якобінців або їх прихильників. Розпущено революційні

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

інституції (Паризька комуна, Якобінський клуб), відмінено більшість соціальних декретів. Країна переживала поглиблення економічної кризи.

У серпні 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію Франції (Конституція III року республіки). На відміну від попередніх конституцій вона мала консервативний характер. У Декларації прав людини і громадянина, яка за традицією починала текст документа, не було революційних статей про свободу слова, друку, віросповідання. Прямо заборонялося право народу на повстання. Обмежувалася свобода зборів. Конституція відміняла загальне виборче право і відновлювала статевий, майновий ценз і навіть ценз грамотності.

Конституція 1795 р. зберігала республіканську форму правління. Законодавчим органом влади був двопалатний Законодавчий корпус (Рада старійшин і Рада п'ятисот). Верхня палата – Рада старійшин схвалювала або відхиляла рішення Ради п'ятисот, вибирала членів Директорії шляхом таємного голосування. Директорії, яка складалася з 5 осіб, належала виконавча влада. Головували по черзі всі її члени протягом 3 місяців. Повноваження Директорії: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; призначення міністрів і військового командування; контроль за діяльністю органів місцевого управління.

Судова влада за конституцією була виборною. Особа судді була недоторканою, за винятком окремих випадків, передбачених законом.

Тяжке становище післяреволюційної країни, реакційність і продажність членів Директорії спричинили чергову хвилю масових виступів. Така влада не задовольняла ні буржуазію, яка прагнула стабільного порядку, ні народні маси. Тому 9 листопада 1799 р. (18 брюмера – за республіканським календарем) під проводом генерала Наполеона Бонапарта відбувся переворот, що повалив Директорію і засвідчив поглиблення контрреволюції. Новий режим набув військового характеру, прикритий конституційними нововведеннями.

Нова Конституція 1799 р. (Конституція VIII року республіки), в розробці якої активну участь брав сам Наполеон, була затверджена на плебісциті, що проводився під поліцейським контролем. При формальному збереженні республіканської форми правління закріплювався режим консульства, а фактично – військова диктатура Наполеона Бонапарта. Конституція не містила Декларації прав людини і громадянина. Особлива роль відводилася армії. Передбачено пенсії для поранених військових, а також для вдів і дітей військових.

Конституція відновила принцип загального виборчого права. Виборче право отримали громадяни з 21 року, які проживали не менше 1 року у певному окрузі. Багатоступеневість виборів фактично нівелювала реальне виборче право громадян. Урядова влада формально вручалася колегії з трьох консулів, фактично концентрувалася в руках першого консула.

- виключне право законодавчої ініціативи;
- призначення і звільнення вищих посадових осіб;
- формування державного бюджету;
- комплектування судових органів влади (без права звільнення і відсторонення суддів)

Схема 12.2. Основні повноваження першого консула за Конституцією 1799 р.

Законодавча влада надавалася одразу декільком органам: Охоронному сенату, Законодавчому корпусу, Трибунату, Державній раді.

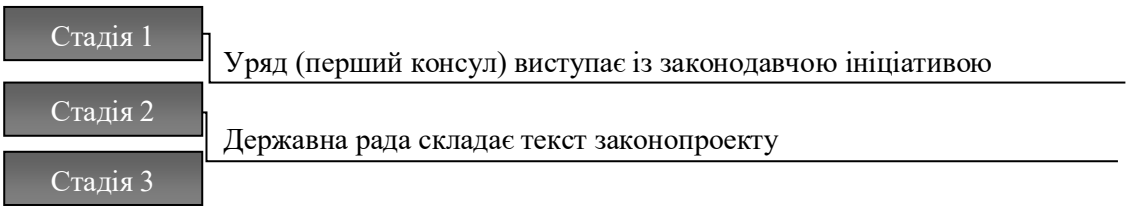

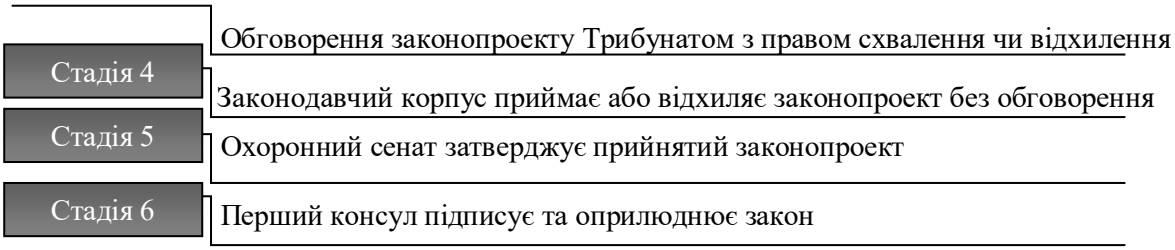

Схема 12.3. Процедура затвердження законопроектів за Конституцією 1799 р.

Конституція 1799 р. стала важливим кроком на шляху ліквідації республіки і відновлення авторитарного управління. Наполеон Бонапарт отримав титул довічного консула з правом призначення наступника. Режим особистої влади дозволив йому ліквідувати залишки якобінського руху і знешкодити діяльність роялістів. Бонапарт підготував необхідні умови для остаточного знищення республіканського ладу. У квітні 1804 р. Сенат видав постанову, що наділяла першого консула титулом імператора, що означало де-факто і де-юре повернення до монархії у Франції.

Період правління Наполеона I називають періодом Першої імперії (1804 – 1814, 1815 рр.), протягом якого у Франції остаточно завершився процес відновлення централізованого і бюрократично організованого державного апарату. Увесь час правління Наполеона Бонапарта пройшов у війнах з іншими країнами. Тому політичне життя Франції характеризувалося посиленням впливу армії та поліції, які посіли привілейоване становище в суспільстві і державному управлінні. Створено розгалужену систему розшуку і шпигунства.

З встановленням імперії поступово втрачала значення конституційна система, адже імператор не визнавав формальних юридичних перешкод на шляху до здійснення владних повноважень. Декілька разів змінювалися структура і повноваження вищих органів влади. Вищі чини формували Високу раду імператора, Таємну раду, які перейняли важливі функції Державної ради і Сенату. В основі створеної держави поставлено бюрократичний чиновницький апарат, окремі елементи якого були успадковані від монархічного режиму і революції, але в цілому він став результатом адміністративної діяльності самого імператора. Основними органами управління імперії були міністерства, створені на основі принципу єдиноначальності і чіткої виконавчої вертикалі. Місцеві чиновники цілком залежали від центральної адміністрації. Виборні місцеві ради мали лише дорадче значення.

Наполеон включив в систему державного апарату католицьку церкву, яка була відновлена в правах. За укладеним у 1801 р. *конкордатом* з папою римським католицизм оголошено релігією більшості французького народу. Держава взяла священиків під контроль, а папа визнав за Наполеоном право призначати священиків на вищі церковні посади.

Основною відмінністю монархічного правління періоду Першої імперії, порівняно з часами абсолютної монархії (дореволюційного часу), було сприяння розвитку капіталістичних відносин з боку держави. Одночасно суспільство втратило основні демократичні завоювання революції. Зокрема, заборонено публічні збори, маніфестації, встановлено жорстку цензуру над пресою. Переслідувалася політична опозиція бонапартизму. Система державної влади не мала завершеної конституційної легітимації і трималася в основному на авторитеті імператора. Військові поразки французьких військ у 1812 – 1814 рр. завдали вирішального удару по владі Наполеона. У 1815 р. після невдалої спроби повернутися до влади Наполеон зрікся престолу і закінчив життя у засланні.

4. Право імперії Наполеона Бонапарта

У період Першої імперії за сприяння Наполеона проведено масштабні правові кодифікаційні роботи. Видано п'ять кодексів, що охоплювали основні галузі права (цивільне, торгове, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне). Правовими джерелами "кодифікації Наполеона" став досвід революційного правотворення, правові звичаї, норми дореволюційного, канонічного і римського права.

Першим у 1804 р. прийнято **Цивільний Кодекс**, що називають Кодексом Наполеона. Комісія з його розробки почала працювати у 1800 р. До роботи комісії долучався сам Наполеон. Кодекс склали з 2281 статті, згруповані у вступний титул і три книги, поділені на титули і глави. Документ відзначався чіткістю викладу матеріалу і стислістю формулювань.

У книзі першій "Про осіб" йшлося про суб'єктів цивільного права, їх права та обов'язки. До них віднесено лише фізичних осіб. Поняття юридичної особи було відсутнє, що відображало тодішній рівень розвитку капіталістичних відносин. Повною правоздатністю наділялися лише громадяни Франції, які мали рівні права. Проте заміжні жінки та іноземні громадяни були позбавлені повної правоздатності. Цивільна дієздатність наступала з 21 року. Передбачалася можливість повного позбавлення дієздатності.

У першій книзі містилися основні принципи ***сімейного права***. Хоча кодекс формально визначав рівноправ'я чоловіка і дружини, реально закріплював панівне становище чоловіка в сім'ї, його владу над дружиною і дітьми. Чоловік мав право визначати місце проживання для своєї родини, а дружина була зобов'язана слідувати за своїм чоловіком. Хоча за загальним правилом передбачався режим спільності майна подружжя, право розпорядження ним цілком надавалося чоловіку, який міг діяти без участі і згоди дружини. Кодекс також передбачав можливість режиму роздільної власності подружжя. Однак дружині заборонялося виступати в суді без дозволу чоловіка, дарувати, відчужувати, набувати майно без участі чоловіка або без його письмової згоди.

Майнові відносини подружжя визначалися шлюбним договором.

- досягнення шлюбного віку (для чоловіків – 18, для жінок – 15 років);
- взаємна згода подружжя;
- відсутність іншого шлюбу;
- згода батьків для дітей, які не досягли відповідного віку (син – 25, донька – 21 рік);
- відсутність близького ступеня спорідненості

Схема 12.4. Умови чинності шлюбу за Кодексом Наполеона 1804 р.

Кодексом вперше закріплено інститут цивільного шлюбу, що реєструвався державними органами, а також визнано право на розлучення.

- ✓ Перелюб (для чоловіка – простий факт зради дружини, для жінки – перелюб чоловіка, вчинений у їх спільному будинку)
- ✓ Зловживання, грубе поводження або тяжкі образи одного з подружжя щодо іншого
- ✓ Присудження одному з подружжя важкого чи ганебного покарання
- ✓ Взаємна згода подружжя розлучитися (після 2 років спільного проживання)
- ✓ Роздільне проживання протягом 3 років після судового рішення про встановлення роздільного проживання

Схема 12.5. Підстави розлучення за Кодексом Наполеона 1804 р.

Цивільний кодекс закріплював нерівноправність прав батька і матері щодо влади над дітьми. Батько, який мав підстави для невдоволення поведінкою своєї дитини, яка не досягла 16 років, мав право позбавити її волі на термін до одного місяця, а якщо дитині виповнилося 16 років – до шести місяців. Батько управляв майном дітей і отримував з нього прибутки. Діти перебували під опікою батька до повноліття (сини – до 25 років, доньки – до 21року).

Книга друга “Про майно і різні видозміни власності” присвячена унормуванню ***майнових прав.*** Центральне місце в ній посідав інститут власності. Виділено три форми власності: індивідуальна (приватна), державна і комунальна. Основна увага приділялася приватній власності. Закріплено принцип недоторканності і невідчужуваності приватної власності, що став основним принципом буржуазного права. Власність передавалася шляхом спадкування, дарування, за заповітом або через зобов’язання. Для розпорядження нею встановлювалися чіткі вимоги. Наприклад, для здійснення дарування потрібен був ясний розум і здоровий глузд. Жінки не могли здійснювати дарування без сприяння чи спеціальної згоди свого чоловіка або без дозволу суду. Однак це не стосувалося майна за заповітом.

Речі поділялися на рухомі і нерухомі. До перших належали: зібраний урожай; тварини; неживі предмети; позови і зобов’язання (пов’язані з правом на рухомі речі); акції та частки у фінансових чи торгово-промислових компаніях. Нерухомі речі: земельні ділянки; будівлі; незібраний врожай; дерева, що ростуть; труби діючого водовідведення; тварини, надані для обробітку землі; землеробські знаряддя; вулики; риба у ставках; солома і добрива тощо. Нерухомістю також вважалися узуфрукт на нерухомі речі, сервітути, земельні повинності, позови, що мають предметом повернення нерухомого майна. Книга третя “Про різні засоби, якими набувається власність” містила правила набуття власності.

Схема 12.6. Способи набуття власності за Кодексом Наполеона 1804 р.

За кодексом спадщина відкривалася на підставі природної смерті і “цивільної смерті”. Остання була відновлена як дореволюційна міра кримінального покарання, за якою засуджений втрачав право власності на майно, яким він володів. Це майно переходило до законних спадкоємців так само, якби він помер своєю смертю. Спадкоємцями за законом ставали насамперед діти, потім висхідні і бічні родичі до 12-го ступеня спорідненості. Позашлюбні діти могли бути суб’єктами спадкування у випадку їх юридичного визнання. Положення щодо заповіту і дарування передбачало фіксовану значну частку майна для законних дітей померлого. Наприклад, якщо залишалася одна законна дитина, то позашлюбні діти чи треті особи могли претендувати максимум на ½ успадковуваного майна.

Дарування між живими полягало у тому, що даритель позбавляв себе дійсно і безповоротно подарованої речі на користь дароотримувача. Давнина визначалася кодексом як спосіб набуття права власності у результаті закінчення певного часового періоду (вимірювався днями) і за наявності умов, визначених законом. Для набуття права власності цим шляхом було необхідне постійне і безперервне, відкрите і безсумнівне володіння.

Основну увагу у третій книзі Цивільного кодексу приділено зобов’язанням, зокрема договірним зобов’язанням. Договором розглядалася угода, за допомогою якої одна чи декілька осіб зобов’язуються перед іншою особою або перед кількома особами дати щось, зробити або не зробити чогось. Передбачалася рівність сторін договору та його добровільність. Особливий акцент зроблено на непорушності договору та праві сторін встановити будь-який його зміст, що також передбачало невтручання держави у договірні відносини підприємців. У кодексі згадуються такі види договорів: купівлі-продажу, міни, зберігання, найму, товариства, позики та ін.

Кодексу 1804 р. також відомі зобов'язання від заподіяння шкоди, натуральне зобов'язання (наприклад, дати придане дітям), зобов'язання за законом і з правопорушень.

Цивільний кодекс мав великий вплив на розвиток цивільних правовідносин в країнах романо-германської системи права. Він заклав основи приватновласницьких відносин і підприємництва не лише у Франції, але й в інших капіталістичних країнах. За основними позиціями цей документ і нині є основою цивільного права Франції.

Торговий кодекс 1807 р. мав завданням доповнити Цивільний кодекс питаннями щодо правового регулювання торговельної діяльності підприємців та закріпив дуалізм французького приватного права, що полягав у його поділі на цивільне і торгове. Кодекс складався із 648 статей, які поділялися на 4 книги (перша – загальні положення щодо комерсантів, товариств, розподілу майна, бірж, комісійних угод тощо; друга – міжнародна і морська торгівля; третя – порядок банкрутства; четверта – процесуальні норми). Документ був недостатньо повним. Наприклад, в ньому мало уваги приділялося операціям купівлі-продажу, а питання банківських і страхових операцій були взагалі відсутні.

В лютому 1810 р. прийнято новий **Кримінальний кодекс**, в основу якого покладено ідеї Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Основні прогресивні принципи, закладені в документі: законності; незворотності дії закону; рівності громадян перед законом; відповідності покарання вчиненому злочину. Кодекс складався з попередніх положень і чотирьох книг. Перші дві книги разом з попередніми положеннями становили своєрідну загальну частину кодексу та були присвячені основним поняттям і принципам кримінального права, питанням кримінальної відповідальності, визначенню покарань і їх видів. Третя і четверта книги складали особливу частину та містили конкретний перелік злочинних діянь, визначення виду і міри покарання у кожному конкретному випадку.

Таблиця 12.2. Види злочинних діянь за Кримінальним кодексом 1810 р.

Вид	*Визначення*
правопорушення	злочинне діяння, за яке передбачено поліцейські заходи
проступок	злочинне діяння, каране виправними покараннями
Злочин	злочинне діяння, каране болісними і ганебними покараннями

До кримінальних покарань належали мученицькі і ганебні або лише ганебні покарання. Перші – смертна кара, каторга, депортація, ув'язнення. Другі – виставлення біля ганебного стовпа, вигнання, позбавлення виборчих прав і заборона займати державні посади. Смертна кара призначалася за злочини проти безпеки держави, імперської Конституції, за особливо важкі злочини проти особи (насамперед вбивство). Довічна каторга і депортація мали наслідком "цивільну смерть". До виправних покарань належали утримання у виправному закладі (від 6 днів до 5 років), тимчасове позбавлення певних політичних, громадянських і сімейних прав, штрафи.

У третій книзі кодексу злочини і провини поділені на публічні і приватні. До перших віднесено: злочини проти безпеки держави (державна зрада, шпіонаж, замах на життя імператора і членів його родини, спроби державного перевороту); злочини і проступки проти Конституції (злочини, пов'язані з виборчим процесом, посадові злочини); злочини і проступки проти громадського порядку (фальшивомонетництво, підробка державних печаток і документів, хабарництво, зловживання владою, створення злочинних груп та ін.). До приватних злочинів і проступків проти приватних осіб належали: вбивство, каліцтво, наклеп, образа. Особливу групу складали злочини і проступки проти моралі (насильство,

згвалтування, перелюб і порушення сімейних порядків). Велику увагу у кодексі надано злочинам проти власності. Докладно описувалися різні види крадіжок, які суворо каралися.

У четвертій книзі йшлося про правопорушення, за які мала право карати сама поліція (порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство тощо).

Загалом у кодексі помітні значні пережитки феодалізму. Зокрема, зберігалися ганебні покарання у вигляді таврування, виставлення біля ганебного стовпа. Страта призначалася як покарання для широкого кола злочинів, включно з політичними. Кодекс не визнавав пом'якшуючих обставин провини та допускав як покарання т. зв. "цивільну смерть". Відсутнє визначення мінімального віку кримінальної відповідальності, форм провини. Нічого не говорилося про давність злочинів та їх сукупність. У цілому у порівнянні з Кодексом 1791 р. Кодекс 1810 р. був менш демократичним і посилював каральну спрямованість кримінального права, що, втім, не завадило йому зі змінами і доповненнями лягти в основу сучасного французького кримінального законодавства.

Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р. запровадив змішаний вид процесу. На етапі досудового слідства зберігалося таємне письмове провадження. Слідство здійснювали особливі слідчі судді, які володіли широкими повноваженнями. В основі судового розгляду справи перебували принципи гласності і змагальності. Кодексом передбачено розмежування слідства та обвинувачення. Останню функцію покладено на прокурора. Сторону захисту представляв адвокат обвинуваченого. Кодекс передбачав існування суду присяжних, що виносив вирок про винність чи невинність обвинуваченого простою більшістю.

5. Форма держави у Франції у 1814 – 1875 рр.

Падіння імператорського режиму Наполеона Бонапарта та його зречення від титулу призвело до реставрації у Франції монаршої династії Бурбонів. Королем став Людовик XVIII (1814 – 1821 рр.). У Франції розпочався період т. зв. "легітимної монархії" (1814 – 1830 рр.). 4 червня 1814 р. король дарував країні Установчу (Конституційну) Хартію, яка проголосила відновлення конституційної монархії. Оголошувалися чинними основні завоювання революції: рівність громадян перед законом; свобода совісті (за умови державного статусу римської католицької церкви); свобода слова; недоторканність приватної власності тощо.

Король як "недоторканна і священна" особа оголошувався верховним главою держави і виконавчої влади, командувачем збройних сил. Він мав право оголошувати війну, укладати міжнародні договори, видавати розпорядження і укази. Йому належало виключне право законодавчої ініціативи. Законодавчий орган формувався з двох палат – Палати перів (цілком призначалася королем) і Палати депутатів (обиралася на 5 років за обмеженим виборчим правом). Більшість в обох палатах отримали радикальні монархісти (ультрароялісти). Головною функцією парламенту було обговорення і прийняття законопроектів, які пропонувалися на затвердження королю.

"Легітимна монархія" зберегла в основних рисах судову та адміністративну систему Першої імперії, обмежившись другорядними реформами. В основі політичної системи був компроміс великих землевласників-дворян з верхівкою буржуазії. Найбільш реакційна частина дворянства, особливо з числа емігрантів, не могла пристосуватися до умов капіталізму і відкрито прагнула до відновлення дореволюційних порядків. З приходом до влади Карла X монархічна реакція посилилася. Видано закони про виплату компенсацій дворянам-емігрантам за конфісковані під час революції землі. Окремий закон встановив

кримінальне покарання за будь-які прояви неповаги до католицької церкви. Королівськими указами запроваджено обмеження свободи друку, виборчого права. Розпуск Палати депутатів став вирішальним фактором початку Липневої революції 1830 р.

Внаслідок кровопролитних вуличних боїв влада Карла X була повалена, а сам він сам втік з країни. Крупна буржуазія звела на трон представника орлеанської династії Луї Філіпа (1830 – 1848 рр.). Основним результатом революції стала зміна правлячої монаршої династії та збільшення впливу буржуазії на королівську владу. Новий король видав конституційну Хартію 1830 р., яка у багатьох пунктах повторювала Хартію 1814 р. Повноваження короля були зменшені. Натомість розширено функції парламенту. Право законодавчої ініціативи окрім короля надавалося Палаті перів і Палаті депутатів. Знижено віковий ценз: для виборців – до 25 років, для депутатів – до 30 років. Так закріплено режим "Липневої монархії".

Посилення економічних негараздів в країні у другій половині 1840-х років, збільшення опозиційних настроїв населення (насамперед робітничого пролетаріату, кількість якого з розвитком промислового виробництва стрімко зростала, різних прошарків буржуазії та прихильників поваленої династії Бурбонів) зумовили наростання нової революційної ситуації. В лютому 1848 р. розпочалася чергова революція, яка мала наслідком падіння Липневої монархії і відновлення республіки.

Представники ліберально-демократичної опозиції сформували Тимчасовий уряд, що пішов на ряд соціальних поступок (скорочення робочого дня, створення національних майстерень безробітних). Оголошено амністію усім противникам "Липневої монархії". Виборчі права отримали чоловіки віком з 21 року, які постійно проживали у певній місцевості не менше 6 місяців. Прагнучи укріпити свою владу, буржуазні політичні діячі поспішили провести вибори в Установчі збори, які мали завдання прийняти нову конституцію республіки. Оголосивши про закриття національних майстерень, уряд спровокував пролетаріат Парижа на червневе повстання 1848 р., яке жорстоко придушили військова під проводом генерала Кавеньяка.

Прийнята 4 листопада 1848 р. Конституція Другої республіки (1848 – 1951 рр.) за своїм змістом закріпила інтереси поміркованої і консервативної буржуазії. Центральне місце в державному механізмі Другої республіки надано Президенту, незалежному від парламенту. Президент обирався на 4 роки безпосередньо населенням і наділявся широкими повноваженнями: внесення законопроектів; відкладальне вето; помилування; призначав і звільняв міністрів, дипломатів, командувачів армії і флоту, префектів, правителів колоній, інших вищих посадових осіб. Президент не міг бути переобраний відразу на другий термін. Він міг розпоряджатися численним поліцейсько-бюрократичним апаратом та мав великий вплив на армію. Законодавча влада надавалася однопалатним Національним зборам, які обиралися на три роки шляхом таємного голосування (750 депутатів).

- виключне право прийняття законів і перегляду Конституції;
- ратифікація міжнародних договорів;
- прийняття рішення про оголошення війни;
- право помилування Президента, міністрів та інших осіб, засуджених Верховним судом

Схема 12.7. Повноваження Національних зборів Франції за Конституцією 1848 р.

Конституція передбачала існування Державної Ради – органу, посадовці якого призначалися Національними зборами на 6 років. До її компетенції входили: попередній розгляд законопроектів, що надходили від уряду і від Національних зборів; контроль і нагляд за адміністративною системою країни.

Вибори до Національних зборів надали сильні позиції монархістам. Першим Президентом Франції став племінник Наполеона Бонапарта Луї Наполеон. 2 грудня 1851 р. під його керівництвом здійснено державний переворот. Силою армії розігнано Національні збори і встановлено відкриту військову диктатуру, яка ознаменувалася терором проти республіканських демократичних сил.

У січні 1852 р. Луї Бонапарт проголосив нову Конституцію, яка мала багато спільного з Конституцією 1799 року. Вся повнота влади надавалася Президенту, який обирався на 10 років. Йому належала виконавча влада, управління бюрократичним апаратом, включно з верховним командуванням армією і поліцією. Під контролем Президента перебувало прийняття законодавства. Йому належало виключне право законодавчої ініціативи. Законодавчий процес здійснювався Державною радою, Законодавчим корпусом і Сенатом. Члени Державної ради і Сенату призначалися Президентом. Він володів правом безпосереднього звернення до населення у формі плебісциту, результати якого в умовах поліцейського контролю були вирішені наперед. Логічним завершенням прийняття Конституції 1852 р. були сенатус-консульт (закон) і плебісцит про відновлення у Франції імператорської влади в особі Наполеона III.

Офіційне проголошення 2 грудня 1852 р. Другої імперії (1852 – 1870 рр.) означало торжество реакційних сил та повернення авторитарного бонапартистського режиму, що набув усіх ознак монархії. При владі перебувала крупна буржуазія, яку підтримували військові та заможне селянство. Проводилася політика утиску демократичних прав і свобод громадян. Так вибори до Законодавчого корпусу були поставлені під контроль уряду.

Наполеон III проводив авантюрну та агресивну зовнішню політику, яка настроїла проти Франції провідні країни Європи та, зрештою, втягнула її у війну з Пруссією 1870 – 1871 рр. У вересні 1870 р. Наполеон III потрапив у полон до прусських військ, а в Парижі піднялося народне повстання, яке привело до проголошення республіки.

Революція 4 вересня 1870 р. не вирішила гострих соціальних і політичних проблем у країні. Новосформований уряд крупної буржуазії визначив головним завданням не війну з Пруссією, а боротьбу з народним рухом. У лютому 1871 р. уряд підписав мирний договір з Німеччиною, за яким Франція віддавала промислові райони Ельзас і Лотарингію та зобов'язалася сплачувати *контрибуцію*. Значна частина армії і народу оцінила такі дії уряду як зраду. 18 березня в Парижі почалося народне повстання. Владу в місті отримав Центральний комітет національної гвардії. 26 березня він провів загальні вибори до органу міського самоуправління – Ради Комуни Парижа. Уряд втік до передмістя Парижа Версаля.

Новий революційний орган робітничого класу і дрібної буржуазії вимагав зміцнення оборони, озброєння парижан, покращення житлового і продовольчого становища в столиці, скасування поліції та ін. Нова пролетарська влада офіційно проголошена 28 березня 1871 р. і отримала назву Паризька комуна.

Програмний документ – "Декларація Комуни до французького народу" від 19 квітня 1871 р. – проголошував мету і завдання революції: зміцнення республіки як єдиної форми правління, сумісної з правами народу; ліквідацію старого державного апарату і створення нового. Комуна ліквідувала постійну армію і поліцію, розпустила старий бюрократичний апарат, запровадила виборність посадовців, прирівнявши їх до статусу робітників. Проголошено відокремлення церкви від держави.

Новий державний апарат не знав поділу на гілки влади. Вищим органом стала Рада Комуни Парижа, яка виконувала законодавчі і виконавчі функції. Виконання законів і реалізація державної політики покладались на 10 комісій (виконавча, військова, фінансів, продовольства, юстиції, суспільної безпеки праці, промисловості та обміну, громадських служб, зовнішніх відносин, просвіти). 1 травня 1871 р. прийнято декрет про організацію Комітету громадського порятунку, що мав широкі повноваження відносно комісій. Однак на практиці цей комітет не зміг зміцнити становище комуни, оскільки не мав необхідних зв'язків з населенням Парижа. Комуна ліквідувала колишню судову систему. Проголошено рівний для всіх виборний суд, свободу захисту. Однак вибори суддів так і не вдалося провести. Запроваджувалися спеціальні військові суди.

Серед соціально-економічних декретів комуни виділимо введення заборони штрафів із заробітної плати робітників. Націоналізовано церковну власність. Підприємства, покинуті власниками, передавалися робітникам.

Влада комуни поширювалася лише на територію Парижа. Однак внутрішня криза і важке зовнішнє становище зумовило її недовговічність. Паризька комуна проіснувала всього 72 дні (18 березня – 28 травня 1871 р.). У травні Версальський уряд підписав остаточний мир з Пруссією і приступив до боротьби з комуною. Урядові війська протягом тижня остаточно знищили останні барикади комунарів. Розстріляно близько 30 тисяч осіб. Десятки тисяч осіб заслано на каторгу і ув'язнено.

6. Конституція Третьої республіки 1875 р.

Після розгрому Паризької комуни Національні збори, вибрані ще у часи війни, проголосили себе Установчими зборами з правом визначати подальшу форму держави. Проте делегатам зборів бракувало єдності. Лише у 1875 р. Національні збори прийняли нову Конституцію (Конституція Третьої республіки). Відновлено республіканську форму правління. Третя республіка проіснувала з 1875 по 1940 рр.

Конституція складалася із трьох законів: "Про організацію державних влад"; "Про організацію Сенату"; "Про відносини органів державної влади".

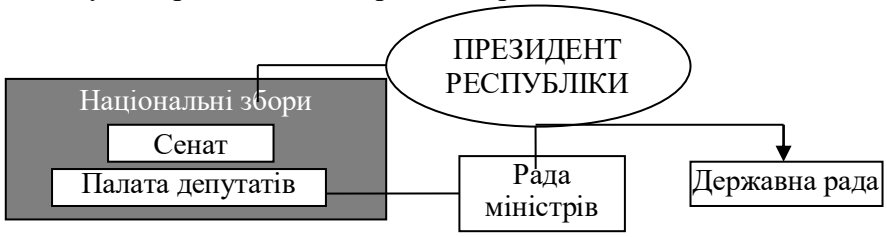

Схема 12.8. Вищі органи влади Франції за Конституцією 1875 року*

Законодавчу владу представляли двопалатні Національні збори (Палата депутатів і Сенат). Палата депутатів складалася із 600 депутатів, які обиралися на 4 роки на основі загального виборчого права (ним не володіли військові і жінки). Більша частина Сенату (225 чоловік) обиралася колегіями виборців у департаментах на 9 років, а решта (75 чоловік) призначалися Національними зборами довічно. Обидві палати мали право законодавчої ініціативи і приймали закони. Сенат мав повноваження верховного суду щодо судочинства над Президентом і міністрами, а також при розгляді справ про замах на національну безпеку.

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

Президенту надавалася виконавча влада. Він обирався Національними зборами на 7 років. Конституція надала Президенту широкі права: за згодою Сенату розпустити Палату депутатів; законодавчої ініціативи; нагляду за виконанням законів; відкладального вето щодо рішень Національних зборів; укладення міжнародних договорів; помилування; призначення міністрів.

* * *

Основним досягненням Французької революції 1789 – 1794 рр. стало падіння феодальної абсолютної монархії і встановлення республіки. Всі громадяни зрівняні у правах. Феодальні повинності скасовані. Верховною владою визнана нація. Гасло Французької революції "Свобода. Рівність. Братерство" втілене у революційний актах, які стали новим словом європейської і світової державно-правової думки.

Запровадження республіканського представницького демократичного правління породило великі очікування народних мас на швидкі позитивні зміни в державі. Однак внутрішня соціальна напруга, зовнішня військова небезпека і сповільнений процес розкладу станової структури суспільства, політичне розмежування станових груп мали наслідком спершу насильницьке захоплення влади радикальним крилом революціонерів, а після контрреволюційного перевороту – олігархією (верхівкою буржуазії). Після періодів Першої і Другої імперій з притаманними їм авторитарними режимами, у Франції в останній чверті XIX ст. утвердилася республіканська форма правління.

Постреволюційна Франція внесла у скарбницю історії права перші класичні кодекси, що зафіксували принцип непорушності приватної власності. Цей принцип ліг в основу капіталістичного способу виробництва, відповідного йому типу держави і права, що залишається панівним.

СЛОВНИК

"Болото" – назва групи депутатів, які складали більшість в Конвенті у період Французької революції та не приєднувалися до жодного з політичних угруповань крайніх поглядів (жирондистів чи якобінців). За сприятливих політичних умов ситуативно переходили на сторону одного із цих крайніх угруповань Конвенту.

Жирондисти – політичне угруповання періоду Французької буржуазної революції, яке представляло республіканську торгово-промислову буржуазію, що виступала за встановлення республіки та демократичні свободи громадян. Жирондисти були найвпливовішим угрупованням другого етапу революції (1792 – 1793 рр.). Лідери – Бріссо, Верно, Кондорсе та ін.

Конкордат (лат. conconcordatum – угода) – угода між папою римським як главою католицької церкви і урядом певної держави щодо діяльності католицької церкви в цій країні і взаємовідносин цієї держави з Ватиканом.

Контрибуція (лат. contributio – збираю, стягую) – примусові грошові або натуральні побори з населення окупованої території під час війни; грошова сума, яку за умови мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

Просвітництво – період в європейській історії XVIII ст., а також видатний культурний феномен цього ж часу; сукупність прогресивних світоглядних ідей. Предметом головної уваги мислителів стало критичне дослідження середньовічних принципів та авторитетів у політиці, релігії і науці. Заперечувалося всевладдя держави і церкви. Проголошувалася необхідність звільнення людини від станових і релігійних обмежень. Мислителі-просвітники виступали на захист конституціоналізму та ефективного управління, сформували завершені концепції суспільного договору, поділу влади, природних прав людини і громадянина, які згодом лягли в основу державно-правової практики країн світу. Як ідейний рух Просвітництво набуло

найбільшої популярності в Англії, Франції, США, Німеччині, Італії. Його представники: Ф.-М. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К.Гельвецій, Ж. Кондорсе та ін.

Фельяни – представники великої буржуазії, ліберальні дворяни, інші консервативні сили періоду Французької революції, які були при владі на її першому етапі.

Якобінці – представники найбільш радикальної частини буржуазії періоду Французької революції. Назву отримали від бібліотеки монахів-якобінців (чину Св. Якоба), де відбувалися їх засідання. Підтримували просвітницьку теорію суспільного договору. Зі складу Якобінського клубу виділялися радикальні якобінці-монтаньяри ("Гора"). Їх провідні діячі – М. Робесп'єр, Ж.-П. Марат, Ж. Дантон. Були при владі у 1793 – 1794 рр.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які причини Французької революції ?
2. Які основні положення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. ?
3. Яку форму державного правління закріпила Конституція 1791 р. ?
4. На якому етапі Французької революції прийнято декрет "Про ворогів народу" ?
5. Чи вдалося в ході революції ліквідувати залишки феодальних відносин у Франції ? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які причини встановлення імперії у Франції ?
7. Яке становище дружини по відношенню до чоловіка закріплено Цивільним кодексом 1804 р. ?
8. Що таке "цивільна смерть" у цивільному законодавстві Франції післяреволюційного періоду ?
9. Які джерела права "кодифікації Наполеона" ?
10. Визначте особливості державного механізму Паризької комуни.

Доповніть речення:

- На другому етапі революції більшість у Національному конвенті отримали … .
- Главою виконавчої влади за Конституцією 1791 р. проголошувався … .
- Головний карально-репресивний орган якобінської диктатури – … .
- Конституція 1795 р. зберігала … форму правління.
- У період Першої імперії видано 5 кодексів: цивільний, кримінальний, торговий, кримінально-процесуальний і … .
- За Цивільний кодексом 1804 р. майнові відносини подружжя визначалися … .
- Основну увагу у третій книзі Цивільного кодексу приділено … відносинам.
- Каторга і депортація за Кримінальним кодексом 1810 р. мали наслідком … .
- Установча (Конституційна) Хартія 1814 р. проголосила відновлення … .
- За Конституцією Другої республіки 1848 р. центральні державні повноваження надано … .

Творчі завдання

Складіть схему: "Державний механізм Франції за Конституцією 1799 р.".

Заповніть таблицю: "Значення буржуазної революції для розвитку Франції".

форма держави	
соціальна структура	
економічний розвиток	
правова система	

Заповніть схему: "Способи набуття власності за Цивільним кодексом 1804 р.".

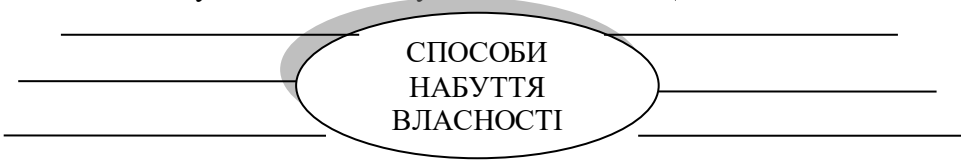

Розв'яжіть задачі

1. Філіп де Корбонн, батько двох повнолітніх дітей, власник цінної колекції гравюр (основного надбання сім'ї, що оцінюється в 60 тисяч франків), 20 квітня 1850 р. подарував мистецтвознавцю Марселю Труа кілька гравюр. Свій дар Філіп де Корбонн мотивував тим, що у всьому світі справжню цінність гравюр знає лише Марсель Труа. Діти звернулися до суду з оскарженням дій батька. Як вирішити цей казус? (За Цивільним кодексом 1804 р.).
2. По смерті торговця Жана залишилася дружина. Подружжя не мало дітей. Хто має право першості спадкування майна, залишеного покійним Жаном ? (За Цивільним кодексом 1804 р.).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. Уніфікованими ідеями Декларації прав людини і громадянина 1789 р. були: а) свобода і право власності; б) право на освіту і свобода віросповідання; в) право на достойну оплату праці і житло; г) право на щастя і соціальну рівність.

2. Коли у Франції була проголошена Перша республіка?: а) 1792 р.; б) 1791 р.; в) 1793 р.; г) 1794 р.

3. Яку з названих структур можна віднести до державного механізму якобінської диктатури?: а) Національна рада; б) Комітет державної безпеки; в) Державний конвент; г) міжнародний революційний трибунал.

4. Яку форму державного правління передбачала Конституція Франції 1791 року?: а) республіка; б) абсолютна монархія; в) конституційна монархія; г) консулат.

5. Хто очолював виконавчу владу у Франції за Конституцією 1791 р.?: а) король; б) Установчі збори; в) Національні збори; г) Державна рада.

6. Який орган виконував функції уряду під час якобінської диктатури?: а) Комітет громадської безпеки; б) Комітет громадського порятунку; в) Комітет внутрішніх справ; г) Комітет революційної диктатури.

7. Вкажіть наслідки термідоріанського перевороту у Франції у 1794 р.: а) падіння якобінської диктатури; б) страта короля; в) встановлення імперії; г) взяття Бастілії.

8. У Цивільному кодексі 1804 р. приватне право поділялося на: а) цивільне і публічне; б) публічне і торгове; в) цивільне і торгове; г) приватне і публічне.

9. Вкажіть, якій сфері правового регулювання приділено найбільше уваги у Кодексі Наполеона 1804 р.?: а) природні права людини; б) приватна власність; в) шлюбно-сімейні відносини; г) злочини і покарання.

10. Липнева революція у Франції привела до встановлення: а) імперії; б) конституційної монархії; в) республіки; г) анархії.

Література

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Ададуров В. – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.
2. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; отв. ред. В.Н. Шенаев. – М., 1996. – 400 с.
3. Антоненко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн / Антоненко В.В. – К.: Епос, 2006. – 448 с.
4. Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции / Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. – М.: Дрофа, 2005. – 475с.
5. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
6. Всемирная история: В 24 т. Т. 18. Канун I мировой войны / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Мн.: Литература, 1997. – 528 с.
7. Всеобщая история государства и права / [под ред. К.И. Батыра]. – М.: Былина, 1996. – 415 с.
8. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
9. Гончар Б.М. Всесвітня історія / Гончар Б.М. – К.: Знання, 2007. – 694 с.

10. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.
11. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. – Часть 2 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 708 с.
12. История Франции: с древнейших времен до 1789 года. – СПб.: Питер Пресс, 1996. – 224 с.
13. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Макарчук В.С. – К.: Атіка, 2006. – 680 с.
14. Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа / Рыжов К.В. – М.: Вече, 2001. – 560 с.
15. Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. Всесвітня історія. Новий період (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. – К.: Наукова думка, 1998. – 378 с.
16. Токвіль, Алексіс де. Давній порядок і революція / Токвіль, Алексіс де.; [з фр. пер. Г. Філіпчук]. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с.
17. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
18. Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Хома П.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 578 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

(витяги)

Представники французького народу, утворивши Національні збори і вважаючи, що тільки невігластво, забуття прав людини і зневага до них є єдиними причинами громадянських бідувань і пороків урядів, вирішили викласти в урочисті декларації природні, невід'ємні і священні права людини, щоб така декларація, постійно перебуваючи перед очима усіх членів громадського союзу, повсякчасно нагадувала їм їх права і обов'язки...

1. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Суспільна різниця може базуватися лише виходячи із загальної користі.

2. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту.

3. Джерело суверенітету знаходиться, по суті, в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не можуть мати владу, яка не виходить безпосередньо із цього джерела.

4. Свобода полягає у можливості робити усе, що не спричиняє шкоди іншому. Отже, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користування одними і тими ж правами. Кордони ці можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства. Усе ж, що не заборонено законом, те дозволене, і ніхто не може бути змушений до дії, не передбаченої законом.

6. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його творенні. Він має бути рівним для усіх, як у тих випадках, коли він захищає, так і тих випадках, коли він карає. Усім громадянам через їх рівність перед законом в однаковій мірі відкрито доступ до усіх суспільних посад, місць і служб за їх здібностями і без будь-якої іншої різниці, окрім тієї, що обумовлена їх здібностями.

7. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений, окрім як у випадках, передбачених законом, і при дотриманні форм, передбачених законом ... .

9. Оскільки кожен вважається невинним доки не встановлено зворотне, то у випадку затримання особи будь-яка зайва суворість, що не викликана необхідністю з метою забезпечення її затримання, має суворо каратися законом.

11. Вільне висловлювання думки є одним із найцінніших прав людини. Тому кожен громадянин може висловлюватися, писати і друкувати вільно, перебуваючи під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом.

17. Оскільки власність є право недоторкане і священне, то ніхто не може бути позбавлений її, окрім випадку, встановленого законом, безумовної суспільної необхідності і за умови справедливої і попередньої винагороди

Конституція Франції 1791 р.

(витяги)

...Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, ніяких титулів, звань і переваг, що випливали з цього порядку, ніяких лицарських орденів, ні корпорації, ні вирізних знаків, для яких необхідне було доведення дворянства або шляхетного походження, і ніяких інших переваг, окрім відзнак, даних посадовим особам при виконанні їх обов'язків.

Не існує більше ні продажу, ні успадкування яких-небудь державних посад … .

Не існує більше ні станових цехових управ, ні фахових, художніх або ремісничих корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні якихось інших зобов'язань, що суперечать природним правам або Конституції.

Розділ 1. Основні положення, забезпечені Конституцією

Конституція забезпечує такі природні і громадянські права:

1) усім громадянам відкрито доступ до місць і посад без будь-якої різниці, окрім тих, що випливають з їх здібностей;

2) усі податі мають розкладатися між усіма громадянами рівномірно, у відповідності з їх матеріальним становищем;

3) ті ж самі правопорушення будуть каратися одними й тими ж покараннями, незалежно від якоїсь особистої різниці.

Конституція забезпечує також права природні і громадянські:

- свободу кожного пересуватися, залишатися на місці або залишати його без небезпеки затримання або ув'язнення, а тільки у порядку, передбаченому Конституцією;
- свободу кожного висловлювати в усній і письмовій формі, друкувати і оприлюднювати свої думки, не підпадаючи ні під яку попередню цензуру або перевірку до їх друкування, а також відправляти обряди того віросповідання, до якого він належить;
- свободу громадян збиратися у громадських місцях, зберігаючи спокій і без зброї, з дотриманням поліцейських законів;
- свободу звертатися до органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Законодавча влада не може видавати закони, що чинять перепони у реалізації природних і громадянських прав, перерахованих у цьому розділі і забезпечених Конституцією … .

Конституція забезпечує недоторканність власності і справедливе попереднє відшкодування, якщо встановлена законом громадська необхідність вимагатиме майнових жертв ... .

Розділ 3. Про державні влади

3. Законодавча влада належить Національним зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін.

4. Форма правління монархічна. Влада виконавча належить королю і здійснюється під його верховенством міністрами та іншими відповідальними органами...

Глава I.

Розділ 1. Про Національні законодавчі збори

1. Національні збори, що є законодавчим корпусом, діють постійно у складі однієї палати. Законодавчий корпус не може бути розпущений королем.

Розділ 2. Первинні збори. Обрання виборщиків

1. Для виборів до Національних законодавчих зборів активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори у містах і кантонах...

2. Активними громадянами є французи за народженням або особи, що набули французького громадянства, яким виповнилось 25 років, мають місце проживання у місті або кантоні протягом встановленого законом періоду (не менше року), що платять у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі не менше вартості трьох робочих днів..., що не є слугами..., внесені до списку Національної гвардії за місцем свого проживання і прийняли громадянську присягу.

Глава II.

Розділ 1. Про королівську владу і короля

1. Королівська влада неподільна – вона ввірена спадково правлячому дому і переходить по чоловічій лінії у порядку старшинства ... .

2. Особа короля недоторкана і священна ... .

3. Король править лише у відповідності із законом, і тільки іменем закону він може вимагати покори.

Розділ 4. Про міністрів

1. Призначення і звільнення міністрів належить повністю королю.

Глава III.

Розділ 1. Повноваження і обов'язки Національних законодавчих зборів

1. Конституція дає виключно законодавчому корпусові такі повноваження і обов'язки:

1) законодавчу ініціативу і прийняття законів; король може тільки просити законодавчий корпус розглянути те або інше питання;

2) визначення державних витрат;

3) встановлення державних податей;

5) прийняття постанов про введення і ліквідацію державних посад;

8) щорічне прийняття, на прохання короля, постанов про кількість особистого складу і кількість суден, що утворюють сухопутні і морські сили.

2. Рішення почати війну може бути прийняте після затвердження королем постанови законодавчого корпусу, прийнятого обов'язково за формальною пропозицією короля.

Глава 4. Про здійснення виконавчої влади

1. Вища виконавча влада зосереджується у руках короля. Турбота про охорону громадського порядку і спокою довірені йому. Король – верховний головнокомандувач сухопутних і морських військових сил. Королю передано оборону зовнішньої безпеки королівства, охорону його прав і володінь.

2. Король призначає послів та інших агентів міжнародних зносин, командувачів армією і флотом.

Глава 5. Про судову владу

1. Влада судова ... не може здійснюватись ні законодавчим корпусом, ні королем.

3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призупиняти застосування законів, ні втручатися в діяльність органів управління...

Цивільний кодекс 1804 р.

(витяги)

Книга перша. Про осіб

Титул V. Про шлюб

144. Чоловік до досягнення повних 18 років, жінка до досягнення повних 15 років не можуть брати шлюб.

146. Шлюб відсутній, якщо відсутня згода.

214. Дружина зобов'язана жити разом з чоловіком і слідувати за ним всюди, де він вирішить перебувати; чоловік зобов'язаний прийняти її і надати їй усе, що потрібно для життя, у відповідності із своїми можливостями і своїм становищем.

215. Дружина не може виступати у суді без дозволу свого чоловіка, хоча б вона була купцем, або не мала спільного майна з чоловіком, або хоча було б відокремлено майно дружини.

226. Дружина не може заповідати без дозволу свого чоловіка.

Титул VII. Про батьківство і про ставлення дітей до батьків

312. Батьком дитини, зачатої в шлюбі, вважається чоловік (матері). Проте чоловік матері може відмовитися від визнання дитини, якщо він доведе, що у проміжок між трьохсотим і стовісімдесятим днем до народження дитини він перебував у стані фізичної неможливості фізичних стосунків зі своєю дружиною, або з причини свого перебування в іншому місці, або внаслідок якихось (інших) обставин.

Титул IX. Про батьківську владу

372. Діти залишаються під владою батьків до досягнення повноліття або до звільнення з-під влади.

373. Батько один здійснює цю владу під час шлюбу.

388. Неповнолітньою є особа тієї або іншої статі, яка ще не досягла 21 року.

Про різницю у майні

516. Усе майно є рухомим або нерухомим.

527. Майно є рухомим за його природою або за законом.

537. Приватні особи мають право вільного розпорядження майном, яке їм належить...

Про власність

544. Власність є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законом або регламентами.

Книга третя. Про різні способи, якими набувається власність

Загальні правила

711. Власність на майно набувається і передається шляхом успадкування, дарування між живими або по заповіту у відповідності із зобов'язаннями.

712. Власність набувається також шляхом приєднання або включення до складу іншої речі і через давність.

713. Майно, яке не має господаря, належить державі.

Про успадкування

718. Спадщина відкривається внаслідок природної смерті і внаслідок цивільної смерті.

723. Закон регулює порядок успадкування між законними спадкоємцями; за їх відсутності майно переходить до позашлюбних дітей, потім до живого подружжя, а якщо таких немає, до держави.

756. Позашлюбні діти не є спадкоємцями; закон надає їм право на майно померлих їх батька або матері лише у тому випадку, якщо вони були визнані у законному порядку.

Про договори або договірні зобов'язання взагалі

1108. Чотири умови є суттєвими для дієвості угоди:

- згода сторони, яка зобов'язується;
- здатність укладати договір;
- певний предмет, що становить зміст зобов'язання;
- дозволене обгрунтування зобов'язання.

1123. Будь-яка особа може укладати договори, якщо вона не оголошена неспроможною у відповідності із законом.

Конституційний закон "Про організацію державних влад" (25.02.1875 р.)

(витяги)

Ст. 1. Законодавча влада здійснюється двома зборами: Палатою депутатів і Сенатом.

Палата депутатів створюється на основі загального голосування, у відповідності з умовами, визначеними виборчим законом.

Склад, спосіб призначення і повноваження Сенату визначаються особливим законом.

Ст. 2. Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенату і палати представників, об'єднаних у Національні збори. Він обирається на 7 років. Він може бути переобраним.

Ст. 3. Президент республіки має право ініціювати закони разом з членами обох палат. Він обнародує закони, прийняті обома палатами, стежить за їх виконанням і забезпечує його.

...Кожен акт Президента республіки повинен бути скріплений міністром.

Ст. 6. Міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду і індивідуально – за їх особисті дії.

Президент республіки відповідальний тільки у випадку державної зради.

Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.

Тема 13.

Держава і право Німеччини у XIX ст.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Розвиток державності Німеччини у першій половині XIX ст.**
2. **Причини, характер, наслідки революції в Німеччині 1848 – 1849 рр. Прусська Конституція 1850 р.**
3. **Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.**
4. **Право Німецької імперії.**

---

1. Розвиток державності Німеччини у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. Німецька державність зберігалася у формі Священної Римської імперії германської нації, яка складалася з понад 300 світських і духовних князівств. Панування феодальних відносин було основною характеристикою соціально-економічного і політичного розвитку цих державних утворень. У другій половині XVIII ст. з їх числа виділилися найбільші монархії – Австрія і Пруссія, які перебували у давньому суперництві за першість на німецьких землях.

Завершення існування Священної Римської імперії германської нації пов'язане із завойовницькою діяльністю Наполеона Бонапарта. У 1805 р. під тиском Франції 39 німецьких князівств об'єдналися у Німецьку конфедерацію (згодом Рейнський союз). Решта князівств залишилися самостійними. У 1806 р. внаслідок розгрому Австрії припинено існування Священної Римської імперії германської нації. 6 серпня 1806 р. Франц II Габсбург відмовився від титулу імператора. Австрія була відторгнута від інших держав Західної Німеччини.

У державах, що увійшли до складу Рейнського союзу, Наполеон увів французький Цивільний кодекс, відмінив кріпацтво і феодальні привілеї. З падінням імперії Наполеона у 1814 р. цей союз розпався. У 1815 р. міжнародний Віденський конгрес вирішив створити Німецький союз у складі 34 монархій і 4 вільних міст. Провідну роль у ньому відігравала Австрія. Німецький союз був аморфною конфедерацією без сильних органів центральної влади. Вищий орган влади союзу – Союзний сейм складався з чиновників, які призначалися урядами німецьких держав. Реально усі суб'єкти союзу зберігали державний суверенітет. Вони відрізнялися формами державного правління, зберігали свої кордони і митні бар'єри. Зважаючи на велику територію, економічний вплив та військові можливості особливе становище в Німецькому союзі посідали Австрія і Пруссія.

У ряді держав були прийняті т. зв. *октройовані* (даровані правителями) конституції. Наприклад, конституції Баварії, Ганновера, Вюртенберга, згодом Саксонії тощо. Більшість конституцій формували монархічну форму державного правління. Монарх очолював державу, володіючи законодавчою і виконавчою владою. Певні законодавчі повноваження залишалися за ландтагами (одно- або двопалатними), які формувалися на недемократичних засадах. Урядові структури очолював перший міністр (президент або канцлер). Конституції формально закріплювали окремі права королівських підданих: рівність перед законом, незалежність суддів, свободу совісті тощо. У багатьох державах скасовувалося кріпацтво, розвивалася промисловість і капіталістичні відносини.

У 1833 р. під верховенством Пруссії створено Митний союз (18 держав), що передбачав створення спільної митної і торгової системи. Утворення торгового союзу відповідало інтересам торгово-промислової буржуазії, яка прагнула об'єднання країни.

2. Причини, характер, наслідки революції в Німеччині 1848 – 1849 рр. Прусська Конституція 1850 р.

Розвиток капіталістичних відносин в Німеччині вимагав об'єднання розрізнених держав і створення централізованого управління, уніфікованої правової системи, спільних правил товарно-грошової політики. Однак головною перепоною цьому залишалися феодальні пережитки: територіальна роздрібненість; монархічна форма правління у більшості німецьких держав; панування крупного дворянського землеволодіння; кріпацтво.

Як і у Франції, назріванню революційної ситуації в німецьких державах сприяла економічна криза. Метою революції стало подолання політичної роздрібненості і ліквідація феодально-абсолютистських режимів. Рушійними силами революції стали робітничі маси, ремісники і селянство, участь у революції яких і надала її перебігу радикального характеру.

Таблиця 13.1. Основні революційні політичні угруповання в Німеччині

Політична група	*Основні вимоги*
ліберали-монархісти	Створення федеральної конституційної монархії з ліберальним режимом під егідою Австрії або Пруссії.
республіканці-демократи	Заперечення монархічної форми правління. Необмежена свобода зборів, слова, друку, озброєння народу, ліквідація дворянських привілеїв та пережитків феодалізму у поземельних відносинах. Відділення церкви від держави.

Поштовхом до початку революції стали виступи у Франції. Звістка про революційних виступ в Парижі викликала піднесення народних мас Бадена. 26 лютого 1848 р. обнародувано петицію з рядом політичних вимог: озброєння народу з правом обрання офіцерів; необмежена свобода преси; запровадження суду присяжних; негайне скликання німецького парламенту. Остання вимога була виявом загального прагнення німецького народу до створення єдиної держави.

Із Бадена революційна хвиля перекинулась в інші німецькі держави. В столиці Вюртемберга Штутгарті 29 лютого 1848 р. почались заворушення, які змусили панівні кола піти на поступки. 2 березня 1848 р. оголошено свободу преси, а 9 березня до влади прийшла ліберальна буржуазія. Того ж дня спалахнуло повстання в Мюнхені. Тут боротьба набула гострого характеру, адже баварський король Людвіг I не бажав йти на поступки. Однак народні маси захопили парламент, озброїлися і фактично стали господарями міста.

У згаданих німецьких державах перемогу здобула березнева революція, в ході якої для перемоги над реакційними силами велике значення мали виступи селян. Вирішальне значення мали революційні виступи в Пруссії – найбільшій державі Німеччини. 6 березня 1848 р. заворушення почалися в Берліні, а згодом тут відбулися масові збори робітників і ремісників. Відбулися сутички з військом і поліцією. Збори представників 13 міських районів Берліна висунули ряд вимог: виведення військ з міста; організація збройних загонів бюргерів; свобода преси; скликання ландтагу. Король Пруссії Фрідріх-Вільгельм IV пішов на ряд поступок: ліквідовано поміщицькі суди; юрисдикцію суду присяжних поширено на політичні злочини; проголошено вибори до установчого ландтагу. Великий вплив на хід революції мав поступовий перехід значної частини армії на сторону революційних мас.

31 березня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні зібралися Установчі збори, з початку роботи яких розгорнулася гостра боротьба між ліберально-монархічною більшістю і республікансько-демократичною меншістю.

Реакційна політика правлячої кліки Австрії привела до озброєного повстання 6 жовтня 1848 р. народних мас Відня. У вирішальні дні німецької революції депутати

франкфуртського парламенту приступили до створення конституції. Прийнята 28 березня 1849 р. загальнонімецька конституція стала результатом компромісу демократичного і ліберально-буржуазного угруповань франкфуртського парламенту.

Конституція 1849 р. надавала загальнонімецьким органам влади такі повноваження: здійснення зовнішньополітичних відносин; командування об'єднаними армією і флотом; видання законів і контроль за збройними силами, транспортом, митницею, грошовою системою. Законодавча влада належала імператору та двопалатному Рейхстагу. Виконавча влада надавалася імператору з широкими повноваженнями.

Панівні кола найбільших німецьких держав відмовилися затвердити конституцію, що зумовило загострення революційної ситуації. По всій країні відбувалися збори на підтримку імперської конституції силою зброї. Ліберальна буржуазія виступила на стороні монархічних сил, що й вирішило долю революції. Ліві демократи не мали великого впливу на селян і виявилися нездатними організувати їх на рішучу боротьбу за скасування феодальних повинностей. Прусська армія, придушивши повстання на території королівства, спрямувала свої зусилля на припинення виступів на інших територіях. Завершення революції 1848-1849 рр. пов'язане із розгоном франкфуртських зборів.

Революція в Німеччині, яка за своїм ідейним змістом мала буржуазний характер, на відміну від революції у Франції не досягла значних результатів. Збережено територіальну роздрібненість Німеччини. Залишилися панівними феодально-абсолютистські порядки.

Одним із наслідків революції стала прусська Конституція 1850 р., схвалена промонархічними Національними зборами. Тому вона отримала назву "конституція панівної контрреволюції". Документ формально передбачав обмежені громадянські свободи (рівність усіх перед законом, недоторканність особи і житла, свободу совісті, науки і викладання тощо). Однак конституція не надавала гарантій для їх реалізації. Окрім того стаття 111 передбачала можливість тимчасового припинення дії ряду статей про захист прав людини. У випадку війни або заворушень всі цивільні інститути влади переставали функціонувати.

Проголошено встановлення конституційної монархії. Главою держави залишався король з надзвичайно широкими повноваженнями. Він володів законодавчою (спільно з двопалатним ландтагом) і виконавчою владою. Верхня палата – Палата панів повністю призначалася королем. Палата представників обиралася на основі складної куріальної системи, в основу якої покладено майновий і віковий ценз. Тому переважна більшість місць у парламенті належала великим землевласникам і крупній буржуазії. Король мав право абсолютного вето на рішення парламенту та на його розпуск. Монарх призначав і звільняв міністрів, які були відповідальні лише перед ним.

Судова влада надавалася "незалежним судам", судді яких, втім, призначалися королем і могли бути зміщені з посади лише на основі судового рішення.

Конституція Пруссії 1850 р. фактично підтвердила феодально-абсолютистські порядки і стала наслідком компромісу *юнкерства* та верхівки буржуазії.

3. Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.

Поразка революції 1848 р. в Німеччині засвідчила незавершеність соціально-економічних (ліквідація феодальних відносин і створення безперешкодних умов для розвитку капіталізму) та політичних (об'єднання в єдину державу) перетворень в країні. Політична розробленість стримувала подальший економічний розвиток та консервувала при

владі реакційні політичні режими. В об'єднанні країни були зацікавлені широкі верстви населення: буржуазія, частина юнкерства, робітничий клас, селянство. Вирішення такого загальнонімецького питання було можливим за двома сценаріями: революційним (через встановлення об'єднаної німецької республіки) і реакційним (через об'єднання країни під владою одного з німецьких монархів із застосуванням військової сили). Внаслідок поразки революції 1848 – 1849 рр. перший сценарій досягнення єдності став нереальним.

Лідером серед німецьких держав спочатку вважалася Австрія, але поступово на провідні позиції вийшла Пруссія, яка, маючи давні традиції функціонування військово-поліцейського державного механізму, стала на шлях завойовницьких війн. У 1861 р. новий король Пруссії Вільгельм розпочав посилену мілітаризацію. У 1862 р. він призначив міністром-президентом представника прусського юнкерства Отто фон Бісмарка, який став ідеологом і лідером прусського мілітаризму у внутрішній і зовнішній політиці та панування над німецькими землями. За поданням Бісмарка розпущено ландтаг, розпочато військову реформу, в основі якої стояло збільшення чисельності армії. Відома його фраза: "Не промовами і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, а залізом і кров'ю".

Військові приготування Пруссії супроводжувалися початком загарбницьких воєн. У 1861 р. відбулася війна проти Данії, а в 1866 р. в битві при Садовій розгромлено Австрійську армію, після чого Австрію виключили з Німецького союзу.

У 1866 р. створено Північно-німецький союз (22 держави), а в 1867 р. прийнято його конституцію. Президентом Північно-німецького союзу став король Пруссії. Він отримав всю повноту виконавчої влади, яку передоручав союзному канцлеру, що відповідав тільки перед президентом. Двопалатний парламент складався з Рейхстагу (обирався населенням) і Союзної ради (делеговані представники окремих держав). За межами союзу залишалися південно-німецькі держави, приєднанню яких заважала Франція.

У 1870 р. розпочалася франко-прусська війна, в якій перемогу здобула Пруссія. Вона отримала контрибуцію з Франції і приєднала ряд південно-німецьких територій. Зайнявши столицю Франції, 18 січня 1871 р. у Версалі король Пруссії Вільгельм I був проголошений німецьким імператором. Так створено другу Німецьку імперію.

Конституція Німецької імперії, прийнята Установчим Рейхстагом 16 квітня 1871 р., закріпила федеративний державний устрій. Союзна територія складалася з 22 монархій і 3 вільних міст. Конституція передавала всю повноту суверенних прав Німецькій імперії в цілому. Імперському законодавству підлягали такі ключові сфери правового регулювання: зовнішні відносини; військо і військовий флот імперії; митне і торгове регулювання; функціонування імперської податкової системи; встановлення системи мір і ваг; розробка загальноімперської правової системи. Окремі держави, що входили до складу імперії, зберігали свої конституції, ландтаги, уряди, але їх автономія була дуже обмеженою.

Імперське законодавство здійснювалося Рейхстагом і Союзною радою (Бундесрат). Рейхстаг обирався спочатку на три, а потім на п'ять років і збирався щорічно. Союзна рада складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. Всього було 58 депутатів. Кожна держава отримувала певну кількість голосів – від 1 до 6. Пруссії надано найбільше голосів – 17. Поряд з Рейхстагом Бундесрат брав участь у прийнятті законодавства, утворював постійні комітети. Він міг засідати окремо від Рейхстагу. Бундесрат мав право передавати імператору своє рішення щодо розпуску Рейхстагу, призначати вищих посадовців (членів імперського суду, рахункової палати тощо), своїми

рішеннями примушувати суб'єктів союзу до виконання конституційних обов'язків. Союзна рада також наділялася функціями арбітра у конфліктах між суб'єктами федерації.

Конституція закріплювала за Рейхстагом такі права: розробка та ухвалення законів; затвердження імперського бюджету; схвалення міжнародних договорів; участь у врегулюванні конституційних суперечок між землями; звернення з петиціями до Союзної ради тощо. Особливу увагу привертає право нижньої палати на інтерпеляцію – право парламентського запиту. Запит до будь-якого державного секретаря або самого канцлера, підписаний не менше, ніж тридцятьма депутатами, часто ставав законодавчою ініціативою.

Главою імперії був Німецький імператор (кайзер), король Пруссії. Йому належало право скликати і закривати Рейхстаг і Бундесрат. Кайзер призначав та звільняв чиновників. Конституція наділяла імператора правом обнародування імперських законів. Він також повинен був стежити за їх виконанням, маючи право видавати розпорядження і укази, які скріплювалися підписом імперського канцлера.

Особливе місце в державному механізмі займав єдиний імперський міністр з величезними повноваженнями – імперський канцлер (рейхсканцлер). Він призначався імператором і відповідав лише перед ним. Він став єдиним імперським міністром, який очолював усі імперські відомства та установи (за винятком військового і військово-морського). Канцлер головував у Бундесраті, керував постійними комітетами, підписував закони після імператора. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, скарбниці, колоній та ін. Незмінним канцлером Німеччини з 1871 по 1890 рр. був Отто фон Бісмарк.

Окремий розділ конституції присвячений імперській армії. Запроваджено загальнообов'язкову військову повинність. Строкова служба у війську тривала 7 років. Натомість у конституції немає жодної глави, присвяченої правам і свободам громадян, що засвідчило встановлення в країні режиму військово-поліцейської диктатури.

Конституція забезпечувала панування Пруссії в Німецькій імперії. Основний закон досить чітко відображав гегемонію Пруссії в Союзі. Про це свідчили такі факти: головування в Союзі належало королю Пруссії, тобто імператору; в Бундесраті Пруссія мала 17 голосів, а зміни в Конституції вважалися недійсними, якщо 14 голосів подані проти; головував в Союзній раді канцлер, який призначався королем Пруссії; армія підпорядковувалась імператору – прусському королю; в армії введено прусські статути; імператор мав право оголосити військове становище у кожній частині імперії; імператор володів правом екзекуції – покарання суб'єкта Союзу, що не хотів визнавати рішення імперії. При обговоренні найважливіших питань в Союзній раді голос Пруссії завжди був вирішальним. Ставши негласними органами імперії, прусські королівські установи здійснювали безпосередню участь у найважливіших рішеннях внутрішньої і зовнішньої політики держави. Все це зрештою призвело до повного підпорядкування всіх королівств, герцогств і вільних міст прусько-імперському керівництву.

4. Право Німецької імперії

До об'єднання в Німеччині не існувало єдиної правової системи (*партикуляризм*). Творення єдиної держави зумовило необхідність уніфікації розрізнених правових систем, які містили чимало феодальних пережитків.

У галузі ***цивільного права*** певний час після об'єднання держави були чинними такі правові джерела: французький Цивільний кодекс, австрійський Цивільний кодекс, датське цивільне право, прусське Земське уложення 1794 р., саксонське Цивільне уложення 1863 р., елементи рецептованого римського права. Розробка імперського Цивільного кодексу розпочалася після прийняття у 1873 р. поправок до Конституції, за якими цивільне право віднесене до компетенції імперії. У липні 1874 р. Бундесрат сформував державну комісію з розробки Цивільного уложення, перший проект якого опубліковано у 1888 р. Його складність, надмірність запозичень з римського права викликали різку критику. Другий проект Цивільного уложення підготовлений у 1895 р., пройшов обговорення і в 1896 р. затверджений Рейхстагом. Цивільне уложення набуло чинності 1 січня 1900 р.

Джерелами Цивільного уложення стали римське і німецьке право. Його структура (2385 параграфів) відповідає доктрині пандектного права, популярній у німецьких цивілістів. Розгляду окремих інститутів у ньому передувала Загальна частина, що склала першу книгу. Особлива частина складалася з 4 книг: книга друга – зобов'язальне право; книга третя – речове право; книга четверта – сімейне право; книга п'ята – спадкове право. На думку дослідників, у розділах, присвячених праву власності, і, насамперед, у книзі третій більшою мірою позначився вплив німецького загального права, а в розділі про зобов'язання – римського права.

Для норм уложення характерні складність формулювання та значна кількість спеціально-юридичних термінів. Однак в ньому відсутні загальні юридичні визначення. Також документ містить звороти соціального і морально-етичного змісту (наприклад, "добра совість", "зловживання правом" тощо).

Суб'єктами цивільних правовідносин уложення визначало фізичних та юридичних осіб. Правоздатність фізичних осіб ґрунтувалася на принципі юридичної рівності. Повна цивільна правоздатність наступала з 21 року. Втрата дієздатності наставала за умови душевної хвороби або недоумства, внаслідок марнотратства, пияцтва, що загрожувало безпеці інших. За винятком шлюбно-сімейних відносин, уложення не передбачало суттєвої різниці між правовим статусом чоловіка і жінки.

В уложенні детально регламентувалися права юридичних осіб, які поділялися на два види: установи і фрейни (товариства, союзи). Союзи поділялися на господарські (прибуткові) і негосподарські (наприклад, політичні союзи). При цьому до союзів не належали об'єднання у формі торгових товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю), права яких регулювалися торговим законодавством. Поряд із передбаченою широкою правоздатністю для юридичних осіб, уложення зберегло сильні державні важелі контролю за їх діяльністю. У випадку визнання дій юридичних осіб такими, що загрожують суспільним інтересам, органи влади могли припиняти їх діяльність.

Значна увага в Німецькому цивільному уложенні надавалася зобов'язальному праву, що об'єктивно зумовлювалося розвитком капіталістичних відносин. Основною формою виникнення зобов'язань був договір, основу якого формує принцип свободи договірних зобов'язань сторін. Серед суб'єктів договірних відносин могли бути заміжні жінки і навіть неповнолітні особи (до 21 року). Головною умовою дійсності договору вважалася згода сторін за усіма пунктами договору. Для окремих видів договорів передбачалася спеціальна форма укладення (з нотаріальними або судовими актами). Наприклад, спеціальна форма договору передбачена для договорів із землею, з нерухомістю, а також для т.зв. абстрактних

зобов'язань. Характерна риса останніх – надання обіцянки про виконання певних зобов'язань та часта реалізація права їх переуступки. Особливим видом обмежень дійсності договорів було дотримання моральних вимог – "суспільної моралі", "доброї совісті" тощо. В уложенні передбачено понад 20 видів договорів. Найпоширенішими були купівля-продаж, міна, найм робочої сили, оренда та ін.

Зобов'язання виникали також з деліктів, що визначалися як недозволені дії. Відповідальність несла особа, яка була винною у завданні збитку.

За Цивільним уложенням речі поділялися на земельну власність і рухомі речі (усі інші види власності, крім землі). До речових прав належали право власності, володіння, користування чужим майном (сервітут, узуфрукт, право забудови), право на отримання прибутку з чужої речі (застава рухомих речей, іпотека нерухомості та ін.), право на отримання певної речі. В документі немає чіткого визначення права власності. Воно надавало власнику майна свободу, тобто можливість у відповідності з законом чинити з річчю будь-які дії на власний розсуд, виключно з діями на неї інших осіб. Значну вагу приділено земельній власності, володіння якою надавало власнику земельної ділянки владу не лише на поверхні землі, але і на надра та повітря, що до неї прилягають. Право приватної власності не поширювалося на корисні копалини, що перебували у державній власності.

В уложенні детально прописані норми щодо інституту володіння. Володіння річчю визначалося як "дійсне панування над нею". Суб'єктами володіння могли бути окремі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, які володіють річчю за договором (орендарі, охоронці). Виходячи з останнього, автори уложення передбачили дві категорії володіння – "безпосереднє" і "опосередковане", які отримали самостійний юридичний захист.

Четверта книга Німецького цивільного уложення містила норми ***сімейного права***. Головним нововведенням стало запровадження обов'язкового цивільного шлюбу, що став обов'язковим та реєструвався представником державних органів влади. Церковний шлюб не відмінявся, але він не мав юридичної сили.

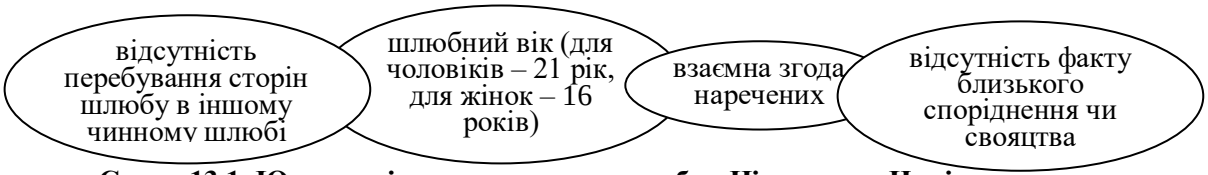

Схема 13.1. Юридичні умови вступу у шлюб за Німецьким Цивільним уложенням

Специфічні норми уложення: заборона на одруження розведеним особам, якщо причиною розірвання попереднього шлюбу був перелюб; заборона жінкам укладати новий шлюб протягом 300 днів із дня припинення попереднього шлюбу.

До оформлення шлюбу відбувалися заручини – договір, що передбачав взаємні зобов'язання дотримати своє слово й взяти шлюб. Розірвання договору передбачало виплату стороною, яка його ініціювала, відшкодування витрат іншої сторони на підготовку до шлюбу, а також відшкодування моральних втрат.

Перелюб	Замах на життя іншого подружжя	Навмисне полишення одного з подружжя
Грубе порушення створених шлюбом обов'язків (у т. ч. жорстоке поводження з іншою стороною шлюбу)		Невиліковна психічна хвороба одного з подружжя

Цивільне уложення не передбачало розлучення за обопільної згоди подружжя, а розірвання шлюбу було можливим лише на підставі рішення суду.

Законом передбачено верховенство чоловіка у сімейних справах. Зокрема, йому надано право вирішувати усі спільні справи подружнього життя. Однак жінка не була зобов'язана підкорятися протизаконним рішенням чоловіка. Уложення не передбачало влади чоловіка над особою жінки. Заміжня жінка володіла повною дієздатністю, у тому числі мала право на підприємницьку діяльність. Законом передбачалась можливість укладення шлюбного договору, що мав визначати режим майнового володіння і розпорядження подружжя. Однак за загальним правилом Цивільне уложення передбачало режим спільного подружнього майна з правом чоловіка здійснювати управління ним (у тому числі майном дружини, яке було в її власності до шлюбу). Одночасно передбачено режим окремої власності дружини, на яку не поширювалася влада чоловіка: особисті речі, отримані в дарунок або у спадок; власність, набута своєю працею чи підприємництвом.

Батьки мали значну владу над своїми неповнолітніми дітьми. Реальну повноту влади над дітьми мав лише батько, який міг піклуватися про особу і майно дітей, давати дозвіл на шлюб законних неповнолітніх дітей, вчиняти виправні дії (за дозволом опікунської ради), користуватися майном дітей.

Уложення передбачало окремі права позашлюбних дітей. Так у стосунках з матір'ю та її родичами позашлюбні діти отримували юридичний статус законних дітей. Натомість у стосунках з батьком така спорідненість не визнавалася. Однак батько незаконнонародженої дитини зобов'язувався утримання її до досягнення 16-річного віку у відповідності із загальним становищем матері. Втім і такий обов'язок батька втрачав силу у випадку вчинення матір'ю дитини перелюбу у період її зачаття.

Особливістю спадкового права стала відсутність юридичних меж спадкування за законом. За відсутності більш близьких родичів спадкоємцями померлого могли бути родичі любих віддалених ступенів спорідненості. Запроваджено систему спадкування за т. зв. парантеллами (лініями). Першу парантеллу складали низхідні спадкоємці – діти, внуки, правнуки. Наслідник, який був живим, виключав усіх подальших наслідників. Другу парантеллу формували батьки спадкоємця та їх родичі по нисхідній. Третя парантелла – дід і бабуся та їх нисхідні родичі тощо. Всередині парантелли спадок отримували не усі родичі, а лише глави парантелли. Передбачено привілейоване становище тієї сторони подружжя, яка довше залишалася живою. Тобто незалежно від спадкової парантелли закон надавав їй право на частку у спадку померлого (дружини або чоловіка). Якщо ж у померлого не було нікого з родичів першої-третьої парантелл, то спадкоємець одержував увесь спадок.

Німецьке Цивільне уложення передбачало принцип свободи заповіту. Складати заповіт дозволено з 16 років. Однак з метою захисту прав законних спадкоємців встановлено певні обмеження на заповіти. Передбачено інститут "невід'ємної частки", за якої родичі спадкодавця по нисхідній лінії, його батьки та друга сторона подружжя у випадку їх відсторонення від заповіту мали право вимагати виділення для них частки (половина вартості їх частки у випадку спадкування за законом).

В особливу галузь цивільних правовідносин поступово виділилося ***трудове право*** та соціальне законодавство, яке веде свої витоки у німецькому праві ще задовго до прийняття Цивільного уложення. Початок прийняття законодавчих норм щодо врегулювання трудових відносин між робітниками і роботодавцями припав на 1870-ті роки. У них знайшли відображення проблеми встановлення фіксованого робочого часу та умов оплати праці (тарифні угоди). В Німеччині активізувалася робота профспілок, діяльність яких вперше

юридично визнана Промисловим статутом Північнонімецького союзу 1869 р., що запровадив свободу промислових об'єднань. На діяльність профспілок значний вплив мав соціал-демократичний рух, в середовищі якого великої популярності набула марксистська ідеологія.

Першим соціальним законом у Німеччині став закон "Про матеріальну відповідальність" 1871 р., що встановлював відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки, що сталися з їх працівниками на виробництві. У такому випадку роботодавець був зобов'язаний відшкодувати збитки потерпілому, незалежно від його провини. У 1880-х роках прийнято ряд законів про соціальне страхування робітників (медичне, від нещасних випадків, на випадок інвалідності і старості тощо).

У Німецькому Цивільному уложенні норми трудового права передбачені у параграфах, присвячених договору найму робочої сили. В остаточній редакції уложення норми цього договору виділено в особливий розділ. Німецький робітничий клас домігся значних правових поступок. Робітникам надано певні гарантії збереження свого місця і заробітної плати на випадок хвороби, особливих родинних обставин тощо. Роботодавець був зобов'язаний піклуватися про техніку безпеки для робітників. Найманому робітнику надано право на "необхідний час" для пошуків роботи у випадку оголошення про його звільнення.

Разом із Німецьким Цивільним уложенням вступив в силу прийнятий у 1897 р. Торговий кодекс. Розвиток ***торгового права*** в німецьких землях має тривалу історію, яка сягає періоду Середньовіччя. Розвиток цієї галузі права пов'язаний з розвитком міського середньовічного права та з огляду на фактичну відсутність єдиної держави мав партикулярний характер. Кодифікація норм торгового права, що розпочалася в Німеччині у 30-х роках XIX ст., стала відображенням притаманного для континентальної правової традиції виділення в окремі галузі цивільного і торгового права.

У 1847 р. в Німеччині прийнято єдиний Вексельний статут, а в 1861 р. – перший загальнонімецький Торговий кодекс, що стало відображенням інтенсивного розвитку промисловості і підприємництва. Кодекс складався з п'яти книг: "Про торговий стан" (суб'єкти торгових відносин); "Про торгові товариства"; "Про негласне товариство і об'єднання для проведення окремих торгових операцій"; "Про торгові операції"; "Про морську торгівлю".

Основним суб'єктом торгових відносин за Торговим кодексом 1861 р. був купець ("особа, яка у вигляді промислу займається торговими справами"). Тому під торговим правом розуміли "особливе приватне право купців". Купці могли бути як одноосібні, так і колективні (у вигляді торгового товариства). Закріплено принцип майнової самостійності торгових товариств як самостійних суб'єктів (юридичних осіб) торгівельного права.

Після завершення процесу об'єднання Німеччини в одну державу у 1897 р. прийнято імперський Торговий кодекс, що з поправками залишається чинним і нині. Фактично норми Торгового кодексу повинні були доповнити Німецьке Цивільне уложення. Торговий кодекс Німеччини складається з чотирьох книг: книга перша визначає суб'єктів торгово-правових відносин (комерсант, торгова фірма, торговий представник) і правила ведення торгових книг; книга друга містить норми щодо торгових товариств; третя книга регулює укладення окремих торгових угод (купівлі-продажу, транспортної доставки, найму приміщення для товарів та ін.); книга четверта регулює морську торгівлю, у тому числі питання страхування.

У новому Торговому кодексі 1897 р. під комерсантами стали розуміти не лише вузьке визначення купців, а й великих підприємців (посередників і виробників). Для визначення їх правового статусу в кодексі передбачені поняття "повного" і "неповного" комерсанта,

комерсанта “за зобов’язанням”, “з необхідності”, “за бажанням” і “за формою”. Такі нововведення надали торговому праву значення комплексу норм з врегулювання широкого спектра підприємницької діяльності.

У першій половині XIX ст. активізувалися кодифікаційні роботи німецького ***кримінального права***. Видано кримінальні уложення Баварії, Саксонії та Пруссії.

Конституція Північно-німецького союзу 1867 р. віднесла кримінальне право до компетенції союзного законодавства. У 1870 р. прийнято Кримінальне уложення, яке з утворенням імперії у 1871 р. поширено на всю державу. За структурою воно складалося з трьох частин: перші дві становили Загальну частину кодексу (зафіксовано принципи розмежування кримінальних правопорушень і призначення покарання, визначено стадії злочину, пом’якшуючі та обтяжуючі обставини, передбачено інститут співучасті, замаху тощо); третя частина складала Особливу частину уложення.

Усі правопорушення залежно від передбачених покарань були поділені на злочини, проступки і поліцейські порушення. Основними видами злочинів були злочини проти держави, проти релігії, проти власності, проти особистості. Найтяжчими були державні злочини, перелік яких був дуже широким, а покарання – суворими і тривалими.

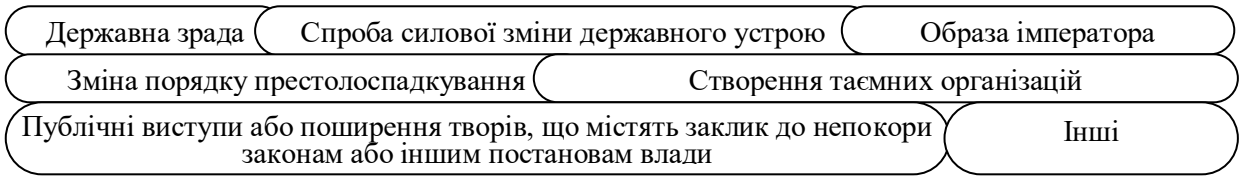

Схема 13.3. Види злочинів проти держави за Кримінальним уложенням 1870 р.

Лише за прилюдний виступ з метою спонукання до одного з вказаних діянь винний міг бути позбавлений свободи на термін максимум до 10 років. Система покарань включала страту, різні види позбавлення волі, штраф, конфіскацію майна та обмеження в правах. Смертна кара у мирний час присуджувалася у випадках державної зради та умисного вбивства. Тюремним ув’язненням на різні терміни каралися обвинувачені у злочинах проти власності (крадіжках, розбої, пограбуваннях тощо). У Кримінальному уложенні уже були відсутні важкі середньовічні покарання, зокрема тілесні покарання.

У 1877 р. як доповнення до Кримінального уложення в Німеччині прийнято Кримінально-процесуальний кодекс, зміст якого засвідчив значну лібералізацію німецького ***кримінально-процесуального права***.

- змагальність і незалежність суддів
- розподіл функцій обвинувачення і вирішення справ
- самостійність прокуратури
- гласність та усний характер судового розгляду справ
- участь у судовому розгляді народних представників (шеффенів)
- захист прав і свобод особи від зловживань і свавілля у кримінальному процесі

Схема 13.4. Принципи кримінального процесу в Німеччині

Особлива увага в структурі державного механізму Німецької імперії приділялася поліції. Вона володіла широкими повноваженнями та навіть мала право втручатися в особисте життя громадян. Поліцейський корпус підпорядковувався статс-секретарю внутрішній справ, що забезпечувало централізацію і давало можливість встановити суворий поліцейський режим.

Судова система Німеччини визначалася Законом про судові установи 1877 р. В окремих суб’єктах Німецької імперії існували три судові інстанції. Першою з них був дільничний суд, в якому всі цивільні справи розглядалися одноосібно суддею, а кримінальні

– або одноосібно, або за участю двох шеффенів (засідателів). До компетенції земських судів входив розгляд цивільних, комерційних і кримінальних справ, а також апеляційних скарг на вироки і рішення дільничних суддів. Вищі земські суди розглядали скарги на рішення і вироки судових установ в апеляційному і касаційному порядку.

Вищим судовим органом держави був Імперський суд. Його члени призначалися імператором. До складу суду входили цивільний і кримінальний сенати (судові палати).

При всіх судах працювала прокуратура, реорганізована у 1877 р. на зразок французької. Прокуратурі була підпорядкована поліція, яка під її керівництвом проводила дізнання в кримінальних справах.

Адвокатура організована на основі Положення 1878 р. як самоврядна корпорація.

* * *

Німецька державність протягом XIX ст. пройшла складний процес об'єднання від численних державних утворень часів Священної Римської імперії германської нації до формування єдиної Німецької імперії під зверхністю Пруссії. Пришвидшенню процесу політичного об'єднання країни сприяв активний розвиток капіталістичних відносин, що із запізненням розпочався у Німеччині у першій половині XIX ст. Революція 1848 р. не мала таких великих суспільно-політичних і державно-правових наслідків, як революційні події у Франції, але сприяла зміцненню позицій ліберальної буржуазії, яка була зацікавлена в об'єднанні країни. Процес об'єднання очолила найсильніша серед німецьких держав Пруссія, яка привнесла у загальнонімецький державний механізм військово-політичні традиції державного управління. Структура державного механізму Німеччини виражала інтереси прусського юнкерства і великої буржуазії, тісно поєднаних із мілітаристськими поліцейськими силами, що істотно впливали на державну політику і право.

Утворення єдиної Німецької імперії супроводжувалося формуванням загальнонімецької правової системи. Найвизначніший витвір загальнонімецької кодифікації – Німецьке Цивільне уложення 1896 р. – засвідчив завершення партикуляризму німецького цивільного права епохи феодалізму та перехід до капіталістичних принципів цивільних правовідносин. Кримінальне уложення 1871 р. на імперському рівні закріпило принципи і концепції капіталістичного кримінального права, зокрема демократичні принципи законності, що, втім, не заперечувало широкого впливу поліцейсько-репресивних та адміністративно-бюрократичних органів на життя суспільства і держави. Наприкінці XIX ст. завершився процес формування єдиної правової системи Німеччини, що сприяло успішному розвитку економіки (*грюндерство*) та виходу країни на провідні позиції серед найрозвиненіших країн Європи і світу.

СЛОВНИК

Грюндерство (з нім. grunden – "засновувати", "встановлювати") – період швидкого розвитку Німецької імперії після об'єднання, що припав на останню третину XIX ст. Період пов'язаний з правлінням канцлера Отто фон Бісмарка і відзначався прискореним розвитком економіки, підприємництва, виробництва, банківської справи, що мало наслідком перетворення Німеччини на одну з провідних європейських держав.

Октройовані конституції – акти конституційного характеру, "даровані" монархами своїм підданим.

Партикуляризм (лат. particularis – частковий) – будь-який рух, метою якого є набуття або утримання політичної, адміністративної або культурної автономії чи відокремлення для певної частини держави.

Юнкер (з нім. junker – молодий дворянин, панич) – дворянин, великий поміщик в Пруссії; у широкому розумінні – великий дворянин-землевласник у Німеччині.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які наслідки для німецької державності мав розпад Священної Римської імперії германської нації ?
2. Які політико-правові наслідки мала революція в Німеччині 1848 – 1849 рр. ?
3. Чому серед німецьких держав саме Пруссія очолила процес політичного об'єднання Німеччини ?
4. Які конституційні принципи закріплені в Конституції Німеччини 1871 р. ?
5. Яке місце посідав імперський канцлер у державному механізмі Німецької імперії за Конституцією 1871 р. ? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які особливості регулювання права власності за Німецьким Цивільним уложенням ?
7. Які юридичні підстави розлучення передбачені Німецьким Цивільним уложенням ?
8. Який зміст норм Німецького Цивільного уложення, що передбачали права робітників ?
9. Які види кримінальних правопорушень передбачені Кримінальним уложенням 1870р.?
10. Які судові інстанції існували в суб'єктах Німецької імперії ?

Доповніть речення:

- У 1815 р. міжнародний Віденський конгрес вирішив створити … у складі 34 монархій та 4 вільних міст.
- У ряді німецьких держав були прийняті … конституції.
- Метою революції в Німеччині стало подолання … і ліквідація … режимів.
- Верхня палата Прусського парламенту за Конституцією 1850 р. – … .
- Конституція Німецької імперії 1871 р. закріпила … державний устрій.
- Повна цивільна правоздатність за Німецьким Цивільним уложенням наступала з … року.
- Четверта книга Німецького Цивільного уложення містила норми … права.
- Основний суб'єкт торгових відносин за Торговим кодексом 1861 р. – … .
- За Кримінальним уложенням 1870 р. найтяжчими були … злочини.
- Вищий судовий орган Німецької імперії за Конституцією 1871 р. – … .

Творчі завдання

Складіть схему: "Державний механізм Німеччини за Конституцією 1871 р.".

Заповніть схему: "Структура Німецького Цивільного уложення 1896 р.".

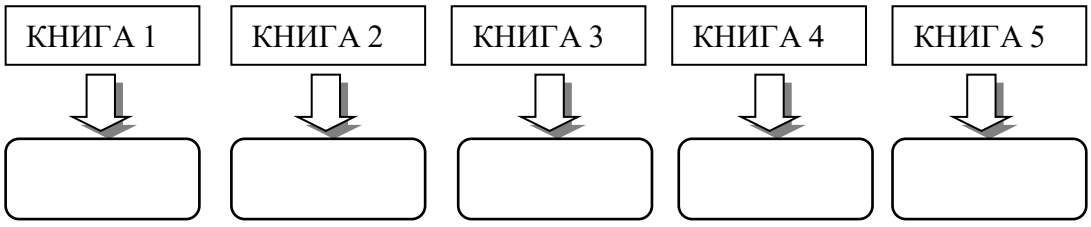

Розв'яжіть задачі

1. По смерті власника бакалійної крамниці в Баварії Маркуса залишилися його дружина-вдова Марта, дві доньки і внук. На яку частку спадку за законом може розраховувати вдова Марта по смерті чоловіка ? (За Німецьким Цивільним уложенням 1896 р.).
2. Що може вимагати за законом кредитор майна, якщо при користуванні річчю боржник пошкодив її ? (За Німецьким Цивільним уложенням 1896 р.).

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Союзна рада Німецької імперії за Конституцією 1871 р. мала назву**: а) Бундестаг; б) Бундесрат; в) Бундесвер; г) Бундесланд.
2. **У Німецькій імперії за Конституцією 1871 р. верховна влада належала**: а) кайзеру; б) канцлеру; в) Рейхстагу; г) Бундесрату.
3. **Яка з монархій не увійшла у 1871 р. до складу Німецької імперії ?:** а) Саксонія; б) Пруссія; в) Австрія; г) Баварія.
4. **Система покарань в Німецькій імперії за Кримінальним уложенням 1870 р. включала**: а) смертну кару, штрафи, ув'язнення, обмеження в правах; б) каліцтва, штрафи, кровну помсту, ув'язнення; в) ув'язнення, заслання, кровну помсту, штрафи, побиття; г) смертну кару, заслання, кровну помсту, штрафи, конфіскацію.
5. **Найбільш поширена підстава виникнення зобов'язань за Німецьким Цивільним уложенням 1896 р.**: а) розпорядження; б) закон; в) договір; г) делікт.
6. **Законною формою шлюбу за Німецьким Цивільним уложенням 1896 р. вважався**: а) цивільний шлюб; б) церковний шлюб; в) громадянський шлюб; г) договірний шлюб.
7. **За формою правління Німецька імперія**: а) абсолютна монархія; б) дуалістична монархія; в) ранньофеодальна монархія; г) конституційна монархія.
8. **Конституція Пруссії 1850 р. прийнята**: а) Національними зборами; б) Рейхстагом; в) Установчими зборами; г) референдумом.
9. **Що таке "октройована конституція"?: а**) конституція, прийнята на референдумі; б) конституція, "дарована" правителями німецьких держав своїм народам; в) конституція, прийнята парламентами німецьких держав; г) конституція, відхилена на референдумі.
10. **Вища судова інституція Німецької імперії за Конституцією 1871 р.:** а) Імперський суд; б) Камеральний суд; в) Земельний суд; г) Федеральний суд.

Література

1. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред. В.Н. Шенаев]. – М.: Мысль, 1996. – 400 с.
2. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
3. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан; [2-ге видання, перероб. і доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 730 с.
4. Всемирная история: В 24 т. Т. 18. Канун I мировой войны / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.] – Мн.: Литература, 1997. – 528 с.
5. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
6. Гончар Б.М. Всесвітня історія / Гончар Б.М. – К.: Знання, 2007. – 694 с.
7. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.
8. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. Часть 2 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 708 с.
9. Основные институты гражданского права зарубежных стран / [под ред. В.В. Залесского]. – М.: НОРМА, 2006. – 480 с.
10. Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа / Рыжов К.В. – М.: Вече, 2001. – 560 с.
11. Тейлор А.Дж. Габсбурзька монархія (1809 – 1918): Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Тейлор А.Дж.; [пер. з нім.]. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2007. – 267 с.
12. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
13. Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Хома П.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 578 с.
14. Царківський В.А. Історія держави і права зарубіжних країн / Царківський В.А. – К.: Основа, 2006. – 578 с.
15. Яковенко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн / Яковенко В.В. – К.: Тех Поліс, 2005. – 874 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Конституція Німеччини (16.04.1871 р.)

(витяги)

II. Імперське законодавство

4. Нагляду з боку імперії і її законодавства належить таке:

1) Визначення стосовно свободи переселення, ... права громадянства, паспортів, поліції, іноземців, а також щодо ремесла і страхування, окрім того, визначення про колонізацію і про переселення до іноземних, не німецьких земель.

2) Законодавство митне і торговельне, встановлення податей, необхідних для потреб імперії.

3) Визначення системи мір, ваги і монет, а також основні положення про випуск паперових грошей, гарантованих рухомими або нерухомими цінностями.

4) Загальні визначення про банки.

5) Патенти на винаходи.

6) Охорона авторської власності.

7) Організація загального захисту німецької торгівлі за кордоном, німецького мореплавання... і розподіл загального консульського представництва...

8) Залізниці... і шляхи сполучення, водні і сухопутні, встановлені в інтересах захисту країни і загального обігу.

10) Пошта і телеграф...

13) Загальне законодавство у цивільному, кримінальному праві і судочинстві.

14) Армія і військовий флот в імперії...

5. Імперське законодавство здійснюється Союзною Радою і Рейхстагом. Згода більшості у тому й іншому зібранні необхідна для імперського закону і встановлює його. Якщо у союзній раді станеться розподіл суджень, стосовно законодавчих проектів, щодо армії, флоту, ...голос президента є вирішальним, якщо він висловлюється за збереження існуючого устрою.

III. Союзна рада

6. Союзна рада складається із представників держав, що входять до союзу, між якими голоси розподіляються так, що Пруссія одержує 17 голосів із 58.

IV. Президентство

11. Президентство у союзі належить королю прусському, який має титул німецького імператора. Імператор є представником імперії у міжнародних зносинах, від імені імперії оголошує війну і укладає мир, вступає в союзи та інші договори з іноземними державами, акредитує і приймає послів.

Для оголошення війни від імені імперії необхідна згода Союзної ради, за винятком випадку нападу на союзну територію або її кордони.

12. Імператор скликає, відкриває, відкладає і закриває Союзну раду і Рейхстаг.

15. Голосування у Союзній раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається імператором.

17. Імператорові належить розробка і публікація імперських законів і нагляд за їх виконанням.

18. Імператор призначає посадових осіб імперії, змушує їх присягати імперії і дає у випадку необхідності розпорядження про їх звільнення.

V. Рейхстаг

20. Рейхстаг створюється шляхом загальних і прямих виборів за таємного подання голосів.

XI. Військова справа імперії

68. Імператор може оголосити кожну частину союзної території на військовому становищі, якщо що-небудь загрожує суспільній безпеці.

Німецьке Цивільне уложення (1896 р.)

(витяги)

Загальна частина

Фізичні особи

1. Правоздатність людини виникає після народження.

2. Повноліття настає після виповнення двадцяти одного року.

6. Може бути визнаний недієздатним: 1) той, хто внаслідок душевної хвороби або недоумства не може займатися своїми справами; 2) той, хто своїм марнотратством піддає себе або свою сім'ю

небезпеці стати злиднями; 3) той, хто внаслідок пияцтва не може займатися своїми справами і може спричинити злидні собі чи своїй сім'ї або ж загрожує безпеці інших.

10. Дружина слідує за своїм чоловіком. Вона не слідує за ним, коли чоловік вибирає місце для проживання за кордоном, у такому місці, куди дружина не зобов'язана слідувати.

11. Законна дитина слідує місцю проживання батька, незаконна — місцю проживання матері, усиновлений — місцю проживання усиновителя.

Юридичні особи

21. Товариство, яке не має за мету ведення господарського підприємництва, набуває цивільну правоздатність через занесення його до реєстру товариств при відповідному суді.

22. Товариство, яке має за мету ведення господарського підприємництва, набуває правоздатності, якщо відсутні про те імперські постанови через концесію від уряду. Право надавати концесію належить тій союзній державі, у межах якої товариство має своє місце перебування.

24. Місцем перебування товариства є те місце, де розташоване його правління, якщо не постановлено іншого.

26. Товариство повинно мати правління. Правління може складатися з декількох осіб. Правління є представником в суді і поза судом. Воно посідає становище законного представника. Обсяг його повноважень може бути обмежений статутом...

42. Товариство позбавляється правоздатності після оголошення його неспроможним.

43. Товариство може бути позбавлене правоздатності, коли внаслідок протиправної постанови загальних зборів або завдяки незаконним діям правління воно загрожує суспільним інтересам.

Дієздатність

104. Позбавлені дієздатності особи: 1) що не досягли семилітнього віку; 2) що перебувають у стані хворобливого розладу душевного стану, що виключає вільне волевиявлення, коли такий стан за природою своєю є непрохідним; 3) що позбавлені дієздатності внаслідок душевної хвороби.

106. Неповнолітній, що досяг семилітнього віку, обмежений у дієздатності...

108. Дійсність угоди, укладеної неповнолітнім без необхідної згоди його законного представника, залежить від подальшого її схвалення останнім.

154. Поки сторони не дійшли згоди стосовно усіх пунктів договору, щодо яких за заявою хоча б однієї з них повинні її досягти, договір, при наявності сумнівів, не вважається укладеним. Згода стосовно окремих пунктів не пов'язує сторони, хоча б вона була викладена у письмовій формі.

Якщо сторони домовились оформити договір у письмовій формі, то вважається, що договір не укладено, доки не складено письмового акта.

157. Договір необхідно тлумачити згідно вимог доброї совісті і звичаїв цивільного обігу.

Зобов’язальне право

241. На підставі зобов'язань кредитор вправі вимагати від боржника виконання певної дії. Виконання може полягати і в утриманні від дії.

249. Той, хто зобов'язаний відшкодувати збитки, повинен відновити стан, що існував би, якби обставина, що зобов'язує до відшкодування, не наступила. Якщо обов'язок відшкодувати збитки виник внаслідок пошкодження, спричиненого людині або речі, то кредитор може замість відновлення попереднього стану вимагати необхідну для відновлення грошову суму.

305. Для виникнення зобов'язання на підставі угоди або для зміни змісту зобов'язання необхідне укладення договору, якщо законом не встановлено інше.

306. Договір, за яким неможливо здійснити задоволення, недійсний.

313. Договір, за яким одна сторона зобов'язується передати іншій право власності на нерухоме майно, повинен бути оформлений нотаріальним або судовим актом. Договір, укладений без дотримання цієї форми, набуває чинності в повному обсязі, коли надійде заява вотчинному управлінню про переуступлення нерухомості і після внесення переходу до вотчинної книги.

Зміст права власності

903. Власник речі владний, наскільки тому не перешкоджає закон або права третіх осіб, поводитись з річчю на свій розсуд і усувати інших від будь-якого впливу.

905. Право власника земельної ділянки поширюється як на простір над поверхнею землі, так і на її надра.

929. Для передачі права власності на рухому річ необхідно, щоб власник передав відчужувану річ набувачу і щоб обидва вони були згідні в тому, що від одного до іншого переходить право власності. Коли набувач уже володіє річчю, то досить лише угоди про перехід права власності.

Спадкове право

1924. Як законні спадкоємці першої черги прилучаються низхідні спадкодавця. Нащадок, живий при відкритті спадщини, виключає подальших нащадків, що через нього перебувають у родстві із спадкодавцем... Діти успадковують порівну...

1931. Один із живого подружжя прилучається до успадкування за законом: поряд з родичами першої черги – до одної четвертої спадщини, а поруч з родичами другої черги або поруч з дідом і бабою — до половини спадщини...

Коли ж відсутні родичі першого і другого ступеня, дід і баба, уся спадщина переходить до живого подружжя.

1937. Спадкодавець може призначити спадкоємця одностороннім розпорядженням на випадок смерті (заповіт, остання воля).

1950. Не можна приймати спадщину або відмовитись від неї, обмежуючись якою-небудь часткою її. Прийняття частки або відмова від частки недійсні...

1952. Право спадкоємця відректися від спадщини переходить по спадковості...

2065. Спадкодавець не може розпорядитися на випадок смерті так, щоб дійсність або недійсність розпорядження залежала від рішення іншої особи.

2088. Якщо спадкодавець призначив одного спадкоємця і до того ж обмежив його якою-небудь долею спадщини, то до успадкування решти спадщини прилучаються спадкоємці за законом.

Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. - Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.

Тема 14.

Держава і право Росії (друга половина XIX – початок XXI ст.)

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Державні реформи в Російській імперії 60-80- х років XIX ст.**
2. **Причини, характер, етапи, наслідки революції 1905 – 1907 рр.**
3. **Держава і право Росії періоду революції 1917 р. та громадянської війни 1918 – 1921 рр. Утворення СРСР.**
4. **Конституційний розвиток СРСР. Конституції 1924, 1936, 1977 рр.**
5. **Розпад СРСР. Державний механізм Російської Федерації за Конституцією 1993 р.**

1. Державні реформи в Російській імперії 60-80- х років XIX ст.

На середину XIX ст. проявилося значне відставання Російської імперії від передових в економічному і суспільно-політичному вимірах капіталістичних держав. Тому головним завданням внутрішньої політики урядових кіл стало приведення економічної і суспільно-політичної системи країни до вимог і потреб часу. При цьому зберігався основний політичний курс на збереження самодержавства і панівного становища дворян.

На ситуацію в Росії впливали ряд основних факторів: поступальний економічний розвиток (зміцнення капіталістичних відносин); зміни в соціальній структурі (поява нових класів і соціальних груп, насамперед – буржуазії і робітництва); значний підйом суспільного руху (поява різних ліберально-демократичних антисамодержавних громадських течій; загострення національних протиріч в рамках величезної імперії).

У першій половині XIX ст. абсолютизм в Росії досягнув свого апогею. Монарх, особливо в часи правління Миколи I, концентрував усю державну владу в своїх руках. Його особиста канцелярія стала найважливішим органом державного управління, в основі якого стояли феодальні станово-кріпосницькі порядки. Останні були закріплені на законодавчому рівні у Зводі законів Російської імперії, складеному з 1826 по 1830 рр. (40 томів і 6 томів додатків). Він вступив в силу у 1835 р. У 1842 р. і 1857 р. з'явилися відповідно друге і третє його видання. В соціально-економічному плані це був збірник феодального права, що до певної міри враховував інтереси зміцнілої буржуазії. Значне місце у зводі відводилося земельній власності. Зокрема, більша частина земель залишалася власністю феодальної держави. Обмежувалося право на відчуження дворянських помість, а право володіння землями, заселеними селянами, належало лише дворянам. Селяни не мали права виходити з общини і закріпляти як приватну власність оброблюваний ними наділ. Поміщики мали право висилати селян до Сибіру, віддавати в рекрути, застосовувати тілесні покарання.

Збереження кріпацтва та феодальних пережитків землеволодіння стали гальмом подальшого розвитку держави в Росії. Серед європейських держав саме Росія на середину XIX ст. залишалася останнім оплотом кріпацтва. Криза феодальних відносин стала очевидною. Спостерігалося падіння рентабельності господарств, які експлуатували підневільну кріпацьку силу. Одночасно розвивалася капіталістична промисловість – купецька і селянська. Феодалізм заважав її вільному зростанню, залученню найманих робітників, звужував ринок збуту продукції.

Представники буржуазії і частина ліберальних поміщиків вимагали відміни панщини і переходу до вільнонайманої праці. Посилювалися виступи селянства. Основними формами

їх протесту були: відмова від роботи на панщині і від виплати оброку; масові втечі від поміщиків; підпали поміщицьких маєтків тощо. Напередодні відміни кріпацтва кріпосних селян налічувалося понад 71% від усієї селянської маси.

Передумовою та важливим поштовхом до проведення реформ стала поразка Росії у Кримській війні 1853 – 1856 рр., яка довела відсталість та слабкість країни. В Росії назрівала революційна ситуація.

Проведенню селянської реформи передувала тривала робота з підготовки проектів законодавчих актів про відміну кріпацтва. На початку січня 1857 р. за вказівкою царя Олександра ІІ утворено Таємний комітет (згодом – Головний комітет з устрою сільського населення), якому доручалося розробити основний проект про відміну кріпацтва. Аналогічні комітети були створені в губерніях. Однак, виражаючи інтереси поміщиків, комітети не квапилися розробляти відповідні документи. Через загрозу селянських виступів за наполяганням царя робота комітетів була пришвидшена. У результаті 19 лютого 1861 р. цар підписав Маніфест про звільнення селян від кріпосної залежності (Манифест "О всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей") і Положення про становище селян, які вийшли з кріпосної залежності ("Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости").

Таблиця 14.1. Права селян і поміщиків за селянською реформою 1861 р.

Права колишніх кріпосних селян	*Права поміщиків*
Особиста свобода	Право власності на землю (нерухоме майно), що належала їм до реформи.
Набуття повної цивільної правоздатності: – право набувати рухому і нерухому (з обмеженнями) власність; – право вибору роду і виду господарських занять; – право укладати угоди; – право змінювати місце проживання; – право вступу до навчальних закладів і на адміністративну службу; – право виступати стороною-позивачем в суді; – право змінювати соціальний стан.	Право адміністративного нагляду за селянами, які вийшли з кріпосної залежності на час перебування їх у стані тимчасовозобов'язаних.
	Право отримання відробітку панщини або оброку на свою користь з боку селянина до викупу ним відповідної земельної ділянки, якою він тимчасово користувався.
	Право на отримання викупного платежу від селянина за перехід оброблюваної землі у його приватну власність.

Реформа зберігала общинне землекористування. Тобто селянин залишався приписаним до общини і не міг з неї вийти, доки не викупить свого наділу. Селянин теоретично міг вийти з общини, але при цьому він втрачав земельний наділ. Протягом двох років після оголошення реформи фактично зберігалися колишні кріпосні порядки. За цей час повинен був здійснитися перехід селян у стан тимчасовозобов'язаних, термін перебування в якому законами не обумовлювався. Окрім того наділення селян землею відбувалося за місцевими положеннями, в яких для різних регіонів країни (чорноземних, степових, нечорноземних) визначалися вищі і нижчі межі земельних наділів. Ці положення конкретизувалися в статутних грамотах, в яких вказувалося, яку землю отримували селяни. Вони складалися самими поміщиками, тому селянські наділи зазвичай урізалися, а якість відведених їм земель була найгіршою. Ціна викупу перевищувала реальну власність землі.

У 1881 р. видано закон, за яким усі тимчасовозобов'язані селяни до 1 січня 1883 р. мали перейти на обов'язковий викуп землі. Запроваджено механізм потрапляння селян у залежність від держави. Оскільки у більшості селян не було грошей на викуп, держава пропонувала кредит під 80 % вартості викупних наділів. Решту 20 % селянська община платила поміщику сама. Протягом наступних 49 років селяни мали повернути кредит державі з нарахуванням 6 % річних.

Реформа 1861 р. стосувалася лише поміщицьких (кріпосних) селян. Однак у 1863 і 1866 рр. реформу поширили на удільних і державних селян. Удільні селяни (власність царської родини) отримали землю на більш пільгових умовах. За державними селянами збереглася земля, якою вони користувалися раніше.

Реформа передбачала організацію селянського самоврядування. Новими органами влади стали сільські і волосні сходи. Сільський схід вирішував питання розподілу землі серед членів общини на основі зрівняльного землекористування. Сільський староста, обраний на сході, стежив насамперед за своєчасним виконанням повинностей. Він міг піддавати арешту або примусовим громадським роботам на строк до 2 днів, штрафувати на суму до 1 рубля.

Головним органом у волості був волосний схід з виборних від сіл – 1 виборний від 10 дворів. На волосному сході вибирали волосного старшину, який виконував рішення сходу і поліцейські функції (затримував бродяг, дезертирів, інші заходи з охорони порядку). Волосний схід обирав волосний суд для розгляду дрібних кримінальних і цивільних справ.

Селянське самоврядування контролювалося державними поліцейськими органами. Керівництво ним здійснював мировий посередник, який призначався губернатором з числа дворян. Його кандидатура затверджувалася Міністром внутрішніх справ імперії. У контакті з мировими посередниками діяли сільські і волосні старшини. Селяни залишалися нижчим станом, обмеженим у правах.

Селянська реформа 1861 р. стала визначною подією в історії Російської імперії. Вперше формально-юридично ліквідовано кріпацтво, затверджено правові механізми набуття селянами-кріпаками повної цивільної правоздатності і переходу в розряд приватних власників. Однак вона зберегла численні феодальні пережитки і обмеження, пристосувавши їх до нових умов соціально-економічного розвитку. Селянська реформа виконала головне завдання – створила в Росії умови для активізації розвитку капіталістичних відносин.

Таблиця 14.2. Реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.

Назва реформи	*Законодавче забезпечення*	*Зміст реформи*
земська	“Положення про губернські і повітові земські установи” (1864 р.)	Запроваджено органи місцевого самоврядування – губернські і повітові збори, які формувалися на виборній основі за станово-майновим цензом. Збиралися один раз на рік і вирішували широке коло питань (освіта, охорона здоров’я, продовольче забезпечення, будівництво доріг, благодійництво тощо). Виконавчі органи – повітові і губернські управи. Не створювали єдиної замкненої системи. Підконтрольні адміністративно-поліцейським органам влади.
міська	“Міське положення” (1870 р.)	Запроваджено нові органи міського самоуправління – міські думи і міські управи (виконавчі органи, обрані думами). Гласні міської думи обиралися на 4 роки на основі майнового цензу і цензу осілості. Їм належали функції з управління міста, у тому числі утримання поліції і в’язниць. Перебували під контролем поліції та губернських органів влади.
поліцейська	“Тимчасові правила про устрій поліції” (1862 р.); “Положення про Третій округ корпусу жандармів” (1864 р.)	Об’єднано міську та повітову поліції в єдине повітове поліцейське управління. В губернських містах створено міські поліцейські управління, очолювані справниками, які призначалися губернатором з числа дворян. Реорганізовано політичну поліцію зі створенням Третього округу корпусу жандармів і губернських жандармських управлінь. До 1880 р. керівництво політичною поліцією здійснював третій відділ Власної його імператорської величності канцелярії. Тоді ж створено департамент державної поліції МВС (державні злочини, громадська безпека, нагляд за правоохоронними органами). У 1879 р. створено Головне тюремне управління при МВС.

судова	“Нові судові устави” (1864 р.)	Реорганізація судової системи на принципах: відокремлення від адміністрації; рівноправності всіх громадян; змагальності та незмінюваності суддів; прокурорського нагляду. Перша судова система – місцеві суди (волосні, *мирові судді,* з’їзди мирових суддів), друга – загальні суди (окружні, судові палати з цивільних чи кримінальних справ, касаційні департаменти Сенату). Введено суд присяжних засідателів.
військова	“Статут про військову повинність” (1874 р.)	Скасовано *рекрутську повинність*. Запроваджено загальну військову повинність чоловіків з 21 року незалежно від стану. Термін служби – 6 років (для сухопутних військ), 7 років (для флоту). Для призовників з вищою освітою – 1,5 року. Країну поділено на військові округи. Реорганізовано військове управління. Засновано нові військові навчальні заклади.
освітня	“Устав гімназій”, “Положення про народні училища” (1864 р.)	Гарантовано систему загальної безстанової освіти. Створено земські, церковно-приходські, недільні та приватні школи. Повернено автономію університетам.
друку	“Тимчасові правила про друк” (1865 р.)	Відмінено попередню цензуру для вузького кола друкованих видань (книг для заможних освічених громадян і центральних періодичних видань).

Реформи в Російській імперії другої половини XIX ст. за змістом мали прогресивний характер та в цілому сприяли розвитку капіталістичних відносин. Зроблено перші кроки з ліквідації станових привілеїв і розширення ролі широкої громадськості в житті країни. Однак процес модернізації Росії мав специфічний характер, зумовлений насамперед слабкістю буржуазії і традиційною політичною інертністю народних мас. Ініціатором реформ були інститути самодержавної влади, що зумовило їх незавершеність, непослідовність та обмеженість.

2. Причини, характер, етапи, наслідки революції 1905 – 1907 рр.

У змісті незавершених та суперечливих реформ монархічними владними інститутами було свідомо закладено можливість їх принаймні часткового згортання за умови загрози неконтрольованості суспільно-політичної ситуації. Так відбулося вже у 80-х роках XIX ст. Після вбивства царя Олександра II 1 березня 1881 р. його наступник на престолі Олександр III протягом 1889 – 1894 рр. з метою зміцнення самодержавства провів ряд контрреформ.

Головне місце в системі контрреформ займало “Положення про земських начальників” 1889 років, яке повинне було повернути поміщикам вотчинну владу, ослаблену в результаті селянської реформи. Земським начальникам надавалася уся повнота судово-адміністративної влади в повіті. Ними повністю підпорядковано селянську самоврядність. Інститут мирових суддів у повітах скасували, а підсудні їм справи перейшли до земських начальників (частково до волосних судів). Земський начальник призначав волосних суддів з кандидатів, висунутих сільським сходом, припиняв вирок волосного суду.

Міська контрреформа 1892 р. встановила високий майновий ценз для виборів до міської думи, що зумовило відсторонення від управління дрібних торговці і ремісників.

Для посилення боротьби із зростанням революційного руху підвищувалася роль каральних органів. “Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою” 1881 р. передбачало створення при міністрові внутрішніх справ Особливої наради, яка мала право в адміністративному порядку засилати неугодних осіб до арештантських будинків на термін до 5 років. Посилено надзвичайну владу генерал-губернаторів. Вони могли без суду віддавати накази про затримання осіб, які видавалися підозрілими, а також мали право самовільно закривати фабрики, заводи, торгівельні

підприємства, забороняти громадські організації. Закон "Про військовий стан" 1892 р. дозволяв за необхідності переводити будь-яку місцевість або всю країну на режим надзвичайного стану. У цьому випадку вся повнота влади передавалася військовій юстиції.

Також у 80-х роках XIX ст. ліквідовано автономію університетів, вищу жіночу освіту, посилено нагляд за студентами. Обмежено право вступу до гімназій та вищих навчальних закладів дітей з незаможних і неродовитих сімей. Органам державної влади надано повне право закривати друковані видання.

Внаслідок контрреформ 1880 – 1890-х рр. ліквідовано значну частину ліберально-демократичних поступок, на які пішов абсолютизм у 60-70 рр. XIX ст. Посилення реакційного режиму стало однією з причин революції 1905 – 1907 рр.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Росія одночасно з передовими країнами вступила в нову стадію розвитку капіталістичних відносин. Це спричинило зростання впливу буржуазії, яка стала економічно наймогутнішим класом суспільства. Проте вона мала обмежений вплив на політичне життя і реалізацію державної влади.

З розвитком промисловості численнішим і впливовішим ставав клас робітників. Його середовище почали активно гуртувати перші робітничі політичні організації, які сповідували ліву соціал-демократичну ідеологію, а за методами діяльності відрізнялися (від радикально-революційних до помірковано-парламентських). Відповідно відрізнялися завдання їх діяльності – від скорочення робочого дня та розширення соціальних гарантій робітників на виробництві до повалення царського режиму та встановлення влади пролетаріату.

Одночасно з високим рівнем розвитку капіталізму існували значні пережитки феодалізму в сільському господарстві. Незавершеність аграрної реформи, збереження поміщицького землеволодіння і малоземелля селян, високий рівень експлуатації робітників, політичне безправ'я простих громадян і відсутність демократичних свобод, поліцейсько-чиновницьке свавілля, міжнаціональна напруга призвели до соціальних протестів, які набули політичного характеру.

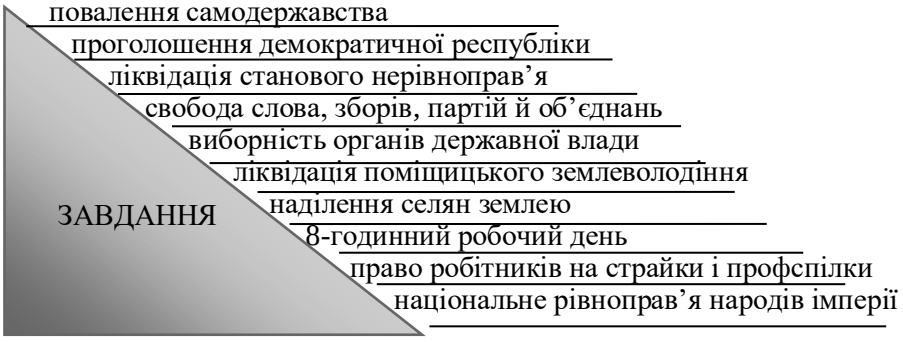

Схема 14.1. Завдання першої російської революції 1905 – 1907 рр.

Виходячи із завдань, соціальна база революції була дуже широкою: більша частина середньої і дрібної буржуазії, інтелігенція, робітники, селяни, солдати, матроси, службовці. За завданнями і складом учасників революція набула буржуазно-демократичного характеру.

Таблиця 14.3. Етапи російської революції 1905-1907 рр.

Етап	*Хронологічні рамки*	*Основні події*
I	9 січня – кінець вересня	9 січня 1905 р. в Петербурзі розстріляли робітничу демонстрацію, яка несла петицію царю з соціальними і політичними вимогами. Поширення

	1905 р.	виступів робітників по всій країні. Створення рад робітничих депутатів – революційного органу робітничого управління. Виступи селян. У серпні 1905 р. видано "Маніфест про створення Державної Думи" і "Положення про вибори в Державну Думу". Спроба скликати Думу завершилася провалом.
II	Жовтень – грудень 1905 р.	Найвища точка революційних подій. У жовтні відбувся загальний політичний страйк (2 млн. учасників). "Маніфест про вдосконалення державного порядку" 17 жовтня 1905 р. В Росії фактично запроваджено конституційну монархію. Масові бунти селян. Повстання в армії і на флоті. Страйки і повстання робітників у великих містах. 2 грудня видано указ "Про зміну положення про вибори до Державної Думи" і оголошено про підготовку виборів. Утворення буржуазно-ліберальних (поміркованих) партій – "Союз 17 Октября" ("октябристи") і "Партия русских конституционных демократов" ("кадети"), а також консервативно-монархічного "Союза русского народа" ("чорносотенці").
III	Січень 1906 – 3 червня 1907 рр.	Спад і завершення революції. Збройна боротьба пролетаріату. Виступи селян проти поміщиків. Повстання на флоті. Національно-визвольний рух народів (Польща, Фінляндія, Прибалтика, Україна). У 1906 р. прийнято "Основні державні закони". Діяльність Першої (квітень – червень 1906 р.) і Другої (лютий – червень 1907 р.) Державної Думи. 3 червня розпущено Другу Державну Думу і видано новий реакційний виборчий закон.

Основним нововведенням революції стало створення представницького органу – Державної Думи. Її депутатом міг стати громадянин Росії чоловічої статі віком від 25 років, який пройшов багатоступеневі вибори: для селян – 4 ступені; для робітників – 3 ступені; для дворян і буржуазії – два ступені. Для міщан встановлено високий майновий ценз.

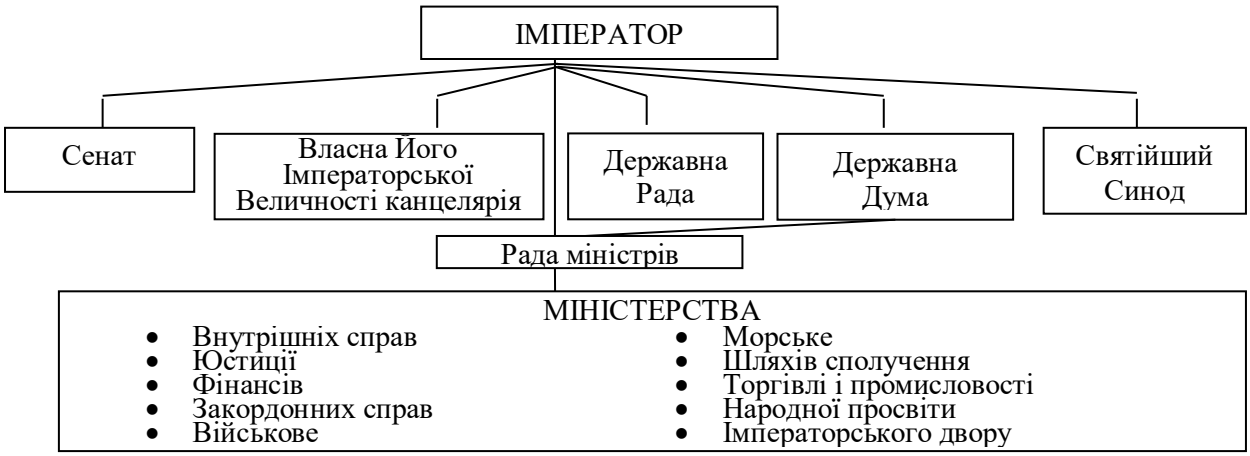

Схема 14.2. Система вищого і центрального управління в Російській імперії на початку XX ст. (лютий 1906 – лютий 1917 рр.)*

Основним законодавчим актом революції став "Маніфест про вдосконалення державного порядку" 17 жовтня 1905 р.

- Населенню даровано непорушні основи цивільних свобод (недоторканність; свобода совісті, слова, зборів і союзів).
- Розширено представництво Державної Думи.
- Державній Думі надано право законодавчої ініціативи, ухвалення усіх законів та контролю за діяльністю виконавчих органів влади.

Схема 14.3. Основні положення "Маніфесту про вдосконалення державного порядку" (17 жовтня 1905 р.)

Порядок організації та діяльності Державної Думи і Державної ради визначені рядом законів: "Маніфест про зміну встановлення Державної ради" і "Про перевлаштування

* Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / [Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А.]. – М.: "Проспект", 1999. – 544 с.

установи Державної Думи" від 20 лютого 1906 р.; Указ "Установлення Державної Думи" 20 лютого 1906 р.; "Зведення основних державних законів" від 23 квітня 1906 р. Ці закони не похитнули царської влади, яка за оголошувалася носієм верховної самодержавної влади.

Імператор здійснював законодавчу владу спільно з Державною радою і Державною Думою. За ним залишалося право затверджувати закони. Імператор міг видавати закони і без Державної Думи.

Положення про вибори в Думу забезпечували недемократичний її склад. Хоча термін діяльності одного скликання Думи передбачав 5 років, імператор міг розпустити її достроково. Перша Державна Дума почала працювати 24 квітня 1906 р. і була розпущена Маніфестом від 9 липня 1906 р. Друга Державна Дума почала працювати 20 лютого 1907 р. і була розпущена Маніфестом від 3 червня 1907 р. З розпуском Другої Думи фактично відбувся реакційний переворот, адже представники робітників і селян за новим виборчим законом фактично були відсторонені від участі в Думі. За новими законами обрані III і IV Думи (1907 – 1912 рр.).

Формально компетенція Державної Думи була широкою: видання законів; затвердження бюджету; верховний нагляд за державним контролем; рішення про будівництво залізниць, про створення акціонерних компаній тощо. Насправді законодавчі функції Думи були обмежені: не могла розглядати питання про відміну "Основних законів"; прийняті нею проекти законів могли бути відхилені Державною радою та імператором; відомства могли не припиняти виконання бюджету, навіть якщо Дума відмовляла в його затвердженні тощо.

Державна рада складалася з членів, призначених імператором, та членів, обраних з числа духовенства, вчених, дворян і буржуазії. Вибори проводилися вищими дворянськими зборами, промисловцями і торговцями, Синодом, Академією наук та університетами. Державна рада отримала однакові з Думою законодавчі повноваження. Без затвердження ради законопроект не передавався на підпис імператорові, що обмежувало можливості Думи.

Рада міністрів із дорадчого та координуючого органу ставала урядовим органом влади. Її голова і міністри призначалися імператором, який зберігав істотні прерогативи в безпосередньому керівництві зовнішньою політикою і військовими питаннями, оминаючи законодавчі інституції (Державну раду і Думу).

Таблиця 14.4. Наслідки революції в Росії 1905-1907 рр.

Напрям	*Наслідки революції*
політичний	• створено умови для розвитку парламентаризму (Державна Дума); • певне обмеження самодержавної влади через спробу запровадження актів конституційного характеру; • запроваджено демократичні свободи громадян; • буржуазію і частково робітників допущено до політичного життя країни; • тимчасово стабілізовано внутрішньополітичну ситуацію в країні
соціально-економічний	• покращено матеріальне становище робітників; • скасовано викупні платежі для селян; • селянам надано свободу у виборі місця проживання; • створено передумови для проведення аграрної реформи

Після придушення революції в Росії настав період реакції (1907 – 1910 рр.). Імперський урядом застосовувалися форми військового придушення, каральні експедиції, посилено повноваження поліцейського апарату. Скасовано чимало здобутків революції. Насамперед це стосувалося прав і свобод громадян.

Як і раніше центральне місце у внутрішній політиці займало невирішене аграрне питання. Адже селяни складали 80% населення Російської імперії. Столипінська аграрна реформа 1906 – 1910 р. (за прізвищем її автора – голови Ради міністрів Петра Столипіна)

дозволила селянам виходити з общини, але зберегла поміщицьке землеволодіння. Створювалися земельні фонди та надавалися кредити селянам для купівлі землі. Реформа сприяла економічному зростанню сільської буржуазії і певному зниженню соціальної напруги. Однак реформа не була завершена, оскільки не задовольнила земельного попиту селян, сприяла його соціальному розшаруванню, залишила стару поміщицьку власність.

3. Держава і право Росії періоду революції 1917 р. та громадянської війни 1918 – 1921 рр. Утворення СРСР

З початком Першої світової війни у 1914 р. панівні верстви країни сподівалися забезпечити собі високі прибутки шляхом захоплення нових територій, ринків збуту, джерел сировини і вигідних військових постачань, а також відволікти широкі робітничо-селянські маси від революційної боротьби. Однак економічна криза 1915 – 1916 рр. та військові поразки зламали ці плани. Стала очевидною слабкість російського самодержавства та нездатність державного механізму забезпечити вихід країни з важкої соціально-економічної і суспільно-політичної кризи, до того ж в умовах активного військового часу. Невдоволення становищем країни посилювалося як серед різноманітних опозиційних сил, так і всередині самої самодержавно-дворянської верхівки. В Росії визріла революційна ситуація.

23 лютого 1917 р. на вулиці столиці Петрограда вийшли робітники з гаслами "Хліба!", "Геть війну !", "Геть самодержав'я !". 25 лютого страйк в столиці набув масового характеру. Військові частини перейшли на бік повсталих робітників. Розпочалися арешти царських міністрів і створення нових органів влади.

2 березня 1917 р. останній імператор Росії Микола II зрікся престолу, а 3 березня його брат Михайло Олександрович відмовився від вступу на престол. З 28 лютого по 2 березня 1917 р. роль урядової влади виконував Тимчасовий комітет Державної Думи. Паралельно формувалися революційні робітничі органи влади – ради робітничих і солдатських депутатів. У столиці створено Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів. В країні фактично виникло двовладдя (березень – липень 1917 р.), що ознаменувало перехідний період в розвитку революції. Тимчасовий уряд був органом буржуазно-поміщицької диктатури, а Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів – органом революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

Тимчасовий комітет за згоди з керівництвом Петроградської Ради сформував Тимчасовий уряд під керівництвом князя Г. Львова. Тимчасовий уряд формувався з представників партій і мав повноваження законодавчого і виконавчого органу влади. Він продовжив політику на ведення війни до переможного кінця, підтвердивши правонаступність і чинність усіх укладених монархічним режимом міжнародних угод. Після завершення війни планувалося скликати Установчі збори для формування постійного уряду і визначення подальшої долі Росії.

Внаслідок Лютневої революції в Росії відбулися **зміни форми держави**. Насамперед змінилася форма правління, адже на зміну монархії прийшла республіка, яка фактично була встановлена з перших днів після повалення самодержавства. Офіційно республіка в Росії була проголошена лише 1 вересня 1917 р. Тимчасовим урядом, але остаточно вирішити це питання мали Установчі збори. Праві партії та велика буржуазія сподівалися з їх допомогою відновити монархічну форму правління у вигляді конституційної монархії.

Найвищим органом державного управління в країні став Тимчасовий уряд, покликаний здійснювати виконавчо-розпорядчі функції. Його функції і повноваження ніким не визначалися, тому фактично Тимчасовий уряд виконував функції найвищого органу державної влади (у тому числі законодавчі).

Правління Тимчасового уряду було нестійким і пережило ряд криз, пов'язаних із міжпартійними конфліктами, суперечками з Петроградською радою, ситуацією в країні та на фронті. Часто змінювався його склад, внаслідок чого так і не вдалося сформувати єдиної державної програми виходу з кризи. Додатковим фактором нестабільності стала нездатність уряду втримати автономістські прагнення колоніальних територій Російської імперії.

Відбувалися спроби пристосувати основну частину старої структури державного механізму до нових умов. Ліквідації насамперед зазнали репресивні органи: департамент поліції, окремий корпус жандармів, охоронні відділення. Через ненависть народних мас довелося скасувати також Особливе присутствіє урядового Сенату. Так ліквідовано стару систему політичного розшуку. Натомість при МВС створено Головне управління громадської поліції, а згодом Головне управління у справах поліції. Багато чиновників колишнього департаменту поліції залишалися працювати в новій установі.

Ліквідації підлягали одіозні інституції старого режиму, як-то Міністерство імператорського двору та імператорська канцелярія. Державна дума і Державна після революції не збиралися та були юридично скасовані лише 6 жовтня 1917 р. У серпні 1917 р. скасовано Святійший Синод і посаду обер-прокурора Синоду.

Продовжував працювати урядовий Сенат – вищий судовий орган держави, утворені під час війни особливі наради з питань палива, оборони, перевезень, продовольства і біженців. Створено нові міністерства: праці, продовольства, пошти і телеграфу, віросповідань, опіки (відало добродійними закладами) тощо. З метою покращення економічного становища створено Головний економічний комітет та Економічну раду. Однак їх діяльність виявилася малоефективною.

На місцевому рівні Тимчасовому уряду довелося скасувати посади генерал-губернаторів, градоначальників, земських начальників. Їх замінили губернські, міські і повітові комісари Тимчасового уряду. Формально губернські комісари наділялися приблизно такими ж правами, як губернатори. Однак їм доводилося долати сильний опір органів місцевого самоврядування, рад та інших революційних організацій. Місцеве управління зазнало демократизації.

У системі судочинства скасовано інститут земських начальників і суди, що діяли на основі станового представництва. Однак, як і раніше в основі організації системи правосуддя перебували Судові статути 1864 р. Тимчасовому уряду довелося піти на поступки і санкціонувати створення революційних судів. Наказом від 3 березня 1917 р. в Петрограді створено тимчасові суди, що працювали у складі мирового судді (голова) і двох представників від армії та робітників. Всі питання в суді вирішувалися більшістю голосів, а всі його члени мали рівні процесуальні права. Судове провадження було усним і відкритим. Вироки вступали в законну силу негайно і оскарженню не підлягали. Проте міністр юстиції в порядку нагляду міг відмінити будь-який вирок тимчасового суду. Тимчасові суди проіснували недовго, адже їх діяльність суперечила інтересам впливових буржуазних кіл.

Для розгляду спорів між органами самоврядування і урядовими комісарами створено адміністративний суд. Однак призначені в суди старі працівники не розбирали конфлікт по суті, а перевіряли лише законність дій посадових осіб.

У сфері правотворення Тимчасовий уряд висунув ідею безперервності правопорядку, згідно якої в державі повинна зберігатися дія старих законів аж до скликання Установчих зборів. Лише вони були мали право внести зміни до законодавства. Залишалися чинними основні джерела права імперії.

Найбільш істотні зміни відбулися у галузі державного права, що запроваджувалися прийняттям Тимчасовим урядом відповідних актів. Лютнева революція 1917 р. проголосила права і свободи громадян: свободу слова, друку, зборів, демонстрацій, політичної діяльності. З підпілля вийшли усі політичні партії. Відмінено Основні державні закони 1906 р., які детально регламентували права імператора, майнові та інші права імператорської сім'ї, фіксували організацію державного апарату. Тимчасовий уряд затвердив "Положення про вибори до Установчих зборів", що виходили з принципів загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Після ліквідації двовладдя панівні верстви прагнули обмежити політичні свободи, які народні маси отримали після перемоги революції. З посиленням *більшовицької* загрози 28 липня 1917 р. Тимчасовий уряд надав військовому міністрові і міністрові внутрішніх справ право не допускати і закривати збори та з'їзди, що загрожували державній безпеці. Фактично зберігся становий поділ в суспільстві і пов'язані з ним привілеї. Залишалися недоторканними численні титули і звання (граф, князь тощо).

Тимчасовий уряд створив новий орган влади – Юридичну нараду для розробки проектів найважливіших законодавчих актів, що мала діяти до скликання Установчих зборів. На її основі була створена комісія з підготовки проекту конституції. Комісія підготувала проект, якому не судилося стати законом. За ним Росія проголошувалася республікою на чолі з Президентом, якого обирали Установчі збори. Передбачався також двопалатний парламент. Права президента в проекті нагадували компетенцію імператора, передбачену Основними законами Російської імперії 1906 р. Верхня і нижня палати були схожі на Державну раду і Державну думу.

У галузі кримінального права фактично зберегло чинність Кримінальне уложення 1903 р. На вимогу народу Тимчасовий уряд 12 березня 1917 р. відмінив страту із заміною її на термінову або довічну каторгу. Після липневих подій уряд посилив репресії щодо військових, які відмовлялися воювати. 12 липня 1917 р. введено страту на фронті за ряд державних і військових злочинів. Створювалися військово-революційні суди для розправ над революційно налаштованими солдатами, що мали інквізиційний характер без права обвинуваченого на захист.

У липні-серпні 1917 р. посилилося кримінальне переслідування за такі злочини, як підбурювання до вбивства, розбій, грабіж та інші тяжкі злочини. Встановлювалася кримінальна відповідальність (каторга) за агітацію проти політики уряду. Аналогічну мету переслідували також нові склади злочину – заклик до дезорганізації та анархії. Закон від 19 липня 1917 р. встановив кримінальну відповідальність за страйки залізничників. 2 серпня 1917 р. військовий міністр і міністр внутрішніх справ отримали право в адміністративному порядку заарештовувати і висилати осіб, дії яких визнавались небезпечними. За такими справами ув'язнено багато більшовицьких активістів.

Закон Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 р. передбачав посилення кримінальної відповідальності (довічна або строкова каторга) за насильницьке посягання на зміну дійсного державного ладу в Росії.

Отже, державний апарат Тимчасового уряду, в тому числі і суди, були знаряддям тиску на народні маси та розправи над революційно налаштованими робітниками і солдатами. Нормотворча діяльність Тимчасового уряду, в якому правили представники буржуазії, звелася до окремих поправок старих царських законів з метою посилення боротьби з революційним рухом.

У липні 1917 р. під час чергової урядової кризи, зумовленої посиленням впливу в суспільстві соціалістичних партій та антиурядових виступів, поразок на фронті, Тимчасовий уряд пішов на посилення своєї влади та розрив співпраці з Радами робітничих і солдатських депутатів. З липня по жовтень 1917 р. тривав період т. зв. буржуазної диктатури Тимчасового уряду, до якого увійшли представники партій *кадетів, есерів* і *меншовиків*. Очолив Тимчасовий уряд представник есерів А. Керенський. Внаслідок активізації промонархічних сил у серпні 1917 р. відбулася невдала спроба державного перевороту з метою встановлення військової диктатури під проводом генерала Л. Корнілова.

В умовах наростання суспільної напруги та активізації роботи Рад робітничих і солдатських депутатів Тимчасовий уряд 1 вересня 1917 р. проголосив Росію республікою, а 14 вересня 1917 р., щоб перехопити ініціативу в Рад, де посилювався вплив крайніх лівих (більшовиків), скликав Демократичну нараду. У ній взяли участь представники політичних партій, земств і міських дум. Представники партії більшовиків, Рад робітничих і солдатських депутатів були в меншості. Наприкінці роботи Демократична нарада затвердила склад Всеросійської демократичної ради (передпарламенту), яка мала завдання працювати на підтримку Тимчасового уряду до скликання Установчих зборів. Однак цей орган не мав впливу, оскільки був створений для формального посилення легітимності влади уряду.

Після перемоги Лютневої демократичної революції одночасно із залученням більшості провідних політичних сил до співпраці з новоствореними урядовими структурами набирала організаційної сили діяльність Російської соціал-демократичної робітничої партії *більшовиків* (РСДРП (б)). На початку квітня 1917 р. до Росії з еміграції повернулася група революціонерів на чолі з лідером більшовиків В. Ульяновим (партійний псевдонім – Ленін). По прибутті до Петрограда Ленін виступив з доповіддю “Про завдання пролетаріату в революції” (відома як “Квітневі тези”), в якій проголосив завдання переходу від буржуазно-демократичного до соціалістичного етапу революції. Ленін закликав не підтримувати Тимчасовий уряд, спрямувати імперіалістичну війну на війну пролетаріату проти буржуазії (спершу в Росії, а потім у всесвітньому масштабі) та встановити революційно-демократичну диктатуру робітників і селян у формі влади рад. У програмі більшовиків були пункти про конфіскацію поміщицьких землеволодінь та їх націоналізацію, встановлення контролю Рад над загальнонаціональним банком і промисловістю. Гасла “Землю – селянам !”, “Фабрики – робітникам!”, “Вся влада – Радам !” в умовах кризової ситуації в післяреволюційній країні набували все більшої кількості прихильників.

У червні 1917 р. з ініціативи більшовиків скликано І Всеросійський з’їзд Рад, на якому їх прихильники спробували надати з’їзду повноваження вищого органу влади та утворити новий уряд. Однак більшість депутатів не підтримала більшовиків.

У вересні 1917 р. Центральний комітет РСДРП (б) (далі – ЦК РСДРП (б)) прийняв рішення про відкликання своїх депутатів з передпарламенту. У жовтні ЦК РСДРП (б) прийняв рішення про підготовку збройного повстання. При Петроградській Раді сформовано Військово-революційний комітет (ВРК). Петроградський гарнізон перейшов на сторону ВРК. Тимчасовий уряд втратив фактичну підтримку народу. 24 – 25 жовтня 1917 р. солдати і

матроси, робітники Петрограда захопили ключові позиції (мости, вокзали, телеграф, електростанцію). В опублікованому зверненні ВРК "До громадян Росії" проголошено повалення Тимчасового уряду і перехід влади до самого ВРК. У ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р. повсталі захопили Зимовий палац і заарештували міністрів Тимчасового уряду.

ІІ Всеросійський з'їзд Рад, що розпочав роботу 25 жовтня 1917 р. за ініціативи більшовиків, проголосив встановлення радянської влади. Проти такого рішення виступили депутати-меншовики та есери, які покинули з'їзд.

Таблиця 14.5. Перші декрети радянської (більшовицької) влади в Росії (1917 р.)

Назва декрету	*Його зміст*
"Про мир"	Негайний вихід Росії з війни. Заклик до країн-учасниць війни укласти мир без *анексій* і контрибуцій. Відмова від таємної дипломатії і від зобов'язань, підписаних імператорським і Тимчасовим урядами.
"Про землю"	Відміна приватної власності на землю, яка проголошена народним надбанням. Це ж стосувалося і її надр. Визнавалося рівне право кожного користуватися землею за умови її обробітку особистою працею. Земля передавалася у користування місцевих селянських комітетів та Рад селянських депутатів. Заборонялася оренда землі. Запроваджено зрівняльне землекористування.

На з'їзді створено однопартійний більшовицький уряд – Раду народних комісарів (Раднарком), головою якого став Ленін. Цей орган влади набув тимчасового статусу до скликання Всеросійських Установчих зборів. Сформовано також Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), що став виконавчим органом З'їзду Рад у період між його скликаннями та мав певні парламентські риси.

Захоплення більшовиками влади не підтримали інші соціалістичні партії (окрім лівих есерів). Західні держави не визнали новий уряд Росії.

Встановлення радянської влади відбувалося переважно силовим шляхом. Останньою спробою легітимного парламентського закріплення нової влади стало скликання Всеросійських Установчих зборів 5 січня 1918 р., склад яких був сформований шляхом виборів. Більшовики, які отримали на виборах лише 1/5 голосів, доклали усіх зусиль спершу до зриву їх скликання, а згодом до припинення роботи та зрештою розгону депутатів Установчих зборів.

ІІІ Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що зібрався у січні 1918 р., затвердив розпуск Установчих зборів, прийняв "Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу", схвалив проект закону про соціалізацію землі та проголосив федеративний принцип державного устрою Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР).

10 липня 1918 р. V з'їзд Рад затвердив першу Конституцію РРФСР, яка проголосила пролетарський характер Радянської держави. Перший розділ конституції сформувала "Декларація прав трудящого і експлуатованого народу".

Таблиця 14.6. Структура і зміст "Декларації прав трудящого і експлуатованого народу" РРФСР (1918 р.)

Розділ	*Зміст*
1	Росія проголошена Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, яким належала вся влада в центрі і на місцях. Радянська республіка створювалася на основі вільного Союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік.

2	Основне завдання радянської влади – знищення експлуатації людини людиною, повна ліквідація поділу суспільства на класи, придушення опору експлуататорів і встановлення соціалістичної організації суспільства. Підтвердження відміни приватної власності на землю, декретів про робочий контроль, організація Вищої ради Народного Господарства (ВРНГ), націоналізація банків. Запровадження загальної трудової повинності. Утворення Червоної армії для захисту результатів революції.
3	Декларовано основні принципи радянської зовнішньої політики: боротьба за мир; відміна таємних договорів; повага до національного суверенітету всіх народів; повний розрив з політикою розвинених буржуазних держав-поневолювачів трудящих і залежних держав.
4	Проголошено усунення експлуататорських класів від участі в управлінні Радянською державою. Проголошено владу трудящого народу і його повноважних представників – Рад. Передбачено можливість робочим і селянам кожної нації усіх радянських республік взяти самостійну участь у федеральному уряді і створених федеральних установах.

Головною особливістю даної конституції було те, що вона не стільки створювала нові форми правління, скільки фіксувала і регулювала ті форми, які стихійно складалися в ході революційних змін. У конституції помітне прагнення визначити і закріпити результати революції, надати їм цілісного правового оформлення, покінчити з тимчасовим статусом "робітничо-селянського уряду" країни. Конституція законодавчо закріпила перехід основних засобів виробництва у власність держави і народу, формальне рівноправ'я націй, федерацію як оптимальну форму устрою багатонаціональної держави.

Конституція закріпила нерівноправність різних соціальних груп. Наприклад, в ході виборів до вищих органів влади 5 голосів селян прирівнювалися до 1 голосу робітника. Переваги міських робітників порівняно з селянством підкреслювалися під час багатоступеневих виборів (безпосередньо населенням обиралися лише міські і сільські ради). Першість в суспільній ієрархії надавалася робітничому класу та селянській бідноті (т. зв. "диктатура пролетаріату"). Роль селянства по суті зводилася до другорядного, порівняно з пролетаріатом, класу. Участь інших соціальних груп у виборах органів влади взагалі виключалася. Виборче право надавалося громадянам з 18 років, незалежно від віросповідання, статі, осілості тощо.

- ✓ *експлуататори* (особи, які використовують найману працю з метою отримання прибутків);
- ✓ *лихварі-рантьє* (особи, які живуть на нетрудові доходи);
- ✓ *приватні торговці*;
- ✓ *служителі церкви*;
- ✓ *злочинці і божевільні*

Схема 14.4. Громадяни Росії, позбавлені виборчих прав за Конституцією РРФСР 1918 р.

Конституція РРФСР 1918 р. законодавчо закріпила систему влади Рад. Найвищим органом державної влади визнавався З'їзд Рад, а найвищим законодавчим, виконавчо-розпорядчим і контролюючим органом між з'їздами – ВЦВК, що формував уряд Республіки – РНК. Органами радянської влади на місцях стали обласні, губернські, повітові (районні), волосні з'їзди Рад, міські і сільські Ради та їх виконавчі комітети. Система органів влади будувалася на принципі демократичного централізму, що прийшов з практики більшовицького партійного будівництва.

Конституція не визнавала принципу поділу влади. ВЦВК та РНК були одночасно законодавчими і виконавчими органами влади. Функції Всеросійського з'їзду Рад і ВЦВК визначалися в ст. 49 без зазначення юрисдикційних відмінностей між ними. Всеросійський з'їзд Рад мав лише дві функції, якими не володів ВЦВК: "встановлення, доповнення і зміна основних засад Конституції" і "ратифікація мирних договорів" (ст. 51). Однак ст. 49 покладала на ВЦВК право "затвердження, зміни і доповнення Конституції". Така нечіткість і заплутаність у визначенні повноважень вищих органів влади республіки давала можливість

партійному керівництву концентрувати в своїх руках усю повноту влади та утверджувати традицію вирішення головних державних питань не представницькими органами влади, а закритим партійним більшовицьким клубом (Центральний Комітет партії, а згодом ще вужчий орган – Політбюро ЦК).

В Конституції відсутні положення про судову владу, організація і контроль над якою покладені на Народний комісаріат юстиції. Це засвідчило встановлення практики підпорядкування судової влади виконавчій владі (фактично – партії).

Конституція не передбачала реалізації принципів приватного права, як і не передбачала конституційно-правових обмежень діяльності державних органів. Класово-обмежений характер першої Конституції РРФСР був за своїм змістом недемократичним і неправовим. Хоча Конституція 1918 р. мала важливе значення для юридичного закріплення нової влади та суспільних відносин в Росії і стала певним зразком для інших республік, в умовах громадянської війни та іноземної військової інтервенції її норми неодноразово піддавалися коригуванню.

Відносно демократичні конституційні норми, запроваджені радянською владою більшовиків після захоплення влади, стали згортатися в умовах політики "воєнного комунізму". Таку назву отримали соціально-економічні заходи більшовицького керівництва у 1918–1921 рр., що мали на меті забезпечити мобілізацію усіх можливих ресурсів країни для перемоги нової влади в громадянській війні.

- вилучення цінностей в "експлуататорських"» класів;
- введення Конституцією 1918 р. загальної трудової повинності, створення трудових армій і таборів примусових робіт;
- прискорена націоналізація усієї промисловості;
- ліквідація товарно-грошових відносин внаслідок максимальної централізації виробництва та адміністративного розподілу продуктообміну між містом і селом;
- заборона торгівлі і запровадження продрозкладки – обов'язкової здачі т. зв. "надлишків" хліба та інших сільгосппродуктів;
- запровадження оплати праці продуктами і товарами, безкоштовність;
- "червоний терор" (фізичне знищення і репресії проти противників режиму)

Схема 14.5. Основні заходи радянської влади в рамках політики "воєнного комунізму" (1918 – 1921 рр.)

2 вересня 1918 р. країна оголошена військовим табором. Військовий режим вводився не лише в армії, але й на транспорті, у промисловості, в постачанні продовольством і т.д. Керівництво країною в умовах військового режиму узяла на себе Рада Робітничої і Селянської Оборони (у 1920 р. перейменована в Раду Праці і Оборони), в яку входили комісари на чолі з Леніним. Раднарком затверджував декрети ВЦВК. У вересні 1918 р. після замаху на Леніна запроваджено "червоний терор" – тотальну боротьбу з контрреволюцією.

З квітня 1918 р. армія комплектувалася на основі загальної військової повинності. Її основу складали представники "трудящих", яким давали зброю, а "нетрудові елементи" служили у нестройових частинах. Очолювала збройні сили Революційна Військова Рада на чолі з Л. Троцьким. Запроваджено інститут партійних комісарів, без підпису яких наказ командира вважався недійсним.

Під час політики "воєнного комунізму" створювалися надзвичайні органи управління на місцях. Декретом ВЦВК в жовтні 1919 р. в місцевостях, звільнених від ворога, а також у прифронтовій смузі і в тилу створені революційні комітети (ревкоми), які замінили конституційно визнані Ради. Члени ревкомів (3–5 чоловік) призначалися революційною військовою радою армії і брали в свої руки всю військову і цивільну владу.

Забезпеченню перемоги у війні і успіхам політики "воєнного комунізму" сприяла також створена більшовиками система каральних і судових органів. Під час революційних перетворень стару судову систему замінили нові судові органи: революційні суди, народні та інші суди. У своїй діяльності вони керувалися "революційною правосвідомістю" і звичаями. Законодавчу базу формування єдиної судової системи склали три декрети про суд (від листопада 1917 р., лютого 1918 р. і липня 1918 р.). У листопаді 1918 р. видано Положення про народний суд РРФСР. Цими актами ліквідовано старі суди, прокуратуру і адвокатуру, інститут судових слідчих. Створювалися місцеві колегіальні суди у складі одного судді і двох чергових народних засідателів, вибраних місцевими радами. Вони могли вирішувати цивільні (з сумою позову до 3 тис. рублів) і кримінальні справи (з покараннями до 2 років позбавлення волі). Попереднє слідство здійснювали самі судді, а функції обвинувачення і захисту могли здійснювати будь-які особи, які мали права громадян. Апеляційний порядок оскарження справ відмінявся. Касаційною інстанцією став з'їзд повіту місцевих суддів, що міг відмінити вирок, відправивши справу на повторний розгляд, або змінити його у бік пом'якшення покарання. Спроба відновити окружні суди, слідчі комісії і колегії правозахисників для підтримки звинувачення або захисту не мала успіху.

Нові суди в своїй діяльності керувалися декретами нової влади, політичною програмою більшовицької партії та "революційною правосвідомістю". Як наслідок в діяльності судів стали домінувати соціальні і політичні мотиви. Набула практики підміна судового рішення розпорядженнями владних органів.

Разом з місцевими судами створювалася особлива судова система. Вже перший декрет про суд заснував революційні трибунали, покликані боротися з контрреволюцією, мародерством, саботажем, іншими злочинами. Їх склад формували голова і 6 засідателів, які обиралися губернськими і міськими радами. Останні також обирали особливі слідчі комісії революційних трибуналів.

Під час громадянської війни революційні трибунали були реорганізовані. В лютому 1919 р. ВЦВК змінив їх склад (3 члени – т. зв. "трійки") і компетенцію, надавши право перевіряти слідчі дії ЧК (чрезвычайных коммитетов), які разом із слідчими комісіями здійснювали попереднє слідство. Запроваджено галузеві трибунали: військово-польові і транспортні суди, залізничні, військові трибунали вищої ланки (фронтів, округів, корпусів, дивізій). Революційні трибунали вели прискорене судочинство, мали право застосовувати вищу міру покарання і вибору будь-яких інших заходів кримінальних репресій.

До органів надзвичайної юстиції та одночасно позасудових репресій належала створена постановою Раднаркому від 7 грудня 1917 р. Всеросійська надзвичайна комісія (Всероссийская чрезвычайная комиссия – ВЧК) по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Під керівництвом ВЧК з березня 1918 р. у губерніях і повітах почали діяти місцеві ЧК з винятковим правом на арешти, обшуки осіб, *реквізиції* і конфіскації майна, створення спеціальних бойових загонів. Система органів ВЧК стала потужним апаратом репресій.

Наприкінці 1921 р. IX Всеросійський з'їзд Рад ліквідував ВЧК, а його функції в нових умовах перейняло Головне політичне управління (ГПУ) при НКВС (Народному комісаріаті внутрішніх справ).

Основним ***джерелом радянського права*** були нормативні акти, видані вищими органами державної влади – Всеросійським з'їздом рад, ВЦВК, РНК, а з 1919 р. також Президією ВЦВК. Правові акти також видавали місцеві ради. У розробці нормативних актів брали участь організації трудящих (наприклад, профспілки – у галузі трудового права).

Найчастіше законодавчі акти називалися декретами. Розрізнити рівень цих актів можна було за рівнем того органу, що їх прийняв.

До закінчення громадянської війни Радянська держава діяла в ситуації надзвичайного стану. За відсутності цілісної правової системи практичні питання вирішувалися, виходячи з старих норм, або спираючись на "революційну правосвідомість", джерелом якої була класова свідомість. Часто рішення ухвалювалися під тиском обставин, виходячи з "революційної доцільності".

Цивільне право

У декретах радянських органів влади законодавчо закріплювався новий вид власності – соціалістична власність. Декрет "Про Землю" і наступні акти відміняли приватну власність на землю, ліси, надра, води. У власність держави послідовно перейшли банки, промислові підприємства, транспорт тощо. Сфера приватної власності громадян на знаряддя праці і засоби виробництва різко скоротилася.

Джерелами набуття державної власності були націоналізація, конфіскація, *секвестр*, реквізиція і безгосподарність майна. Об'єкти державної власності вилучалися з цивільного обігу і переходили у сферу дії адміністративного права.

У сфері цивільного права діяла правова регламентація кооперативної власності, яка контролювалася державою через націоналізований Народний банк.

Приватна і особиста власність обмежувалася верхньою межею в 10 тис. рублів. Держава обмежувала право розпорядження особистим нерухомим майном. Зокрема, постановою Народного комісаріату юстиції від 6 вересня 1918 р. оголошувалися незаконними купівля-продаж будов у сільських місцевостях.

У 1918 р. радянська влада ввела державну монополію зовнішньої торгівлі і встановила заборони й обмеження на цілий ряд об'єктів внутрішньої торгівлі: хліб, нафту, сільгоспмашини, сировину, тютюн, сірники, текстиль, вироби із золота. Більшість товарів підлягали державному розподілу. Вводилися тверді державні ціни. Приватні особи витіснялися з торгівлі, що вело до формування "чорного ринку". В умовах тотальної державної централізації та регламентації економічної діяльності зобов'язальні відносини часто замінювалися адміністративно-правовими.

Держава на підставі декрету ВЦВК від 26 листопада 1918 р. мала право націоналізувати твори автора і винахідника. Відмінялася приватна власність на твори і винаходи. Право винахідника захищалося авторським свідоцтвом, що не давало права власності на винаходи. Відмінялося й право спадкування винаходів.

Галузь ***шлюбно-сімейного права*** зазнала відчутних змін. В грудні 1917 р. ВЦВК і РНК прийняли декрети "Про цивільний шлюб, про дітей і ведення книг актів стану" та "Про розірвання шлюбу". За ними у вересні 1918 р. прийнято "Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, родинне і опікунське право". Закони відмінили всякі обмеження (чернецтво, духовний сан, дозвіл батьків, відмінність віросповідання подружжя тощо), запровадили цивільну форму шлюбу, відмінивши вінчання, встановили повну свободу розлучення. Шлюбний вік залишився на рівні 18 і 16 років (для чоловіків і жінок відповідно). Проголошено право вільного вибору прізвища подружжям. Кодекс включив до кола осіб, між якими могли укладатися шлюби, двоюрідних братів і сестер, дядьків і племінниць, тіток і племінників. Заборона відносилася лише до родичів по висхідній і низхідній лініях, до повнорідних і неповнорідних братів і сестер.

Законодавство передбачало рівноправ'я чоловіків і жінок. Зокрема, дружина не була зобов'язана слідувати за чоловіком у випадку зміни ним місця проживання. Зберігався принцип роздільної власності подружжя. Розірвання шлюбу відбувалося за заявою однієї чи обох сторін. За спільної згоди його оформляли відділи РАГСу, а за одностороннім бажанням – суд. Суд вирішував питання про майно, долю дітей, присуджував аліменти на їх утримання або надання допомоги одному з подружжя.

Радянське право прирівняло всіх позашлюбних дітей до дітей, народжених у шлюбі. У спірному випадку батько позашлюбної дитини міг бути встановлений у судовому порядку. Виховання дітей стало розглядатися як громадянський обов'язок батьків, а не як їх приватна справа. Кодекс відмінив інститути усиновлення і опіки.

Радянська влада відмінила спадкування як за законом, так і за заповітом. Після смерті власника рухоме і нерухоме майно ставало державною власністю. Чоловікові або найближчим родичам могла перейти частина майна, вартістю не більше 10 тис. рублів. Особливим декретом заборонено дарування і будь-яке інше безвідплатне надання, передачу, переуступку майна на суму понад 10 тис. рублів.

Трудове право регулювало стосунки, що виникали на основі загальної трудової повинності на всіх виробництвах, за винятком селянських господарств. Декретом РНК від 29 жовтня 1917 р. встановлено 8-годинний робочий день, а для осіб до 18 років – 6-годинний. Встановлювалося соціальне страхування робітників і службовців. Виданий в грудні 1918 р. "Кодекс законів про працю" закріпив загальну трудову повинність (від 16 до 58 років), норми умов праці і тривалість робочого часу. Проте в умовах війни норми кодексу часто не дотримувалися. Поширеними були понаднормові роботи, а звільнення з роботи за власним бажанням було ускладнене. Норми кодексу коригувалися і відмінялися постановами уряду. Наприклад, замість паспортів запроваджено трудові книжки, на підставі яких (за наявності відміток про виконання трудової повинності) видавалися продовольчі картки.

Одним з методів реалізації трудової повинності були трудові мобілізації. Практикувалася мілітаризація виробництва, коли робітники переводилися на становище військовослужбовців. З метою зміцнення дисциплінарної відповідальності робітників запроваджено робочі дисциплінарні суди. Декрет "Про боротьбу з прогулами" 1920 р. передбачав відшкодування прогульником робочого часу.

Кримінальне право з перших днів радянської влади стає потужним знаряддям "диктатури пролетаріату" з її каральними органами і відвертою класовою політикою. У практиці революційних трибуналів вироблялося чітке уявлення про контрреволюційний злочин (заколот, повстання, змова, участь в організації, що ставить за мету повалення радянської влади). Особливо небезпечними злочинами, що наближалися до контрреволюційних, визнавалися погроми, розкрадання, спекуляція, бандитизм, хуліганство. Суворо переслідувалися посадові злочини (хабарництво, халатність та ін.). Виділялися військові злочини: зв'язок з внутрішніми і зовнішніми ворогами, зрада, мародерство, грабіж і насильство, дезертирство.

У перших декретах радянської влади згадувалися такі види покарань, як віддання під суд революційного трибуналу, попереднє ув'язнення тощо. Згодом додали такі види покарань: грошовий штраф; позбавлення волі на термін від 7 днів до 10 років; виселення із столиці або висилка за межі республіки. Практикувалося оголошення винного ворогом народу, позбавлення усіх або частини політичних прав, загальна або часткова конфіскація

майна, обов'язкові громадські роботи. У 1918 р. запроваджено страту, а революційні трибунали отримали право виносити вироки про будь-які покарання.

В грудні 1919 р. Народний комісаріат юстиції затвердив "Керівні засади кримінального права РРФСР", де принцип законності підмінявся принципом доцільності. Передбачалося, що пролетарський суд при вирішенні справ буде керуватися "соціалістичною правосвідомістю", тому йому не знадобиться вичерпне і повне унормування всіх стосунків. Кодекс не мав особливої частини і обмежувався розділами про зміст кримінального права, кримінальне правосуддя, злочин і покарання тощо.

При призначенні покарання рекомендувалося враховувати міру і характер соціальної небезпеки злочинця, його соціальне походження і належність до "пригноблюваного" чи "експлуатованого" класу. Обставинами, що пом'якшували провину обвинуваченого, були належність до незаможних верств, стан голоду, бідність, неуцтво і несвідомість. У кодексі не визначалися і не розшифровувалися такі поняття, як форма провини, необхідна оборона, крайня необхідність.

Кримінальна відповідальність наставала з 14 років. Кодекс до переліку покарань додав навіювання, суспільний осуд, примусове вивчення курсу політичної грамоти, бойкот, усунення з посади, конфіскацію майна чи його частини, виключення з колективу. Вищою мірою покарання став розстріл. Передбачалося умовне засудження особи, яка скоїла злочин вперше за умови важкого збігу обставин і коли безпека суспільства не вимагала її ізоляції.

В судовій практиці великого значення набув принцип аналогії, за яким при відсутності в законі конкретної норми можна було вирішити справу за аналогією з іншим правовим казусом.

Кримінальне право РРФСР діяло як відносно її громадян, так й іноземців, які скоїли злочини на її території, а також відносно тих, хто вчинив злочин на території іншої держави, але уникнув суду і знаходився на території РРФСР.

У роки громадянської війни та іноземної інтервенції відношення республік (складових колишньої російської імперії), в яких збереглася Радянська влада, мали форму військового союзу, що з кінця 1920 р. був доповнений господарським союзом. Стосунки між республіками стали регулюватися двосторонніми договорами, які стали основою для створення об'єднаного органу державної влади – ВЦВК, до складу якого увійшли представники радянських республік. Господарський союз радянських республік сприяв їх зближенню і підвів до необхідності політичного об'єднання – утворення СРСР.

На початку 1920-х років більшовицька влада встановлена в Росії, Україні, Білорусі, державах Закавказзя (Грузія, Вірменія, Азербайджан). Незабаром оформлено дипломатичний союз республік. 22 лютого 1922 р. підписано протокол про передачу РРФСР права представляти і захищати інтереси всіх республік на міжнародній Генуезькій конференції, а також укладати від їх імені міжнародні договори і угоди. Зазначені союзи мали риси договірної федерації. До кінця 1922 р. об'єднання фактично завершили.

У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки законопроекту про нову форму державного об'єднання. Партійним керівництвом сформульовано два основних проекти: Й. Сталін (голова Наркому у справах національностей РРФСР) вважав за необхідне створення єдиної держави в рамках національно-територіальних автономій (план "автономізації"), за яким Україна, Білорусь і Закавказькі республіки мали бути включені до складу РРФСР на правах автономії; В. Ленін вважав, що в

основу єдиної держави має бути покладений союз (федерація) суверенних республік, тобто незалежних держав. Ленінська точка зору формально надавала національним утворенням великі права і повноваження. В основі такого підходу лежав принцип централізму партійних органів, що фактично виконували функції державного управління. Саме програма Леніна отримала підтримку серед партійного керівництва республік і була втілена.

У грудні 1922 р. в усіх республіках відбулися з'їзди Рад, які висловилися за об'єднання і вибрали повноважних представників на І з'їзд Рад Союзу РСР, що розпочав роботу 30 грудня 1922 р. З'їзд затвердив Декларацію про утворення СРСР і схвалив проект союзного договору. Декларація проголосила принцип добровільності об'єднання, рівноправність республік, їх право на вільний вихід з союзу. Договір визначав систему союзних органів влади, їх компетенцію і взаємини з республіканськими структурами.

Договір про утворення СРСР мав набрати чинності з моменту його ратифікації з'їздами Рад кожної з республік. Однак цього так і не сталося. Внаслідок суперечностей між делегатами І Всесоюзного з'їзду Рад щодо центральних і республіканських органів влади, остаточне затвердження Декларації і Договору про утворення СРСР мало відбутися на ІІ всесоюзному з'їзді Рад. Однак, як показав час, партійна верхівка пішла іншим шляхом.

Незважаючи на формально-юридичну незавершеність процесу утворення єдиної держави, дата 30 грудня 1922 р. стала вважатися днем утворення СРСР.

4. Конституційний розвиток СРСР. Конституції 1924, 1936, 1977 рр.

Проголошення СРСР потребувало юридичного закріплення міждержавного утворення та механізмів його функціонування на конституційному рівні, що відповідало інтересам прихильників централізму. У січні 1923 р. Президія ЦВК (Центрального виконавчого комітету) СРСР утворила шість комісій для підготовки майбутньої Конституції. Почалася робота над проектом і в союзних республіках. Згодом ЦВК СРСР сформував розширену Конституційну комісію у складі 25 чоловік, яка включала представників ЦВК союзних республік. Нарада представників національних республік і областей висловилася за створення другої палати ЦВК СРСР з представників союзних і автономних республік – Ради національностей, та за рівність Ради Союзу і Ради національностей, право обох на законодавчу ініціативу.

Проект Конституції СРСР схвалений Пленумом ЦК РКП (б) 26-27 червня 1923 р. Спеціальні сесії ЦВК республік обговорили і затвердили проект Конституції СРСР. 6 липня 1923 р. ЦВК СРСР одноголосно схвалив проект Конституції СРСР і прийняв постанову "Про введення в дію Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік". У січні 1924 р. проект Конституції СРСР схвалений з'їздами рад союзних республік. **31 січня 1924 р. ІІ з'їзд Рад СРСР затвердив Конституцію СРСР.**

Таблиця 14.7. Структура Конституції СРСР 1924 р.

Розділ	*Короткий зміст і глави*
Розділ перший. Декларація про утворення СРСР	Умови встановлення радянської влади, причини об'єднання радянських республік. Принципи об'єднання в союзну державу: добровільність, рівноправ'я, суверенність і право вільного виходу з СРСР.
Розділ другий. Договір про утворення СРСР	Глава перша. Про предмети ведення верховних органів влади СРСР. Глава друга. Про суверенні права союзних республік і про союзне громадянство. Глава третя. Про з'їзд Рад СРСР. Глава четверта. Про ЦВК СРСР. Глава п'ята. Про Президію ЦВК СРСР. Глава шоста. Про РНК СРСР.

	Глава сьома. Про Верховний Суд СРСР. Глава восьма. Про Народні комісаріати СРСР. Глава дев'ята. Про Об'єднане Державне політичне управління. Глава десята. Про союзні республіки. Глава одинадцята. Про герб, прапор і столицю СРСР.

Конституція СРСР 1924 р. встановлювала федеративну форму державного устрою. Розмежовувалася компетенція СРСР і союзних республік – Росії, України, Закавказзя і Білорусі. На СРСР покладався обов'язок охороняти суверенні права союзних республік (див. додатки). Система найвищих союзних органів влади в цілому дублювала систему державного управління за Конституцією РРФСР 1918 р. і відкидала принцип поділу влади.

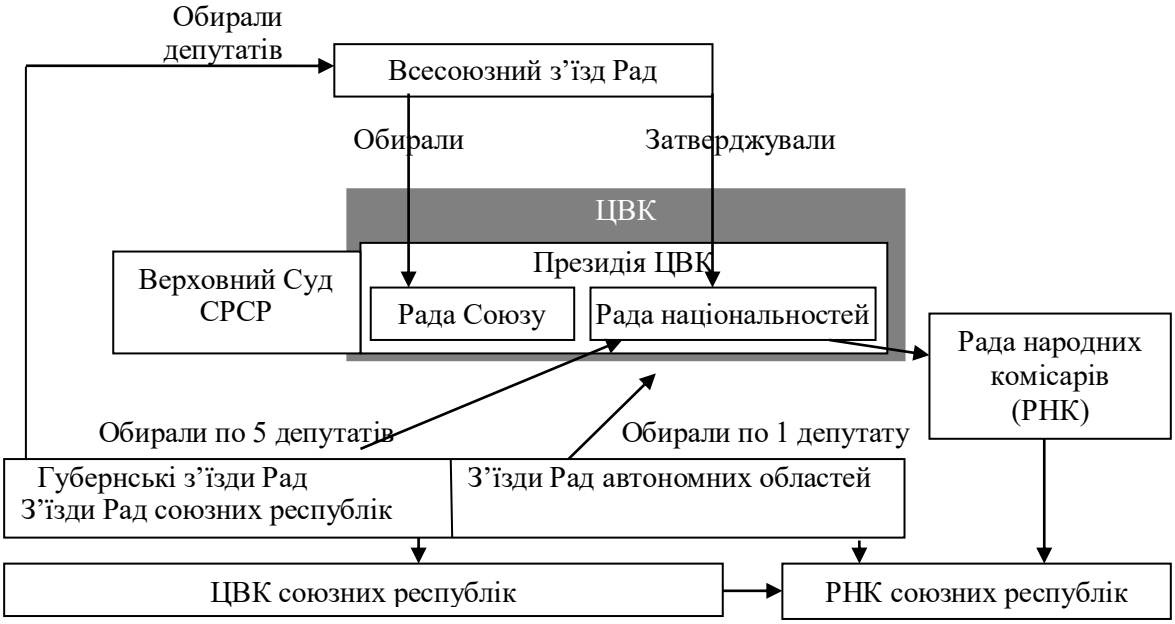

Схема 14.6. Вищі органи державної влади СРСР за Конституцією 1924 р.

Найвищим органом влади СРСР був З'їзд Рад СРСР, а в період між з'їздами – ЦВК СРСР, що складався з двох палат – Союзної Ради і Ради національностей. Між сесіями ЦВК найвищим законодавчим і виконавчим органом була Президія ЦВК, яка могла припиняти і відміняти постанови РНК і галузевих комісаріатів, ЦВК і РНК союзних республік. РНК СРСР виконував функції найвищого виконавчо-розпорядчого органу влади і формувався ЦВК СРСР у складі голови, його заступників і 10 народних комісаріатів (загальносоюзні: закордонних справ, військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфу; об'єднані: Вища Рада Народного Господарства, продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції). Інші галузі державного управління входили в компетенцію союзних республік (народні комісаріати внутрішніх справ, юстиції, землеробства, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо).

При ЦВК створено Верховний Суд СРСР, до компетенції якого входили такі питання: надання верховним судам республік керівних роз'яснень з питань загальносоюзного законодавства; розгляд та опротестування перед ЦВК за поданням прокурора Верховного Суду постанов, рішень і вироків верховних судів союзних республік; підготовка висновків щодо відповідності постанов союзних республік Конституції; вирішення судових спорів між союзними республіками; розгляд справ за звинуваченням вищих посадових осіб у посадових злочинах (ст. 43). Склад Верховного Суду у формі пленарного засідання формувався з 11 членів, які включали голову і його заступника, 4-х голів пленарних засідань верховних судів

союзних республік та одного представника ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління). Окрім пленарного засідання формами роботи Верховного Суду СРСР передбачено засідання його цивільно-судової і кримінально-судової колегій. Прокурор Верховного Суду призначався Президією ЦВК. Порядок формування судових органів влади Союзу вищими партійно-управлінськими структурами свідчив про відсутність відокремлення судової влади від законодавчої і виконавчої, повний контроль партійних структур над судочинством.

Особливе значення в розбудові системи правоохоронних органів Союзу мало підвищення статусу і повноважень органів держбезпеки. Якщо в РРФСР ДПУ було підрозділом НКВД, то із створенням СРСР воно набуло конституційного статусу об'єднаного наркомату – ОДПУ СРСР з підлеглими йому наркоматами в республіках. Голова ОДПУ був членом Раднаркому СРСР (з дорадчим голосом).

Схема 14.7. Повноваження ОДПУ СРСР

- Керівництво роботою ДПУ республік
- Керівництво особливими відділами армій і фронтів
- Організація охорони державних кордонів СРСР
- Оперативна політично-розшукова робота в загальносоюзному масштабі і за кордоном

У Конституції 1924 р. відсутні глави про суспільний устрій, права і обов'язки громадян, виборче право, місцеві органи влади і управління. Ці складові Основного закону перенесено на республіканські конституції. Після прийняття Конституції СРСР відповідно до її положень були скориговані конституції союзних республік. Конституція РРФСР 1925 р. грунтувалася на Конституції 1918 р. Зміни стосувалися компетенції РРФСР. Значна увага приділялася федеративному устрою республіки.

Міліція як окремий правоохоронний орган влади існувала з 1922 р. в структурі Народного комісаріату внутрішніх справ РРФСР (НКВС) на правах Головного управління. Головною функцією міліції на підставі положення про НКВС була охорона громадського порядку і забезпечення втілення в життя законів, кримінальний розшук, припинення протиправних діянь. У тому ж 1922 р. кримінальний розшук був виділений з органів міліції в окреме управління НКВС.

У 1930 р. НКВС союзних і автономних республік були ліквідовані, а комісаріат став виключно загальносоюзною структурою. У 1932 р. створено Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР, а в 1934 р. на початку масових політичних репресій сталінського режиму органи охорони громадського порядку були об'єднані з органами державної безпеки в рамках НКВС. Комісаріат керував широкою мережею таборів.

По завершенні хвилі масових репресій "ворогів народу" в лютому 1941 р. з метою розукрупнення НКВС Головне управління держбезпеки НКВС СРСР виділено у самостійний Комісаріат державної безпеки.

Згідно положення ВЦВК від 11 листопада 1922 р. встановлено єдину систему судових установ: народний суд, губернський суд, Верховний Суд РРФСР. Військові трибунали і військово-транспортні трибунали входили в загальну судову систему, підпорядковуючись Верховному Суду. Народні суди були основною ланкою судової системи. Відносно них губернські суди діяли як касаційні. Вищою касаційною інстанцією був Верховний Суд, що здійснював функцію нагляду за всіма судами республіки. Склад судів обирався місцевими, губернськими Радами і ВЦВК.

У жовтні 1924 р. ЦВК затвердив "Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік", де визначено таку структуру судових установ: народні, губернські, головні і вищі суди автономних республік, Верховні Суди союзних республік, Верховний Суд СРСР, військові трибунали.

У законодавчих актах проголошувався принцип здійснення правосуддя лише судом. Проте на практиці, особливо в 30-х роках, це положення не здійснювалося. Зберігалися позасудові форми репресій, що застосовувалися адміністративними і слідчими органами. Згідно із законом від 1 грудня 1934 р. судові функції виконувала Особлива Нарада при НКВД СРСР, а на місцях т. зв. "трійки", яким надавалося право ухвалення вироків аж до вищої міри покарання. Функціонування таких органів мало виключно політичне репресивне значення, а не правове.

Схема 14.8.
Система судових органів в СРСР за Законом "Про судоустрій союзних і автономних республік" (16 серпня 1938 р.)

Суди вищої інстанції виконували функції касаційних інстанцій відносно судів нижчої інстанції. Народні суди обиралися населенням. Вищі суди обиралися відповідними радами, а тому не могли бути від них незалежними. До юрисдикції народних судів входили кримінальні справи, що не мали політичного характеру, та цивільні справи за позовами фізичних осіб. Краєві, обласні, окружні суди, суди автономних республік і областей розглядали справи про контрреволюційні злочини, про небезпечні злочини проти порядку управління і розкрадання соціалістичної власності. Ці суди розглядали цивільні справи за позовами юридичних осіб і організацій. Контроль за діяльністю судів республіки здійснював Верховний Суд республіки. Крім того, діяли спеціальні суди (військові трибунали, лінійні суди (залізничного і водного транспорту).

До 1922 р. в радянських республіках не було органу вищого нагляду за законністю. Ці функції виконували ради, Народний комісаріат юстиції тощо. 28 травня 1922 р. ВЦВК прийняв Положення про прокурорський нагляд, за яким державна прокуратура формувалася як єдина централізована система, наділена широкими повноваженнями: нагляд від імені держави за законністю дій всіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій і приватних осіб (загальний нагляд); ініціювання кримінального переслідування за вчинені злочини; спостереження за діяльністю органів слідства і дізнання; участь у розпорядчих засіданнях судів; прийом касаційних протестів і протестів в порядку нагляду; спостереження за правильністю утримання ув'язнених під вартою. Створено військову прокуратуру. З 1933 р. прокурори республік були підпорядковані Прокуророві СРСР. 20 липня 1936 р. прокуратура виведена з Наркомату юстиції.

Друга Конституція СРСР прийнята в грудні 1936 р. VIII Надзвичайним з'їздом Рад СРСР та відображала зміни у соціальній структурі, економіці і політичній системі країни. Економічну основу СРСР формувала соціалістична власність на засоби виробництва

у формі державної і колгоспно-кооперативної власності. Конституція фіксувала наявність лише двох класів – робітників і селян.

Конституція СРСР 1936 р. складалася з 13 глав і 146 статей та містила ряд нововведень: глави про суспільний устрій; про суд і прокуратуру; про основні права і обов'язки громадян; про виборчу систему. Конституція формально гарантувала правову охорону власності громадян, придбаної на трудові доходи і заощадження, житлового будинку і підсобного господарства, предметів домашнього господарства і побуту, право спадкування особистої власності. В главі X закріплювалися основні права і свободи громадян СРСР: право на працю; на відпочинок; на матеріальне забезпечення в старості, а також у випадку хвороби і втрати працездатності; право на освіту; рівноправ'я громадян СРСР незалежно від статі, національності і раси; свобода совісті, слова, друку, мітингів і зборів, демонстрацій; недоторканність особи, житла; таємниця листування; право на об'єднання в громадські організації (профспілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні та оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства).

Конституція зняла питання про класовий склад рад і ввела загальне рівне виборче право з 18 років, що здійснювалося таємним голосуванням до рад усіх рівнів. Однак на практиці якісних змін в характері радянської влади не сталося. Як і раніше ради продовжували бути декоративним придатком всемогутнього партійного апарату.

В Конституції 1936 р. вперше законодавчо закріплено керівну роль Комуністичної партії СРСР (ВКП(б)). В главі II "Державний устрій" закріплювалися принципи федералізму, добровільності об'єднання рівноправних союзних республік, розмежування компетенції Союзу і союзних республік, що в умовах партійного централізму мали умовний характер. Конституція закріпила верховенство союзного законодавства над республіканським. Встановлювалося єдине союзне громадянство.

Згадки в тексті документа щодо суду і прокуратури додавали цим інститутам конституційного характеру, проте на практиці їх роль була невелика.

Значну увагу приділено Радам. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів були перейменовані в Ради депутатів трудящих, що визначалися як політична основа СРСР.

Конституція за традицією не визнавала принцип поділу влади, а лише розрізняла законодавчу і виконавчо-розпорядчу діяльність. Вищим законодавчим органом була Верховна Рада СРСР, що складався з 2-х палат – Ради Союзу і Ради Національностей. Обидві палати мали право законодавчої ініціативи. Вищими законодавчими органами в республіках були Верховні Ради республік.

Президія Верховної Ради СРСР не була визначена як найвищий орган державної влади, але де-факто володіла усіма повноваженнями такого органу, окрім питань виняткової компетенції Верховної Ради (зміна Конституції, прийняття основ законодавства, видання загальносоюзних законів). Вона мала повноваження проводити референдуми, оголошувати військовий стан, загальну і часткову мобілізацію, ратифікувати міжнародні договори тощо. Президія видавала нормативні акти у вигляді указів, які вступали в дію до їх затвердження Верховною Радою СРСР. Президії належало право офіційного роз'яснення і тлумачення правових норм. Верховенство виборного демократичного органу влади Верховної Ради) фактично мало бутафорський характер. Окрім широких повноважень Президії, що діяла між засіданнями Верховної Ради (дві сесії на рік), депутати до неї обиралися виключно з членів Комуністичної партії, які були слухняними ставлениками партійно-державного апарату.

Верховна Рада СРСР утворювала Раднарком СРСР, що був найвищим виконавчо-розпорядчим органом, відповідальним перед Верховною Радою. РНК не мав законодавчих прав, а лише міг видавати підзаконні акти в рамках чинних законів. У 1936 р. створено загальносоюзний Наркомат юстиції. В союзних республіках найвищі органи влади створювалися за зразком загальносоюзних. Їх основу складали Верховні Ради і РНК.

Отже, не дивлячись на формальне конституювання, реорганізацію і впорядкування системи органів радянської влади, вона залишалася декоративним додатком політичної системи, прикриваючи собою всевладдя партії. Конституція 1936 р. стала загальною декларацією і формально-правовим прикриттям для функціонування диктаторського репресивно-карального комуністичного режиму.

У 1937 р. на основі Конституції СРСР 1936 р. прийняті конституції союзних республік. Конституція РРФСР затверджена XVII Всеросійським з'їздом Рад 21 січня 1937 р.

У 1930-х роках та особливо у роки Другої світової війни утвердилася неофіційна організація державної влади на основі культу особи партійного вождя Йосипа Сталіна (Джугашвілі), який у роки війни обіймав посади Генерального секретаря ВКП (б), Голови РНК СРСР, народного комісара оборони, Верховного головнокомандувача Збройних Сил.

Із завершенням переможної війни населення країни сподівалось на покращення умов життя і праці, лібералізацію суспільно-політичного життя. У 1946 – 1947 рр. за дорученням самого Й. Сталіна проводилася робота з підготовки проекту нової Конституції СРСР, що передбачав певну демократизацію життя суспільства. Представники республік висловлювали побажання щодо децентралізації економіки країни. Однак усі пропозиції були відхилені, а робота над проектом Конституції незабаром припинилася. В умовах післявоєнної відбудови країни вище партійно-управлінське керівництво пішло на збереження і зміцнення адміністративно-командної системи влади та авторитарного режиму. З новою хвилею розгорнулися репресії проти т. зв. "шкідників" і "ворогів народу".

Лише зі смертю Й. Сталіна 5 березня 1953 р. в СРСР розпочався період відносної лібералізації та спроб реформування життя суспільства і держави, що відомі під назвою "хрущовської відлиги" (за ім'ям Першого Секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, 1953 – 1964 рр.). В другій половині 1950-х років проводилася політика відновлення законності у суспільно-політичній сфері. Здійснено реформу правосуддя. Скасовано Особливу нараду при міністрові внутрішніх справ СРСР, яка використовувалася для здійснення незаконних репресій. У 1954 р. з МВС виділено Комітет держбезпеки при Раді міністрів СРСР (КДБ). Затверджено новий Кримінальний кодекс (1958 р.). Розширювалися права союзних республік. Проходив процес реабілітації жертв сталінських політичних репресій.

Однак очолена М. Хрущовим політика десталінізації, численні реформи у політичній та економічній сферах викликали незадоволення частини партійно-державного апарату. Після зміщення М. Хрущова з посади керівника партії у листопаді 1964 р. розпочався тривалий "період застою" в історії СРСР, що тривав до кінця його існування у 1991 р. З приходом до влади помірковано-консервативних сил на чолі з Першим (з 1968 р. – Генеральним) Секретарем КПРС Л. Брежнєвим відбулося згортання процесів лібералізації суспільно-політичного життя та економічних реформ. Основними тенденціями розвитку державного механізму стали: бюрократизація державного апарату; посилення його репресивно-каральної складової; збереження тотального партійного контролю над усіма сферами життя

суспільства і держави; прагнення згладити назрілі проблеми бутафорськими заходами зі створення нових державних структур, які ще більше ускладнювали ситуацію.

У 1962 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про розробку проекту нової Конституції СРСР, підготовка якого затягнулася до травня 1977 р. Після організованого партією широкого обговорення проекту **7 жовтня 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла нову Конституцію.**

Конституція СРСР 1977 р. складалася з преамбули, 9 розділів, 21 глави, які містять 174 статті. У преамбулі подано характеристику основних етапів історії радянської держави. Вищою метою держави проголошено побудову безкласового комуністичного суспільства. СРСР проголошено соціалістичною державою, в якій влада належить народу. Ради народних депутатів складали політичну основу СРСР. КПРС визначено роль основи політичної системи (ст.6). Головною метою суспільного виробництва (економіки) країни проголошено максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Основними суспільними класами визначено робітників, селян та інтелігенцію.

Глави VI і VII розділу "Держава і особа" містять норми про громадянство СРСР, про рівноправ'я громадян, основні права і свободи, гарантії їх здійснення. До закріплених у попередній Конституції додали нові права: на охорону здоров'я, на житло, на оскарження в суді дій посадових осіб тощо. СРСР визнано єдиною багатонаціональною державою, утвореною за принципом соціалістичного федералізму внаслідок вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних республік. Кожна республіка формально визнавалася суверенною державою з правом брати участь у вирішенні всіх питань, що стосувалися існування Союзу РСР.

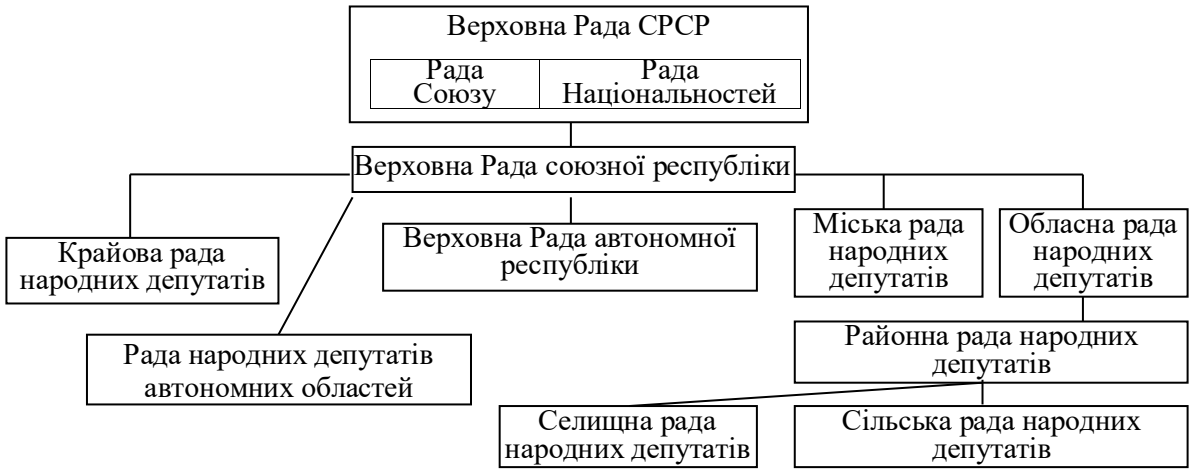

Схема 14.9. Система органів державної влади в СРСР (1977 – 1991 рр.)*

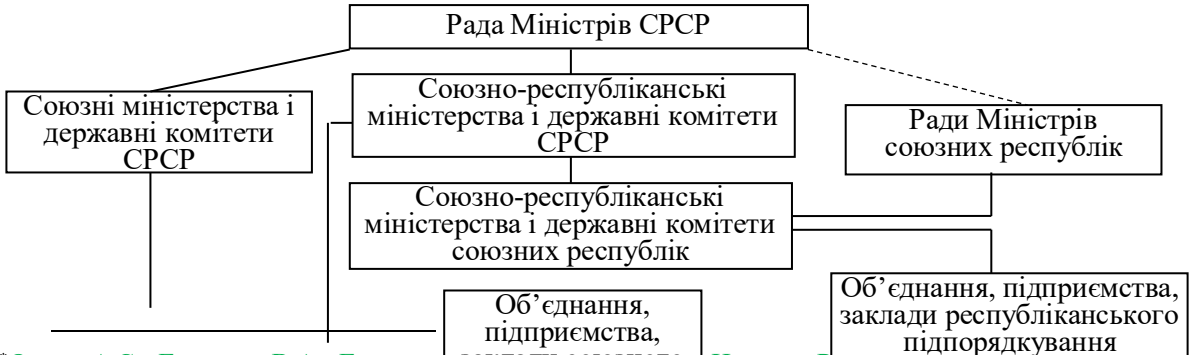

*Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиев [illegible] История России с древнейших времен до наших дней: учебник / [Орлов А.С., Георгиев [illegible] Сивохина Т.А.]. – М.: "Проспект", 1999. – 544 с.

Об’єднання, підприємства, заклади

Схема 14.10. Система органів державного управління в СРСР (1977 – 1991 рр.)*

Конституція СРСР 1977 р. зберегла попередню систему органів державної влади і управління. Представницькі органи влади отримали назву Ради народних депутатів.

Розширено термін повноважень Верховної Ради СРСР з 4 до 5 років, а місцевих рад – з 2 до 2,5 років. Віковий ценз для обрання депутатів Верховної Ради СРСР понижений з 23 до 21 року, а до Верховних Рад республік – з 21 до 18 років.

Значну увагу в Конституції відведено питанням правосуддя, арбітражу, прокурорського нагляду. Вперше передбачено засади діяльності адвокатури, арбітражу, участь представників громадськості в судочинстві у кримінальних і цивільних справах.

5. Розпад СРСР. Державний механізм Російської Федерації за Конституцією 1993 р.

У середині 1980-х років за ініціативи партійно-державного керівництва та особисто Генерального Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова (1985 – 1990 рр.) почалася спроба оновлення економічної системи, політичного устрою і духовного життя країни на ліберальних засадах з метою вдосконалення радянського соціалістичного суспільства, яка отримала назву “перебудова”. Зміни у суспільно-політичній сфері розпочалися з проведення політики гласності, в рамках якої суттєво зменшено політичну цензуру і дозволено видання нових газет. Спрощено виїзд громадян СРСР за кордон. Такі заходи викликали широкий вибух соціальної активності населення. Виникали численні громадські об’єднання на підтримку “перебудови”.

Демократизація стосувалася й органів державної влади. Насамперед запроваджено альтернативні вибори партійних секретарів. У 1988 р. в ході конституційної реформи змінено структуру верховних органів влади і виборчу систему. Створено новий вищий законодавчий орган – З’їзд народних депутатів СРСР, що збирався один раз на рік. Він обирав зі свого складу Верховну Раду СРСР, яка стала постійно діючим парламентом. Таку ж схему вищих органів влади запроваджено в республіках.

Верховна Рада СРСР у 1988 р. прийняла закон про зміну системи виборів до Рад, за яким вибори мали проводитися на альтернативній основі.

У березні 1990 р. прийнято закон “Про запровадження посади Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції СРСР”. Президент СРСР став главою держави з широкими повноваженнями: Верховний Головнокомандувач Збройних сил СРСР; представляв Верховній Раді на затвердження і звільнення з посади голову уряду СРСР і голову Верховного Суду, Генерального прокурора, голову Вищого арбітражного суду СРСР і персональний склад Комітету конституційного нагляду СРСР; мав право оголосити мобілізацію, стан війни, військову або надзвичайну ситуацію в окремих районах країни, ввести тимчасове президентське правління. Президент СРСР очолив Раду Федерації, в яку входили віце-президент СРСР і президенти республік. Президент СРСР повинен був

* Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / [Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А.]. – М.: “Проспект”, 1999. – 544 с.

обиратися прямими виборами, але вперше він був обраний народними депутатами СРСР. Першим і останнім Президентом СРСР став М. Горбачов (1990 – 1991 рр.).

У березні 1990 р. відмінено статтю 6 Конституції СРСР про "керівну і спрямовуючу" роль Комуністичної партії, що відкрило шлях для кардинального реформування усієї політичної системи країни, зокрема для створення нових політичних партій. Керівні органи КПРС фактично усувались від вироблення керівних рішень в державі.

У березні 1991 р. ліквідовано Раду Міністрів СРСР і запроваджено нову урядову структуру – Кабінет Міністрів СРСР при Президентові. Так здійснено спробу заміни старої неефективної централізованої партійно-бюрократичної системи вищого керівництва країни на чолі з Політбюро ЦК КПРС на сильний інститут президентської влади. Однак ці реформи не зупинили кризи і стрімких відцентрових тенденцій в республіках.

З кінця 1980-х років посилився рух за вихід республік зі складу СРСР. Першою серед радянських республік у листопаді 1988 р. Декларацію про державний суверенітет прийняла Естонія. Розпочався т. зв. "парад суверенітетів". Цей процес не змогли зупинити навіть позитивні для радянського керівництва результати всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР як федерації суверенних республік та ідея про створення оновленого Союзу суверенних держав.

12 червня 1990 р. І з'їзд народних депутатів Російської СФРР прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії, яка закріпила верховенство законодавства Росії над союзним. Першим Президентом Росії обрано Б. Єльцина.

Серпневий путч в Москві 1991 р., організований прихильниками збереження СРСР у попередній формі, закінчився провалом і дав поштовх до проголошення незалежності усіма союзними республіками. Після позитивного результату референдуму 1 грудня 1991 р. щодо здобуття незалежності Україною 8 грудня 1991 р. в Біловезькій пущі (Білорусь) на зустрічі керівників України, Росії і Білорусі підписано договір про ліквідацію СРСР і створення Співдружності незалежних держав (СНД), до якої згодом увійшла більшість з 15 колишніх радянських республік. 25 грудня 1991 р. офіційно оголосив про свою відставку Президент СРСР Михайло Горбачов. Над Кремлем у Москві спущено державний прапор СРСР. Так завершилося існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

З кінця 1991 р. на міжнародній арені з'явилася нова держава – Росія, Російська Федерація (РФ). До її складу увійшли 89 регіонів (суб'єкти федерації). Країна потребувала продовження курсу демократизації суспільства, створення правової держави, реформування економіки і політичної системи. Запроваджено інститут Президента. Створено двопалатну Верховну Раду і Конституційний Суд. Розширено права місцевих органів влади.

Незважаючи на розпочаті демократичні зміни, система влади зберігала багато рис колишньої радянської системи, зокрема, суперечливу систему рад. Ради різних рівнів, звільнені від однопартійного диктату, почали чинити перешкоди виконавчій владі, часто зриваючи проведення реформ. Відсутність чіткого розподілу повноважень законодавчої і виконавчої гілок влади спричинила конфлікт між ними. У 1992 – 1993 рр. між Президентом і Верховною Радою виникли серйозні розбіжності, які переросли у гостру конституційну кризу. На осінь 1993 р. Президент запропонував проект Конституції, але депутати парламенту відкладали її прийняття. Президент Росії Б. Єльцин (1990 – 2000 рр.) 21 вересня 1993 р. своїм указом припинив діяльність Верховної Ради і оголосив проведення нових виборів. Частина депутатів відмовилася визнати законність дій Президента і заявили про відсторонення його від влади. Заколотники привели до президентської присяги віце-

президента О. Руцького. У Москві проходили опозиційні демонстрації, з'явилися барикади. Після спроб захоплення мерії і телебачення 3–4 жовтня 1993 р. в столиці оголошено надзвичайний стан і введено війська. Відбулися криваві сутички з людськими жертвами.

У грудні 1993 р. проведено референдум щодо схвалення Конституції і вибори до нових органів державної влади (Державну Думу і Раду Федерації). Згідно чинної Конституції Росія проголошена демократичною федеративною республікою.

Схема 14.11. Вищі органи влади Російської Федерації за Конституцією 1993 р.

Росія проголошена президентською федеративною республікою. Вперше в історії держави і права Росії Основний закон за рівнем гарантованих прав і свобод людини і громадянина, механізмами їх захисту відповідав загальноприйнятим демократичним принципам і нормам міжнародного права.

До компетенції вищих (федеральних) органів державної влади Конституція віднесла такі питання: прийняття законів і контроль за їх виконанням; управління федеральною державною власністю; визначення засад цінової політики і прийняття федерального бюджету; здійснення зовнішньої політики; оголошення війни і укладення миру; керівництво зовнішньоекономічними зв'язками. Підкреслено самостійність органів законодавчої, виконавчої і судової влади. Закріплено права громадян на свободу волевиявлення, зборів, створення організацій (у тому числі політичну багатопартійність), право свободи праці і приватної власності. Конституція створила умови для досягнення політичної стабільності в суспільстві, демократичного правового розвитку Росії.

Незважаючи на проблеми, що пережила пострадянська Росія (як і більшість країн колишнього СРСР), в країні сформувалися певні демократичні традиції діяльності державного механізму, розвивалася політична і правова системи. У 2000 р. в Росії відбулася демократична передача влади від Б. Єльцина, який достроково пішов у відставку, до В. Путіна, який у березні 2001 р. був обраний Президентом РФ (2001 – 2008 рр.). В розвитку державного механізму Росії на початку XXI ст. відбулося посилення федерального централізму (відміна виборності керівників адміністрацій суб'єктів федерації, посилення влади Президента і силових правоохоронних органів, фактична монополізація влади правлячою пропрезидентською партією "Єдина Росія"). Курс на посилення федеральної влади продовжує третій Президент Російської Федерації Д. Медведьєв.

* * *

Російська держава з середини XIX до початку XXI ст. пройшла складний шлях – від спроб врятувати багатонаціональний абсолютистський монархічний режим через нищівні революційні потрясіння та відновлення імперії у формі Радянського Союзу до формування незалежної демократичної держави Російської Федерації. Основні зміни в політичній системі і праві країни на рубежі XX – XXI століть пов'язані з розбудовою ринкової економіки і

відповідного типу правовідносин, демократизацією та гуманізацією державного механізму, подоланням пережитків посттоталітарного державно-правового менталітету (насамперед – правового нігілізму), вирішенням гострих проблем у міжнаціональних взаєминах, стабілізацією соціально-економічного розвитку країни. Кардинальне реформування організації держави і суспільства зумовило початок системного комплексного реформування правової системи країни.

СЛОВНИК

Анексія (лат. annexio – приєднання) – насильницьке приєднання (загарбання) однією державою частини або всієї території іншої держави чи народності; насильницьке утримання народності в межах кордонів чужої держави.

Більшовизм – ліворадикальна течія політичної думки, що оформилася у 1903 р. внаслідок боротьби російських марксистів за створення партії. На II з'їзді Російської соціал-демократичної партії (1903 р.) марксисти, які згуртувалися навколо В. Леніна, під час виборів до центральних органів партії отримали більшість голосів і тому почали називатися більшовиками, а їх противники, які опинилися в чисельній меншості – меншовиками. Втілювався у політичній діяльності партії більшовиків.

Есери – соціалісти-революціонери. Партія в Росії, що виникла у 1901 р. з народницьких гуртків і груп. До лютого 1917 р. перебувала на нелегальному становищі. Її склад формувався із середніх прошарків селянства і міщан. Виступали за встановлення в Росії демократичної федеративної республіки, ліквідацію приватної власності на землю. За програмними засадами належали до поміркованих лівих партій.

Кадети – конституційні демократи. Провідна партія ліберально-монархічних кіл в Росії до революції жовтня 1917 р. Утворилася у жовтні 1905 р. До них належали ліберально налаштовані поміщики, середній прошарок промисловців і торговців, ліберальна інтелігенція. Партія правого ідеологічного напрямку. Ставили завданням встановлення в Росії конституційної монархії, прав і свобод громадян, наділення малоземельних і безземельних селян землею. Підтримували імперську політику у національному питанні. Посідали провідні позиції у Тимчасовому уряді. Після жовтневої революції 1917 р. перейшли на підпільне становище.

Меншовики – представники лівої течії політичної думки, які опинилися у чисельній меншості після виборів центральних органів партії на II з'їзді РСДРП (звідси й назва). Після жовтневого перевороту 1917 р. були розгромлені. Їх залишки продовжували партійну роботу за межами СРСР.

Мировий суд – суд з дрібних кримінальних і цивільних справ (невеликих за сумою позову). Його обов'язок – примирити сторони спору (звідси й назва). Вперше виник в Англії у XIV ст. (існує досі). У дореволюційній Росії запроваджені відповідно до судової реформи 1864 р. Мирові судді обиралися терміном на 3 роки повітовими земськими зборами або міськими думами на основі майнового та освітнього цензу з обов'язковим затвердженням Сенатом. В Малоросійських губерніях (Україна) їх призначав міністр юстиції. У 1889 р. в основному ліквідовано. Остаточно ліквідовано в РРФСР Декретом про суд 1917 р.

Нігілізм правовий – пряма протилежність правовій культурі, коли більшість людей не знає або не розуміє закону, негативно ставиться до законодавства і необхідності його дотримання, не визнає суспільної цінності права.

Реквізиція – примусовий відбір певної власності на користь держави чи армії з подальшим її відшкодуванням власнику.

Рекрутська повинність (від нім. recrut – новобранець; франц. recruter – набирати, вербувати) – система комплектування регулярної армії та військ флоту в Росії XVIII – XIX ст. Запроваджена у 1705 р. Петром I. Набирали 1 чоловіка з певної кількості дворів (наприклад – з 20). Строк служби скорочувався від довічного до 7 років. З 1831 р. набори проводили щорічно. У 1874 р. замінена загальною військовою повинністю.

Секвестр – заборона на користування майном, яка накладається органом влади.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які причини змусили російське самодержавство піти на ліберальні реформи 60 – 80-х років XIX ст. ?
2. Які найбільш суттєві здобутки першої російської революції 1905 – 1907 рр. ?
3. Назвіть причини двовладдя в Росії у період з березня – до липня 1917 р. Які органи державної влади його уособлювали ?
4. Наскільки ефективною і новаторською була діяльність Тимчасового уряду у сфері правотворення ? Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому проявилася закріплена Конституцією РРФСР 1918 р. класова нерівність в суспільстві? Наведіть приклади.
6. З якого віку наставала кримінальна відповідальність за "Керівними засадами кримінального права РРФСР" 1919 р. ?
7. Які правові новели були внесені до тексту Конституції СРСР 1936 р. у порівнянні з Конституцією СРСР 1924 р. ?
8. Який статус і можливості надавалися союзним республікам конституціями СРСР ?
9. Які правові рішення вищих органів державної влади СРСР другої половини 80-х – початку 90-х років XX ст. свідчили про демократизацію політичної системи країни ?
10. Чому, на Вашу думку, Конституція Російської Федерації 1993 р. визначила форму державного правління Росії як президентську республіку ? Відповідь обґрунтуйте.

Доповніть речення:

- Реформа 1861 р. стосувалася лише … селян.
- Основним політичним нововведенням революції 1905 – 1097 рр. стало створення нового представницького органу влади – … .
- Своєрідною формою державного режиму за Конституцією 1918 р. стала … .
- Основним джерелом радянського права були … .
- У декретах радянських органів влади закріплювався новий вид власності – … власність.
- Найвищий орган державного управління в Росії у березні – жовтні 1917 р. – … .
- Конституція СРСР 1924 р. встановлювала … форму державного устрою.
- Особливе значення в розбудові системи правоохоронних органів Союзу мало підвищення статусу і повноважень органів … .
- Головним принципом організації держ. влади СРСР стало гасло "Вся влада – … !".
- В розвитку державного механізму Росії на початку XXI ст. відбулося посилення федерального централізму … .

Творчі завдання

Заповніть схему: "Наслідки революції в Росії 1905 – 1907 рр.".

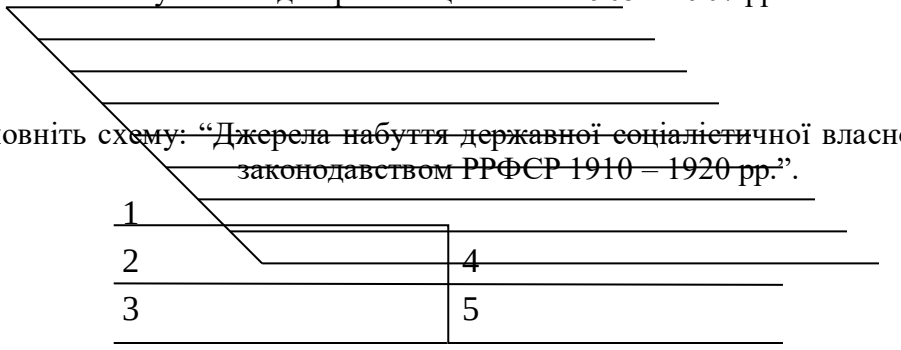

Заповніть схему: "~~Джерела набуття державної соціалістичної~~ власності за радянським ~~законодавством РРФСР 1910 – 1920 рр.~~".

Заповніть таблицю: "Вищі органи державної влади та управління СРСР".

Конституція	*Законодавча влада*	*Виконавча влада*	*Судова влада*
1924 р.			
1936 р.			

1977 р.			

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Яка реформа не була проведена в Росії у 60 – 80-х роках XIX ст. ?**: а) міська; б) селянська; в) церковна; г) судова.
2. **17 жовтня 1905 р. в Росії прийнято законодавчий акт**: а) "Маніфест про зміну встановлення Державної ради"; б) Указ "Установлення Державної Думи"; в) "Маніфест про вдосконалення державного порядку"; г) "Зведення основних державних законів".
3. **Після лютневої революції 1917 р. в Росії створено такі види поліції**: а) земська і міська; б) земська і губернська; в) обласна і повітова; г) обласна і міська.
4. **Більшовицький переворот в Росії 1917 р. привів до встановлення**: а) буржуазно-демократичної республіки; б) республіки Рад; в) парламентської республіки; г) конституційної монархії.
5. **Перші нормативні акти радянської влади мали назву**: а) декрети "Про мир" і "Про село"; б) декрети "Про мир" і "Про землю"; в) маніфести "Про війну" і "Про революцію"; г) декрети "Про революцію" і "Про заводи".
6. **Яке право скасували більшовики в Росії у 1917 р.?**: а) право на освіту; б) право на працю; в) право на приватну власність; г) право на участь у виборах.
7. **Вкажіть найбільш поширену форму законодавчих актів перших років радянської влади в Росії**: а) декларації; б) відозви; в) декрети; г) постанови.
8. **Вкажіть, яке із вказаних джерел права перших років існування радянської влади в Росії є зайвим**: а) дореволюційне законодавство; б) рішення на основі "революційної доцільності"; в) канонічне право; г) закон радянських органів влади.
9. **Нижчою ланкою радянської судової системи за Законом "Про судоустрій союзних і автономних республік" від 16 серпня 1938 р. були**: а) окружні суди; б) народні суди; в) спеціальні суди; г) краєві суди.
10. **Вищий орган державної влади за Конституцією СРСР 1977 р.**: а) ЦВК; б) Верховна Рада; в) РНК; г) Верховний Суд.

Література

1. Байтин М.И. Понятие механизма современного Российского государства / М.И. Байтин // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 7-15.
2. Безутлов А.А. Принцип разделения властей в государственном устройстве Российской Федерации / А.А. Безутлов // Государство и право. – 1998. – № 10. – С. 117-132.
3. Белковец Л.П., Белковец В.В. История государства и права России: курс лекций / Л.П. Белковець, В.В. Белковець. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 2000. – 216 с.
4. Всемирная история: В 24 т. Т. 19. Первая мировая война / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – Мн.: Литература, 1997. – 512 с.
5. История отечественного государства и права. Ч. I: учебник / [под ред. проф. О.И. Чистякова]. – М.: Издательство БЕК, 1999. – 360 с.
6. История человечества. Том VIII. Россия / [под общей ред. А.Н. Сахарова]. – М.: ООО "Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС", 2003. – 755 с.
7. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Каппелер А.; [пер. з нім.]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
8. Кара-Мурза С. История государства и права России: учебник для вузов / Кара-Мурза С. – М.: "Былина", 1998. – 325 с.
9. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / [Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А.]. – М.: "Проспект", 1999. – 544 с.
10. Севостьянов Н.В. Конституционное право России. Схемы, таблицы, основные нормативные акты / Севостьянов Н.В. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 278 с.
11. Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России / Титов Ю.П. – М.: Проспект, 2008. – 464 с.
12. Хрестоматия по истории России / [сост. Орлов А., Георгиев Н., Сивохина Т.]. – М.: Проспект; Велби, 2006. – 592 с.

13. Чибиряев С.А. История государства и права России: учебник для вузов / Чибиряев А. – М.: Бек, 1998. – 496 с.
14. Чистяков О.И. История государства и права России: учебное пособие / Чистяков О.И. – М.: Проспект, 1998. – 214 с.
15. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: підручник [для вищих навч. закладів] / Яровий В.І. – К.: "Генеза", 2005. – 816 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Конституція (Основний закон) РРФСР (прийнята V Всеросійським з'їздом Рад 10.07.1918 р.)

(витяги)

Розділ перший

Глава 2

3. Ставлячи за мету знищення будь-якої експлуатації людини людиною, остаточну ліквідацію поділу суспільства на класи, нещадне придушення експлуататорів, встановлення соціалістичної організації суспільства і перемогу соціалізму в усіх країнах, III з'їзд постановляє:

а) На виконання соціалізації землі приватна власність на землю відміняється, увесь земельний фонд оголошується загальнонародним надбанням і передається трудящим без будь-якого викупу на засадах зрівняльного землекористування.

б) Усі ліси, надра і води загальнодержавного значення, а також увесь живий і мертвий інвентар, зразкові помістя і сільськогосподарські підприємства оголошуються національним надбанням.

д) Підтверджується перехід усіх банків у власність Робітничо-селянської держави, як одна з умов звільнення трудящих з-під ярма капіталу.

є) З метою знищення паразитуючих станів суспільства і організації господарства вводиться загальна трудова повинність.

ж) В інтересах забезпечення усієї повноти влади за трудящими масами і усунення будь-якої можливості відновлення влади експлуататорів декретується озброєння трудящих, створення Соціалістичної Червоної Армії робітників і селян та повне роззброєння заможних класів.

Розділ 2

Загальні положення Конституції РРФСР

9. Головне завдання розрахованої на даний перехідний момент Конституції Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки полягає у встановленні диктатури міського і сільського пролетаріату і найбіднішого селянства у вигляді могутньої Всеросійської Радянської влади з метою повного придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і встановлення соціалізму, за якого не буде ні поділу на класи, ні державної влади.

10. Російська Республіка є вільне соціалістичне суспільство усіх трудящих Росії. Вся влада у межах Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки належить робочому населенню країни, об'єднаному у міських і сільських Радах.

12. Верховна влада в Російській Радянській Соціалістичній Федеративній Республіці належить Всеросійському з'їздові Рад, а у період між з'їздами — Всеросійському Центральному Виконавчому Комітетові Рад.

Основний Закон (Конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1924 р.)

(витяги)

Глава перша

1. Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в особі його верховних органів, належить:

а) представництво Союзу у міжнародних зносинах, ведення усіх дипломатичних зносин, укладення політичних та інших договорів з іншими державами;

б) зміна зовнішніх кордонів Союзу, а також врегулювання питань про зміну кордонів між союзними республіками;

в) укладення договорів про прийом до складу Союзу нових республік;

г) оголошення війни і укладення миру;

д) укладення зовнішніх і внутрішніх позик Союзу Радянських Соціалістичних Республік і дозвіл зовнішніх і внутрішніх позик союзних республік;

е) ратифікація міжнародних договорів;

є) керівництво зовнішньою торгівлею і встановлення системи внутрішньої торгівлі;

ж) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, визначення галузей промисловості і окремих промислових підприємств, що мають загальносоюзне значення, укладення концесійних договорів, як загальносоюзних, так і від імені союзних республік;

з) керівництво транспортною і поштово-телеграфною справою;

и) керівництво і організація Збройних Сил СРСР;

к) затвердження єдиного Державного бюджету СРСР …; встановлення загальносоюзних податей і доходів, а також відрахувань від них і надбавок до них …; дозвіл додаткових податей і стягнень на утворення бюджетів союзних республік;

л) встановлення єдиної грошової і кредитної системи;

м) встановлення загальних начал в галузі народної освіти;

н) вирішення спірних питань, що виникають між союзними республіками.

Глава друга

3. Суверенітет союзних республік обмежений лише межами, зазначеними у даній Конституції, і лише з питань, віднесених до компетенції Союзу. За цими межами кожна союзна республіка здійснює свою державну владу самостійно. Союз Радянських Соціалістичних Республік охороняє суверенні права союзних республік.

4. За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу.

7. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство.

Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1936 р.)

(витяги)

Глава I

ОБЩЕСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО

Статья 1. Союз Советских Социалистических Республик есть социалистическое государство рабочих и крестьян.

Статья 2. Политическую основу СССР составляют Советы депутатов трудящихся, выросшие и окрепшие в результате свержения власти помещиков и капиталистов и завоевания диктатуры пролетариата.

Статья 3. Вся власть в СССР принадлежит трудящимся города и деревни в лице Советов депутатов трудящихся.

Статья 4. Экономическую основу СССР составляют социалистическая система хозяйства и социалистическая собственность на орудия и средства производства, утвердившиеся в результате ликвидации капиталистической системы хозяйства, отмены частной собственности на орудия и средства производства и уничтожения эксплуатации человека человеком.

Статья 5. Социалистическая собственность в СССР имеет либо форму государственной собственности (всенародное достояние), либо форму кооперативно-колхозной собственности … .

Глава II

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО

Статья 13. Союз Советских Социалистических Республик есть союзное государство, образованное на основе добровольного обьединения равноправных Советских Социалистических Республик …

Статья 16. Каждая Союзная республика имеет свою Конституцию, учитывающую особенности республики и построенную в полном соответствии с Конституцией СССР.

Статья 17. За каждой Союзной республикой сохраняется право свободного выхода из СССР.

Статья 18. Территория Союзных республик не может быть изменяема без их согласия.

Статья 19. Законы СССР имеют одинаковую силу на территории всех Союзных республик.

Статья 20. В случае расхождения закона Союзной республики с законом общесоюзным, действует общесоюзный закон.

Глава IX

СУД И ПРОКУРАТУРА

Статья 102. Правосудие в СССР осуществляется Верховным судом СССР, Верховными судами Союзных республик, краевыми и областными судами, судами автономных республик и автономных областей, окружными судами, специальными судами СССР, создаваемыми по постановлению Верховного Совета СССР, народными судами.

Статья 105. Верховный Суд СССР и специальные суды СССР избираются Верховным Советом СССР сроком на пять лет.

Статья 124. В целях обеспечения за гражданами свободы совести церковь в СССР отделена от государства и школа от церкви. Свобода отправления религиозных культов и свобода антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами.

Статья 125. В соответствии с интересами трудящихся и в целях укрепления социалистического строя гражданам СССР гарантируется законом: а) свобода слова, б) свобода печати, в) свобода собраний и митингов, г) свобода уличных шествий и демонстраций.

Статья 127. Гражданам СССР обеспечивается неприкосновенность личности. Никто не может быть подвергнут аресту иначе как по постановлению суда или с санкции прокурора.

Статья 128. Неприкосновенность жилища граждан и тайна переписки охраняются законом.

Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1977 р.)

(Витяги)

I. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ І ПОЛІТИКИ СРСР

Глава 1. Політична система

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни.

Стаття 2. Вся влада в СРСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Глава 2. Економічна система

Стаття 10. Основу економічної системи СРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності.

Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження.

Стаття 11. Державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна форма соціалістичної власності.

Стаття 13. Основу особистої власності громадян СРСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою.

Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р.: навч. посіб. [для юрид. вищих навч. закладів і фак.]: У 2 т. / Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д.;[за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре, 1997. – 800 с.

Тема 15.

Розвиток держави і права в країнах Західної Європи, США і Японії у XX – на початку XXI ст.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Загальні тенденції розвитку держави і права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час.**
2. **Розвиток держави в США, Англії і Франції у міжвоєнний період (1918 – 1940 рр.).**
3. **Встановлення і функціонування тоталітарних державних режимів в Німеччині, Італії і Японії.**
4. **Розвиток держави в країнах Західної Європи, США і Японії у другій половині XX – на початку XXI ст.**
5. **Специфічні особливості розвитку права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час.**

---

1. Загальні тенденції розвитку держави і права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

На початку XX ст. політична карта світу зазнала великих змін. Невелика група економічно найрозвиненіших країн завершила черговий етап колоніального переділу світу. Крім того переважна більшість формально самостійних країн Азії та Латинської Америки були у різній мірі залежними від держав Західної Європи і США. Єдиною країною Азії, яка на кінець XIX ст. звільнилася від такої залежності і сама стала на шлях колоніальних завоювань, була Японія.

Головною рисою економічного розвитку провідних держав (Велика Британія, Німеччина, Франція, США, Японія) на початку XX ст. стало завершення формування індустріального суспільства, що означало створення індустріальної структури господарства: прискорилися *урбанізації* і соціальне розшарування; обсяги промислового виробництва перевищили обсяги виробництва сільськогосподарської продукції; розширилася сфера використання найманої праці, яка охопила не лише промислове виробництво, але й будівництво, сферу послуг, транспорт, сільське господарство тощо. Зросла чисельність робітничих мас, рівень політичної активності та згуртованості яких неухильно зростав.

Визначальною тенденцією розвитку капіталістичних відносин став їх перехід у фазу монополізму, яка супроводжувалася швидкою концентрацією виробництва і капіталу в руках окремих підприємців та об'єднаних фінансово-промислових структур (монополії). Формується верства фінансово-промислової олігархії, яка стала впливати на державно-політичне життя або шляхом прямої участі у формуванні політичних партій та органів влади, або через підтримку певних політичних сил.

Формування нового типу економічних відносин зумовило зміну функцій та механізмів діяльності держави як ключового владного інституту, способу організації суспільства і його політичної системи. Починаючи з XV ст., становлення європейських держав пов'язане з розвитком ринкових відносин, централізацією політичної влади і національною консолідацією. У XIX ст., коли утвердився промисловий капіталізм, державі була відведена роль "нічного сторожа" (див. табл. 15.1.), посилився контроль парламентів над державною владою. Монархія хоча і збереглася в багатьох державах, переважно діяла у конституційних або парламентських рамках.

Протягом майже усього XX ст., особливо у першій його половині, держава посилила свою могутність. Причиною цьому стала незавершеність колоніального переділу світу провідними країнами, що заохочувався системою державно-монополістичного капіталізму, розвиток якого вимагав нових ресурсів. Держава розширила втручання в економіку і в життя громадян.

Таблиця 15.1. Види держави за методами та характером соціальної регуляції

держава "нічний сторож"	*"поліцейська" держава*	*держава "загального благоденства"*
Характерна для розвинених країн XIX ст. Головна функція держави – підтримання законності і порядку, створення належних умов для торгівлі і захисту громадян від іноземного втручання.	Характерна для держав з т. зв. фашистськими, нацистськими та комуністичними режимами. Держава тотально втручається у життя громадян та детально регламентує його, підкоряє своїй волі.	Характерна для розвинених західних країн. Виникла у другій половині XX ст. Головна функція держави – соціальна (розподіл ресурсів, призначених для охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, зайнятості населення, фінансової підтримки громадян).

Визначальною рисою політичного життя стала боротьба демократії і тоталітаризму. Останній термін запровадив в політичний лексикон італійський диктатор Б. Муссоліні для характеристики свого руху і режиму, закликавши до тотального підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній реальності (його гасло: "Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави"). Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою *лібералізму* після завершення Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), зростанням ролі держави у політичній та економічній сферах, посиленням бюрократизації усіх сфер суспільного життя. Відповіддю на кризу ліберальної демократії (в літературі можна зустріти її застарілий аналог – "буржуазна демократія") було встановлення тоталітарних режимів (нацистський в Німеччині, фашистський в Італії, профашистський в Японії, комуністичний в СРСР тощо). В цілому у 17 з 27 країн Європи до початку Другої світової війни були встановлені тоталітарні, авторитарні, військово-бюрократичні або бюрократичні диктатури, що стало спробою виходу з глибокої кризи ліберального суспільства і держави. Однак така спроба виявилася надто трагічною.

Після закінчення Другої світової війни сформувалося три основні групи країн: класичні ліберально-демократичні держави; соціалістичні держави; перехідні від традиційного, у тому числі колоніального управління до незалежної сучасної державної організації у вигляді монархічної або республіканської форми правління.

Історично перший різновид держав – сучасні ліберально-демократичні держави, до яких належать провідні капіталістичні держави світу. Переважна більшість з них мають республіканську форму державного правління та єдину конституцію як Основний закон.

- Верховенство влади народу, що здійснюється через виборну представницьку владу в центрі і на місцях
- Демократична соціальна держава (держава "загального благоденства")
- Відокремлення, взаємоконтроль і рівновага повноважень трьох гілок єдиної державної влади (законодавчої, виконавчої, судової)
- Гарантування права громадян на неупереджений аполітичний суд як важливу гарантію заборони владного свавілля
- Офіційне визнання і конституційно-правове гарантування користування правами і свободами, включно з правами людини (особистими, громадянськими, соціальними, економічними, культурними)
- Судовий чи інший спеціальний нагляд за конституційністю нормативно-правових актів, забезпечений судовою юрисдикцією загальних судів або спеціальними уповноваженими особами (народний захисник, омбудсман, охоронець справедливості тощо)
- Наступність і неперервність дії конституційно-правових принципів і засадничих норм

Схема 15.1. Головні особливості ліберально-демократичних держав

Сучасна демократична організація держави передбачає: виборність, підзвітність, відповідальність всіх установ законодавчої і виконавчої влади та до певної міри судових установ; поєднання професійних і суспільних (громадських) структур в організації управління і в контролі за цим управлінням. При цьому всі повноваження і функції урядової влади суворо визначені в законі і регламентовані ним. Індивід особисто або у складі певної суспільної асоціації має ряд прав і свобод, які непідвладні урядовому контролю. Такі ознаки сучасного демократичного суспільства відповідають його визначенню як "громадянського суспільства".

На початку останнього десятиліття XX ст. тоталітарні режими в Європі зазнали краху. Скоротилася сфера державно-монополістичного капіталізму. Демократія є домінуючим напрямом еволюції сучасної цивілізації. Основною тенденцією її розвитку стало розширення народовладдя. Відійшли у минуле ряд обмежень участі громадян у політичному житті: майновий ценз і ценз осілості; виборчі права отримали жінки, молодь, представники етнічних меншин. Розширено різноманіття форм участі громадян у політичному житті, наприклад місцеве самоврядування, участь у діяльності політичних партій і рухів тощо. На перший план вийшли права і свободи людини.

Друга половина XX ст. стала періодом завершення процесу формування основ громадянського суспільства і максимального наближення його до соціального ідеалу. Це засвідчила конституціалізація сутності держави як "демократичної, правової і соціальної" та спроби її побудови у багатьох країнах. Зразком державного розвитку стала модель "правової держави" – державної системи, яка характеризується пануванням права над прямою політичною дією. Це держава, побудована на правових основах, неухильному додержанні законів всіма державними органами, посадовими особами, недержавними об'єднаннями і громадянами. Так держава з учасника економічного зростання наприкінці XX ст. трансформувалася в гаранта основ законності і правопорядку, політичної та макроекономічної стабільності, соціального забезпечення та освіти, захисту довкілля.

Соціальна складова стала головною підвалиною держави. Соціальна держава орієнтується насамперед на проблеми людського капіталу: забезпечення і розвиток його здібностей і можливостей; безпека; добробут; захист і підтримка сім'ї; захист приватного життя кожного. Відповідно розширилася соціальна функція держави, яка реалізується у таких ключових напрямах: забезпечення права кожного на працю і належний рівень життя; соціальна допомога і страхування; допомога тим, хто потребує державної підтримки (безробітні, інваліди, пенсіонери, багатодітні сім'ї, сироти, студенти, біженці та ін.); підтримка і розвиток системи освіти, науки, медичних і культурних закладів.

Разом з тим демократичній організації держави протистоїть тенденція до загальної централізації і бюрократизації організаційно-управлінських процесів, недостатнє розрізнення сфер автономії людини і громадянина у взаєминах з державною та іншими видами влади в суспільстві. Одним з наслідків недосконалості функціонування державного механізму та його взаємин з громадянином стали негативні явища корумпованості органів влади, організованої злочинності, специфічного і надзвичайно актуального для сучасності явища тероризму, які є досить поширеними в тому числі у провідних демократичних країнах.

На окрему увагу заслуговують процеси прискореної інтернаціоналізації та їх найвищий вияв – глобалізація, що набули всесвітніх масштабів і стали наслідком переходу провідних країн Заходу до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства з притаманною йому стандартизацією технологій, господарських відносин, освіти, культурних цінностей. Глобалізація чинить великий вплив на розвиток окремих суспільств і держав, породжуючи нові вимоги, виклики і загрози, що знаходить відображення й у розвитку права.

Таблиця 15.2. Зміни в праві країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

зміна покликання права, правової системи, законодавства	воно полягає не лише в охороні чинної політичної та економічної системи, державного і суспільного устрою, але насамперед у збереженні демократичних норм і традицій, адаптації до нових потреб людини і суспільства (насамперед – захист прав і свобод людини та громадянина, тобто – гуманізація права)
вихід на перший план загальносоціальних і загальнорегулятивних функцій права	чинне право покликане бути "вищим арбітром" у вирішенні численних проблем (забезпечення нових форм виробництва і власності, боротьба зі злочинністю, хворобами, соціальними катаклізмами, екологічними змінами тощо)
наповнення права соціальним змістом (соціалізація права)	право є засобом сильної соціальної політики, насамперед у сфері відносин власності і регулювання ринкової економіки
зміни в джерелах права	• суттєве збільшення нормативного матеріалу; • заміна та оновлення кодифікованого матеріалу; • масштабні роботи з кодифікації і консолідації законодавства (навіть у країнах англо-саксонської правової системи); • зростання кількості і значення актів виконавчої влади (президентські та урядові декрети, накази, розпорядження, регламенти – т.зв. "делеговане законодавство"), які доповнюють, а часто й замінюють закони, пристосовуючи право до мінливих суспільних умов; • зростає роль і значення судової практики і прецедентного права в цілому (навіть у країнах романо-германської правової системи); • досить великого впливу набули конституційні доктрини (на основі рішень судів конституційної юрисдикції), які призвели до зміни окремих галузей права і стали одним з джерел державного (конституційного) права; • запровадження і поширення практики видання надзвичайного законодавства (політичне, антитерористичне, антиробітниче, антипрофспілкове тощо)
структурні зміни у праві	• поява нових галузей права (сімейне, трудове, патентне, авторське, банківське, страхове, екологічне, медичне та ін.); • державне втручання у різні сфери суспільного життя призвело до тісного переплетення цивільно-правових та адміністративних методів правового регулювання, що мало наслідком послаблення розходжень між публічним і приватним правом; • ускладнення господарсько-економічних відносин призвело до створення комплексних галузей права (господарське, інвестиційне, податкове, атомне, транспортне, військове право тощо); • посилення взаємодії різних правових систем у сфері економічного законодавства привело до потужних процесів інтеграції і стирання відмінностей між континентальною та англосаксонською правовими системами; • посилення впливу міжнародно-правових норм на внутрішнє законодавство окремих держав (приклад – право Європейського Союзу)

2. Розвиток держави в США, Англії і Франції у міжвоєнний період (1918 – 1940 рр.)

Сполученим Штатам Америки з часу створення єдиної держави притаманний шлях економічного розвитку, що передбачає вільне розпорядження приватною власністю, розвиток ринкової конкуренції та свободи торгівлі. Ці риси "американського шляху" дозволили США на початок XX ст. стати країною класичного корпоративного (монополістичного) капіталізму, з розвитком якого пов'язані визначальні структурно-функціональні зміни державного апарату та основних напрямів його діяльності.

У роки Першої світової війни монополістичний капіталізм в США почав прискореними темпами перерастати в державно-монополістичний. Уряд сприяв розширенню військово-промислового комплексу країни з метою постачання озброєнь до охопленої війною Європи. США отримали величезні прибутки і перетворилися з країни-боржника на країну-кредитора. Військові постачання дали величезний поштовх розвитку промислового виробництва та економіки в цілому. Країна стала світовим економічним центром.

У США раніше, ніж в інших країнах капіталістичного світу розпочався період стабілізації капіталізму. Для нього характерні промисловий підйом, активізація банківського капіталу, розширення кредитування населення та зростання його добробуту. Наприкінці 1920-х років на американських заводах і фабриках вироблялося 48% промислової продукції капіталістичного світу. Економічні успіхи країни сприяли народженню теорії "проспериті" – вічного процвітання держави.

Однак ця теорія виявилася великою ілюзією. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. за своїм впливом і наслідками для світової економіки стала важким ударом для провідних країн світу. Розпочавшись у США, криза найбільше вразила саме цю країну. Її наслідками були: крах фінансової системи; скорочення обсягу виробництва; розорення підприємств і фірм; масове безробіття.

Виведення США з економічної кризи пов'язане з реформаторською діяльністю Президента Ф. Рузвельта (1932 – 1945 рр.). Рішучі заходи американської влади з подолання кризи, здійснені у 1930-х рр., отримали назву "новий курс". В його основу покладено політику активного втручання держави в економічну сферу та соціальні відносини.

Таблиця 15.3. Законодавство "нового курсу" в США

Закон	*Зміст і наслідки впровадження*
Фінансово-банківська сфера	
"Про банківську діяльність" (1932 р.)	Накладено тимчасовий арешт на всі рахунки всіх банків з метою їх ревізії. Закрито 10 тис. з 25 тис. банків. Створено Федеральну корпорацію страхування вкладів і Федеральну корпорацію страхування позик і збережень.
"Про обіг цінних паперів" (1933 р.)	Засновано Федеральну комісію з цінних паперів і бірж.
"Про золотий резерв" (1934 р.)	Президентові надано право фіксувати вартість золотого вмісту долара. Націоналізовано усе золото. Покінчено з випуском золотих монет. Створено фонд для стабілізації обмінних курсів.
Промислова сфера	
"Про відновлення національної промисловості" (1933 р.)	Запроваджено "кодекси чесної конкуренції" для 17 груп промисловості. Вони складалися підприємницькими асоціаціями (після затвердження Президентом мали силу закону), фіксували суворо визначені норми виробництва і ринку збуту продукції, фіксовані ціни, умови комерційних кредитів тощо. Для залагодження трудових конфліктів запроваджено максимальну тривалість робочого дня і мінімальний рівень зарплати. Гарантовано свободу трудових договорів і незалежних профспілок, заборонено дитячу працю. Створено Національну адміністрацію відновлення промисловості, Асоціацію суспільних робіт та

	Адміністрацію з надання надзвичайної допомоги. Тимчасово припинено дію антитрестівського законодавства. Уряд отримав право примусово об'єднувати підприємства, створювати трести.
Аграрний сектор	
"Про регулювання сільського господарства" (1933 р.)	Створено Адміністрацію регулювання сільського господарства. Встановлено компенсації для фермерів, які погоджувалися скоротити посівні площі та поголів'я худоби. Для підняття цін знищувалася готова с/г продукція.
"Про рефінансування фермерських боргів" (1933 р.)	Скорочено проценти за іпотечними боргами фермерів і продовжено терміни погашення боргів фермерів по кредитах.
"Про збереження родючості грунтів та про квоти внутрішнього ринку" (1933 р.) та ін.	Виплата преміальних виплат власникам землі, які відмовилися від вирощування культур, що виснажували грунти. Посилено державний контроль за надходженням на ринок с/г продуктів.
Соціальна сфера	
"Про трудові відносини" (Закон Вагнера) (1935 р.)	Вперше легалізовано діяльність профспілок. Визнано право робітників на страйки у випадках порушення трудових договорів і законів. Власники підприємств були зобов'язані укладати з профспілками колективні договори. Створено Національне управління з трудових відносин.
"Про соціальне страхування" (1935 р.)	Введено федеральну систему соціального страхування. Запроваджено виплати по безробіттю і пенсії на виробництві.
"Про асигнування на програми надзвичайної допомоги" (1935 р.)	Створено Управління у справах розгортання громадських робіт, завдання якого – створення робочих місць у рамках громадських робіт і скорочення розмірів прямої допомоги. За програмою "Цивільний корпус консервації природних ресурсів" створено мережу трудових таборів (громадські роботи) для молоді, де безробітні отримували житло, одяг, харчування, медичну допомогу, невеликі виплати. Молодь будувала дороги, мости, пожежні вежі, поліпшувала стан лісів, споруджувала місця відпочинку і розваг, здійснювала природоохоронну діяльність.
"Про справедливі трудові стандарти" (1938 р.)	Встановлено 44-годинний робочий тиждень, що через 2 роки повинен був скоротитися до 40 годин, і мінімальна заробітна плата 25 центів на годину, у виняткових випадках – 40 центів на годину.

Антикризові заходи "нового курсу" мали такі наслідки: стабілізовано американську економіку; закладено основи державно-монополістичного капіталізму і практику державного регулювання соціально-економічних відносин; зроблено значний вклад у розвиток трудового і соціального законодавства, оновлено інші галузі та інститути права; відбулося посилення влади Президента і його адміністрації та в цілому федеральних органів влади.

Розвиток світової моделі капіталізму в останній чверті XIX ст. істотно вплинув на становище **Великої Британії** у світі і на розвиток її політичної системи. Країна, яка в XIX ст. була провідною імперською державою, а її заморські володіння у декілька десятків разів перевищували площу Британських островів, втратила світову економічну першість. Наприкінці XIX – на початку XX ст. основою англійського капіталізму стала не торгово-промислова, а колоніальна монополія.

Економічні негаразди особливо загострилися під час світової економічної кризи 1920-х – початку 1930-х рр. Наслідки кризи змусили уряд розширити державне втручання в економіку і соціальну сферу, яка стала особливо помітною після Другої світової війни.

Форма держави у Великій Британії XX ст. змінювалася шляхом конституційних реформ і головним чином через модифікацію актів неписаної конституції. Однак в цілому Британії вдалося зберегти притаманну їй стабільність політичних інститутів і установ як данину історичним традиціям та прихильності політичних еліт до еволюційного шляху розвитку. Британська політична еліта зуміла зберегти і використовувати у своїх інтересах феодальні інститути – монархію і Палату Лордів.

Серед основних конституційних змін першої половини XX ст. варто виділити два основних напрями – реформи виборчого права і парламентську реформу. Виборча реформа 1918 р. надала право голосу жінкам, які досягли 30-річного віку і вони або їх чоловіки мали щорічний прибуток 5 ф. ст. Реформа 1928 р. упровадила загальне виборче право, дозволивши брати участь у виборах усьому жіночому і чоловічому населенню віком від 21 року.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. визначилася тенденція до зменшення ролі парламенту і підпорядкування його роботи інтересам уряду, що мав більшість у Палаті Громад. У цей час на провідні позиції в політичному житті країни, поряд із традиційними консерваторами і лібералами, вийшла Лейбористська партія, офіційно створена у 1901 р. з представників декількох соціал-демократичних товариств і представників профспілок.

Коституційна криза в Англії початку XX ст. стала каталізатором готовності англійського суспільства до зміни традиційної системи управління. Новий політичний розклад і зміни в суспільстві, які назрівали – політична активізація широких мас робітників, виразником інтересів яких були на той час союзники Лейбористська і Ліберальна партії, зумовили реформування представницьких органів влади в напрямі демократизації.

Реформа Палати Лордів 1911 р. ("Акт про парламент для визначення відносин між повноваженнями Палати Лордів і Палати Громад, і для обмеження строку повноважень парламенту" від 18 серпня 1911 р.), як наслідок відмови Палати Лордів приймати ряд реформаторських соціальних законів у 1906 – 1908 рр. та проект бюджету 1909 р., підсилила роль контрольованої кабінетом Палати Громад на шкоду верхній палаті, що не обиралася.

Таблиця 15.4. Основний зміст "Акту про парламент" 1911 р.

якщо фінансовий білль, прийнятий Палатою Громад і поданий до Палати Лордів протягом місяця не буде нею прийнятий, то цей білль (якщо Палата Громад не схвалить іншого рішення) подається королю і після його схвалення стає актом парламенту, незважаючи на його несхвалення Палатою Лордів	якщо публічний білль (що не є фінансовим і не збільшує повноважень парламенту понад 5 років), прийнятий Палатою Громад протягом трьох наступних сесій і поданий до Палати Лордів принаймні за місяць до закінчення сесії, буде цією палатою відхилений на кожній з цих трьох сесій, то цей білль, як тільки його відхилить втретє Палата Лордів, а Палата Громад не схвалить іншого рішення, буде поданий Його Величності і після схвалення стане актом парламенту, незважаючи на відсутність згоди Палати Лордів	передбачено скорочення привілеїв лордів (обмежувалися правом вето на нефінансові закони строком до двох років)

Обмеження повноважень Палати Лордів сприяло частковому послабленню впливу консерваторів на суспільно-політичні процеси в країні і утвердженню на політичній арені нової прогресивної політичної сили – Лейбористської партії Англії. Разом з тим реформа 1911 р. не означала ліквідації Палати Лордів, якій надавалося офіційне право два роки зривати прийняття небажаного законопроекту. За цей час частина біллів могла втратити значення. Конституційна криза, викликана "бунтом лордів", не була остаточно ліквідована.

Посилення ролі Кабінету міністрів супроводжувалося відносним падінням законодавчої і контролюючої ролі парламенту, що проявилося насамперед в посиленні ваги актів делегованого законодавства. Парламент делегував виконавчим органам право видавати акти з питань, які раніше складали виняткову прерогативу Палати громад. Зокрема, у 1930-х рр. урядові надано право видавати загальнообов'язкові постанови з питань грошового обігу.

З часу Першої світової війни Кабінет міністрів Великої Британії отримав надзвичайні повноваження. Акт про надзвичайні повноваження 1920 р. надав урядові право видавати від імені короля указ про надзвичайний стан. Такий указ міг бути виданий у випадку загрози забезпечення суспільства засобами життєзабезпечення (продовольство, транспорт, енергія тощо) і передбачав можливість застосування надзвичайних заходів. Кабінет міністрів став

центральною ланкою політичної системи країни. У 1937 р. на законодавчому рівні передбачено існування посади прем'єр-міністра та його політичного опонента – лідера "тіньового уряду" (уряд, що формується в Палаті громад з депутатів опозиційної фракції, здійснює альтернативну законотворчу та контролюючу діяльність, а робота "тіньових" міністрів оплачується державним бюджетом).

Роль монарха в державному механізмі Великої Британії за традицією визначалася політичними звичаями. Хоча за британським монархом формально зберігалося право абсолютного вето, розпуску парламенту і призначення прем'єр-міністра, королівська влада ставала все більше обмеженою і символічно-церемоніальною. Однак Букінгемський палац все ще є важливим політичним центром. Монарх залишився головнокомандувачем збройних сил і символом єдності держави, главою Британської імперії, верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи та англіканської церкви.

Однієї з головних тенденцій розвитку Великої Британії у XX ст. стало зростання державного апарату. Після Першої світової війни створено 5 нових міністерств (праці, авіації, транспорту та ін.). Після того, як наприкінці XIX ст. створено інститут професійної цивільної служби, бюрократичний апарат став швидко розростатися.

Посилювався контроль центральних органів влади за діяльністю органів місцевого управління, що відбувалося насамперед шляхом фінансової централізації. За законом 1929 р. розмір дотацій для органів місцевого управління залежав від характеру їх діяльності.

Під впливом війни відбулися зміни в організації армії. У 1916 р. Палата громад прийняла закон про обов'язкову військову повинність. Однак по завершенні війни систему набору до війська переведено на попередню добровільну основу. У 1939 р. напередодні Другої світової війни загальна військова повинність була відновлена.

Щодо змін у системі судочинства, то в країні тривалий час зберігалася стара напівфеодальна система місцевих (нижчих) судів. У міжвоєнний період здійснено спроби реформування судової системи. У 1933 р. відмінено звинувачувальне "Велике журі".

Відбулися зміни в організації Британської колоніальної імперії. Британські володіння поділялися на *домініони*, колонії, *протекторати* і підмандатні території. За Першої світової війни британські домініони, постачальники сировини і людських ресурсів, економічно значно зміцніли. У них сформувалася національна економічна еліта. У 1917 р. на черговій імперській конференції за домініонами визнано статус автономних держав Британської імперії. У 1923 р. Англія визнала за ними право самостійно укладати угоди з іншими державами, приймати рішення щодо можливості приєднання до міжнародних угод Англії.

Під тиском національно-визвольних рухів в колоніях і залежних країнах Вестмінстерський статут 1931 р. надав їм рівний статус автономних державних одиниць, об'єднаних в рамках Британської Співдружності націй. Англійський парламент видавав акти для домініонів лише за їх згоди. Акти домініонів на їх території отримали вищу юридичну силу над актами метрополії і не підлягали відміні у випадку суперечностей між ними. Генерал-губернатор домініона призначався королем як главою Британської Співдружності націй лише за рекомендацією прем'єр-міністра домініона. Вестмінстерський статут став вагомим кроком до активізації процесу здобуття незалежності десятками англійських колоніальних володінь на різних континентах світу.

Політична та економічна нестабільність зумовили відставання **Франції** від інших західноєвропейських країн і США. Державний устрій, закладений Конституцією 1875 р.,

зазнав істотних змін через недосконаліть і прогалини в самому Основному законі, розвиток багатопартійності, загострення боротьби консервативних і ліберально-демократичних суспільно-політичних сил. Період кінця XIX – початку XX ст. розглядається дослідниками як розквіт ліберальної демократії і парламентаризму. У структурі державного механізму проходило посилення урядової влади за рахунок президентської, але цей процес супроводжувався частими змінами урядів. З 1875 до 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів.

До кінця XIX ст. в політичній системі країни склалася доктрина і практика "регламентарної влади", за якою уряд міг видавати нормативні акти без спеціального делегування йому законодавчих повноважень від парламенту. Формально такі акти уточнювали закони і мали підзаконний характер, але фактично були "декретами-законами".

По завершенні Першої світової війни основи державного ладу Франції формально визначалися конституційними законами 1875 р. Насправді ж відбувалося зростання влади уряду і глави Ради міністрів, зростання бюрократичного і поліцейського апарату, відносне падіння ролі парламенту. Фактична роль Президента як глави держави була незначною.

У міжвоєнний період до уряду остаточно перейшло право видання нормативних актів з різних питань державного життя на основі все тієї ж доктрини "регламентарної влади". Урядові декрети як підзаконні акти, призначені для доповнення і уточнення законодавства, на практиці набували сили закону і відміняли колишні законодавчі акти. Парламент періодично надавав правим кабінетам надзвичайні повноваження у сфері нормотворення.

На початку 1930-х рр. в умовах поглиблення соціально-економічної кризи активізувалася діяльність фашистських організацій (ліг). Найбільшими з них були ліги "Вогняні хрести", "Французька дія", "Патріотична ліга" тощо. Найсильніші позиції фашизм мав в армії. Після приходу до влади фашистів у Німеччині їх французькі послідовники перейшли до активних дій. В усіх проблемах країни вони звинувачували парламентаризм, тому 6 лютого 1934 р. фашистські ліги пішли на штурм будівлі Палати депутатів з метою її розгону і здійснення державного перевороту. Загроза встановлення фашизму змусила провідні політичні сили (комуністи, соціалісти, радикали та ін.) об'єднатися в антифашистський Народний фронт з єдиною програмою демократичних змін. На парламентських виборах 1936 р. партії Народного фронту отримали 57 % голосів виборців. Парламент на основі реалізації програми Народного фронту прийняв 133 закони.

Таблиця 15.5. Законодавство уряду Народного фронту (1936 р.)

Сфера регулювання	*Зміст нововведень*
політична	• заборона фашистських ліг та їх військових формувань • амністія для політв'язнів і страйкарів
економічна	• націоналізовано французький банк і залізниці • націоналізовано частину військової промисловості • запроваджено 40-годинний робочий тиждень • підвищено податки на великий капітал • надано державні кредити дрібним торговцям і селянам
соціальна	• запроваджено двотижневі оплачувані відпустки для робітників • збільшено пенсії учасникам війни • підвищено допомогу по безробіттю і багатодітним сім'ям • запроваджено обов'язкове укладання колективних договорів між підприємцями і профспілками робітників
гуманітарна	• збільшено асигнування на освіту, науку і культуру • запроваджено обов'язкове навчання дітей до 14 років

Такою була французька відповідь на соціально-економічну та політичну кризу в країні. Однак швидко проявилися традиційні міжпартійні розбіжності інтересів. Новий уряд

сформували праві радикали, які заборонили Комуністичну партію та обмежили діяльність профспілок. Істотно обмежено демократичні права і свободи громадян. Активізувалися профашистські організації. Правий уряд Е. Деладьє, сформований у 1938 р., зробив усе можливе для дискредитації Народного фронту. Після підписання Е. Деладьє у вересні 1938 р. Мюнхенської угоди з А. Гітлером Народний фронт остаточно розпався.

У листопаді 1938 р. Е. Деладьє домігся від парламенту особливих повноважень та опублікував надзвичайні декрети про скасування 40-годинного робочого тижня, запровадження додаткових 50-ти робочих годин на місяць, про збільшення податків з зарплати. Це був прямий розрив з програмою Народного фронту.

3. Встановлення і функціонування тоталітарних державних режимів в Німеччині, Італії і Японії

Розвиток держави і права **Німеччини** у міжвоєнний період позначився результатами програної Першої світової війни. Причинами краху Другої Німецької імперії (1871 – 1918рр.) стали важкі внутрішні і зовнішні умови, викликані наслідками війни.

В країні виникла революційна ситуація, підсилена революційними подіями в Росії. Німецька "листопадова" революція розпочалася 3 листопада 1918 р. повстанням моряків міста Кіль, в ході якого були створені перші робітничі і солдатські Ради. Найбільші міста Німеччини (Бремен, Гамбург, Лейпциг, Мюнхен, Берлін) підтримали повстанців Кіля. Основні вимоги революції: припинення війни; ліквідація монархії; проголошення демократичної парламентської республіки; відсторонення від влади юнкерства і мілітаристськи налаштованої буржуазії; ліквідація напівфеодального юнкерсько-поміщицького землеволодіння; закріплення соціальних прав робітників. 9 листопада 1918 р. кайзер Вільгельм II зрікся престолу і виїхав з країни. У листопаді 1918 р. – січні 1919 р. праві соціал-демократи у змові з контрреволюційними силами завдяки політичним маніпуляціям та силою зброї придушили подальший розвиток революції, насамперед діяльність Комуністичної партії Німеччини.

Головним наслідком революції стала зміна форми державного правління в Німеччині, яка стала парламентською республікою.

Новообрані Національні збори, які засідали у м. Веймар, 31 липня 1919 р. прийняли нову Конституцію Німецької імперії (Веймарська конституція). Документ складався з Преамбули і двох частин ("Устрій і завдання імперії" та "Основні права і обов'язки німців"). Німеччина проголошувалася демократичною республікою з федеральною формою державного устрою. Казус такого визначення форми держави полягав у тому, що Німеччина одночасно проголошувалася імперією. Дивне формулювання статті 1 "Німецька імперія є республікою" стало відображенням суперечок та компромісу між політичними силами Національних зборів щодо подальшого устрою країни.

Колишні союзні держави отримали назву земель. Вони мали свої органи влади (ландтаги і уряди), окремі конституції. Однак насправді федерація в Німеччині мала декларативний характер. Права земель були значно обмежені у законодавчій та фінансовій сферах. Головним принципом розподілу повноважень між імперією і землями стало верховенство імперського права над земельним. Такі сфери державного і суспільного життя, як зовнішні відносини, громадянство, митниця, поштова і телеграфна справа, оборона та ін. регулювалися виключно імперським законодавством. Цивільне, кримінальне право,

судочинство, друк, податки, торгівля, промисловість тощо були переважно прерогативою імперської влади. Землі зберігали законодавчу владу у цих питаннях настільки, наскільки імперія не користувалася своїми законодавчими правами. Земельній юрисдикції відходили переважно гуманітарні та господарські питання. Веймарська конституція зберегла право імперської "екзекуції" – право Президента застосовувати військову силу, щоб змусити певну землю виконувати конституційні зобов'язання. Отже, конституція закріпила принцип недобровільності участі в союзі.

У першій частині Веймарської конституції визначено державний механізм Німеччини. Головна роль серед представницьких органів влади відведена Рейхстагу, що обирався загальними виборами на 4 роки. Його головна функція – законодавча діяльність. Для прийняття закону досить було простої більшості голосів депутатів, а для закону, що змінював Конституцію – кваліфікованої більшості (2/3 голосів при участі у голосуванні не менше двох третин від загальної кількості усіх депутатів). Однак реальна влада Рейхстагу була обмежена іншими органами влади – Рейхсратом (верхньою палатою парламенту), імперським урядом і Президентом.

Рейхсрат став бюрократичним органом, що складався з членів урядів земель. Цей орган мав право "відкладального вето" на закони, прийняті Рейхстагом. Імперський уряд, що складався з рейхсканцлера і міністрів (призначалися і звільнялися Президентом) потребував для своєї діяльності вотуму довіри з боку більшості Рейхстагу. Однак при внесенні законопроектів у Рейхстаг уряд зобов'язаний погоджувати їх з Рейхсратом.

Главою держави проголошувався Президент, який обирався за загальним виборчим правом на 7 років з необмеженим правом переобрання. Президентом міг стати громадянин Німеччини віком від 35 років. Головні повноваження Президента: представництво імперії у міжнародних відносинах; верховне командування Збройними Силами імперії; призначення уряду, міністрів, вищого військового командування і прийняття їх відставки, а також призначення суддів; право розпуску Рейхстагу і призначення нових виборів. Рейхстаг не мав можливості змістити Президента, але міг поставити на народне голосування питання про його дострокове переобрання, порушити перед державним судом обвинувачення проти Президента у порушенні ним законів і Конституції за умови підтримки таких рішень кваліфікованою більшістю. До надзвичайних повноважень Президента, які підносили його над іншими владними інституціями, було право "союзної екзекуції" і право запровадження надзвичайного стану за умови загрози громадській безпеці і порядку. Останній пункт передбачав можливість тимчасового припинення дії основних громадянських прав і свобод на невизначений термін.

У статті 102 Веймарська конституція декларувала незалежність суддів і їх підзвітність лише закону. Фактична незмінюваність суддів означала конституційне закріплення їх безконтрольності і безвідповідальності перед народом. Спеціальним органом конституційної юрисдикції стала Державна палата, яка повинна була розглядати скарги проти Президента, рейхсканцлера (глави уряду) і міністрів за обвинуваченням їх у порушенні Конституції, а також інші конституційні конфлікти. Реальні судові повноваження мав Імперський суд, що привласнив собі право перевірки "конституційності" законів, прийнятих Рейхстагом.

Веймарська конституція закріпила принципи "народної єдності", "народного суверенітету", "свободи", "соціальної справедливості", "загального, рівного, прямого виборчого права". Другий розділ Конституції містив широкий перелік демократичних прав і свобод: рівність усіх німців перед законом; свобода пересування; право вибору професії;

свобода особи; недоторканність житла; свобода совісті; свобода слова, зборів, союзів тощо. До переліку основних прав людини були включені право на вживання рідної мови, право еміграції, право на захист за кордоном, право на гідне людини існування. Проголошено відокремлення церкви від держави, свобода викладання. Конституція гарантувала господарську свободу приватних осіб, свободу торгівлі і укладення договорів.

Незважаючи на прогресивний характер Веймарської конституції, більшість її норм залишилися деклараціями намірів. Конституція не ліквідувала засилля бюрократії, впливу поміщицько-юнкерської аристократії і військових на державні справи, а забезпечення реальних прав і свобод громадян в умовах жорсткої економічної кризи та післявоєнного занепаду країни не відбулося. Сам зміст Конституції мав часто суперечливий компромісний характер між старими реакційними промонархічними настроями і демократичними прагненнями, що в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності у післявоєнній країні стало додатковим чинником дестабілізації.

Підписання принизливого для переможеної Німеччини Версальського мирного договору 28 червня 1919 р., за яким вона втратила значні території, була змушена виплачувати великі *репарації*, позбавлена значної частини збройних сил і військової промисловості, стали головною причиною радикальних антиреспубліканських настроїв в країні. Спершу їх основними носіями стали військові і великі промисловці. Згодом в силу поглиблення економічної і суспільно-політичної кризи, вони набували все більшої популярності серед народних мас. Організуючою силою антидемократичних течій стала Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (НСРПН) на чолі з А. Гітлером.

Програма НСРПН, створеної на основі Німецької робітничої партії, оприлюднена А. Гітлером на мітингу в Мюнхені 24 лютого 1920 р. Завдяки своїй цілісності вона змогла привабити величезну кількість прихильників і співчуваючих.

Таблиця 15.6. Програма НСРПН (“25 пунктів”)

1. Об’єднання всіх німців у кордонах Великої Німеччини.
2. Відмова від умов Версальського договору й підтвердження права Німеччини самостійно будувати відносини з іншими націями.
3. Вимога додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німців.
4. Надання громадянства за расовою ознакою. Євреї не можуть бути громадянами Німеччини.
5. Не-німці в Німеччині є лише гостями і суб’єктами відповідних законів.
6. Призначення на офіційні посади не може відбуватися за принципом кумівства, а лише у відповідності зі здібностями й кваліфікацією.
7. Забезпечення умов існування громадян – головний обов’язок держави. При недостатку державних ресурсів негромадяни повинні бути виключені з переліку пільговиків.
8. В’їзд до країни не-німців повинен бути припинений.
9. Участь у виборах – право й обов’язок усіх громадян.
10. Кожен громадянин зобов’язаний трудитися на загальне благо.
11. Незаконно отриманий прибуток підлягає конфіскації.
12. Всі прибутки, отримані за рахунок війни, підлягають конфіскації.
13. Всі великі підприємства повинні бути націоналізовані.
14. Участь робітників та службовців у розподілі прибутків на всіх великих виробництвах.
15. Гідна пенсія за старістю.
16. Необхідність підтримки дрібних виробників і торговців.
17. Реформа землеволодіння і припинення земельних спекуляцій.
18. Безжалісне кримінальне покарання за злочини і введення страти за спекуляцію.
19. Римське право повинне бути замінене на “німецьке право”.
20. Повна реорганізація національної освітньої системи.
21. Держава зобов’язана підтримувати материнство і заохочувати розвиток молоді.
22. Заміна найманої армії на національну армію. Введення загальної військової повинності.
23. Засобами масової інформації можуть володіти лише німці.
24. Свобода віросповідання (за винятком релігій, небезпечних для германської раси). Партія не

зв’язує себе жодним віровченням, але бореться з єврейським матеріалізмом.
25. Сильна центральна влада, здатна ефективно реалізувати законодавство.

У 1921 р. склалися організаційні основи нацистської партії, заснованої на необмеженій владі вождя-фюрера. У листопаді 1923 р. в Мюнхені фашисти здійснили невдалу спробу прямого захоплення державної влади (“пивний путч”). Гітлера заарештували і засудили до нетривалого ув’язнення. НСРПН оголошена поза законом (до 1925р.). Після провалу путчу фашисти змінили тактику боротьби за владу із силової на парламентську. Основними завданнями своєї партії Гітлер вважав боротьбу з комунізмом і критику Версальського договору. Одночасно він прагнув залучити промисловців і фінансистів, які бачили в НСРПН перспективу захисту своїх інтересів та наведення “порядку” в країні.

На фоні економічної і чергової урядової кризи націонал-соціалісти у 1930 р. на виборах до Рейхстагу зайняли друге місце. На президентських виборах 1932 р. Гітлер посів другу позицію після чинного Президента П. Гінденбурга, набравши в другому турі близько 37% голосів. На виборах до Рейхстагу 1932 р. нацисти набрали менше голосів, ніж на попередніх виборах. Зростання популярності Комуністичної партії змусило мобілізуватися великих промисловців, які звернулися із листом до Президента П. Гінденбурга, в якому закликали призначити канцлером А. Гітлера. 30 січня 1933 р. А. Гітлер став канцлером.

Напередодні чергових дострокових виборів 27 лютого 1933 р. нацисти організували провокацію з підпалом приміщення Рейхстагу з метою спровокувати антикомуністичний терор. За змістом і наслідками це був державний переворот. 28 лютого 1933 р. Президент Гінденбург підписав указ “Про охорону народу і держави”, яким скасував статті Веймарської конституції, що гарантували свободу особистості, слова, преси, зборів і союзів. Заборонено Комуністичну партію. У березні 1933 р. Рейхстаг, більшість в якому складали депутати НСРПН, ухвалив закон “Про надзвичайні повноваження уряду”, за яким самий же Рейхстаг був позбавлений законодавчих повноважень. Укази і розпорядження канцлера та його уряду заміняли закони парламенту. Проводилися масові чистки державного апарату на основі расових і політичних ознак. Розгромлено профспілки, розпущено усі масові робітничі організації. Заборонено усі політичні партії, окрім НСРПН. Після смерті 2 серпня 1934 р. Президента П. Гінденбурга А. Гітлер проголосив себе фюрером і рейхсканцлером, головнокомандувачем збройних сил. Відбувся прогнозовано позитивний для Гітлера референдум про об’єднання посад канцлера і Президента.

У Німеччині відбувалося становлення тоталітарного режиму під назвою Третій Рейх (1933 – 1945 рр.), що у розумінні нацистських ідеологів став продовженням перших двох німецьких імперій – Священної Римської імперії германської нації та Німецької імперії 1871 – 1918 рр. Прийнятий 30 січня 1937 р. закон “Про нову структуру Рейху” надав Гітлеру як фюреру і главі імперського уряду право створювати нове конституційне законодавство.

Політика нацистів з організації громадського життя, створення нового державного механізму та його діяльність була спрямована на повернення Німеччини до тоталітарного режиму військової мобілізації і агресивної завойовницької зовнішньої політики. У березні 1933 р. уряд відмовився виконувати умови Версальського договору. Відновлено загальну військову повинність і розпочато масштабну розбудову армії та воєнної інфраструктури.

Військовим завданням було підпорядковано економіку. Закон від 27 лютого 1934 р. “Про підготовку органічного перевлаштування німецької економіки” надавав Міністерству економіки повноваження з визнання окремих економічних об’єднань монопольними представниками конкретної галузі, створювати і ліквідовувати економічні об’єднання. У 1936 р. через підготовку до війни проголошено початок реалізації 4-річного плану розвитку

економіки. Ці заходи забезпечили абсолютний контроль держави і партії над економікою. У 1942 р., під час війни, створено Раду озброєнь, яка управляла всією економікою Німеччини.

Панівні позиції в державному апараті та суспільно-політичному житті країни посіла НСРПН. У липні 1933 р. на основі декрету "Проти утворення нових партій" затверджено однопартійну диктатуру. Замість незалежних профспілок утворено підконтрольний нацистам Німецький трудовий фронт. Закон "Про забезпечення єдності партії і держави" від 1 грудня 1933 р. оголосив верховенство нацистської партії. Керівництво партії формувало склад Рейхстагу, а на посади призначалися лише особи з нацистської партійної верхівки.

24 березня 1933 р. Рейхстаг прийняв закон "Про ліквідацію тяжкого становища народу і держави", що надав уряду законодавчі повноваження. Формально Веймарська конституція не була відмінена, але де-факто вона перестала діяти. Наприклад, за цим же законом уряду дозволялося приймати закони, які прямо суперечили Конституції.

Відбувався процес централізації державного управління на основі переходу від федеративного до унітарного державного устрою. Ліквідовано органи місцевого самоврядування, місцеву автономію земель. Законом 7 квітня 1933 р. "Про злиття областей з імперією" в усі землі призначалися (як правило з *гауляйтерів* нацистської партії) намісники (штатгальтери). У 1934 р. ліквідовано ландтаги. У тому ж році окремим законом ліквідовано імперський орган представництва земель. Німеччина поділена на 32 партійні області на чолі з партійними гауляйтерами. Зберігався старий адміністративний поділ на землі і провінції.

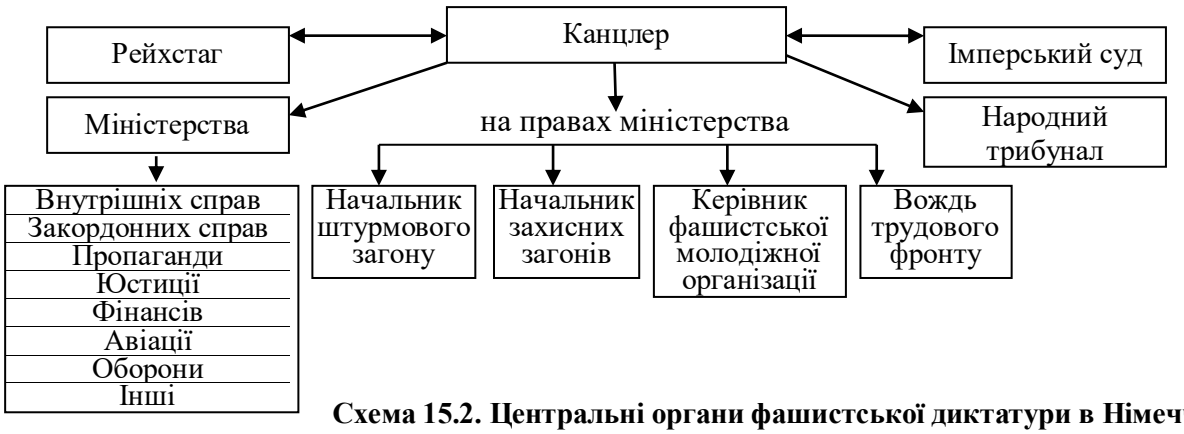

Схема 15.2. Центральні органи фашистської диктатури в Німеччині*

Великого значення набула діяльність органів пропаганди. У березні 1933 р. створено Міністерство громадської просвіти і пропаганди, кероване Геббельсом, яке контролювало пресу, радіо, книжкові видавництва, музичну творчість, театри тощо. Особлива увага приділялася "обробці" молоді в дусі мілітаризму, шовінізму і расизму через нацистські молодіжні організації.

Таблиця 15.7. Апарат терору фашистської Німеччини

Орган влади	*Повноваження*
Штурмові загони (СА)	Виникли у 1921 р. з організації для охорони мітингів і зборів партії. Своєрідні партійні збройні сили, які здійснювали терор проти політичних противників. Здійснювали пропагандистську роботу. З 1933 р. здійснювали підготовку військових кадрів і перепідготовку резерву.
Охоронні загони (СС)	Виникли у 1923-1925 рр. з відданих Гітлеру членів штурмових загонів. Їх очолював Г. Гіммлер. Охороняли Гітлера, партійні заходи, переслідували опозицію. Своєрідна внутрішньопартійна поліція. Склад СС: загальні загони (офіцерська еліта); охоронні загони. Зокрема, загони "Мертва голова" (охорона концентраційних таборів і знищення полонених, каральні функції на

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

	завойованих територіях), частини спеціального призначення (перейменовані у війська СС у 1939 р.). У роки Другої світової війни війська СС складали ядро збройних сил – Вермахту.
Гестапо	Таємна поліція. Створена з ініціативи Г. Герінга у 1933 р. для боротьби з противниками фашизму. Каральний орган Головного Управління імперської безпеки. Більшість співробітників були членами СС. Широко застосовували тортури, розстріли ув'язнених і заручників, здійснювали провокації. Мало широку агентурну мережу для виявлення противників нацизму. У 1939 – 1945 рр. очолював Г. Мюллер.
Служба безпеки (СД)	Контррозвідка. Служба безпеки, створена Гіммлером. Займалася безпекою на окупованих територіях. Входила до складу Головного Управління імперської безпеки.
Поліція	Поліція порядку (охоронна поліція, жандармерія, муніципальна поліція, адміністративна поліція) і поліція безпеки (таємна і кримінальна поліція, об'єднані у 1936 р.).
Суди	Надзвичайні суди з розгляду політичних злочинів при звичайних судах (земських). Народний суд (трибунал) створений 1934 р. як вища інстанція з розгляду політичних злочинів. Його вироки не підлягали оскарженню.

У своїй діяльності фашистські судді виходили з повного заперечення особистих прав німецьких громадян і не були зв'язані законами, часто виносячи вирок на власний розсуд. Звинувачення в державній зраді слідувало за будь-який прояв опозиційності до режиму. Народний трибунал при розгляді питань про державну зраду не передбачав обов'язкової стадії попереднього слідства. Захисників обвинуваченому призначав сам трибунал. В армії діяли військово-польові суди.

Італія здобула державну єдність в результаті кровопролитних воєн і боротьби за національне визволення у 1860-х рр. У 1870 р. після визволення з-під австрійського панування північно-східних провінцій Італія стала єдиним королівством.

На початку XX ст. Італія була конституційною монархією. Глава держави – король, особа якого вважалася священною і недоторканною. Під час Першої світової війни країна зазнала великих людських і матеріальних втрат, що призвели до важкого соціально-економічного становища країни. Криза поглиблювалася у зв'язку з наявністю залишків поміщицького землеволодіння в південних аграрних провінціях та зростанням кількості згуртованих робітничих мас у промисловій півночі країни. У 1920 р. розпочалися революційні виступи селян і робітників. Останні захоплювали заводи у великих містах (Мілані, Турині, Генуї).

У 1919 р. в Мілані створено першу фашистську організацію, засновником якої став колишній соціаліст Б. Муссоліні. Після силового придушення робітничих виступів у 1920 р. кількість і чисельність фашистських союзів невпинно зростала. Для розширення кількості прихильників Муссоліні представив популістську програму, яка включала такі пункти: ліквідація монархії і відміна титулів; встановлення сильної влади і національної єдності; скликання представницьких Установчих зборів; 8-годинний робочий день; запровадження податків на великий капітал; аграрна реформа; боротьба за "Велику Італію", яка включала захоплення нових територій.

Прихильників Муссоліні через форму одягу називали "чорносорочечниками". У листопаді 1921 р. в Римі відбувся їх з'їзд, основним рішенням якого стало створення партії для захоплення влади в країні. Фашисти розпочали погроми робітничих партій (комуністичної і соціалістичної) та організацій. 27 жовтня 1922 р. розпочався 40-тисячний фашистський похід на Рим, що підтримали налякані розмахом робітничих виступів великі промисловці Італії. 30 жовтня 1922 р. король під тиском обставин призначив Б. Муссоліні главою уряду. Розпочато встановлення фашистської диктатури в Італії (1922 – 1943 рр.).

Для консолідації режиму фашисти використовували законодавство. У 1923 р. після розпуску Палати депутатів уряд видав новий виборчий закон, що скасовував пропорційну

виборчу систему. Партія, яка отримувала відносну більшість голосів мала право формувати більшість в парламенті. Скориставшись цим законом, а також використавши звичні для себе методи терору і фальсифікацій, фашисти у 1924 р. захопили абсолютну більшість в парламенті і сформували уряд.

На основі "надзвичайних законів" 1926 – 1927 рр. розпущено усі профсоюзи, політичні партії. Проведено масові арешти лідерів опозиції. Римський папа пішов на угоду з фашистським режимом. У 1929 р. підписано Латеранський пакт, за яким папа отримував суверенну владу на території Ватикану, а католицька церква стала державною. Так фашистська влада була освячена церквою.

Після серії військових вторгнень та захоплень (Ефіопія 1935 р., Іспанія 1936-1939 рр., Албанія 1939 р.) Муссоліні у 1939 р. підписав "Стальний пакт" з Гітлером про військово-політичний союз. 10 червня 1940 р., оголосивши війну Франції, Італія вступила в Другу світову війну.

Хоча в країні продовжувала діяти Конституція 1848 р., фашисти кардинально змінили структуру державного апарату. За законом "Про повноваження і прерогативи глави уряду" від 24 грудня 1925 р. всю повноту влади отримав прем'єр-міністр і державний секретар в особі Муссоліні, який до того ж носив партійний титул дуче (вождь). Глава уряду формально призначався і звільнявся королем. Однак влада монарха стала суто символічною. Закон ліквідував принцип відповідальності уряду перед парламентом. Муссоліні повністю контролював роботу парламенту. У 1926 р. прем'єр-міністру надано право видавати постанови, що змінювали закони парламенту.

У 1928 р. створено вищий орган державної влади – Велику фашистську раду, главою якої став Муссоліні. Рада вирішувала найважливіші конституційні, законотворчі, адміністративні питання життя країни. Фактично ліквідовано виборче право. Кандидати в депутати парламенту висувалися фашистськими організаціями, а на місцевому рівні усі чиновники призначалися центром.

Італія перейшла до господарської моделі "корпоративної держави" на основі *автаркії*. Замість ліквідованих профспілок створювалися робітничі і підприємницькі синдикати, які об'єднувалися по галузях виробництва у корпорації. Така форма створення монополій, підконтрольних державі, стала ефективним способом господарювання за умови підготовки країни до зовнішніх воєн. Одночасним главою усіх корпорацій став Муссоліні, який очолив Національну раду корпорацій. У підсумку в 1939 р. остаточно ліквідовано парламент, що був замінений палатою фашистських організацій і корпорацій.

Каральні функції фашистської диктатури здійснювали армія, поліція і суди. Після прийняття закону "Про воєнізацію італійської армії" 1934 р. створено всеохоплюючу систему військової підготовки, яка починалася з дітей віком 6 років. Обов'язкова військова підготовка для кожного громадянина країни тривала з 18 до 21 років. Потім відбувався набір на військову службу терміном 18 місяців.

Основною репресивною структурою фашистів стала Добровольча поліція громадської безпеки, яка у 1937 р. за чисельністю перевищила армію. Її також очолював Муссоліні, який обійняв посаду Міністра внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися корпус карабінерів (державна поліція), поліція національної безпеки (загони розправи з опозицією), таємна поліція (політична) та інші підрозділи.

Судова система набула інквізиційного характеру. Нижчою судовою ланкою були мирові судді (претори), які виступали одночасно слідчими і обвинувачами у справі. Окружні суди (поліцейські трибунали) розглядали справи про антифашистську діяльність, за яку вищою мірою покарання призначалася смертна кара. Складалися окружні суди з одного судді і п'яти призначуваних королем шеффенів. Вищим судово-політичним органом влади став створений у 1927 р. Трибунал захисту держави, главою якого став Муссоліні, а роль суддів виконували вищі офіцери армії. Апеляційних інстанцій на його рішення не існувало.

У XX ст. **Японія** увійшла оновленою країною, влада в якій належала мілітаристсько налаштованому великому монополітистичному капіталу, прикрита фасадом імператорського правління. Шлях для капіталістичного розвитку країни відкрила революція Мейцзі 60 – 80-х рр. XIX ст., яка мала наслідком падіння режиму сьогунату Токугава і встановлення конституційної монархії на чолі з імператором.

Розвиток товарно-грошових відносин і капіталістичного укладу в Японії невідворотно руйнував феодальне натуральне господарство. Серед населення міст і сіл посилювався процес соціального розшарування. Прямим наслідком таких змін стало поширення антиурядових настроїв серед певних верств населення. Боротьба японського селянства проти голоду, податкового утиску, зловживань адміністрації, здирства лихварів вилилась у відкриті повстання, які підтримали міські низи. Економічно зміцніла буржуазія була незадоволена роздробленістю Японії, збереженням цехів і гільдів. Антиурядовий рух торкнувся певної частини великих феодалів, а також частини самураїв. Загальне невдоволення викликала нездатність уряду протистояти натиску іноземного капіталу.

Скориставшись критичною ситуацією, група феодалів економічно розвинутого південного заходу країни, тісно пов'язана з буржуазією, у 1867 р. розпочала збройний виступ і зажадала від сьогуна передати владу імператору. Маніфест імператора від 9 грудня 1867 р. затвердив відставку уряду Токугави і скасував посаду сьогуна.

В країні проведено ряд прогресивних реформ: аграрна реформа закріпила нові поземельні відносини, ліквідувавши феодальне землеволодіння і встановивши приватну земельну власність капіталістичного типу (з правом вільного відчуження і єдиним державним поземельним податком), що ліквідувало основні привілеї дворянства; встановлено свободу торгівлі; скасовано середньовічні цехи і гільдії; відмінено тарифні кордони між провінціями; запроваджено свободу вибору професійної діяльності; реформовано школу. Буржуазні реформи імператорського уряду мали незавершений і половинчатий характер (збережено чимало феодальних пережитків, не отримали землі селяни), але вони здійснили великий вплив на економічний розвиток країни, сприяли процесу централізації і створювали умови для успішного розвитку капіталістичних відносин. Японія стала на шлях промислової революції і виходу на провідні економічні позиції в світі.

Логічним завершенням реформування стало прийняття у 1889 р. Конституції, що проголосила встановлення конституційної монархії з сильною імператорською владою та унітарний устрій держави. Вищими органами влади були імператор, Кабінет міністрів, Таємна рада, двопалатний парламент (Палата перів і Палата депутатів). Імператору належала вся повнота влади, а його особа вважалася священною і недоторканною. Імператор спільно з парламентом здійснював законодавчу владу, а спільно з Кабінетом міністрів і Таємною радою – виконавчу (очолював їх і призначав). Імператор мав право скликати парламент, відкривати, закривати і відстрочувати його засідання, розпускати Палату депутатів.

До Палати перів входили члени імператорської родини, носії дворянських титулів і особи, призначені імператором. Палата депутатів складалася з обраних народом представників. Виборче право мали особи, які відповідали цензовим вимогам: вік 25 років і сплата прямих податків у розмірі 50 ієн. Строк повноважень нижньої палати визначався чотирма роками, верхньої – сімома. Парламент скликався щороку. Однак його реальна влада була обмеженою. Імператор мав право обходити волю парламенту своїми указами, які за необхідності мали силу закону. Міністри відповідали лише перед імператором і були незалежні від парламенту.

Таємна рада була найближчим дорадчим органом при главі держави і складалася з імператора, міністрів і призначуваних імператором членів ради.

Окремий розділ Конституції Японії присвячений правам і обов'язкам підданих. На першому місці були обов'язки: сплачувати податки, служити в армії або на флоті. Підданим надавалася свобода вибору і зміни місця проживання, недоторканність власності і житла, гарантувалися таємниця листування, рівний доступ до посад, захист від арештів без рішення суду, свобода слова, друку, совісті, зборів і союзів.

Неврегульована в Конституції нова система адміністративного поділу передбачала відміну старих князівств і створення префектур, міських і сільських округів. На чолі префектур стояли губернатори, яких призначав глава уряду.

Суди поділялися на звичайні та адміністративні. Також існували апеляційні інстанції і Великий суд правосуддя, голова якого, а також голови апеляційних судів призначалися імператором, інші судді – міністром юстиції. Нижчою ланкою судової системи був одноосібний суддя, який розглядав цивільні і незначні кримінальні справи. Конституція встановила принципи незалежності і незмінюваності суддів, діяльність яких здійснювалася від імені імператора. Одночасно із судами створювалися органи прокуратури й адвокатури. Кожен з них діяв в межах певної території і юрисдикції.

Незважаючи на прогресивний характер конституційних змін, реальну владу в Японії отримали придворна дворянсько-промислова знать і військові. Країна стала на шлях агресивної зовнішньої політики і військових завоювань. Запроваджено загальну військову повинність. Армія реорганізувалася за німецьким зразком, а флот – за англійським. Активно створювалася оборонна промисловість. Японія анулювала нерівноправні міжнародні договори. У 1887 р. з'явився реакційний закон "Про охорону порядку", що забороняв створення таємних товариств, зберігання і видання нелегальної літератури.

У міжвоєнний період в Японії прийнято антиконституційні закони проти робітничого і демократичного руху, про охорону порядку поліцією на підприємствах. Закон "Про охорону громадського спокою" 1925 р. заборонив діяльність організацій, "що мають за мету зміну державного ладу або знищення системи приватної власності". Їх учасникам загрожувало кримінальне покарання у формі каторжних робіт або тюремного ув'язнення на термін до 10 років. У 1928 р. імператорський указ запровадив страту за приналежність до комуністичних організацій. Ці закони були першим кроком на шляху фашизації Японії.

Продовжено військовий курс на створення японської колоніальної імперії. Її складовими частинами в різний час стали о. Тайвань, Південний Сахалін, Корея. Управляли колоніями японські генерал-губернатори. У 1931 р. Японія окупувала Північно-Східний Китай, де утворено маріонеткову державу Маньчжоу-Го (за формою правління –

конституційна монархія). Главою держави був ставленик японського уряду, останній китайський імператор Пу І.

У 1937 р. почалася військова агресія Японії у Китайській республіці, що втягла країну в Другу світову війну.

Умови воєнного часу привели до деформації конституційного ладу Японії, встановлення військово-фашистської диктатури з терористичним політичним режимом, встановлення якого відбулося конституційним шляхом. В Японії не було єдиної фашистської партії. Замість розпущених партій та громадських організацій створювалася тоталітарна вертикаль на базі єдиної для всієї країни "Асоціації допомоги тронові" (АДТ), очолюваної прем'єр-міністром. На місцях діяли її відділи. Первинним осередком організації була "сусідська громада", що поєднувала 10-12 родин. 30-40 громад об'єднувалися в "асоціацію" вулиці чи села, підпорядковану відділові АДТ. Ці структурні одиниці діяли за принципом взаємного нагляду і доносів. Закон "Про забезпечення національної оборони" 1941 р. надав місцевим осередкам АДТ адміністративно-поліцейські повноваження.

Як у Німеччини та Італії, в Японії економіка підпорядковувалася військовим завданням. В основних галузях промисловості, у торгово-фінансовій сфері створювалися асоціації, які мали право контролю над виробництвом, сировиною, розподілом робочої сили і продукцією, а їх керівництво призначалося державою.

Мілітаризована японська держава, беручи участь у Другій світовій війні в союзі з Німеччиною, значно розширила свою колоніальну імперію, окупувавши велику частину Китаю, Індокитаю, Тайланд, Бірму, Малайю, Індонезію. Однак військові дії Японії на Тихому океані були блоковані США, СРСР та іншими країнами, що й стало однією з головних причини поразки країни у війні.

4. Розвиток держави в країнах Західної Європи, США і Японії у другій половині XX – на початку XXI ст.

Головні тенденції розвитку держави у **Великій Британії**, що намітилися у міжвоєнний період, були продовжені після Другої світової війни. Зросла роль держави у регулюванні економічної і соціальної сфери. Важке післявоєнне становище країни змусило уряди йти на розширення державного сектора економіки шляхом націоналізації стратегічних галузей (вугільна, металургійна, транспортна, частково фінансово-банківська і телекомунікаційна, електроенергетика) та посилення державного регулювання економічних процесів. Створено загальнодержавну службу охорони здоров'я і нову систему соціального страхування (безкоштовне медичне забезпечення, виплати по безробіттю, по хворобі, при втраті працездатності, при народженні дитини тощо). Однак ці заходи супроводжувалися підняттям податків, заморожуванням зарплат, скороченням видатків на освіту і житлове будівництво. На початок 1970-х рр. частка державних капіталів в економіці складала 46%.

Хвиля економічних криз змусила керівництво країни лібералізувати економічний курс, проявом чого стала політика консервативного уряду М. Тетчер (1979 – 1990 рр.). Її уряд обмежив втручання держави в підприємницьку діяльність та продав чимало державних активів, надав податкові пільги великому капіталу, скоротив державні соціальні видатки. В основі неоліберальної програми уряду Тетчер були принципи свободи підприємництва, максимальне роздержавлення економіки, підтримка приватної ініціативи з боку держави, послаблення впливу профсоюзів. Такі заходи зміцнили економіку країни, сприяли поверненню її на провідні позиції в світі.

Головною особливістю розвитку державного механізму Великої Британії стало подальше зростання ролі Кабінету міністрів. Розширилася сфера регулювання актів делегованого законодавства. Падіння ролі парламенту пов'язане з практично цілковитим переходом законодавчої ініціативи до уряду. Зазвичай парламентська більшість через партійну дисципліну зобов'язана підтримати законопроект, запропонований їй Кабінетом міністрів і прем'єр-міністром, який одночасно є лідером правлячої партії і тієї ж парламентської більшості. В уряду є вагомий механізм впливу на парламент через право його дострокового розпуску.

Підтверджуючи загальну тенденцію посилення органів виконавчої влади, було б невірним стверджувати, що Палата громад перестала відігравати помітну роль у політичному житті країни. Парламент зберіг такі засоби впливу, як фінансовий контроль над урядом через затвердження бюджету, звіти уряду. Парламентські дебати щодо політики уряду широко висвітлюються засобами масової інформації і дуже впливають на суспільну думку країни. Використовується така форма контролю за діяльністю уряду, як депутатські запити міністрам. Кожен законопроект, поданий урядом, проходить складну процедуру аналізу в комісіях і комітетах палати за участю опозиції, дебати в залі засідань.

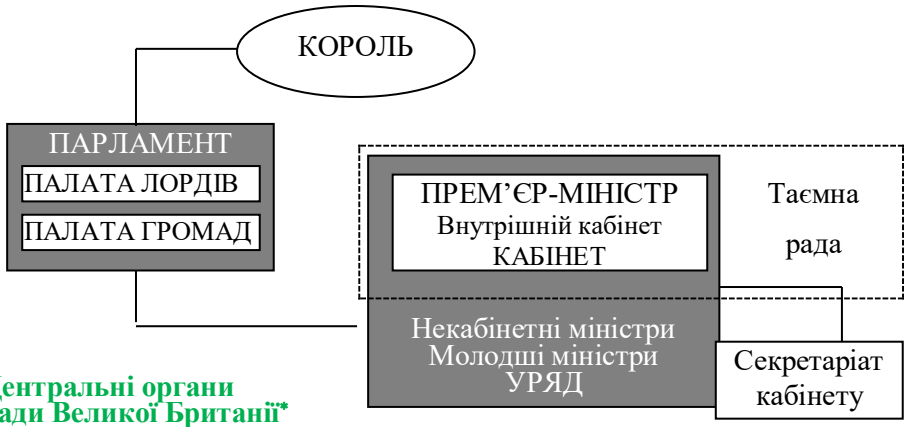

Схема 15.3. Центральні органи державної влади Великої Британії*

Менш помітну роль в реальному здійсненні державної влади відіграють стародавні установи – монарх і Палата лордів, влада яких є переважно символічною. Однак вони залишаються необхідним елементом державної влади. У 1949 р. прийнято закон "Про зміни до Акту про парламент 1911 р.", за яким скорочено до одного року термін можливого вето Палати лордів щодо нефінансових біллів. Палата лордів залишається вищою апеляційною інстанцією по відношенню до усіх судів країни.

Після Другої світової війни процес демократизації виборчого права одержав логічне завершення. У 1948 р. "Акт про народне представництво" ліквідував "подвійний вотум" для вихідців з університетських округів. Виборче право надано усім підданим Британії з 21 року. У 1969 р. віковий ценз зменшено до 18 років.

У другій половині XX ст. спостерігалися подальші зміни державного апарату. У Великій Британії, на відміну від більшості інших країн, поняття "уряд" і "кабінет" є нетотожними. Останній діє всередині уряду і до його складу входять прем'єр-міністр та основні міністри. Відбулося значне посилення повноважень прем'єр-міністра, який отримав

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

право без консультацій з членами Кабінету міністрів приймати важливі рішення (зокрема про розпуск Палати громад, призначення/звільнення чиновників).

Значно зросла чисельність службовців. До середини 1960-х рр. загальна кількість міністерств і центральних відомств перевищила 100. Основними вимогами до чиновників є професіоналізм, заборона займати виборні і партійні посади. При цьому міністри не є класичними чиновниками, адже посада міністра є політичною.

У XX ст. з новою силою на порядок денний була поставлена проблема автономізації суб'єктів Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що отримав назву деволюція (своєрідна форма федералізації). Наприкінці XIX ст. значного розмаху набув рух за національне самоврядування, що викликав гостру кризу лише в Ірландії. У 1970-і рр. він відродився в Уельсі і Шотландії, висунувши вимоги деволюції і навіть надання незалежності Шотландії. Ірландська проблема знову виникла в 1960-х рр. Англо-ірландська угода 1985 р. надала право голосу ірландському уряду з питань політики, безпеки і права. Тільки з приходом до влади в 1997 р. уряду лейбористів населення Шотландії та Уельсу змогло проголосувати за створення власних парламентів. Північна Ірландія також отримала свою асамблею. Своєрідне становище мають ряд британських островів у протоці Ла-Манш, де зберігається традиційна система управління.

Таблиця 15.8. Конституційні реформи лейбористських урядів Т. Блера (1997 – 2007 рр.)

Реформований інститут	*Зміст реформ*
місцеве управління	Деволюція. Створення/відновлення місцевих законодавчих органів влади (асамблей) в Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії, Англії (у т. ч. в Лондоні).
права людини	У 1998 р. прийнято: Закон про права людини (інкорпорував Європейську Конвенцію з прав людини у британське законодавство) ; Акт про свободу інформації (значно зменшив секретність діяльності державних органів, особливо уряду).
парламент	Реформа структури Палати лордів – скорочення кількості лордів (за рахунок спадкових перів; призначення урядом пожиттєвих перів; колишнім спадковим перам надано право балотуватися у Палату громад і засідати в судах).
судочинство	Реформування вищих судових інстанцій – відділення судової гілки влади від законодавчої (судові лорди виключені з Палати лордів; ліквідація Апеляційного комітету Палати лордів; право призначення суддів передано від лорда-канцлера до монарха).
монархія	Демократизація церемоніалу і спілкування монаршої сім'ї з суспільством. Підготовка до відміни традиції престолоспадкування.

У 1970 – 1990-х рр. проведено ряд реформ системи судочинства. Прийнято закони щодо інституту присяжних, верховного суду, поліції, доказів у кримінальних справах, державного обвинувачення. Закон про суди 1971 р. ліквідував суди ассизів, передавши їх повноваження новому Кримінальному суду корони і частково Високому суду. Система вищих судів Англії (Верховний суд) включає: Високий суд (цивільні справи), Суд корони (кримінальні і частина цивільних справ) та Апеляційний суд (цивільний і кримінальний відділи). Їх структура і компетенція визначені у 1981 р. "Актом про Верховний суд". Палата лордів є вищою апеляційною інстанцією, а судовий комітет Таємної ради є апеляційною інстанцією для "заморських" територій, церковних судів та окремих спеціальних судів.

Нижчими судовими органами влади є суди графств (цивільна юрисдикція) і магістратські суди (дрібні кримінальні справи без участі присяжних). В Англії та Уельсі є спеціальні суди: Суд коронера (розслідує "загадкові" випадки смерті і самовбивства), військові, церковні суди та адміністративні трибунали.

Закон "Про переслідування за злочини" 1985 р. створив в Англії службу державних ("коронних") обвинувачів, головною функцією яких стала підтримка обвинувачення в судах

усіх рівнів у справах, що розслідує поліція, а також у деяких випадках порушення кримінальних справ та участь у їх розслідуванні.

Значна роль у правосудді належить генеральному аторнею і його заступнику – генеральному солісітору. Вони представляють інтереси корони і можуть порушувати кримінальне переслідування з окремих справ. "Акт про суди і правове забезпечення в Англії" 1990 р. запровадив інститут адвокатури.

Поліція організована переважно за територіальним принципом і за функціональним критерієм та має децентралізований характер. Її систему формують: Скотленд-Ярд; поліцейські департаменти графств; транспортна поліція і поліція Північної Ірландії. Міністерство внутрішніх справ, якому безпосередньо підлеглий лише Скотленд-Ярд, має обмежені повноваження щодо інших формувань (фінансові питання і кадрова політика). Міністр не має прямої відповідальності за їх діяльність і права оперативного керівництва.

Третя республіка у **Франції** припинила існування у червні 1940 р. через вторгнення в країну німецьких фашистських військ та капітуляцію французької армії. Більшість території Франції до серпня 1944 р. перебувала під окупаційним режимом. На півдні країни існувало профашистське військово-авторитарне державне утворення "Уряд Віші" (офіційна назва – "Французька держава"). Очолював її колишній прем'єр-міністр Франції маршал Петен, який зосередив в своїх руках повноту влади. Конституція 1875 р. формально залишалася чинною.

Рух опору проти фашистів у Франції розгорнула комуністична партія, а за кордоном – організація "Вільна Франція" (з 1942 р. – "Франція, що бореться") на чолі з генералом Ш. де Голлем з цетром у Лондоні. У 1944 р., об'єднавшись, різні організації Руху опору створили Національний комітет, що після війни став Тимчасовим урядом Французької республіки.

У жовтні 1945 р. на референдумі громадяни Франції підтримали скликання Установчих зборів і текст нової Конституції. Конституція Четвертої республіки закріпила принципи демократичного суспільства і держави. Передбачено рівноправ'я чоловіків і жінок, народів залежних країн, права робітників (на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення у випадку непрацездатності, об'єднання у профспілки, страйки, колективне визначення умов праці та участь в управлінні підприємствами, право на загальну безкоштовну світську освіту тощо), політичні права і свободи.

За формою державного правління Франція стала парламентською республікою з двопалатним парламентом (Національні збори і Рада республіки). Національні збори (асамблея) були єдиним законодавчим органом країни, що не мав права делегувати законодавчі повноваження. Вони мали виняткове право законодавчої ініціативи у фінансових питаннях, ратифікації і денонсації міжнародних договорів, оголошенні війни. Збори затверджували склад нового уряду, відповідального перед ними. Національні збори обиралися на основі загального, рівного, прямого виборчого права за таємного голосування на основі пропорційної виборчої системи.

Рада республіки володіла дорадчими повноваженнями, не мала законодавчої ініціативи, але могла вносити поправки до схваленого Національними зборами законопроекту. Частина Ради обиралася на місцях непрямим голосуванням, а частина призначалася Національними зборами.

Глава держави – Президент обирався спільним засіданням обох палат парламенту на 7 років, але він не мав значних повноважень: не мав права розпускати Національні збори; одноосібно призначати вищих посадовців; усі видані ним акти вимагали контрасигнації

голови Ради міністрів та профільного міністра. Президент очолював Вищу раду магістратури (орган керівництва судами).

Виконавча влада вручалася Раді міністрів, що формувалася парламентською більшістю, здійснювала безпосереднє державне управління країною і мала широкі повноваження. Її діяльність перебувала під контролем Національної асамблеї насамперед через можливий вотум недовіри. Уряд міг розпустити парламент лише після двох урядових криз поспіль, які слідували за вотумом недовіри.

Постійна політична напруга в країні, зумовлена міжпартійними суперечками в парламенті, частими змінами урядів і як наслідок слабкістю влади, призвела до падіння Четвертої республіки. Загострення політичної обстановки у зв'язку з повстанням французьких військ в Алжирі (колонія Франції до 1962 р.) сприяло поверненню до влади генерала Ш. де Голля, який у липні 1958 р. став главою Ради міністрів з надзвичайними повноваженнями. На референдумі схвалено проект нової Конституції (Конституція П'ятої республіки). У грудні 1958 р. Ш. де Голль обраний Президентом Франції (1958 – 1968 рр.).

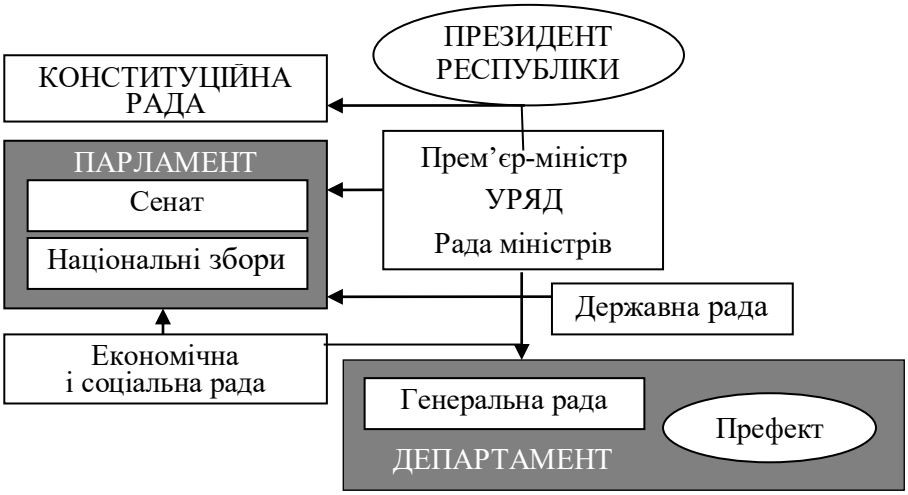

Схема 15.4. Державний механізм Франції за Конституцією 1958 р.*

За формою держави Франція стала президентською, унітарною, демократичною республікою. Повноваження Президента як глави держави: головнокомандувач збройних сил; призначає на вищі цивільні і військові посади (у тому числі – главу уряду та інших членів Ради міністрів і приймає їх відставку); головує на засіданнях уряду, у Вищій раді магістрату; підписує обговорені в Раді міністрів нормативні акти; володіє правом законодавчої ініціативи; має право розпуску нижньої палати парламенту; підписує і обнародує закони; має право вимагати від парламенту нового обговорення закону або окремих статей; має право оспорити прийнятий парламентом законопроект і передати його Конституційній раді для висновку щодо його відповідності Конституції; має право виносити окремі види законопроектів на референдум, оминувши парламент; має право звертатися до парламенту з посланнями, які не підлягають обговоренню; представляє Францію у міжнародних відносинах; має право на свій розсуд вживати надзвичайних заходів у випадку загрози нації, Республіці, цілісності її території або виконанню її міжнародних зобов'язань. Конституція 1958 р. передбачає гарантії проти встановлення диктатури: автоматичне скликання парламенту, звернення до Конституційної ради; контрасигнація актів Президента

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – 213 с.

прем'єр-міністром та (при потребі) міністрами. Згідно поправки до Конституції від 1962 р. Президент обирається прямим голосуванням на основі загального виборчого права.

Рада міністрів здійснює адміністративне управління та управління збройними силами, спрямоване на виконання Конституції, нормативних актів парламенту і Президента. Вона несе відповідальність перед парламентом і формується партійними фракціями, що мають (чи має) більшість у Національних зборах. Прем'єр-міністр керує діяльністю уряду, забезпечує оборону країни і виконання законів, видає нормативні акти, має право законодавчої ініціативи і право вимагати скликання парламенту. Прем'єр-міністр здійснює керівництво внутрішньою політикою і володіє певною автономією у відносинах з Президентом.

Парламенту за Конституцією 1958 р., у порівнянні з попередньою, надано значно менше повноважень. Його структура двопалатна – Національні збори і Сенат. Національні збори (490 депутатів) обираються на 5 років за мажоритарною системою, а сенатори – колегією виборщиків на 9 років. При цьому склад Сенату оновлюється на 1/3 кожних 3 роки. Сенат забезпечує представництво територіальних одиниць Франції, а також французів, які проживають за кордоном. Парламент володіє правом законодавчої ініціативи, прийняття законів, контролю за діяльністю уряду (насамперед шляхом висловлення недовіри).

Серед судів особливий статус має Конституційна рада, яка виконує функції конституційного суду, вирішує питання виборчого процесу і правильності виборів Президента, робить висновки щодо відповідності законів Конституції. Прикладом системи спеціалізованих судів є органи адміністративної юстиції на чолі з Державною радою.

Адміністративно-територіальний устрій передбачає поділ території країни на 95 департаментів, що поділяються на комуни. Представницьким органом влади департаменту є Генеральна рада. Владу в комуні здійснюють муніципальна рада та обраний нею мер.

Поразка фашистської **Німеччини** у Другій світовій війні надала право визначати подальшу долю країни її переможцям. Після капітуляції у червні 1945 р. підписано чотирьохсторонню угоду між США, СРСР, Великою Британією і Францією про поділ Німеччини на окупаційні зони, які очолювали губернатори. Для вирішення спірних питань створено спільну Союзну контрольну Раду головнокомандувачів військ чотирьох зон. На Потсдамській конференції (липень-серпень 1945 р.) держави-союзниці прийняли принципи організації післявоєнної Німеччини – демілітаризація (ліквідація збройних сил, військових структур), денацифікація (ліквідація нацистської партії та її структур), демократизація.

У 1946 р. США і Велика Британія здійснили економічне об'єднання своїх зон в одну, до якої згодом приєдналася французька зона. Подальша доля Німеччини була визначена початком "холодної війни" і полягала у поділі на дві частини – західну (Федеративна Республіка Німеччина, ФРН) і східну (Німецька Демократична Республіка, НДР). У липні 1948 р. на конференції шести держав (США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург) вироблені рекомендації зі створення західнонімецької держави, за якими Комітет експертів підготував проект Конституції. У квітні 1949 р. проголошено Окупаційний статут, розроблений США Великою Британією і Францією, що закріплював верховну владу трьох держав на території ФРН, наділяв губернаторів правом контролю за дотриманням Основного закону ФРН і конституцій земель. Лише у 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий у бік розширення повноважень органів влади ФРН, а в 1955 р. його дію припинили через прийняття ФРН в НАТО і Західноєвропейський союз.

У травні 1949 р. після схвалення Парламентської ради у складі представників земель, військових губернаторів і затвердження земельними ландтагами Основний закон ФРН набув чинності. За Конституцією 1949 р. ("Боннська конституція", за назвою столиці ФРН м. Бонн) ФРН офіційно отримала державний суверенітет і була проголошена парламентською федеративною республікою, демократичною, соціальною і правовою державою.

Перший розділ Конституції присвячений правам людини: право на життя і фізичну недоторканність; рівність перед законом; недоторканність житла; право на свободу слова і висловлювання думки; свобода віросповідання і совісті; свобода науки і мистецтва, дослідження і викладання; захист шлюбу і сім'ї; право зборів, об'єднань; рівноправ'я чоловіків і жінок; право на відмову від військової служби тощо. Окремо передбачено механізм гарантії "охорони Конституції", зокрема, можливість позбавлення окремих осіб конституційних прав, заборони політичних партій через їх "антиконституційність", про недопустимість зміни ряду принципових норм Конституції тощо.

Вища законодавча влада в країні належить двопалатному парламенту – Бундестагу і Бундесрату. Нижня палата – Бундестаг – загальнодержавний орган народного представництва, склад якого обирається на чотири роки загальним, прямим і таємним голосуванням за змішаною виборчою системою. Його повноваження: законодавча діяльність; затвердження бюджету; призначення канцлера та можливість висловлення йому недовіри; ратифікація міжнародних договорів; участь у виборах федерального Президента. Бундесрат (верхня палата) формується урядами земель з їх членів. Через цей орган влади землі беруть участь в законодавстві та управлінні країною і в справах Європейського Союзу. Бундесрат дає згоду на прийняття законів, приймає участь у затвердженні бюджету.

Главою держави є федеральний Президент, який обирається на 5 років Федеральними зборами (окреме скликання усіх депутатів Бундестагу і відповідної кількості представників земель, обраних ландтагами). Його повноваження: представляє державу у міжнародних відносинах; оголошує стан війни і надзвичайний стан; призначає і звільняє федеральних суддів і чиновників; має право помилування; вносить до Бундестагу на застверджения кандидатуру федерального канцлера. Порівняно з Веймарською Конституцією повноваження Президента значно зменшені на користь федерального уряду і канцлера.

Центральне місце в системі вищих органів федерації займає федеральний уряд, що очолює канцлер. Відмова у затвердженні канцлера чи висловлення йому недовіри Бундестагом має наслідком розпуск Президентом самого уряду та Бундестагу. Члени уряду (міністри) призначаються і звільняються з посади Президентом за пропозицією канцлера. Федеральний уряд має право законодавчої ініціативи, видавати нормативні акти, здійснювати адміністративно-управлінські функції. Особливу роль виконує канцлер, який визначає основи зовнішньої і внутрішньої політики держави, контролює діяльність федеральних міністрів, вносить зміни до складу уряду і до компетенції окремих його членів.

До федеральних органів влади належать федеральний Конституційний суд і федеральні суди (загальна, адміністративна, фінансова, трудова, соціальна юстиція). Судді призначаються довічно. Члени Конституційного суду обираються порівну Бундестагом і Бундесратом. Його повноваження: контроль за конституційністю нормативних актів; розгляд спорів про права і обов'язки між найвищими органами федерації, федерації і земель; право заборони діяльність політичних партій за їх "антиконституційність"; має право позбавлення громадян конституційних прав.

У ФРН як федеративній державі існує розгалужена система управління земель, в яких на основі прийнятих конституцій функціонують однопалатні (крім Баварії) представницькі органи (ландтаги), уряди та інші органи управління. Землі мають свій бюджет і незалежні одна від одної. Конституція закріпила пріоритет федерального права над правом земель. Суб'єктом міжнародних відносин є лише ФРН як держава.

Під час "холодної війни" декілька десятиліть між ФРН та НДР не було офіційних відносин. Однак штучний поділ країни мав логічне завершення у 1990 р. за активної участі провідних країн світу. Об'єднання Німеччини в єдину державу відбулося мирним договірним шляхом. У 1970 – 1980-х рр. уряди ФРН уклали ряд договорів про нормалізацію стосунків з СРСР і східноєвропейськими країнами. Глибока соціально-економічна і політична криза в НДР, ослаблення СРСР пришвидшили процес об'єднання Німеччини, яке формально-юридично тривало з жовтня 1989 р. по жовтень 1990 р. Весною 1990 р. в НДР піднявся масовий народний рух за об'єднання з ФРН. 18 травня 1990 р. між ФРН і НДР підписано міждержавний Договір про економічний, валютний і соціальний союз. У вересні 1990 р. в Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції, ФРН і НДР (схема "4+2") підписали договір про гарантування міжнародних умов для об'єднання Німеччини. Права колишніх окупаційних держав остаточно припинялися.

31 серпня 1990 р. підписано основний договір між ФРН та НДР, що стосувався механізму входження НДР до ФРН і набув чинності 3 жовтня 1990 р. Остання дата вважається днем об'єднання Німеччини. Країна ще й нині долає соціально-економічні, політичні, культурні відмінності між західними і східними землями. Всього до складу Німеччини, яка зберегла назву ФРН, входить 16 земель.

США, на відміну від західноєвропейських країн, у XX ст. не переживали зміну форми держави. Однак і тут відбулися зміни в державному механізмі країни, що стосувалися переважно посилення виконавчої вертикалі влади на чолі з Президентом, бюрократизації і мілітаризації федеральних органів влади.

Конституційний устрій США, створений більше двохсот років тому, характеризується винятковою стійкістю і спадкоємністю. Одним з показників стабільності державної системи є чергування при владі представників однієї з двох основних партій – демократичної і республіканської, які делегують не лише своїх членів до Конгресу, але й кандидатів у президенти. Гнучкість конституційних норм дозволяє з плином часу вносити поправки і корекції у взаємини органів державної влади та політико-правові умови їх реалізації.

Посада Президента поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. На відміну від парламентської республіки він здійснює владу самостійно, а не за порадою Кабінету міністрів. Президентська влада ґрунтується на принципах виборності, "розподілу влади", підконтрольності законодавчій гілці влади. Однак реалізація останнього принципу суттєво обмежена. Повноваження Президента доповнені конституційними поправками і є широкими. У XX ст. до Конституції США внесено три поправки, які стосуються посади Президента: XX поправка (1933 р.) визначила день початку роботи новообраного Президента – 20 січня наступного після виборів року; XXII поправка (1952 р.) не допускала обрання Президента більше двох разів поспіль; XXV поправка (1967р.) внесла зміни у порядок виконання обов'язків Президента у випадку смерті чи нездатності виконувати функції, зокрема надала можливість заміщення посади Президента Віце-президенту.

Між Конгресом і Президентом фактично немає рівного партнерства. У системі розподілу влади перевага перейшла до виконавчої гілки. Становище Президента як її глави зумовлює домінування у сфері законотворчості (хоча він за Конституцією не є суб'єктом законодавчої ініціативи), бюджету і фінансів, державного управління і зовнішньої політики. Утім применшувати значення Конгресу не варто, адже форми законодавчого контролю не лише різноманітні, але й досить результативні.

Для XX ст. у США стало характерним різке зростання бюрократичного апарату. Президент безпосередньо призначає близько 1,5 тис. федеральних посадових осіб і здійснює свої повноваження за допомогою апарату. Створене у 1939 р. Виконавче управління Президента складається з таких структур: апарат Білого дому; адміністративно-бюджетне управління; Економічна ради при Президентові; Рада національної безпеки (1947 р.); Управління по розробці політики; Управління з питань політики у сфері науки і техніки. Кабінет міністрів є неконституційним дорадчим органом при Президентові та має вагомі повноваження. Міністри виконують насамперед роль радників Президента і не утворюють уряду у класичному значенні. Більшість міністерств і відомств були створені саме у XX ст.: торгівлі, праці (1913 р.), оборони (1947 р.), транспорту (1966 р.), житлового будівництва і міського розвитку (1969 р.), енергетики (1977 р.), освіти (1979 р.). Призначення члена кабінету – прерогатива Президента, який визначає його склад. Сенат, як правило, погоджується з призначеннями Президента на посади міністрів і керівників відомств.

Окреме місце в системі органів виконавчої влади США займають федеральні адміністративні відомства (незалежні агентства і державні корпорації), що виконують адміністративні, наглядові і нормотворчі функції. Їх статус і повноваження визначаються актами Конгресу. Існує близько 60 таких відомств. Серед них: Агентство з охорони довкілля; Національне космічне агентство (НАСА); Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) тощо.

У XX ст. відбулося посилення влади Верховного суду США, практика роботи якого дозволила цьому федеральному органу влади стати активним творцем правової і політичної системи країни. Як вищий апеляційний суд він може переглядати рішення федеральних судів і судів штатів. При цьому він виступає не лише як судовий, але й політичний орган. Головна функція Веховного суду – конституційний контроль.

Схема 15.5. Федеральна система судів США*

Процес централізації державної влади проявився у бюрократизації виконавчих структур та вивищенні федеральних органів влади над органами влади і управління штатів. Зокрема, широкої практики набуло цільове виділення коштів суб'єктам федерації, що

* Кравчук М.В. Правова система США / Кравчук М.В. – К.: Норма-Друк, 2004. – 136 с.

надавало федеральним органам можливість контролювати реалізацію державних субсидій. Відбулися спроби уніфікувати законодавство штатів.

Складна система поліцейських органів США зумовлена насамперед федеральним устроєм країни. Структура і компетенція цих органів різні в окремих штатах і містах. За даними американської преси в США діє близько 40 тис. поліцейських органів зі своїми власними правами та інститутами.

Важливою ланкою системи правоохоронних органів разом з судовою системою є аторнейська служба, що складається з федеральних, штатних і місцевих установ виконавчої влади, наділених повноваженнями від імені держави порушувати кримінальні справи, розслідувати порушення законів, підтримувати звинувачення в суді, притягувати правопорушників до кримінальної відповідальності. Їх відмінність від європейських органів прокуратури полягає в тому, що вони не мають наглядової функції і не формують централізованої ієрархії. Місцеві аторнейські органи не підпорядковані органам штатів, штатні – федеральним. Главою федеральної аторнейської служби є Генеральний аторней, якого призначає Президент за пропозицією Сенату. Він також є урядовим юрисконсультом, радником Президента. У його віданні перебувають місця позбавлення волі, імміграційна політика, боротьба з наркотиками тощо.

У XX ст. в США відбулися певні зміни у формі державного режиму. Поширення комунізму та фашизму у світових масштабах змусило владу країни піти на ряд заходів з обмеження демократичних прав і свобод людини щодо громадян та іноземців. У 1939 р. прийнято "Закон Хетча", що заборонив державним службовцям бути членами політичних партій. У 1940 р. прийнято Закон "Про реєстрацію іноземців" (Закон Сміта), що обмежив свободу слова, зборів, друку, організацій. Закон Тафта-Хартлі 1947 р. обмежив дію Закону Вагнера 1935 р., заборонивши певні види діяльності профспілок і страйків, регламентував укладення трудових контрактів. Значні повноваження у сфері нагляду за життям суспільства і державних структур надано органам розвідки та контррозвідки, зокрема ЦРУ та ФБР.

У післявоєнний період розгорнулася масштабна кампанія переслідування за імовірну прихильність до комуністичної ідеології. Президент Г. Трумен видав указ про перевірку "лояльності" державних службовців. Кампанія співпала з реакційним політичним рухом, названим "маккартизмом" (сенатор Дж. Маккарті 1950 р. став одним з ініціаторів перевірки державного апарату з метою виявлення комуністів). Під перевірки підпадали викладачі шкіл та університетів, робітники і профспілкові організації. Закон "Про внутрішню безпеку" (Маккарена-Вуда, 1950 р.) і закон "Про іммігрантів" (Маккарена-Уотера, 1951 р.) надали компартії статус підривної організації, а її членам – статус іноземних агентів. Обмежено квоти на в'їзд до США та введено знімання відбитків пальців при в'їзді до країни.

Про обмеження громадянських прав свідчила правова нерівність негрів, закріплена в законодавстві деяких штатів. У 20 штатах діяли закони про сегрегацію. Однак під впливом масового руху за громадянські права у 1950 – 1960-х рр. здійснено вагомі кроки у напрямку демократизації. За рішенням Верховного суду 1954 р. обмеження навчання у школах для чорношкірих дітей визнавалося неконституційним. Акт про громадянські права 1964 р. забороняв роботодавцю відмовляти у прийомі на роботу з причини раси, кольору шкіри, віросповідання, розділяти робітників за цими ознаками. Суди були зобов'язані реагувати на скарги про дискримінацію. Акт про право голосу 1965 р. забороняв позбавляти громадянина права голосу на підставі расової належності або кольору шкіри.

Демократизовано виборче законодавство. XXIV поправка до Конституції (1964 р.) ліквідувала виборчий податок. XXVI поправка (1971 р.) знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, що призвело до аналогічних змін у всіх штатах.

Терористичні акти в США у вересні 2001 р. мали великі наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики країни. На внутрішньому рівні це проявилося у збільшенні повноважень федеральних правоохоронних органів, посиленні заходів безпеки щодо іноземців та громадян, які супроводжувалися певними обмеженнями прав людини і викликали дискусії в суспільстві. Як зазначає сучасний американський політолог С. Хантінгтон[1], щоб справитися з новими загрозами, потрібно знайти нелегкий компроміс між збереженням традиційних цінностей і свобод та забезпеченням найважливішої свободи сьогодення – свободи від насилля і загрози життю, власності і суспільним інститутам громадян США.

Форму держави в **Японії**, яка після поразки у Другій світовій війні за активного впливу США стала на демократичний шлях розвитку, визначає Конституція 1947 р. Вона зберегла династичну спадкоємність імператорського трону. Імператор зберіг значення "символа держави і єдності народу". Йому надано такі функції: призначення прем'єр-міністра; скликання парламенту; розпуск його нижньої палати; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень міністрів та їх відставок, а також повноважень дипломатичних представників країни; прийом іноземних дипломатів; призначення голови Верховного суду; підтвердження амністій. Однак ці функції імператора мають формально-церемоніальний характер. Його дії з управління обмежені порадами і схваленням Кабінету міністрів. Отже, в Японії зберігається конституційна монархія.

Парламент складається з двох палат – Палати представників і Палати радників. Палата представників обирається кожних 4 роки і може бути розпущена достроково. Термін повноважень Палати радників складає 6 років, при цьому кожні 3 роки переобирається половина її членів. Діє система загальних прямих виборів з пасивним віковим цензом 30 років у верхню палату і 25 років у нижню.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів, відповідальний перед парламентом. Кабінет міністрів формується з депутатів Палати представників від партії, що перемогла на виборах. Очолює його прем'єр-міністр, який має право призначати і звільняти міністрів. Усі міністри мають бути цивільними особами. Конституція передбачає значні повноваження Кабінету міністрів: виконання законів; керівництво зовнішньою політикою; укладення міжнародних договорів; організацію і керівництво адміністративною службою; видання урядових підзаконних актів.

Органи місцевого самоврядування формуються на виборній основі. У кожній префектурі обираються представницькі збори, що мають право видавати постанови з ключових питань життя префектури. Виконавчі повноваження реалізують виборні губернатори, у містах – мери, у селах – сільські старости.

У тексті Конституції значне місце відведено організації і діяльності судів, для яких підтверджено незалежний від інших гілок влади статус. Очолює судову систему колегіальний Верховний суд, що має повноваження тлумачити Конституцію і оцінювати прийняті парламентом закони на їх конституційність. Головний суддя призначається імператором за поданням уряду, а інші судді – самим Кабінетом міністрів. Усунути суддів з посади можна лише у порядку імпічменту.

[1] Хантингтон С. Кто мы ?: Вызовы американской национальной идентичности / Хантингтон С.; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО "Издательство АСТ"; ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с.

Структура судової системи Японії складається з 4 ланок: Верховний суд, вищі суди, районні суди, сімейні суди. Останні розглядають незначні цивільні справи, справи про розлучення, про спадкування, про неповнолітніх.

Прокуратура Японії, створена за Законом про прокуратуру 1947 р., отримала такі повноваження: досудове слідство у кримінальних справах; порушення кримінального переслідування; підтримання обвинувачення в суді; нагляд за діями поліції; нагляд за слідством в органах поліції; нагляд за виконанням покарань.

Особливе значення має стаття 9 Конституції, яка проголосила відмову японського народу від війни "на вічні часи" та від застосування збройної сили для вирішення міжнародних суперечок. Передбачено відмову країни від збройних сил. Нечисленні військові формування сучасної Японії мають військово-поліцейське значення, а також є переважно оперативними частинами миротворчого характеру.

5. Специфічні особливості розвитку права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

Тривалий час у **Франції** продовжували діяти класичні наполеонівські кодекси. Основні зміни відбулися у другій половині XX ст. До основних джерел права, окрім кодексів та законів, додалися т. зв. "органічні закони" парламенту – доповнення до статей Конституції і поточного законодавства, які стосуються прав і свобод громадянина, порядку виборів, націоналізації підприємств тощо. Зросла кількість актів делегованого законодавства. Конституція 1958 р. передбачила "регламентарну" владу уряду, яка дає можливість заміни урядовими декретами та ордонансами законів, прийнятих до набуття чинності Конституції.

Значне збільшення кількості нормативних актів зумовило формування великих консолідованих актів, які, як правило, ставали початком виокремлення нових галузей права. Створено трудовий, митний, сімейний, дорожній, податковий, охорони здоров'я, соціальної допомоги, інтелектуальної власності, цивільної авіації та інші кодекси. Не всі вони були збережені як окремі законодавчі акти.

Окремими джерелами французького права стали правові (торгові) звичаї, а також судова практика у вигляді рішень касаційного суду.

Цивільне право і процес

Основні зміни до Цивільного кодексу Франції внесені у другій половині XX ст. У 1978 р. введено поняття юридичної особи, пов'язане з товариствами та асоціаціями. Прийнято закони про акціонерні товариства. У 1920-х рр. законодавчо закріплено інститут комерційної власності. Розвиток усуспільнення виробництва й сфери обігу мав своїм результатом зміну самої концепції права власності, яке стало розглядатися не лише як право індивіда, але й як його соціальний обов'язок.

У Франції, як і в інших країнах Заходу, зменшилося значення індивідуальної приватної власності і збільшено роль асоційованої і державної власності. У XX ст. держава стала найбільшим власником, інвестором і підприємцем.

Серед ***антимонопольного законодавства*** провідне місце належить прийнятому у 1986 р. ордонансу "Про свободу цін і конкуренції". Він заборонив дії компаній, договори чи угоди, об'єднання, що мають на меті або матимуть одним із наслідків недопущення, обмеження чи порушення конкуренції на ринку. Підприємству або групі підприємств заборонено зловживати панівним становищем на внутрішньому ринку.

Значні зміни відбулися у сфері ***договірного права***. Державна рада як вищий орган адміністративної юстиції і суди у випадку надзвичайних обставин стали відходити від принципу непорушності договору. Нововведенням стало проведення за спеціальним урядовим декретом фактичної кодифікації страхової справи. Значного поширення набули адміністративні договори, де однією зі сторін виступає держава. Такі договори держава укладає з націоналізованими підприємствами або приватними компаніями з метою забезпечення певних програм економічного розвитку, реалізації інвестиційних завдань. Державні органи мають право контролю над виконанням договору, а в разі потреби – можливість зміни його умов і навіть розірвання.

Кардинально переглянуто норми ***шлюбно-сімейного права***. Зміни стосувалися визнання рівності подружжя, повної цивільної дієздатності чоловіка і дружини. Вони можуть обирати місце проживання за взаємною згодою. Жінки отримали право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка.

Шлюбний вік для чоловіків наступав з 18, для жінок – з 16 років. Однак прокурор за наявності серйозних підстав може дозволити укладення шлюбу й до досягнення зазначеного віку. Шлюб може бути оскаржений одним із подружжя, якщо він укладений без взаємної згоди або через обман. За фактом укладення шлюбу подружжя спільно приймає на себе зобов'язання годувати, утримувати і виховувати своїх дітей. Діти зобов'язані утримувати своїх батьків у випадку їх незабезпеченості.

Передбачено можливість розірвання шлюбу у випадку смерті одного з подружжя або через розлучення у законному порядку. Підстави розлучення: взаємна згода подружжя; розлад спільного життя; винна дія одного з подружжя.

Законодавство обмежило перелік законних спадкоємців близькими родичами і стороною подружжя, яка пережила іншу. Для бічних родичів встановлено межу спадкування до шостого ступеня споріднення. Право спадкувати отримали позашлюбні діти. За відсутності спадкоємців спадок переходить державі.

Трудове і соціальне законодавство як окремі інститути правової системи Франції сформувалися у XX ст. та пов'язані з втручанням держави у регулювання трудових і соціальних відносин в цілому. У 1910 р. прийнято спеціальний Трудовий кодекс. Конституція 1946 р. в преамбулі містила своєрідну хартію праці, де передбачено права робітників на працю, створення профспілок, страйк та ін. Також передбачено державну соціальну підтримку для матерів, дітей, інвалідів, старих, безробітних. Чинна Конституція 1958 р. зберегла ці норми.

Нова редакція Трудового кодексу Франції від 1973 р. включила парламентські та урядові законодавчі акти з питань праці. Загальні тенденції розвитку трудового права – розширення сфери регулювання, демократизація, розширення соціальної політики держави. На працівників приватних і державних підприємств поширюються однакові норми трудового права. Однак це не виключає спеціальних норм, які видаються для регулювання праці на націоналізованих підприємствах.

У 1956 р. прийнято Кодекс соціального страхування, що містить норми права соціального забезпечення і соціальної допомоги. Перша група норм встановлює пенсії і соціальні виплати у зв'язку з травматизмом, хворобою, вагітністю, інвалідністю, старістю, втратою годувальника, безробіттям. Право соціальної допомоги предбачає підтримку осіб, які опинилися у бідності: покинуті діти; літні особи; особи, позбавлені джерел існування; особи й родини, які піддаються небезпеці; біженці.

Новою сферою законодавчого регулювання у Франції стала ***охорона навколишнього середовища***. У 1970 р. прийнято державну програму захисту навколишнього середовища, яка насамперед передбачила екологічне оподаткування на забруднення природи.

Кримінальне право і процес

Необхідність посилення боротьби зі злочинністю, котра набувала нових форм організації і технічних засобів ураження державних інститутів і суспільних відносин (різновиди тероризму, організована міжнародна злочинність, екологічні злочини, хакерство тощо), зумовила істотні зміни кримінального законодавства, яке в основному ґрунтувалося на застарілих наполеонівських кодексах.

Для розвитку французького кримінального права характерна тенденція лібералізації. У 1960 – 1970-х рр. переглянуто значну частину норм КК 1810 р., що привело до декриміналізації ряду злочинів і запровадження нових санкцій за певні їх види (заборона займатися певним видом діяльності, конфіскація автомобіля, ін.). У 1981 р. у Франції скасовано страту як вищу міру покарання. Зменшено сферу застосування такого покарання, як позбавлення волі.

У 1992 р. прийнято новий Кримінальний кодекс, що набрав чинності у 1994 р. і замінив КК 1810 р. Радикального перегляду зазнали загальні положення КК про кримінальну відповідальність. Включено нові норми про кримінальну відповідальність юридичних осіб. Новий кодекс вперше встановив матеріальний критерій диференціації злочинних діянь – тяжкість діяння. Враховано фактор діяння, вчиненого навмисно або з необережності.

Новий кодекс зберіг традиційну класифікацію злочинних діянь на злочини, провини і порушення. За перші настає кримінальне покарання, за другі – виправне, за треті – поліцейське. Вищою мірою покарання є довічне позбавлення волі. До кримінального покарання належить ув'язнення на тривалі терміни (максимально до 30 років, мінімально до 5 років). Примусове ув'язнення не застосовне до неповнолітніх і осіб, старших 65 років. Покарання у вигляді позбавлення волі не виключає призначення додаткових покарань (штраф, обмеження дієздатності, конфіскація майна, закриття незаконного закладу). Як виправні покарання призначаються штрафи, робота в громадських інтересах, позбавлення або ж обмеження ряду прав (прав водія, конфіскація зброї, позбавлення дозволу на полювання тощо). Особливо детально регламентуються покарання за провини (порушення).

Друга книга французького КК починається з викладу злочинів проти людства і вперше включає визначення таких особливо небезпечних діянь проти людства, як геноцид. Інші злочини проти людства: депортація; обернення в рабство; масове чи систематичне здійснення страт без суду; викрадення людей; катування чи акти жорстокості, вчинені з політичних, філософських, расових або релігійних мотивів тощо. Як покарання за них може призначатися довічне ув'язнення. Цей вид покарання також настає за умисні вбивства, вбивства неповнолітніх, родичів по висхідній лінії, осіб у безпорадному стані.

У Кримінальному кодексі Франції посилені покарання для фізичних і юридичних осіб за діяння, пов'язані з незаконною торгівлею наркотичними засобами.

Новою формою захисту особистості є охорона від посягань на приватне життя. Ці зазіхання можуть здійснюватися в різних формах (запис і передача без згоди автора слів, вимовлених у приватному порядку чи конфіденційно; фіксація, запис чи передача зображення особи, яка знаходиться у приватному місці, без її згоди; використання апаратів спостереження за розмовами на відстані тощо).

Кодексом передбачені покарання не лише для фізичних, але й для юридичних осіб. Це штрафи, конфіскації, заборона залучати внески населення, закриття установи, заборона здійснювати певний вид діяльності, позбавлення ліцензії тощо.

Окрема книга кодексу присвячена злочинам і провинам проти власності (крадіжки, вимагання, шантаж, шахрайство і т. ін.).

В останній, четвертій книзі перераховано злочини проти нації, держави і громадського порядку. Виключено ряд давніх політичних покарань (заслання, "цивільна смерть"). Спеціальний розділ присвячений боротьбі з тероризмом. Окремі статті спрямовані на боротьбу з корупцією, економічними злочинами.

У 1958 р. прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс, спрямований на демократизацію і спрощення процесу. Для процесу характерні наявність самостійної стадії попереднього розслідування, чітке розмежування розслідування і стадії судового розгляду справи. Останній ґрунтується на принципах гласності, усності, змагальності.

Порушення кримінальної справи, керівництво судовою поліцією, нагляд за розслідуванням, підтримання обвинувачення суді та виконання його рішень покладено на прокуратуру. На поліцію законом покладається збір доказів і розшук осіб, винних у порушенні закону. Кримінальний процес складається з трьох стадій: попереднього слідства, судового розгляду і виконавчого провадження. Особливу стадію складає процедура оскарження в апеляційному чи касаційному порядку. Перша стадія (обов'язкова лише у справах про злочини) складається з попереднього слідства і дізнання. Взяття під варту підозрюваного – винятковий запобіжний захід, термін якого не може перевищувати чотирьох місяців. Органом віддання до суду є обвинувальна камера, яка створюється при апеляційному суді і є своєрідним слідчим органом другої інстанції. Вона може винести постанову про додаткове розслідування або ж про закінчення слідства.

Судами виступають: поліцейський трибунал (справи про проступки); виправний трибунал (справи про делікти); суд присяжних (справи про злочини).

Правова система **Німеччини** належить, як і французька, до континентальної (романо-германської) правової сім'ї, основним джерелом права якої є закон. Основні тенденції правового розвитку країни у XX ст.: оновлення законодавства у напрямку його соціалізації; зростання ролі актів делегованого законодавства; зростання ролі судових рішень як джерела права; формування нових галузей права.

Цивільне право і процес

В основі регулювання цивільних правовідносин у XX ст. залишалося Німецьке Цивільне уложення 1896 р. У XX ст. до нього внесено ряд змін, які, серед іншого, стосувалися нового розуміння інституту цивільно-правової відповідальності. Зокрема, посилено договірну відповідальність як правовий засіб соціального захисту населення. Утвердилася практика, за якою договори не повинні обмежувати права третіх осіб. Розширено поняття збитків, що підлягають відшкодуванню. Введено практику грошового відшкодування за просту загрозу настання делікту.

У сфері речового права принципові зміни стосувалися визначення права власності, реалізація якого (при збереженні свободи розпорядження власністю) повинна служити загальному благу.

Певні зміни відбулися у регулюванні права власності на землю. Закони "Про будівництво" 1960 р. і "Про операції із землею" 1961 р. визначили обов'язок власника

раціонально використовувати землю. Усі види забудов підпорядковано загальному плану забудови територіальної одиниці.

Як і у Франції, найістотніші зміни у цивільному праві стосувалися ***шлюбно-сімейних відносин***. Конституція ФРН 1949 р. проголосила рівноправ'я чоловіків і жінок. Їх права урівняні при наймі на роботу, в оплаті праці і при звільненні. Закон "Про рівноправ'я чоловіка і дружини в родинних стосунках" 1957 р. визначив роздільний режим подружнього майна. При розлученні сторони мали отримати його рівні частки.

Набули поширення два основних види правового режиму сімейного майна: договірний і легальний. Перший передбачає наявність шлюбного контракту, що укладається до реєстрації шлюбу. У контракті визначається правовий режим майна кожного з подружжя, що належить їм до шлюбу, а також можливого спільно набутого у шлюбі. Більш поширеним є форма легального режиму укладення шлюбу, за яким майнові інтереси подружжя визначаються нормами закону.

Законом 1974 р. визначено загальний шлюбний вік з 18 років та виключено право батьків давати згоду на шлюб своїх дітей. У 1969 р. позашлюбні діти були зрівняні у правах з шлюбними дітьми, у тому числі щодо права спадкування, на основі визнання кровної спорідненості з батьком. З 1946 р. визнається право на розлучення з ініціативи одного з подружжя у випадку, якщо сторони протягом 3 років не проживають разом і відновлення шлюбних стосунків неможливе. На основі законів 1976 р. шлюб може бути розірваний, якщо він не відбувся (відсутнє спільне проживання подружжя, немає можливостей для його відновлення) та у випадку позову одного з подружжя щодо поведінки іншого.

Зміни в німецькому ***торговому праві*** XX ст. пов'язані з обмеженням сфери дії норм Німецького торгового уложення 1897 р. через прийняття ряду спеціальних законів. За законом "Про акціонерні товариства" 1931 р. посилено державний фінансовий контроль через запровадження обов'язкової річної звітності та інституту незалежних економічних експертів. Наступний закон 1965 р. містив детальні регламентації порядку функціонування акціонерних товариств. Зрівнянню умов підприємницької діяльності сприяли закони "Про недобросовісну конкуренцію" 1909 р., "Про сприяння стабільності і зростанню економіки" 1967 р., "Про загальні умови купівлі-продажу" 1976 р.

Значного розвитку в Німеччині набуло ***трудове і соціальне законодавство***, яке проходило подальшу соціалізацію. Закон "Про тарифні угоди" 1949 р. заклав правову базу під визначення умов організації та оплати праці. Серед інших законів виділимо такі: "Про мінімальні умови праці" 1952 р.; "Про мінімальні відпустки працівникам" 1953 р.; "Про сприяння здійсненню права на працю" 1969 р.; "Про рівність чоловіків і жінок на робочих місцях" 1980 р. та інші. Прийнято закони, які передбачають участь працівників у виробничих нарадах та радах підприємств. Проголошено принцип свободи колективних договорів.

Серед основних здобутків Німеччини у галузі соціального законодавства виділимо прийняття у 1911 р. Соціального кодексу, що визначив умови і порядок страхування робітників і службовців, заклавши основи для урівняння їх в правах. Поступово запроваджувалося обов'язкове соціальне страхування для представників різних професій (дрібних виробників, лікарів, сільськогосподарських працівників). У 1953 р. створено спеціальний Суд з соціальних справ, що розгладає суперечки в соціальній сфері. Широка реформа соціального законодавства, проведена у 1970 – 1980-х рр., мала наслідком прийняття нового Соціального кодексу.

Новою галуззю законодавства стала ***охорона навколишнього середовища***. Серед німецьких законів переважають акти, спрямовані на попередження конкретних видів шкідливої дії на навколишнє середовище: закон "Про заходи із забезпечення знешкодження відпрацьованих мастил" 1968 р.; закон "Про захист від шуму літаків" 1971 р.; закон "Про попереджувальний захист населення від шкідливого опромінювання" 1986 р.; закон "Про стічні води" 1987 р. тощо. У 1974 р. створене Федеральне міністерство захисту навколишнього середовища та відомства у землях.

Кримінальне право і процес

У першій чверті XX ст. залишалося чинним Кримінальне уложення 1870 р., істотні зміни до якого розпочалися у період Веймарської республіки. У 1933 – 1945 роках діяло реакційне нацистське кримінальне право.

Істотні зміни у цих галузях права відбулися з поваленням фашистської диктатури і післявоєнним розвитком ФРН. У 1954 р. створено комісію з підготовки реформи кримінального права. Основні зміни до його загальної частини полягали у відмові від тричленної класифікації злочинних діянь, які стали поділятися на злочини (покарання – позбавлення волі терміном від 1 до 15 років) і провини (покарання – позбавлення волі терміном до 1 року або штраф). Останні стали розглядатися як адміністративні правопорушення і регулюються законом 1968 р. "Про адміністративні правопорушення".

З 1975 р. у ФРН вступив в дію новий Кримінальний кодекс. Його особливу частину склали змінені норми Кримінального кодексу 1871 р. Важливим доповненням стали закони "Про боротьбу з економічною злочинністю (1976 і 1986 рр.), "Про боротьбу з тероризмом" (1986 р.), "Про злочинні діяння проти довкілля" (1980 р.), "Про посадові злочини" (1980 р.) тощо. У 1987 р. прийнято нову редакцію Кримінального кодексу, в якій особлива увага відведена злочинам у сферах економіки, управління, охорони довкілля, проти сім'ї і моралі.

Нові доповнення до особливої частини Кримінального кодексу проведені законодавством 1990-х рр.: посилено відповідальність за викрадення людини з метою вимагання викупу і захоплення заручників, торгівлю людьми; посилено боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами прояву організованої злочинності; запроваджено зміни щодо кримінальної відповідальності за злочини проти статевого самовизначення. Законом "Про інформаційну і комунікаційну службу" 1997 р. розширено перелік письмових носіїв інформації, що беруться до уваги в ході розслідування.

Німецьке кримінальне законодавство передбачає основні покарання (позбавлення волі і штраф) і додаткові (виправні заходи і заходи безпеки) покарання (позбавлення права займати певну посаду, користуватися іншими правами; заборона управляти транспортним засобом на певний період тощо). Конституція ФРН 1949 р. проголосила скасування страти як вищої міри покарання. В якості останньої законодавство передбачає довічне позбавлення волі, яке може призначатися за такі злочини: підготовка агресивної війни; державна зрада; розбійний напад на водія автомобіля; напад на повітряний чи річковий транспорт; геноцид; тяжке вбивство. Майновий штраф призначається за підробку грошових знаків, знаків оплати та бланків європейських чеків, торгівлю людьми і сутенерство, крадіжку та ін.

Кримінальний процес Німеччини характеризується переважанням елементів змагальності, незалежністю слідчого судді від прокурора, допуском захисника на стадію попереднього розслідування. Прокуратура має право порушення публічного обвинувачення. У випадку незначних діянь на правопорушника може накладатися зобов'язання у формі виконання певного виду робіт для усунення завданої шкоди, виконання громадських робіт

або сплати штрафу. Поліція зобов'язана виконувати усі вимоги і розпорядження прокуратури.

Основні зміни у джерелах права ***Англії*** пов'язані із випередженням парламентськими законами та актами виконавчої влади актів суддівської нормотворчості (судових прецедентів) за значенням і за кількістю. Це було продиктовано об'єктивними обставинами розвитку держави і ускладненням правової системи. У 1966 р. Палата лордів проголосила відхід від суворого принципу прецеденту, зокрема припустила можливість перегляду своїх рішень. Сфера вживання судового прецеденту постійно скорочується, а суди з більшості справ виносять рішення на основі чинного законодавства. Водночас суди можут посилатися на прецеденти скажімо від XVI – XVII ст.

У XIX ст. з метою впорядкування і перегляду старих законів парламент запровадив видання консолідованих актів, що об'єднували попередні статути, прийняті парламентом з певного питання. У XX ст. процес законодавчої консолідації набув подальшого розвитку. Акт про процедуру консолідації законодавства 1949 р. визначив принцип незмінності консолідованих законодавчих норм з можливістю внесення незначних змін і доповнень у чинне право. Зміни, встановлені консолідованими актами після їх затвердження парламентом, отримують силу закону. Так видано Акт про кримінальне право 1967 р., Акти про крадіжку 1968 і 1978 рр., Акт про підробку і фальшивомонетництво 1981 р. тощо.

Наприкінці XIX ст. створено ряд т. зв. "сурогатних кодексів" – консолідовані статути з елементами кодифікації (Акт про товариства 1890 р., Акт про продаж товарів 1893 р., Акт про лжесвідчення 1911 р. тощо). У другій половині XX ст. відбулися спроби розпочати кодифікацію норм галузей права (сімейне, договірне), які не дали значних результатів.

Найбільш поширеним видом актів делегованого законодавства стали накази міністрів. Такі акти у ряді сфер суспільного життя (освіта, охорона здоров'я та ін.) за кількістю і значенням значно перевершують статутне право.

Цивільне право і процес

У цій галузі права, виділення якої в Англії має умовний характер (див. Тему 10), тривалий час зберігалися пережитки Середньовіччя. В сучасному англійському праві використовуються поняття рухоме і нерухоме майно. Усі речові права розглядаються як різновиди права власності. Важливою подією в оновленні інституту права власності став закон "Про власність" 1925 р., за яким земельна власність, втративши свою архаїчну специфіку, була наближена до загального правового режиму нерухомості. Разом з тим своєрідність права власності на землю визначається тим, що і нині вся земля в Англії формально визнається власністю короля, а окремі особи розглядаються як її утримувачі. Таке утримання за змістом нічим не відрізняється від права власності.

Подальшого розвитку набув інститут довірчої власності, що став особливо актуальним в умовах створення інвестиційних банків та інших форм капіталістичних об'єднань. Цей інститут також застосовується для охорони майнових інтересів недієздатних, оформлення відносин у зв'язку з утворенням благодійних фондів тощо.

Англія стала яскравим прикладом країни, в якій держава, особливо у післявоєнні роки, намагалася активно втручатися в сферу економіки та соціальних відносин. Як прояв такої політики виникло нове для англійського права законодавство про націоналізацію ключових галузей промисловості та державної інфраструктури. До заходів націоналізації активно вдавалися лейбористські уряди. Натомість їх опоненти – консерватори звичайно проводили

політику приватизації таких підприємств, тобто часто повертали їх у приватну власність, посилаючись на недостатню ефективність державного управління. Націоналізація сприяла комплексній реконструкції ряду галузей промисловості (вугільна, сталеливарна, газова тощо). Відповідно до актів парламенту націоналізованим галузям надано статус акціонерних товариств (корпорацій). В Англії закони про акціонерні товариства прийняті у 1929, 1948 і 1985 рр. Набула поширення форма акціонерних підприємств з поєднанням у статутних фондах державного і приватного капіталів. Ряд законів стосувалися регулювання діяльності монополій та обмеження торгової практики (1948, 1956, 1965, 1976 рр.).

У сфері англійського деліктного права більше, ніж в інших інститутах цивільного права зберігає значення прецедентне право. В сучасних умовах воно поповнюється новими правопорушеннями, наприклад, розголошування або інше несанкціоноване використання бази електронних даних.

Демократизації зазнало ***шлюбно-сімейне право***. У першій половині XX ст. розширено права заміжньої жінки. За нею визнано право на розлучення у випадку зради чоловіка. Передбачено можливість узаконення (подальшим шлюбом) позашлюбних дітей. Жінкам надано виборчі права. Жінка, що вступає у шлюб, отримала право на нове ім'я, нове громадянство (якщо чоловік іноземець), на самостійний вибір місця проживання і власний банківський рахунок. У другій половині XX ст. прийнято ряд консолідованих актів: "Про житло сім'ї" 1967р.; "Про реформу порядку розірвання шлюбу" 1969 р.; "Про шлюбно-сімейні справи" 1979 р.; "Про судочинство у шлюбно-сімейних справах" 1984 р., інші.

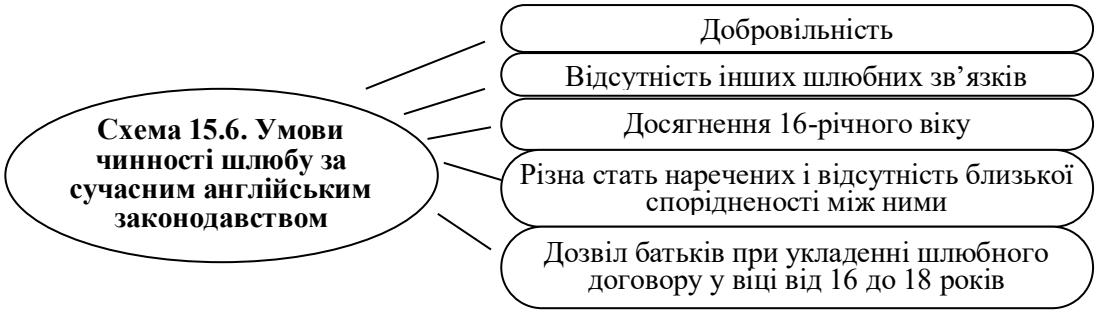

До традиційних рис англійського шлюбно-сімейного права належить збереження порядку укладення шлюбу у церкві. Так закон 1949 р. надав можливість подружжю за їх бажанням поряд із цивільним шлюбом (зареєстрованим у державних органах) здійснити церковний шлюб. Відбулося спрощення процедури розлучення. Відмінено порядок скасування церковного шлюбу спеціальним приватним актом парламенту. Акт 1937 р. урівняв права на розлучення для дружини і чоловіка, зокрема у випадку подружньої зради.

У сфері майнових відносин законодавчо визнано право кожного з подружжя претендувати на визначену частку прибутків від спільного майна. Збережено традиційну норму про відповідальність чоловіка за борги дружини. Однак сімейне право не виключає роздільної сімейної власності.

Ряд законів передбачали права дітей. Акт про підлітків 1933 р. передбачав захист дітей віком до 16 років від грубого поводження з ними, від залишення їх батьками або вигнання з дому. Свідомий прояв жорстокості до дітей міг розглядатися як злочин. Збереглася правова відповідальність батьків за дії дітей до досягнення ними 18-річного віку. Акт про освіту 1944 р. поклав на батьків відповідальність за здобуття їх дітьми освіти, встановивши обов'язкову шкільну освіту дітей віком від 5 до 16 років. Покращилося правове становище позашлюбних дітей. Визнано обов'язок батька позашлюбної дитини виплачувати аліменти на її утримання.

Розвиток ***трудового права і соціального законодавства*** в Англії відбувався під впливом періодичної активізації робітничого руху та має своїми джерелами судові рішення у трудових спорах і парламентські акти. Актом 1911 р. вперше передбачено соціальне страхування на випадок хвороби, інвалідності, пологів і безробіття. Проте основи чинного законодавства у цій галузі були закладені у другій пловині XX ст. Основну роль у регулюванні різноманітних аспектів трудових відносин (умови праці, зарплата, умови відпочинку тощо) відіграють колективні договори між профспілками і роботодавцями. Хоча протягом століття як мінімум два рази (у 1927 та 1980 рр.) законодавчо обмежувалися права профспілок і робітників на страйки і пікети (насамперед політичні страйки і страйки солідарності), колективізм та організованість англійських робітників забезпечує дотримання високих стандартів робітничого та соціального законодавства в країні.

Створено розвинену мережу соціального забезпечення, фонди і установи, що виконують різні соціальні програми (виплати пенсій за старістю, по інвалідності, хворобі, багатодітності, утримання по безробіттю, материнству, на освіту, оплату житла тощо). Вони формуються за рахунок внесків працівників, підприємців, муніципальних органів та державного бюджету. Трудове законодавство передбачає важливі гарантії соціальних прав робітників: охорона праці і техніки безпеки; максимальна тривалість робочого дня для жінок і підлітків; порядок виплати заробітної плати; становище профспілки на підприємстві тощо.

Молодою галуззю англійського права є ***законодавство про охорону довкілля***. У 1951 р. запроваджено систему видачі дозволів на викиди відходів у внутрішні водойми, а у 1956 р. на окремих територіях заборонено експлуатацію шкідливих для атмосфери підприємств. У 1970 р. створено Міністерство довкілля. Прийняті закони "Про контроль над забрудненням довкілля" 1974 р. (передбачає створення очисних споруд і високі штрафи за їх відсутність), "Про недопущення викидів шкідливих речовин у море" 1974 р., "Про чисте повітря і про контроль над забрудненням атмосфери" 1978 р., "Про захист диких тварин і рослин" 1981 р. У напрямку захисту довкілля активно працюють місцеві органи влади та мережа громадських організацій.

Кримінальне право і процес

Головною особливістю англійського кримінального права залишається відсутність кримінального кодесу. Визначальна тенденція його розвитку у XX ст. – спрощення і модернізація у напрямку гуманізації. Здіснено ряд спроб видання консолідованих актів та актів з елементами кодифікації. У 1960-х роках розпочато комплексне реформування галузі. У 1965 р. створено Комісію з реформ права, яка здійснила значну законопроектну і кодифікаційну роботу. Розробкою законопроектів займаються королівські комісії і Комітет з перегляду кримінального законодавства. До 1985 р. підготовлено проект Кримінального кодексу, прийняття якого відтермінували.

Протягом 1960 – 1980-х рр. прийнято ряд важливих актів щодо норм загальної частини кримінального права. У 1945 р. ліквідовано середньовічний пережиток – вид злочинів зрада (тризн). Закон "Про кримінальне право" 1967 р. відмінив застарілий поділ злочинних діянь на фелонію і місдімінор.

Таблиця 15.9. Основні класифікації злочинів в сучасному англійському праві

За об'єктом	*За ступенем*	*Відповідно до морально-етичної оцінки діянь*

	небезпеки	
• проти уряду і суспільства • проти особистості • проти власності	• матеріально-правова • процесуально-правова	• які суперечать уявленням про добро і зло, моральне та аморальне (убивство, тілесні ушкодження, розкрадання, шахрайство, ін.) • діяння, які стають злочинними в силу заборон, уведених державою

В англійському праві немає законодавчо визначених понять злочинного діяння і покарання. Поняття злочину подається в конкретних судових рішеннях і застосовується до конкретних його видів або в окремих літературних джерелах з кримінального права. Встановлюється система покарань, які можуть бути призначені за конкретне злочинне діяння. У результаті активної діяльності парламенту до 1990-х років лише незначний прелік окремих видів злочинів перебував у сфері регулювання загального права (недонесення про зраду, окремі види вбивств). Основна маса складів злочинів визначена статутами.

У 1970 р. у Великій Британії відмінено смертну кару як вид покарання за вбивство. Її замінено на довічне ув'язнення. Мінімальний термін ув'язнення за злочинні діяння – 1 день, максимальний – 25 років. За найбільш серйозні злочини в Англії встановлено спрощену процедуру арешту та передбачено ув'язнення на термін від 5 років. Поширеним видом покарання є штрафи. Передбачено такі види покарання, як позбавлення активного і пасивного виборчого права, позбавлення прав водія на термін до 3 років та ін. У 1948 р. скасовано тілесні покарання і каторжні роботи. Поширеним видом покарання в Англії є умовне засудження (пробація), яка стала ефективним способом соціальної адаптації засудженого під контролем працівників спеціальної соціальної служби.

Важливе значення в модернізації англійської судової системи має закон "Про суди" 1971 р., що ліквідував ряд судових інстанцій (наприклад, суди ассизів), уніфікував діяльність судів відповідних округів, створив новий Суд корони, що входить в систему вищих судів країни. Закон "Про суди і правове обслуговування" 1990 р. демократизував судовий процес, запровадив нову для англійського судочинства категорію адвокатів. З 1985р. у найбільш важливих кримінальних справах запроваджено систему державних обвинувачів.

За формою англійський кримінальний процес є змагальним. На всіх стадіях присутній спір і боротьба формально рівноправних сторін – обвинувача і обвинуваченого. Суд є арбітром у їх спорі. При збереженні традиційної змагальності процесу зросла роль поліції, чітко визначена законом "Про поліцію і докази у кримінальних справах" 1994 р. Це стосується арештів, обшуків, вилучення предметів злочину, використання електронних пристроїв та електронної інформації.

Формально проти обвинуваченого виступає монарх. Обвинувач, навіть коли він є потерпілим від злочину, здійснює кримінальне переслідування від імені корони. Основна турбота про збирання доказів у справі покладена на сторони у справі. Органом публічного обвинувачення виступає дирекція публічних переслідувань, яка безпосередньо підпорядкована генеральному аторнею. Її основне завдання – підтримання обвинувачення у справах, які стосуються інтересів Корони (особливо тяжкі і складні злочини).

Кримінальні справи розглядають магістратські суди, Суд Корони, кримінальне відділення Апеляційного суду, Апеляційний комітет Палати лордів. Обвинувачений має право вирішувати, в якому суді розглядатиметься справа – магістратському чи суді присяжних. Останній суд продовжує займати важливе місце в англійській судовій системі. Під час судової реформи 1971 р. здійснено спробу централізувати підбір присяжних, що проводиться чиновниками, призначеними лордом-канцлером. Для присяжних засідателів

скасовано майновий і зменшено віковий ценз. Незважаючи на збереження суду присяжних, зростає кількість справ, що розглядаються суддями одноосібно.

Основну роль серед джерел права **США** протягом XX ст. відігравало законодавство (статутне право). Це стосувалося двох його рівнів: федерального і штатів. Процес інтенсивного законотворення розпочався з "нового курсу" Рузвельта завдяки діяльності Конгресу і легіслатур штатів.

Спроби кодифікації у США мали більший успіх, ніж у Великій Британії, насамперед на рівні штатів. У 1909 р. прийнято федеральний Кримінальний кодекс, що мав спрощений характер. У 1926 р. сформовано федеральний Звід законів, що періодично поповнюється. Він поділяється на 50 розділів відповідно до конкретної сфери правового регулювання (промисловість і торгівля, сільське господарство тощо), галузі та інституту права. У штатах проходила уніфікація права в тих сферах, до яких безпосередню увагу виявляли підприємницькі кола.

Цивільне право і процес

Регулювання цивільно-правових відносин відповідає в основному компетенції штатів. У деяких штатах прийнято Цивільні кодекси (Каліфорнія, Монтана тощо). Наприкінці XIX ст. почали укладатися приватні кодифікації прецедентного права, що охоплювали основні інститути цивільного і торгового права, договори, довірчу власність. Хоча вони не мали нормативної сили, суди часто зверталися до них при розгляді конкретних справ. Також джерелами цивільного права США є судові правила і норми загального права, які зазнали незначних змін.

У XX ст. відбулися суттєві зміни у правовому статусі фізичних та юридичних осіб. У другій половині століття завдяки рішенням Верховного суду і законам Конгресу про цивільні права було в основному вирішено формально-юридичну проблему нерівноправності темношкірих американців. Лібералізовано правові обмеження щодо прав заміжніх жінок. З перемінним успіхом вирішувалося питання пом'якшення правового статусу іммігрантів. Знижено вік набуття повної цивільної право- і дієздатності.

У США, як і в Англії, існує спеціальна загальнотеоретична конструкція "юридична особа", під якою розуміють корпорацію. Вона виступає аналогом акціонерного товариства. Зберігаються відмінності між статусом юридичних осіб приватного і публічного права. До першого виду належать банківсько-комерційні, промислові, інші приватні структури. До другого – державні органи, підприємства та організації.

У XX ст. підприємницькі корпорації у процесі усуспільнення і концентрації капіталу посіли провідні позиції практично в усіх галузях американської економіки, відтіснивши на другий план індивідуальні форми підприємництва. Правовий статус акціонерних товариств визначається переважно законодавством штатів. Федеральна влада впливає на діяльність корпорацій через антитрестівське, податкове законодавство, закони про випуск і контроль за обігом цінних паперів.

Законодавство США створило умови для створення суперо6'єднань (холдингів, трестів), учасниками яких є окремі підприємці і корпорації. У зв'язку з їх ефективністю подальшого розвитку набув інститут довірчої власності. Саме у формі тресту до початку XX ст. утвердилось чимало найбільших монополій США.

Певний вплив на економічні процеси мала націоналізація, хоча цей процес не був таким масштабним, як у європейських країнах. Насамперед він стосувався законодавчо

закріпленого компенсованого вилучення земель від приватних осіб у власність держави для будівництва військових або цивільних об'єктів.

Значного розвитку набуло договірне право, яке нині фактично складає основу всієї правової системи американского суспільства, заснованого на ринкових відносинах і свободі конкуренції. У XX ст. з'явилися нові види договорів (лізингу, передачі науково-технічної інформації, "ноу-хау" тощо). Нових форм набули традиційні договори купівлі-продажу: юридично регламентовано продаж у кредит і з відтермінуванням платежу; аукціони; публічні торги тощо. Подальшого розвитку набула система забезпечення виконання договірних зобов'язань. Змінився погляд на принцип непорушності договору, що виявилося у створенні правового вчення про "непереборні обставини". Значного поширення набули угоди про державні замовлення, що мали по суті імперативний характер. Урядовий орган як сторона угоди набув права змінювати умови договору в ході його виконання.

Антитрестівське законодавство США обмежує або забороняє окремі види договорів, якщо вони ведуть до порушення конкуренції. Наприклад, за Законом Клейтона 1914 р. визнана неправомірною дискримінація в цінах, заборонено "виняткові" контракти, якщо внаслідок їх виконання відбудеться істотне послаблення конкуренції або виявиться тенденція до створення монополій.

Набув розвитку новий інститут цивільних правовідносин – ***захист прав споживачів***. Перші закони по боротьбі з неправдивою рекламою і продажем неякісних товарів прийняті у 1950-х рр. У наступні десятиліття під впливом широкого громадського руху споживачів на рівні федерації і штатів прийнято закони про захист прав споживачів. За споживачами закріплено право на необхідну і достовірну інформацію про товари, а також законодавчі гарантії їх якості.

Правове регулювання ***шлюбно-сімейних відносин*** історично належить до компетенції штатів, тому відзначається великим різноманіттям підходів і норм. Застосовуються два основних підходи до реєстрації шлюбу: цивільний і церковний (у більшості випадків необхідний попередній дозвіл муніципальних органів влади). В окремих штатах можливе визнання юридичного факту шлюбних стосунків за рішенням суду.

Підстави і порядок розлучень у різних штатах сильно відрізняються: від консервативного до практично вільного. Практикується також відмінний порядок спадкування. Практично у всіх штатах допускається спадкування як за законом, так і за заповітом. Однак їх співвідношення у різних штатах різні. Порядок спадкування також різниться за обсягами успадковуваного майна. Залишається панівним принцип повної свободи заповітів.

Загалом розвиток сімейного права XX ст. відзначався урівнянням прав чоловіка і жінки. Наприклад, у 1963 р. в США прийнято закон про рівну оплату праці чоловіків і жінок. Особлива роль у правовому вирішенні сімейних спорів належить судам. Це стосується також відносин між батьками і дітьми. Діти в останні десятиліття отримали право звертатися у спеціальні соціальні служби та в судовому порядку відстоювати свої права у випадку їх порушення (насамперед випадки насильства).

Велике значення для розвитку ***трудового права*** в США мали заходи в рамках "нового курсу" Рузвельта. Згадане робітниче законодавство гарантувало робітникам право на створення профспілок, укладення колективних договорів, право на страйки. Закладено основи чинного законодавства соціального забезпечення, яке включає механізми соціального

страхування, пов'язані з трудовими відносинами (виплата пенсій за віком, інвалідністю, через втрату годувальника, нещасні випадки на виробництві, утримання по безробіттю).

Одним з основних джерел трудового права США є колективні договори, що визначають конкретно-специфічні особливості умов праці, соціального забезпечення працівників окремих підприємств та організацій.

Важливе значення для регулювання трудових відносин зберігають судові рішення, насамперед рішення Верховного суду, що визначають статус профспілок, колективних договорів і страйків. Реалізація трудового законодавства забезпечується спеціальними адміністративними органами, виконавчі акти яких виконують регулюючу роль. Вони покликані тлумачити трудове законодавство і регулювати питання трудових відносин.

Закони післявоєнних десятиліть відображали інтереси робітників та гарантували рівну оплату праці, проголошували заборону дискримінації в галузі праці з міркувань статевої і расової належності, походження, релігії тощо. Вони визначають правове становище профсоюзів, колективних договорів, регулюють питання страйків і пікетів, заробітної плати, тривалості робочого дня, особливості праці окремих категорій державних службовців, містять норми охорони праці, особливості норм праці жінок, підлітків і молоді.

З швидким розвитком промислового виробництва пов'язане виникнення нової галузі права США – ***законодавства про охорону довкілля***. У 1903 р. створено перший заповідник диких тварин на острові Пелікан у Флориді. У 1918, 1958 і 1966 рр. прийнято закони про заповідники, що заклали основу системи національних заповідників. Іншим напрямом екологічної діяльності стало правове забезпечення господарського використання природних ресурсів. В останні десятиліття прийнято закони про безпеку атомної енергетики. Прийнято серію законів про боротьбу із забрудненням природи твердими відходами, нафтою тощо. Створено федеральне Агентство охорони навколишнього середовища.

Кримінальне право і процес

Основними джерелами кримінального права США є федеральна Конституція, конституції штатів, законодавство і насамперед кримінальні кодекси , підзаконні акти, судові рішення, міжнародні договори (наприклад, про екстрадицію злочинців). Перша найбільш успішна спроба систематизації кримінального законодавства США була здійснена у Кримінальному кодексі 1909 р., що у 1948 р. включений до Зводу законів США. Окремого федерального кримінального кодексу у США немає. У середині XX ст. в ході руху за реформу кримінального законодавства штатів, яке відзначалося казуїстикою та архаїчними пережитками, Інститут американського права підготував Зразковий кримінальний кодекс (1962 р.). Однак цей документ, як і ряд інших проектів, не набув офіційного характеру. У 1984 р. адміністрація Президента Р. Рейгана провела через Конгрес Комплексний закон "Про контроль над злочинністю", що передбачав посилення кримінального переслідування небезпечних злочинців і рецидивістів (насамперед у сферах терористичної діяльності і поширення наркотиків). Закон "Про боротьбу з насильницькою злочинністю" 1994 р. збільшив кількість випадків застосування страти у США до 60.

Дія федерального кримінального законодавства є достатньо обмеженою, оскільки воно застосовується у випадку скоєння злочинів проти федеральних посадових осіб або зловживання ними службовим становищем, злочинів проти інтересів кількох штатів та посягання на федеральні установи і служби США. Також федеральні закони діють у випадку

скоєння злочину на території національного значення (національний парк, заповідник, судно під американським прапором у відкритому морі, військові об'єкти).

У законодавстві США відсутнє теоретичне визначення поняття "злочинне діяння". Таке нормативне визначення існує в окремих штатах, але переважно є формальним. У США чинна стара класифікація злочинів за ступенем небезпеки, яка поділяє злочинні діяння на фелонії (небезпечні злочини, що передбачають відповідальність у вигляді ув'язнення на термін більше 1 року) і місдімінори (менш небезпечні злочини). З розвитком законодавства штатів ця класифікація була уточнена і розширена.

У системі покарання відбулася істотна лібералізація при збереженні його вищої міри – страти. Основними видами покарань в XX ст. у США були страта, позбавлення волі і штраф. Додатковими покараннями виступають конфіскація майна, відшкодування заподіяної шкоди, позбавлення виборчих прав, позбавлення громадянства, заборона займати певні посади чи займатися певною діяльністю, заборона користуватися майном протягом певного терміну, арешт, примусовий розпродаж майна тощо.

Внаслідок громадського руху за скасування страти у ряді штатів вона була відмінена. У цілому кількість смертних вироків була зменшена. У 1967 р. в США встановлено мораторій на їх виконання, що призвело до формування своєрідної "черги смертників". У 1972 р. Верховний суд США визнав смертні вироки такими, що суперечать VIII поправці до Конституції. Суд рекомендував штатам переглянути їх законодавство з метою уточнення умов призначення страти як виняткової міри покарання. Подальшими рішеннями Верховний суд визнав, що в поточних умовах страта не є антиконституційною мірою покарання, обмеживши її призначення певними умовами. Насамперед – це здійснення тяжкого вбивства або вбивства, що вчинене у результаті іншого тяжкого злочину. Смертна кара не застосовується до осіб, молодших 16 років. Закони усіх штатів повинні надавати суду присяжних можливість вибору між стратою і довічним ув'язненням. На початку 1990-х рр. страта зберігалася у 36 американських штатах і на федеральному рівні у чотирьох формах: електричний стілець; газова камера; розстріл або повішання; смертельна ін'єкція.

Застосовується такий вид покарання, як пробація, яка є певною альтернативою позбавленню волі. Вона ставить засудженого на певний термін під контроль спеціальної служби спостереження.

За формою кримінальний процес в США є змішаним (поєднання обвинувального і змагального). Порушувати кримінальне переслідування і підтримувати його має сам потерпілий. Однак у більшості випадків кримінальне переслідування порушується і здійснюється поліцією, ФБР, органами аторнейської служби. Основним органом розслідування є поліція, до складу якої входять численні установи і підрозділи. Виділяють федеральну поліцію, поліцію штатів і місцеву поліцію. Компетенція федеральних органів розслідування і відповідних органів штатів чітко не розмежована, адже відповідальність за злочини може бути передбачена на рівні федеральних законів і норм штатів. Розслідування також здійснюють комітети і комісії, що формуються органами виконавчої влади.

Традиційно у США зберігається можливість для підсудного обрати суд присяжних, якщо йому загрожує термін ув'язнення більше 6 місяців. Журі присяжних у більшості штатів складається з 12 чоловік, які різняться суспільним походженням. Більшість судових справ у штатах розглядаються суддею одноособово за спрощеним порядком. Терміни покарання по цих справах не перевищують 5 років.

Розвиток **японського права** у XX ст. відзначався двома характерними для більшості східних країн тенденціями: вестернізацією і збереженням традиційних правових рис. Вплив на становлення японського права мали як англосаксонська (цивільне право), так і континентальна (кримінальне право) системи права. Його основним джерелом є закони, у значно меншій мірі – правові звичаї і норми моралі. Рішення судів формально не вважаються джерелом права. Однак на практиці постанови вищих судів сприймаються судами (в окремих випадках і державними установами) як нормативні акти для неухильного виконання.

Цивільне право і процес

В Японії зберігають чинність Цивільний і Торговий кодекси (зі змінами і доповненнями), прийняті наприкінці XIX ст. Значні зміни у цій галузі відбулися після прийняття Конституції 1947 р. із закріпленими у її тексті демократичними правами і свободами. В галузі торгових відносин і корпоративного права помітний значний вплив американського права. Наприклад, прийнятий у 1922 р. Закон "Про довірчу власність" мав на меті залучити до країни англо-американський капітал.

Цивільний кодекс Японії 1898 р. складається з загальної частини й чотирьох розділів, присвячених речовому, зобов'язальному, сімейному і спадковому праву. У його тексті відображено властиві цивільному праву капіталістичних країн принципи охорони приватної власності, свободи укладення договору тощо. У розділах про ***сімейне і спадкове право*** кодекс закріпив владу батьків і чоловіка. Вступ у шлюб вимагав згоди батьків (для чоловіка – до досягнення 30 років, для жінки – 25 років). Дружина не вважалася дієздатною. Ці розділи кодексу, а також його загальна частина зазнали демократизації у другій половині XX ст. Зокрема, чоловіки і жінки стали рівноправними сторонами подружжя.

Порядок цивільного процесу регулювався Законом "Про організацію суду" і Цивільно-процесуальним Кодексом 1890 р. Ними вперше запроваджено судову процедуру розгляду спорів, яка здійснювалася до цього за феодальними порядками. У 1926 р. видано нову редакцію Цивільно-процесуального Кодексу, підготовлену за зразком австрійського законодавства.

Торговий кодекс Японії складається з чотирьох розділів: загальна частина; торгові компанії; торгові угоди і морська торгівля. Серед додаткових законів виділимо закони: "Про ліцензії", "Про торгові знаки" і "Про авторське право" 1899 р.; "Про оренду землі" і "Про оренду житла" 1921 р.; "Про обіг цінних паперів" (1948 р.); "Про відновлення компаній" (1952 р.); "Про відшкодування збитків, пов'язаних з рухом автомобільного транспорту" (1955 р.); "Про заборону приватної монополії і підтримку приватної торгівлі" (1947 р.).

Трудове право і соціальне законодавство. Трудові права робітників та службовців у Японії регулюються нормативними актами, що стали результатом боротьби робітників за свої права. Конституція 1947 р. проголосила свободу укладання й розірвання трудового договору, заборону наймати на роботу дітей до 15 років, рівну оплату праці чоловіків і жінок, ін. Закон "Про трудові стандарти" 1947 р. визначає умови праці, тривалість робочого часу, надання відпустки. У 1949 р. прийнято закон "Про профспілки". Створено складну систему пенсійного законодавства. Запроваджено страхування на випадок хвороби, нещасних випадків на виробництві, безробіття.

***Кримінальне право і проце**с*

У 1882 р. в Японії за зразком французьких законів прийнято Кримінальний кодекс і закон "Про кримінальну процедуру". Кримінальний кодекс уперше запровадив у судову

практику принцип верховенства закону і заборону надання закону зворотної сили, передбачив пом'якшення відповідальності за злочин, якщо винний добровільно повідомить владу про участь у розслідуванні справи. Кодекс скасував тілесні і ганебні покарання, т. зв. кваліфіковану страту.

У 1907 р. новий Кримінальний кодекс значно розширив повноваження суддів у визначенні розмірів санкції та у встановленні складу злочину. Надалі до кримінального законодавства Японії внесено чимало змін реакційного характеру, спрямованих на посилення репресій і розширення надзвичайних повноважень поліції.

У післявоєнний час до нової Конституції Японії увійшли норми про непорушність основних прав людини, повагу до особи, рівність усіх перед законом, свободу думки, совісті, віросповідання, зборів, об'єднань, слова, преси тощо. В Японії чинний Кримінальний кодекс 1907 р. (у редакції 1947 р., з подальшими змінами).

Кримінальний кодекс Японії не проводить формального поділу злочинних діянь на окремі категорії за ступенем тяжкості. За складом злочини поділяють на такі види: внутрішні безпорядки; злочини, пов'язані з дипломатичними зносинами; перешкоджання виконанню публічних обов'язків; втеча; приховування злочинця і знищення доказів; безпорядки; підпал і необережний підпал; порушення таємниці (особистої); підробка грошей; підробка документів і цінних паперів; лжесвідчення; непристойні дії, зґвалтування і багатоженство; злочини, пов'язані з азартними іграми; хабарництво; убивство; заподіяння тілесних ушкоджень; аборт; погрози; захоплення людей; злочини проти честі; привласнення та ін.

Прийняті закони "Про судоустрій" (1947 р.), "Про прокуратуру" (1947 р.), "Про адвокатуру" (1949 р.) зі змінами продовжують діяти.

У сучасній судовій процедурі наявні елементи минулого, пов'язані насамперед з "інквізиційним процесом", в якому вирішальна роль належить зізнанню обвинуваченого. Переважають елементи змагального процесу, зокрема, перехресний допит, запроваджений у післявоєнні роки. З метою прискорення процесу приблизно за тиждень до суду проводиться "попередня підготовка", тобто нарада судді, прокурора й захисника, які братимуть участь у справі, на якій вони домовляються щодо суттєвих питань майбутнього суду (про кількість свідків, про порядок їх допиту тощо). Обговорюються документальні докази, подані учасниками процесу. Встановлено графік судового розгляду конкретної справи, що не допускає його затягування. Спрощено процедуру складання протоколів судових засідань.

* * *

Держава і право у XX ст. пройшли складний шлях розвитку. Початок століття відзначився формуванням монополістичного етапу капіталістичних відносин, що стали сутнісною ознакою розвитку провідних країн Західної Європи і США. Внаслідок прогресивних революційних змін кінця XIX ст. до них швидкими темпами наближалася Японія. Головною тенденцією державного розвитку цих країн у першій половині XX ст. стало утвердження державно-монополістичного капіталізму, що мав визначальний вплив на функціонування державного механізму, партійно-політичної структури та суспільно-політичних процесів в цілому. Загострення соціально-економічної і політичної ситуації у період між світовими війнами визначило тенденцію до посилення ролі держави в управлінні економікою і суспільними процесами в усіх державах. В ряді країн ця тенденція набула гіпертрофованого характеру у формі тоталітарної диктатури (Німеччина, Італія, Японія тощо). У цілому XX ст. відзначилося протистоянням режимів тоталітаризму і демократії.

Панівною формою держави у другій половині XX ст. стала демократична республіка (маншою мірою – конституційна монархія) з ліберальним типом організації соціально-економічних відносин. Демократія як найбільш адекватна матеріальним і духовним запитам людини форма організації суспільного життя заснована на принципах свободи, правопорядку та відповідальності, як форма гармонійного поєднання державного, суспільного та індивідуального інтересів знайшла втілення у розбудові на нині ідеального типу організації соціуму під назвою громадянського суспільства. Останнє є головним елементом правової, соціально орієнтованої та соціально відповідальної держави.

Демократизація загальносуспільного і державного життя знайшла вияв у розвитку права, яке і стало ключовим гарантом демократії. На зміну права сили прийшла сила права. Головні зміни у розвитку права капіталістичних країн протягом останніх десятиліть стосувалися насамперед його гуманізації, соціалізації, різкого зростання значення актів виконавчої влади та збереження впливу судових рішень як одного з ключових джерел права, появи нових (у тому числі інтегрованих) галузей права, тісного переплетення цивільно-правових (диспозитивних) та адміністративних (імперативних) правових норм, стирання відмінностей між континентальною та англосаксонською світовими правовими системами, різкого посилення інтеграційних процесів у господарсько-правових відносинах.

СЛОВНИК

Автаркія (від. грец. autarkeia – достатність) – термін, що вживається для позначення політики господарського відокремлення певної країни, такої національної економіки, яка повністю самозабезпечується і є незалежною від імпорту. Була офіційною економічною доктриною фашизму.

Гауляйтер – керівник обласної організації НСРПН. Одночасно був штатгальтером – імперським намісником в адміністративно-територіальних одиницях (землях).

Домініони (від лат. dominium – володіння) – назва самоврядних частин колишньої Британської імперії, а після 1931 р. (Вестмінстерський статут) – деяких країн, колишніх британських колоній, що отримали незалежність, стали членами Британської Співдружності націй та визнали главою держави британського монарха, представленого на їх території генерал-губернатором (Австралія, Канада тощо).

Лібералізм (від лат. liberalis – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва. В основі ідей – свобода людини, її діяльності, необхідність гарантування і захисту цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Виник в Європі у XVIII – XIX ст. На сучасному етапі визнає найвищими цінностями вільне підприємництво, приватну власність, свободу конкуренції та ринку, громадські свободи (слова, преси, асоціації), парламентський устрій.

Протекторат (від лат. protector – охоронець, захисник) – форма залежності, за якої одна держава (протектор) на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннім актом перебирає на себе функції зовнішніх зносин та захисту території іншої (яка протегується) держави і зазвичай через свого представника контролює також її внутрішнє життя.

Репарація – вид матеріальної відповідальності держави, що стала ініціатором війни. Складається відшкодування за мирним договором або іншим актом збитків державам, на які було вчинено напад.

Урбанізація (від. франц. Urbanization, від лат. urbanus – міський) – історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості і населення в переважно великих містах.

Фашизм (від італ. fascio – зв'язка) – терористична диктатура найреакційніших верств суспільства, яка використовує насильницькі методи для захоплення та утримання

влади, що мала місце в історії Італії під час диктатури Муссоліні. Друга назва німецького нацизму (схожа ідеологія з італійським фашизмом).

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Які причини посилення державного втручання у суспільні відносини в XX столітті ?
2. Які причини зумовили встановлення у більшості європейських держав антидемократичних режимів у міжвоєнний період ? Відповідь обгрунтуйте.
3. Які основні риси сучасної демократичної держави Ви можете виділити ?
4. У чому проявилося посилення соціальної функції держави у XX ст. ?
5. Які зміни у джерелах права капіталістичних країн відбулися у XX ст. ?
6. Яка головна тенденція розвитку шлюбно-сімейного права розглянутих країн у XX ст.?
7. У чому полягає головний казус визначення форми держави за Веймарською конституцією ?
8. Який вплив на розвиток правової системи Японії у другій половині XX ст. мало право країн континентальної та англосаксонської правових систем ? Відповідь обґрунтуйте.
9. Які основні тенденції розвитку державного механізму характерні для усіх розглянутих країн ?
10. Які головні тенденції розвитку кримінального права західноєвропейських країн у XX ст. Ви можете виділити ?

Доповніть речення

- Друга половина XX ст. стала періодом завершення процесу формування основ … суспільства і максимального наближення його до соціального ідеалу.
- У XX ст. у провідних країнах світу відбулося наповнення права … змістом.
- Рішучі заходи американської влади з подолання кризи, здійснені у 1930-х роках, отримали назву … .
- Виборча реформа 1918 р. надала право голосу … , які досягли 30-річного віку.
- У Франції утвердилася практика, за якою уряд отримав право видання нормативних актів на основі доктрини … .
- Головною особливістю розвитку державного механізму Великої Британії у XX ст. стало зростання ролі … .
- Функції конституційного суду за Конституцією Франції 1958 р. виконує орган – ….
- У 1978 р. у Цивільний кодекс Франції введено поняття … , пов'язане з товариствами та асоціаціями.
- У Німеччині законом 1974 р. визначено загальний шлюбний вік з … років.
- Поширеним видом покарання в Англії є умовне засудження – … .

Творчі завдання

Складіть схему: "Державний механізм Німеччини за Веймарською конституцією".

Заповніть схему: "Структура англійської судової системи ".

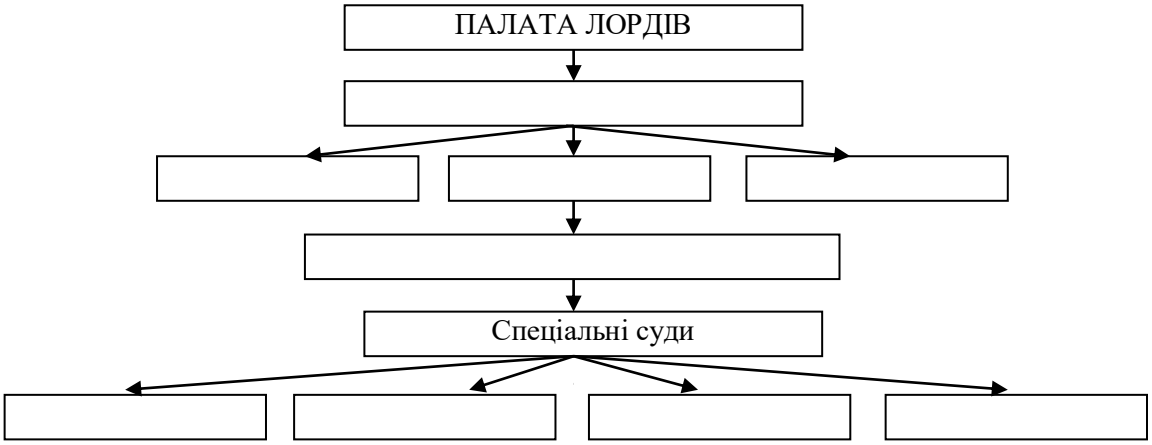

Заповніть таблицю: “Основні тенденції розвитку права у XX ст.”.

	Франція	*Німеччина*	*Велика Британія*	*США*	*Японія*
Право власності					
Сімейне право					
Трудове право					
Екологічне право					
Кримінальне право					
Кримінальний процес					

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Головна особливість “нового курсу” Ф.Д. Рузвельта**: а) державне регулювання фінансових, економічних та соціальних відносин; б) надання виключних прав монополіям; в) відмова від державного втручання у сферу виробництва і торгівлі; г) орієнтація на зовнішню торгівлю з Європою.
2. **У 1964 р. в США прийнято Акт про громадянські права, що**: а) відсторонював негрів від участі у виборах; б) ліквідував дискримінацію негрів у всіх сферах економічного і політичного життя; в) вводив освітній ценз: уміння читати і писати англійською мовою; г) посилив контроль федеральної влади за адміністративною діяльністю штатів.
3. **Основний зміст Акту про народне представництво 1928 р. у Великій Британії**: а) надавав виборчі права чоловікам, що досягли повноліття; б) надавав жінкам рівні з чоловіками виборчі права; в) віковий ценз зменшений з двадцяти до вісімнадцяти років; г) зберіг Палату лордів.
4. **За Конституцією Четвертої республіки у Франції найбільше владних повноважень отримав інститут**: а) Національних зборів; б) президента; в) глави уряду; г) сенату.
5. **У чому відмінність органів державної влади П’ятої республіки у Франції від Четвертої ?**: а) були більш демократичними; б) посилено владу парламенту; в) зменшено повноваження парламенту і розширено права Президента; г) влада в країні передавалась військовим.
6. **Яким чином А. Гітлер прийшов до влади ?**: а) шляхом збройного повстання; б) створивши при виборах до Рейхстагу обстановку терору і залякування, домігся перемоги; в) шляхом пропаганди здобув прихильність більшості населення; г) як харизматичний лідер країни.
7. **Яка з перелічених галузей права сформувалася у XX ст.?**: а) кримінальне право; б) адміністративне право; в) екологічне право; г) цивільне право.
8. **Вкажіть найпоширенішу у XX ст. форму актів делегованого законодавства**: а) накази міністрів; б) розпорядження президентів; в) постанови судів; г) постанови законодавчих органів.
9. **Основною тенденцією розвитку шлюбно-сімейного права у другій половині XX ст. стала його радикальна**: а) бюрократизація; б) гуманізація; в) дискримінація; г) інкорпорація.
10. **За формою державного устрою сучасна Японія**: а) президентська республіка; б) конституційна монархія; в) парламентська республіка; г) абсолютна монархія.

Література

1. Алмонд Гю, Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учебное пособие / [Алмонд Гю, Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.]; сокр. пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной; [под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля]. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э.; [отв. ред. В.Н. Шенаев]. – М.: Мысль, 1996. – 400 с.
3. Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В. История Франции / М.Ц. Арзаканян, А.В. Ревякин. – М.: Дрофа, 2005. – 475 с.
4. Бирюков М.М. Европейское право / Бирюков М.М. – М.: Омега-Л, 2006. – 128 с.
5. Василевич Г.А., Кондратович Н.М., Приходько Л.А. Конституционное право зарубежных стран / Василевич Г.А., Кондратович Н.М., Приходько Л.А. – М.: Книжный дом, 2006. – 480 с.
6. Всемирная история: В 24 т. Т. 19. Первая мировая война / [Бадак А.Н., Войнич И.Е. и др.] – Мн.: Литература, 1997. – 512 с.

7. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація/антиглобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю; [пер. з англ. І. Андрущенко]. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.
8. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
9. Гончар Б.М. Всесвітня історія / Гончар Б.М. – К.: Знання, 2007. – 694 с.
10. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002): навчальний посібник / Іаницька О.П. – Вінниця: Вид-во "Фоліант", 2003. – 560 с.
11. История государства и права зарубежных стран / [под ред. К.И. Батыра]. – М.: Изд-во "Проспект", 2004. – 496 с.
12. История государства и права зарубежных стран: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов]. Часть 2 / [под ред. проф. Крашенинниковой Н.А., проф. Жидкова О.А.]. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 708 с.
13. Иванян Э.А. История США / Иванян Э.А. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 548 с.
14. Кравчук М.В. Правова система США / Кравчук М.В. – К.: Норма-Друк, 2004. – 136 с.
15. Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран / Косарев А.И. – М.: Издательство НОРМА; Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 464 с.
16. Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посіб. / Орлова Т.В. – К.: Знання, 2006. – 551 с.
17. Основные институты гражданского права зарубежных стран / [под ред. В.В.Залесского]. – М.: НОРМА, 2006. – 480 с.
18. Романов А.К. Правовая система Англии / Романов А.К. – М.: Дело, 2002. – 343 с.
19. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн / Страхов М.М. – Х.: Право, 2001. – 416 с.
20. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навчальний посібник / Трофанчук Г.І. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
21. Тюріна О.В. Сучасні системи судових і правоохоронних органів (порівняльно-правова характеристика): навчальний посібник / Тюріна О.В. – К.: КНТ, Видавничий дім "Скіф", 2008. – 96 с.
22. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного законодавства. Європейські традиції / О.І Харитонова, Є.О. Харитонов. – Харків: Одіссей, 2002. – 592 с.
23. История государства и права зарубежных стран / [Чибиряев С.А., Евтушенко С.Г., Сафронова Е.В., Бельчук О.А., Борисевич М.М.]. – М.: Былина, 2002. – 471 с.
24. Шатилова С.А. История государства и права зарубежных стран / Шатилова С.А. – М.: Инфра-М, 2005. – 272 с.
25. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Шевченко О.О. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Основний закон Федеративної Республіки Німеччини (23 травня 1949 р.)

(Витяги)

Раздел I. ОСНОВНЫЕ ПРАВА

Статья 1.

1. Человеческое достоинство ненарушимо. Уважать и защищать его – обязанность всякой государственной власти.

2. Немецкий народ в силу этого признает неприкосновенные и неотчуждаемые права человека как основу всякого человеческого общества, мира и справедливости в мире.

3. Нижеследующие основные права обязывают законодательство, исполнительную власть и правосудие как непосредственно действующее право.

Статья 2.

1. Каждый имеет право на свободное развитие своей личности, поскольку он не нарушает прав других и не идет против конституционного порядка или нравственного закона.

2. Каждый имеет право на жизнь и на личную неприкосновенность. Свобода личности ненарушима. Вмешательство в эти права допускается только на основании закона.

Статья 3.

1. Все люди равны перед законом.

Мужчины и женщины равноправны.

Никому не может быть причинен ущерб или оказано предпочтение по признакам его пола, его происхождения, его расы, его языка, его отечества и места рождения, его вероисповедания, его религиозных или политических убеждений.

Статья 4.

3. Никто не может быть принуждаем против своей совести к военной службе на строевых должностях. Подробности устанавливает федеральный закон.

Статья 6.

1. Брак и семья находятся под особой защитой государственного порядка.

2. Забота о детях и воспитание их являются естественным правом родителей и их преимущественной обязанностью. На страже их деятельности стоит общественность Государства.

Раздел II. ФЕДЕРАЦИЯ И ЗЕМЛИ

Статья 20.

1. Федеративная Республика Германия является демократическим и социальным федеративным государством.

2. Вся государственная власть исходит от народа. Она осуществляется народом путем выборов и голосования, и через посредство специальных органов законодательства, исполнительной власти и правосудия.

3. Законодательство связано конституционным строем, исполнительная власть и правосудие – законом и правом.

Статья 31. Федеральное право имеет перевес над правом земель.

Статья 32.

1. Ведение сношений с иностранными государствами принадлежит Федерации.

Статья 33.

1. Каждый немец имеет в каждой земле одинаковые гражданские права и обязанности.

2. Каждый немец имеет одинаковый доступ ко всякой государственной должности в соответствии со своими склонностями, способностями и профессиональной квалификацией.

Раздел VI. ФЕДЕРАЛЬНОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО

Статья 62. Федеральное правительство состоит из Федерального канцлера и федеральных министров.

Статья 64.

1. Федеральные министры назначаются и увольняются Президентом Республики по представлению Федерального канцлера.

Раздел IX. ПРАВОСУДИЕ

Статья 92. Судебная власть вверяется судьям; она осуществляется Федеральным Конституционным судом, Верховным федеральным судом, федеральными судами, указанными в настоящем Основном законе, и судами земель для отдельных лиц (ст. 25), суд должен прибегнуть к решению Федерального Конституционного суда.

Статья 101.

1. Чрезвычайные суды не допускаются. Никто не может быть изъят из ведения своего законного судьи.

2. Суды со специальной юрисдикцией могут быть учреждены только законом.

Статья 102. Смертная казнь отменяется.

Конституція Французької республіки (4 жовтня 1958 р.)

(Витяги)

Раздел 1. О СУВЕРЕНИТЕТЕ

Статья 2. Франция является неделимой, светской, демократической и социальной Республикой. Она обеспечивает равенство перед законом всем гражданам, независимо от происхождения, расы или религии. Она уважает все верования.

Статья 3. Национальный суверенитет принадлежит народу, который осуществляет его через своих представителей и посредством референдума. Никакая часть народа, никакая отдельная личность не· могут присвоить себе его осуществление.

Раздел 11. ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ

Статья 5. Президент Республики следит за соблюдением Конституции. Он обеспечивает своим арбитражем нормальное функционирование государственных органов, а также преемственность

государства. Он является гарантом национальной независимости, территориальной целостности, соблюдения соглашений Сообщества и договоров.

Статья 71. Президент Республики избирается абсолютным большинством поданных голосов.

Конституція Японії (Набрала чинності 3 травня 1947 р.)

(Витяги)

Розділ I

Стаття 1. Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею японського народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним і успадковується відповідно до Закону "Про імператорську родину", прийнятого парламентом.

Розділ II. Відмова від війни

Стаття 9. Щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості і порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу розв'язування міжнародних спорів.

Для досягнення мети, вказаної в попередньому абзаці, ніколи в майбутньому не будуть створюватися сухопутні, морські і військово-повітряні сили, так само як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається.

Розділ III. Права і обов'язки народу

Стаття 11. Народ безперешкодно користується всіма основними правами людини. Ці основні права людини, які гарантує народові Конституція, надаються нинішньому і майбутньому поколінням як непорушні вічні права.

Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.

Тема 16.

Новітній державно-правовий розвиток країн Центрально – Східної Європи

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. **Відновлення державної незалежності Польщі, Чехословаччини та Угорщини у міжвоєнний період. Державність Румунії.**
2. **Державно-правові наслідки Другої світової війни і формування режимів "народної демократії".**
3. **Демократичні революції 1989 – 1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи.**
4. **Розвиток посттоталітарних держав регіону наприкінці XX – на початку XXI ст.**

1. Відновлення державної незалежності Польщі, Чехословаччини та Угорщини у міжвоєнний період. Державність Румунії

Основним результатом Першої світової війни стало припинення існування Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської імперій. Серед держав, які відновили незалежність, – Польща (входила до складу Російської імперії), Чехословаччина та Угорщина (входили до складу Австро-Угорської імперії).

На польських землях під час війни посилився рух за національне визволення і створення єдиної держави. Його очолив колишній соціаліст, військовий Юзеф Пілсудський. Восени 1918 р. Царство Польське звільнили від німецько-австрійської окупації. У листопаді Тимчасовим начальником держави став Ю. Пілсудський. Уряд проголосив декрети про 8-годинний робочий день, громадянські права і свободи та рівність усіх перед законом, охорону праці і допомогу по безробіттю. У січні 1919 р. відбулися вибори до законодавчого органу влади – Сейму.

Міжнародне визнання державності **Польщі** фактично відбулося за підсумками Паризької мирної конференції 1919 р., яка розпочала міжнародно-правовий процес врегулювання післявоєнного світу. Кордони Польщі охоплювали частину німецьких, чеських, українських земель, що у майбутньому породило гострі міжнародні суперечності. За Ризьким мирним договором Польщі з РРФСР до Польщі відійшли північно-західні землі України (Волинь, Полісся, Поділля, Холмщина).

У березні 1921 р. Сейм прийняв Конституцію Польщі, яка затвердила республіканську форму правління з двопалатним парламентом (Сенат, Сейм) і урядом, відповідальним перед ним. Главою держави проголошено Президента, якого обирали на 7 років на спільному засіданні обидві палати парламенту. Запроваджено пряме, рівне, пропорційне виборче право при таємному голосуванні. Військовослужбовці та громадяни віком до 21 року виборчих прав не мали. Права органів місцевого самоврядування (губернії, повіти і гміни) були обмежені. Свої виконавчі повноваження вони здійснювали лише разом з адміністративними органами та під їх керівництвом.

Визначаючи соціально-економічні засади суспільного життя, конституція закріпила недоторканність приватної власності. Одночасно підтверджено існування державної і колективної форм власності (об'єднань громадян, органів самоуправління тощо). Документ проголошував демократичні свободи (у тому числі – соціальні права громадян, безкоштовну освіту). Національним меншинам надано право національно-культурної автономії.

На середину 1920-х рр. в країні визріла економічна криза, що завершилася державним переворотом. 12 травня 1926 р. вірні Ю. Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали повноваження. У Польщі встановлено диктаторський режим Пілсудського, що отримав назву *санація*. Зберігши зовнішні атрибути парламентської демократії, Пілсудський встановив авторитарну диктатуру, опорою якої стала армія і державний апарат. Сам він відмовився від посади Президента, на яку його обрав парламент 31 травня 1926 р., і був призначений Головним інспектором збройних сил. Продовжували існувати партії, Сейм та опозиція лівих сил. Конституція 1921 р. продовжувала діяти. До неї внесено суттєві зміни: Сейм втратив право видавати укази, що мали силу закону; уряд з ряду питань звільнено від парламентської відповідальності; різко розширено повноваження Президента (зокрема, право розпускати Сейм і Сенат до завершення терміну їх повноважень). Пілсудський не рахувався з волею парламенту при формуванні уряду.

У 1935 р. прийнято нову Конституцію Польщі, яка зосередила верховну владу в руках Президента. Інші органи влади (уряд, парламент, суди) існували під його фактичним керівництвом. Юридична відповідальність Президента не передбачалася. Він вважався відповідальним "лише перед Богом та історією".

Схема 16.1. Основні повноваження Президента за Конституцією Польщі 1935 р.

Режим санації проіснував у Польщі до 1939 р. Внаслідок підписаного 23 серпня 1939р. таємного радянсько-німецького Пакту Молотова-Ріббентропа ("Пакт про ненапад") Польща була розділена між цими загарбницькими країнами. Захоплення німецькими військами Польщі у вересні 1939 р. розпочало Другу світову війну.

Проголошення незалежності **Чехословацької** держави здійснене у Празі 28 жовтня 1918 р. на засіданні Національного комітету, що взяв на себе повноваження вищого органу влади. 30 жовтня Словацький національний комітет заявив, що словаки є невід'ємною частиною чехословацької нації, але поставив вимогу широкої автономії для Словаччини. На середину листопада 1918 р. Національний комітет опублікував тимчасову Конституцію республіки. Верховним законодавчим органом влади проголошено Національні збори, що складалися з представників різних політичних партій. На першому їх засіданні президентом обрано Томаша Масарика.

За міжнародними мирними угодами до складу Чехословаччини була включена Закарпатська Україна.

Під впливом революційних подій в Угорщині у словацькому місті Пряшів 16 червня 1919 р. лівими силами проголошена Словацька Радянська республіка. Однак вона проіснувала всього три тижні і була придушена урядовими військами.

У перші роки існування незалежної держави прийнято ряд важливих демократичних законодавчих актів, у тому числі соціального спрямування, які засвідчили розбудову в Чехословаччині демократичної соціальної держави: введено 8-годинний робочий день; запроваджено соціальну допомогу безробітним; розширено медичне страхування; запроваджено аграрну реформу.

У лютому 1920 р. Національні збори прийняли Конституцію Чехословацької республіки. В її основі закладено принципи рівності усіх перед законом, захист приватної власності. Вищим законодавчим органом стали двопалатні Національні збори (Палата представників і Сенат), депутати яких обиралися на основі загального виборчого права за пропорційною виборчою системою. Право голосу на виборах до Сенату мали громадяни, які досягли віку 26 років, а до Палати представників – 21 року. Парламент обирав Президента на 7-річний термін. Він мав широкі повноваження: укладав міжнародні договори; вводив військовий стан; володів правом скликання і розпуску парламенту; повертав на доопрацювання законопроекти; призначав і звільняв міністрів; був головнокомандувачем війська. Президентом Чехословаччини обрано Т. Масарика. Конституція передбачала демократичні права і свободи громадян. Словакам у складі єдиної Чехословацької держави надавалася лише мовно-культурна автономія.

У міжвоєнний період Чехословаччина стала економічно розвиненою, демократичною країною зі значними іноземними інвестиціями. Однак невдоволення і соціальну напругу породжував рівень життя переважно інонаціонального населення периферії (Словаччина, Закарпаття), яка у соціально-економічному плані була розвинена значно слабше. Тут переважало сільське населення.

Чехословаччина наприкінці 1930-х рр. стала однією із перших жертв німецько-фашистської загарбницької політики. Формальним приводом до загарбання країни Німеччиною став захист прав німців Судетської області Чехословаччини. 13 вересня 1938 р. судетські фашисти вчинили заколот. Після його придушення чехословацькими військами Німеччина пригрозила військовим вторгненням. Мюнхенська угода від 29 вересня 1938 р., підписана Англією, Францією, Італією та Німеччиною (без відома Чехословаччини) всупереч чинному міжнародному праву, зафіксувала відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини всіх прикордонних західних і північно-західних районів. Ця угода стала одним із найяскравіших історичних фактів прямого потурання провідних європейських держав експансіоністським планам А. Гітлера, які так і не вберегли світ від війни.

У березні 1939 р. Німеччина всупереч тій же Мюнхенській угоді окупувала всю територію Чехословаччини. Політика “невтручання” і потурання агресору зазнала повного краху. Чехословаччина втратила незалежність, ставши “розмінною картою” у великій міжнародній політичній грі.

Наслідки війни для **Угорщини**, яка воювала на боці німецького блоку держав, були катастрофічними. Голод, розруха посилили невдоволення робітничих мас і селянства існуючим становищем. Головні проблеми післявоєнного облаштування держави: здобуття незалежності з розпадом Австро-Угорської монархії; проголошення республіки; проведення аграрної реформи; розв’язання гострого національного питання.

Восени 1918 р. до країни з Росії повернулися військовополонені, які принесли ідеї радянської влади. Відбулися повстання робітників Будапешта і військового гарнізону. До влади прийшов уряд правих соціал-демократів на чолі з графом Міхаєм Карої. Внаслідок

революційних подій 28-31 жовтня 1918 р., які пройшли під гаслами припинення війни і відокремлення від Австрії, була проголошена незалежність Угорщини. Граф М. Карої призначений імператором та отримав ім'я Карла І. Реакцією революційних робітничо-солдатських мас на небажання уряду проводити реформи стало масове поширення по країні революційних органів влади – Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

16 листопада 1918 р. Угорщину проголошено республікою. Уряд оголосив про вихід з імперії. Карої став першим президентом Угорської республіки. Ситуація в країні загострилася, коли у березні 1919 р. держави Антанти пред'явили Угорщині ультиматум, зажадавши передачі двох третин території країни сусіднім державам: Румунії, Чехословаччині, Югославії. Уряд виявився неспроможним дати відсіч територіальним зазіханням сусідніх держав, що загострило революційну ситуацію.

21 березня 1921 р. Будапештська Рада робітничих і солдатських депутатів проголосила Угорську Радянську Республіку (УРР). Пролетарська революція в Угорщині пройшла мирним шляхом. Новий уряд (Тимчасову революційну урядову раду) очолив лідер комуністів Бела Кун. За час існування УРР ухвалено демократичні закони: про націоналізацію промисловості, банків і транспорту; про монопольне право держави на зовнішню торгівлю; про запровадження 8-годинного робочого дня; про зрівняння в зарплаті чоловіків і жінок; про запровадження безкоштовного медичного обслуговування; про відокремлення школи від церкви; прийнято конституцію. УРР проіснувала всього 133 дні. У серпні військовими силами Антанти і внутрішньої контрреволюції революцію в Угорщині придушено. На цей час більша частина країни була окупована іноземними (румунськими) військами. На неокупованій території правив колишній адмірал ВМС Австро-Угорщини Хорті. Розгорнуто контрреволюційний терор.

У листопаді 1919 р. з Угорщини виведено румунські війська. На виборах до Національних зборів у січні 1920 р. більшість отримали прихильники Хорті (праві партії). Країни Антанти визнали нову владу Угорщини. 1 березня 1920 р. відновлено монархію у формі регентства Хорті, який отримав від парламенту додаткові повноваження: право на відкладання початку роботи і право розпуску парламенту; право без згоди парламенту оголошувати війну і мир; право законодавчої ініціативи; посаду головнокомандувача збройних сил. Партії комуністів і лівих соціалістів оголошені поза законом.

За Тріанонським мирним договором з країнами Антанти від 4 червня 1920 р. Угорщина втратила більшу половину території і населення держави. Угорщину зобов'язали виплачувати репарації. Значно скорочено збройні сили. Умови договору стали причиною активізації діяльності в країні реваншистських сил. У 1921 р. колишній імператор Карл І здійснив дві невдалі спроби монархічного перевороту.

З середини 1920-х рр. в Угорщині посилилися авторитарні тенденції. Відновлено діяльність Палати магнатів, члени якої призначалися. Скасовано таємне голосування на виборах до парламенту. Уряд пішов на активізацію контактів з фашистськими Німеччиною та Італією. Економічна криза 30-х рр. XX ст. та активізація лівих сил зумовили наростання профашистських настроїв. Уряд всупереч міжнародним договорам став на шлях мілітаризації економіки. Посилилися переслідування комуністів та антисемітські настрої. У 1938 р. парламент розширив диктаторські повноваження Хорті. Обмежено виборче право.

У листопаді 1938 р. за рішенням Віденського арбітражу Угорщина отримала південну частину Словаччини і Закарпатську Україну. Наступного року країна увійшла до

фашистського блоку держав. На 1941 р. Угорщина за підтримки Німеччини та Італії повернула практично усі території довоєнного часу.

Румунія під час Першої світової війни воювала на боці Антанти. Мирні угоди з переможеними державами принесли їй великі територіальні винагороди: Трансільванія, Буковина, Добруджа, Бессарабія. Територія країни зросла удвічі. У міжнаціональних відносинах в Румунії культивувався шовінізм і націоналізм.

Провідними політичними силами країни були праві партії, які підтримували збереження монархії. Суспільно-політична ситуація на початку 1920-х рр. відзначалася нестабільністю. Відбувалися масові страйки і демонстрації робітників, селян і військових. Активізувалися ліві політичні сили. Уряд вдавався до арештів, катувань і судових процесів проти страйкарів.

У березні 1923 р. парламент прийняв нову Конституцію, яка зберегла монархічну форму правління. Законодавчим органом влади був двопалатний парламент (Палата депутатів і Сенат). Урядові належала виконавча влада. Він формувався з дозволу короля, який також був головнокомандувачем військ і затверджував міжнародні угоди. Від його імені парламент оголошував закони. Гарантовано демократичні права і свободи, які на практиці були формальними.

У 1924 р. уряд видав закони щодо національних меншин. Усі мешканці приєднаних провінцій були зобов'язані отримати румунське громадянство, а службовці державного апарату, громадських установ, вчителі, лікарі були зобов'язані складати екзамен на знання румунської мови, історії, географії і конституційного права Румунії.

Друга половина 1920-х рр. в Румунії позначилася протистоянням королівської влади і лідерів владної Націонал-ліберальної партії. У 1925 р. наслідного принца Кароля позбавили спадкових прав. "Двірцева криза" завершилася лише у 1930 р. з утвердженням при владі Націонал-цариністської партії та поверненням до країни принца Кароля, який став королем під іменем Кароля II. В Румунії відновлено монархію. Новий король був прихильником встановлення авторитарного режиму. В умовах економічної кризи за сприяння королівського двору в країні почали зростати фашистські організації, які проводили терористичну діяльність проти демократичних сил. Посилилася політика дискримінації національних меншин та переслідування прихильників лівих партій.

У лютому 1938 р. Кароль I відмінив дію Конституції 1923 р., проголосивши встановлення королівської диктатури. Заборонено діяльність політичних партій. Військові призначалися на ключові державні посади. Фашистські організації не підтримали політику королівської диктатури і оголосили похід за владою. 1 березня 1938 р. набула чинності нова Конституція, яка припинила дію демократичних прав і свобод. Парламент зберігався, але його робота була призупинена. У 1940 р. відбулося примирення короля з фашистськими організаціями, результатом чого стало утворення єдиної політичної сили – Партії нації. Розпочато укладення тісних договірних стосунків з фашистською Німеччиною.

У червні 1940 р. війська СРСР вступили в Бессарабію і Північну Буковину, які були приєднані до СРСР. Частину території повернуто Болгарії та Угорщині. Такі поступки викликали суспільне невдоволення правлінням короля і уряду. У вересні 1940 р. Кароль II призначив главою уряду генерала Антонеску, а сам зрікся престолу на користь принца Міхая. Так завершився період "королівської диктатури" і розпочався період військово-фашистського режиму Антонеску. Відмінено дію Конституції 1938 р. Права короля

обмежено. В Румунію запрошено німецькі війська. Країна приєдналася до "вісі" фашистських держав. Румунські війська взяли участь у Другій світовій війні у боях проти військ СРСР.

2. Державно-правові наслідки Другої світової війни і формування режимів "народної демократії"

У роки Другої світової війни у всіх країнах Центральної і Південно-Східної Європи утворені Національні (Народні) фронти, в яких співпрацювали як комуністичні, так і антикомуністичні сили. Об'єднання різних політичних сил стало можливим в ім'я загальнонаціональної мети – звільнення від фашизму, відновлення національної незалежності і демократичних свобод. Ця мета досягнута в результаті розгрому нацистської Німеччини та її союзників Збройними Силами СРСР, країн антигітлерівської коаліції і дій антифашистського руху Опору.

У 1943 – 1945 рр. у всіх країнах регіону до влади прийшли уряди Національних фронтів. Однак між їх учасниками існували суттєві розбіжності в поглядах. Комуністи виступали за соціалістичну модель економіки і тісну співпрацю з СРСР. Їх опоненти відстоювали збереження приватної власності, орієнтацію на Захід при збереженні дружніх відносин з СРСР. Режими, створені народними фронтами у післявоєнні роки, отримали назву "народної демократії".

Основними реформами в ході становлення режимів "народної демократії" стали: знищення військово-фашистського державного апарату; створення демократичних органів влади і управління; аграрна реформа. З урахуванням традицій, що склалися, націоналізація землі не проводилася. Встановлювався земельний максимум. Заборонялася купівля-продаж отриманої за реформою землі. Ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Проведено конфіскацію промислових підприємств, іншої власності іноземних і вітчизняних монополій, *колабораціоністів*.

Підтримка Радянського Союзу створила для компартій цих країн найсприятливіші можливості для того, щоб почати поступове витіснення союзників по Національному фронту із займаних ними позицій в політичному житті. Компартії, розглядаючи встановлення "народної демократії" як етап на шляху до проголошеної ними кінцевій мети – побудови "реального соціалізму", вважали за необхідне продовжувати і поглиблювати розпочаті перетворення. Використовуючи міські і сільські підприємницькі кола для вирішення завдань післявоєнного відновлення, комуністи в той же час посилювали наступ на їх позиції. Спираючись на залишки радянських військ і підконтрольні органи безпеки, комуністичні партії зуміли обмежити вплив та витіснити з влади праві і помірковані ліві політичні сили.

Тривалість, характер, форми, методи політичних та соціально-економічних перетворень визначалися конкретно-історичними умовами кожної країни.

Під час війни у **Польщі** нацистами встановлено один з найжорстокіших окупаційних режимів. Значна частина країни була приєднана до Німеччини, а решта території відійшла до створеного генерал-губернаторства. Довоєнний уряд розташувався у Лондоні. Йому підпорядковувалися військові підрозділи Армії Крайової.

Ліві антифашистські організації за підтримки радянського керівництва під проводом Польської робітничої партії (ППР) створили Крайову раду народову, у підпорядкуванні якої перебували підрозділи Армії Людової (народної армії). Створено підпільні органи влади у вигляді місцевих рад. Польський комітет національного визволення 22 червня 1944 р. у

“Маніфесті до польського народу” проголосив проведення аграрної реформи (конфіскація поміщицьких землеволодінь і власності німців та їх розподіл поміж безземельних і малоземельних селян), націоналізацію банків, промисловості і транспорту.

Вступ на територію Польщі у липні 1944 р. радянських військ фактично вирішив подальшу долю країни. Роззброєнню і репресіям піддано солдат Армії Крайової та прихильників закордонного уряду. Однак заради легітимації післявоєнної влади перед західними учасниками антигітлерівської коаліції до складу новоствореного у 1945 р. Тимчасового уряду національного єднання допустили представників лондонського уряду. Цей уряд, незважаючи на видимість коаліційного, фактично був прорадянським. Певний час тривало громадянське протистояння між прокомуністичними та антикомуністичними силами і їх прихильниками. Опозиційну Польську селянську партію, яка мала велику популярність і виступала за реальну незалежність Польщі та демократичний розвиток, після фальсифікації результатів виборів до Сейму у січні 1947 р. розгромлено. Її лідери емігрували на Захід. Президентом і головою Державної ради обрано комуніста, прихильника сталінізму Б. Берута. В грудні 1948 р. створено нову правлячу партію – Польську об’єднану робітничу партію (ПОРП), в якій переважало просталінське керівництво.

Завершила формування тоталітарного режиму в Польщі Конституція 1952 р. (див. додаток). Польська Народна Республіка (нова назва держави) проголошувалася державою народної демократії, де влада належала трудящим, а політичну основу становили місцеві органи – ради народові та однопалатний Сейм. Посада Президента замінена колегіальною Державною радою. Виконавчу владу очолила Рада міністрів.

- Державна власність на знаряддя і засоби виробництва
- Централізована планова економіка
- Однопартійна політична система з монопольною комуністичною ідеологією
- Відсутність реального поділу влади і правової держави
- Псевдопредставницька система формування органів влади
- Підміна соціальної справедливості гаслами соціальної рівності
- Демагогічна пропаганда диктатури робітничого класу, який насправді був поставлений у безправне становище
- Панування класових пріоритетів у внутрішній і зовнішній політиці

Схема 16.2. Головні ознаки тоталітарних режимів “народної демократії” в країнах Центрально-Східної Європи

В країні сформувалася командно-адміністративна система управління економікою. Відбулося одержавлення промисловості. На селі запроваджувалися колективні господарства, що стало відчутним ударом по приватновласницьких традиціях польського народу. Такі заходи уряду швидко викликали масові протести. У 1956 р. відбулися виступи робітників. У місті Познань влада застосувала зброю. Заміна партійно-державного керівництва тимчасово заспокоїла ситуацію, але у подальші десятиліття соціально-економічна ситуація в країні лише погіршувалася. Утиски опозиції, тотальна цензура і порушення прав людини зумовили подальші хвилі народного невдоволення та організацію численного демократичного руху. У 1980 р. на хвилі масових страйків у портовому місті Гданськ створено потужну профспілкову організацію “Солідарність”, яка стала в авангарді боротьби за суспільно-політичні перетворення та центром гуртування усіх демократичних сил Польщі.

Остання відчутна спроба консервативних сил Польщі, за підтримки СРСР, подолати наростання демократичних тенденцій відбулася з встановленням у 1981 – 1983 рр. надзвичайного стану. Країна опинилася під контролем армії, органів безпеки та міліції. Ці

заходи очолив тодішній керівник ПОРП, глава уряду і міністр оборони В. Ярузельський. Однак політична та соціально-економічна нестабільність в країні зберігалася. Посиленню демократичних тенденцій сприяла "перебудова" в СРСР.

Після Другої світової війни **Чехословацька республіка** відновлена у змінених кордонах. До складу УРСР відійшла Закарпатська Україна. З території країни були виселені німці. Тому Чехословаччина стала переважно двонаціональною державою. Словаччина у новій державі отримала обмежену автономію.

Державний апарат створювався під контролем комуністів. Однак у перші післявоєнні роки вони не мали переваги в органах влади. Значні повноваження зберігав Президент Е. Бенеш. Основний вплив комуністи мали в силових структурах. Під тиском Комуністичної партії (КПЧ) восени 1945 р. розпочато націоналізацію промисловості, шахт, банків. Вилучалася земля з великих землеволодінь та колишніх німецьких володінь. На виборах до Національних зборів у травні 1946 р. КПЧ отримала перемогу. У Словаччині місцева компартія прийшла до влади шляхом силової розправи над основними опонентами – Словацькою демократичною партією, члени якої були звинувачені у державній зраді.

Незважаючи на активність комуністів та підтримку їх з Москви, уряд Чехословаччини у 1946 – 1948 рр. був коаліційним. Однак у результаті фактично урядового перевороту в лютому 1948 р., коли після відставки міністрів з інших партій комуністи одноосібно сформували уряд, КПЧ стала правлячою партією на довгі десятиліття. Конституція Чехословаччини, схвалена 9 травня 1948 р., проголошувала основну мету – "побудову соціалізму в країні". Президентом республіки обрано лідера КПЧ Климента Готвальда. Зберігши формальну багатопартійність, правляча партія розгорнула репресії проти політичних супротивників. Встановлено державну цензуру. Розгорнуто репресії проти католицької церкви.

Економічне зростання післявоєнних десятиліть дало змогу уряду констатувати побудову "основ соціалізму", а Конституція Чехословаччини 1960 р. закріпила цей факт. Країна отримала нову назву – Чехословацька Соціалістична Республіка. КПЧ надано привілейоване становище.

Неспроможність тоталітарно-планової системи стала особливо помітною у Чехословаччині, яка завжди була однією з найбільш розвинених країн регіону. Події серпня 1968 р., коли радянські танки і війська країн-сателітів СРСР всупереч нормам міжнародного права придушили народні виступи в Празі ("Празька весна"), стали першим попередженням тоталітарній комуністичній системі Чехословаччини та усім режимам "народної демократії" у Центрально-Східній Європі. Зі здобутків цих виступів виділимо зміну державного устрою – з унітарної держави на федерацію рівноправних республік Чехії і Словаччини.

Державний розвиток Чехо-Словаччини у 1970 – 1980- х рр. позначився наступом реакції. Посилено цензуру. Вчинено розправу над демократичною інтелігенцією. В країні поглиблювалися економічні проблеми. Всесильною була влада бюрократії в централізованій державі. Однак наступ тоталітаризму викликав нову хвилю демократичного руху у формі дисиденства. Група діячів науки і культури 1 вересня 1977 р., посилаючись на документи міжнародної Хельсінської наради 1975 р. та Декларацію прав людини ООН, проголосила вимоги демократизації суспільно-політичного життя країни.

Зі вступом восени 1944 р. на територію **Угорщини** радянських військ режим регентства Хорті повалено та утворено коаліційний Угорський національний фронт незалежності. Останній перебував під сильним впливом комуністів і їх головної підтримки –

СРСР. В основі діяльні фронту була програма компартії, яка проголосила прагнення створити демократичну Угорщину. З остаточним визволенням Угорщини від німецько-фашистських військ у квітні 1945 р. влада фронту поширилася на всю країну. Першочерговими реформами стала конфіскація земель у поміщиків і колабораціоністів та передача їх селянам.

Внаслідок змови проти Партії дрібних сільських господарів, яка перемогла на парламентських виборах в Угорщині у 1945 р., і звинувачення її представників у підготовці військового путчу, комуністи домоглися розколу цієї політичної сили та усунули її керівництво від влади. У 1948 р. створено нову Угорську партію трудящих (УПТ), що сповідувала марксистсько-ленінську ідеологію. Встановлено повний контроль цієї партії над політичною системою держави. Ухвалена 18 серпня 1948 р. нова Конституція проголосила створення Угорської Народної Республіки.

Масові політичні репресії та занепад економіки призвели у 1950-х рр. до посилення демократичних тенденцій в суспільно-політичному житті країни. Цьому сприяли розвінчання культу особи Сталіна в СРСР та народні виступи в Польщі. Один з керівників УПТ і глава уряду Імре Надь виступив з програмою реформ. Однак він програв партійні дискусії консервативним силам. Студентські виступи в Будапешті у жовтні 1956 р. розстріляні підрозділами служби безпеки. До Угорщини введено радянські війська. Уряд Імре Надя та його прихильники пішли на розрив з радянським керівництвом і проголосили вихід з *Організації Варшавського Договору*. Консервативно-комуністичні сили, об'єднані в новостворену Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП) на чолі з Яношем Кадаром, створили Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд з метою "розгрому контрреволюції і відродження соціалізму в країні". Радянські війська силою зброї придушили повстання. Комуністична влада організувала масові судові процеси проти політичних опонентів. У липні 1958 р. І. Надь страчений.

Нове керівництво країни, залишаючись на марксистських позиціях, обрало шлях національної згоди, компромісів і поступових реформ. На початку 1960-х рр. практично завершено кооперування в сільському господарстві, яке виявило свою економічну спроможність. В Угорщині, на відміну від інших країн регіону, вперше скасовано директивне планування економіки, зрівняно у правах державну і кооперативну власність. Обмежено функції міністерств. Підприємства отримали широку самостійність. Запроваджено торгівлю засобами виробництва. Певна лібералізація відбулася у суспільно-політичному житті. В Угорщині вперше серед країн Східної Європи почали висувати кількох кандидатів на один мандат на виборах до представницьких органів влади та розширено функції місцевого самоуправління. Дещо послаблено ідеологічний тиск на сферу культури. Разом з тим угорські економічні реформи засвідчили безперспективність спроб суттєвого поглиблення розвитку країни за відсутності приватної власності і ринкових відносин, а несмілива лібералізація політичної системи зрештою привела до її остаточного занепаду.

Повалення фашистського режиму Антонеску в **Румунії** відбулося внаслідок повстання у серпні 1944 р. за умови підходу радянських військ до кордонів держави. Король Міхай I сприяв арешту Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. У вересні 1944 р. Румунія підписала перемир'я з СРСР. На основі антифашистських сил створено Національно-демократичний фронт, в якому домінували представники комуністичної і соціал-демократичної партій. Як і в інших країнах регіону, коаліційний уряд провів аграрну

реформу. Зусилля лівих сил були спрямовані на повалення монархії. На вимогу комуністів 30 грудня 1947 р. король Міхай I зрікся престолу. Проголошено Румунську Народну Республіку.

Комуністи за підтримки СРСР проголосили курс на будівництво соціалізму за радянським взірцем. У 1948 р. внаслідок злиття комуністичної і соціал-демократичної партій утворено Румунську робітничу партію (РРП), що стояла на засадах марксизму-ленінізму. Прийнята у квітні 1948 р. Конституція законодавчо закріпила "диктатуру пролетаріату". З 1948 по 1989 рр. в країні існувала однопартійна система.

Розгорнулася активна націоналізація промисловості та кооперування сільського господарства, що супроводжувалися масовими репресіями. Економіка розвивалася за адміністративно-плановим зразком. В Румунії встановлено жорсткий тоталітарний режим. Практикувалися розправи над реальними чи потенційними ворогами в рядах інтелігенції, армії, діячів колишніх опозиційних партій. Основний період панування комуністичного режиму в Румунії припав на правління Генерального секретаря ЦК РРП (з 1965 р. – РКП) Ніколае Чаушеску (1965 – 1989 рр.). Початок його правління позначився декоративними гаслами про необхідність лібералізації і критики попередників. Однак в Румунії за час правління Чаушеску запанувала класична диктатура. Для захисту режиму створено потужний апарат репресій і тотального контролю за думками і життям людей.

У 1980-х рр. в Румунії існував один з найбільш замкнутих, консервативних тоталітарних режимів Європи, що тримався на загальному терорі, доносах і численному апараті насильства. Диктатура з допомогою служби державної безпеки "Секурітате" придушувала найменші прояви демократії. Жодної можливості зміни керівництва держави на правовій основі не існувало. Правова система була підмінена волею вищого партійного керівництва і політичною доцільністю.

3. Демократичні революції 1989 – 1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи

Глибока економічна, політична і духовна криза, що охоплювала країни Центрально-Східної Європи, насамперед їх авторитарно-бюрократичні режими, зумовили визрівання революційних ситуацій, що набрали невідворотного характеру наприкінці 1980-х років. Політичні системи, в центрі яких перебували монопольно-диктаторські комуністичні партії, тривалий час залишалися незмінними, а тому не могли адекватно реагувати на кардинальні зміни внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку. У середовищі самих партій визрівало незадоволення і опозиційні настрої. Вагомим зовнішнім фактором демократичних змін у цих країнах стало наростання ліберальних тенденцій в СРСР в рамках горбачовської "перебудови". Втрата підтримки компартії і держапарату СРСР вирішила долю компартій і створених ними тоталітарних режимів.

Події 1989 – 1990-х рр. за своїм характером були революційними, оскільки кардинально змінювали суспільно-політичні та соціально-економічні відносини у регіоні. Ситуація неоднаково складалася у кожній окремій країні. Однак загальним стало прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих партій і на основі широкої демократії повністю оновити життя суспільства. Скрізь боротьба відбувалася під антикомуністичними гаслами з метою ліквідації державного, тоталітарно-бюрократичного соціалізму.

У **Польщі** внаслідок подій першої половини 1980-х рр. відбулася переоцінка "соціалістичних перетворень", політичного та економічного устрою, висувались ідеї

політичного плюралізму, ринкової економіки, формування багатопартійності. В лютому – квітні 1989 р. відбувся т. зв. "круглий стіл" між представниками правлячої ПОРП та демократичної опозиції. У результаті укладено компромісну угоду про надання права опозиції на відкриту діяльність, легітимацію "Солідарності", реформу парламенту і новий виборчий закон. Так мирним шляхом розпочалися історичні зміни в країні. Хоча ПОРП за результатами виборів до Сейму і Сенату зберігала більшість, а Президентом Польщі у 1989 р. з незначною перевагою обрано В. Ярузельського, главою уряду вперше з 1948 р. став представник опозиції. Розпочався процес демонтажу комуністичної системи.

Відновлено довоєнну назву держави – Річ Посполита Польська (Республіка Польща). Відбулася департизація силових структур. ПОРП у 1990 р. припинила існування, а її наступниця – Соціал-демократія Республіки Польща (СДРП) – стала на позиції парламентської демократії і ринкової економіки. В грудні 1990 р. Президентом Польщі обрано колишнього лідера "Солідарності" Лєха Валенсу.

В **Угорщині** на хвилі широкої критики застійних явищ в суспільстві поширювалися вимоги докорінного економічного реформування. На пленумі ЦК УСРП в лютому 1989 р. відбулася докорінна переоцінка подій 1956 р., з Конституції вилучено статтю про керівну роль комуністичної партії. Весною 1989 р., як і в Польщі, розпочалося засідання "круглого столу" за участю опозиції. Укладено угоду з правлячою партією про створення парламентської демократії, правової держави, реорганізації самої УСРП, яка припинила діяльність в армії і системі правоохоронних органів. Прийнято ряд демократичних законів: про право громадян на створення об'єднань та асоціацій; про проведення мітингів і зборів; про референдум; про президента республіки і вибори. Запроваджено вибори до парламенту на багатопартійній основі. За поправками до Конституції держава отримала назву Угорська Республіка, яку очолює Президент, обраний парламентом. У березні 1990 р. в Угорщині вперше за півстоліття проведено демократичні парламентські вибори, на яких перемогу здобули праві партії.

У **Чехо-Словаччині** у 1989 р. відбувалися масові демонстрації. У листопаді 1989 р. міліція придушила студентську демонстрацію в Празі, що викликало обурення суспільства. Створено опозиційний Громадянський Форум – патріотичний, демократичний фронт, що об'єднав противників комуністичного режиму. Схожу організацію створено у Словаччині. Революціонери уникали сутичок з владою, тому демократичні події в Чехо-Словаччині отримали назву "оксамитова революція". Партійно-державний апарат фактично втратив контроль над ситуацією в країні. Наприкінці листопада 1989 р. федеральний парламент скасував статтю Конституції про керівну роль КПЧ в країні. 29 грудня 1989 р. Федеральні збори обрали лідера опозиції Вацлава Гавела президентом країни. Держава отримала нову назву – Чеська і Словацька Федеративна Республіка. У 1991 р. завершилося виведення з території держави військ колишньої Радянської Армії.

Найдраматичніше розвивалися революційні події в **Румунії**. Розпочалися вони з розстрілу десятків цивільних угорців і румун міста Тімішоаре, які у грудні 1989 р. вийшли на вулиці з протестами проти владних репресій. Трагедія Тімішоаре поширила хвилю страйків і демонстрацій по усій країні. Далі відбувся розстріл демонстрації народних мас на головній площі Бухареста перед палацом самого Чаушеску. Створено центральний орган революції – Фронт національного порятунку (ФНП). 22 грудня 1989 р. лідери демонстрантів, серед яких переважала інтелігенція, проголосили повалення диктатури Чаушеску. Сам диктатор виїхав

зі столиці. Вище військове керівництво надалі відмовилося силою зброї придушувати демонстрацію. Кульмінацією революції став суд над диктатором та його дружиною і виконання вироку – смертної кари.

Після повалення диктатури проведено негайний розпуск усіх державних структур, у тому числі компартії, яка була визнана поза законом. Управління урядом очолили лідери повстання. Створено тимчасові органи влади – виконавче бюро ФНП, його місцеві ради, органи самоврядування в повітах, муніципіях, містах і комунах. Політична платформа ФНП передбачала відмову від керівної ролі однієї партії, командно-адміністративних методів в економіці, створення плюралістичної системи управління, повагу до прав і свобод людини і громадянина, рівноправ'я національних меншин. Фронт розпочав підготовку нової Конституції Румунії та вільних виборів. Ухвалено декрети ФНП про забезпечення повної свободи пересування громадян, анульовано візи на виїзд з країни і заборону на контакти з іноземцями. Розпущено таємну поліцію ("Секурітате"), деполітизовано збройні сили і правоохоронні органи. Відновлено багатопартійність.

4. Розвиток посттоталітарних держав регіону наприкінці XX – на початку XXI ст.

За результатами демократичних революцій 1989 – 1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи ліквідовано нав'язану ззовні радянську модель соціалізму. Нові політичні сили розпочали демонтаж адміністративно-командної системи і будівництво соціально орієнтованого господарства, правової держави і ліберальної демократії.

Комуністи змушені були відмовитися від монополії на владу. З конституцій країн Центрально-Східної Європи вилучено статтю про однопартійність. Багатопартійність, парламентське протистояння влади і опозиції стали звичним атрибутом демократичної держави. Це засвідчили перші вільні (після 1945 р.) вибори в зазначених країнах, що відбулися у 1990 – 1991 рр. Правлячі позиції посіли переважно праві партії. Натомість крах комунізму (як теорії і практики) означав крах відповідних політичних партій, які зазвичай не витримували вільної конкуренції і змушені були або саморозпуститися, або змінити назву, що супроводжувалося кардинальними змінами їх програмних засад і складу.

Під час і після демократичних революцій в країнах регіону відбулися відчутні зміни, пов'язані з переходом до формування багатоукладної ринкової економіки. Виникла і функціонує багатопартійна система з її свободами і правами людини та громадянина. Остаточно ліквідовано загрозу повернення до тоталітаризму. Навіть прихід до влади у середині 1990-х рр. в Польщі та Угорщині лівих політичних сил (соціал-демократів), які переважно ведуть своє походження з часів комунізму, що спричинив страх частини населення перед безробіттям, соціальним розшаруванням, зростанням злочинності, іншими явищами перехідного періоду, не мав істотного впливу на процес розбудови демократії.

- ✓ Ліквідація системи централізовано-планового управління економікою і перехід до ринкових відносин
- ✓ Роздержавлення економіки
- ✓ Демонополізація та деідеологізація політичної системи
- ✓ Запровадження (відновлення) багатопартійності
- ✓ Утвердження парламентсько-конституційного механізму зміни влади
- ✓ Відхід від класового принципу у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики
- ✓ Побудова правової демократичної держави
- ✓ Переорієнтація на західні цінності і стандарти у розбудові держави і правової системи

Схема 16.3. Головні соціально-економічні та суспільно-політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи у посттоталітарний період

Перемога “Солідарності” на виборах у червні 1989 р. спричинила суттєві зміни політичного та економічного ладу **Польщі**. Негайно проведена “департизація” державного апарату, армії, судів, прокуратури, поліції, реформована діяльність служби держбезпеки. Запроваджено місцеве самоврядування. Прийнята 31 грудня 1989 р. нова Конституція відновила попередню назву держави – Республіка Польська. Глибинні реформи економіки, проведені на початку 1990-х рр. (“шокова терапія”), хоча й спричинили певні соціальні труднощі, дозволили переорієнтувати господарство країни на ринкові засади та забезпечити Польщі високі економічні показники вже на середину десятиліття. Поглибилася політична диференціація польського суспільства, що відобразилося у різкому зростанні кількості політичних партій. Незважаючи на прихід до влади у 1995 р. лівих сил та обрання на пост Президента представника лівих О. Кваснєвського, реформаторські зусилля керівництва країни лише активізувалися. Вже в перший рік правління О. Кваснєвського Сейм прийняв закони про децентралізацію влади й управління. Тривав процес приватизації.

З 1 вересня 1997 р. набула чинності нова Конституція Польської Республіки. Вона проголошує Польщу парламентсько-президентською республікою, гарантує громадянські та економічні свободи, містить норму про відділення церкви від держави. Економічна система країни визначена як соціально-ринкова, заснована на свободі приватної власності, підприємництва. Поступальні економічні перетворення другої половини 1990-х рр., досягнення політичної стабільності та зміцнення міжнародного авторитету країни сприяли її успіхам на шляху європейської інтеграції.

Країною, яка після повалення тоталітаризму зазнала кардинальних державно-територіальних змін, стала **Чехо-Словаччина**. Після “оксамитової революції” і демократизації політичної системи відбувалося наростання відцентрових тенденцій в Словаччині. Формальним приводом до розпаду країни стали результати парламентських виборів у липні 1992 р. В Чехії перемогу здобула Громадянська демократична партія, а в Словаччині – Рух за демократичну Словаччину. Зустрічі лідерів цих національних політичних сил завершилися підписанням політичної угоди, яка закріпила принципи цивілізованого, мирного і демократичного розділу федерації. У Словаччині на той час ще не ставили питання про повну незалежність. Майбутнє країни її лідери бачили у конфедерації або союзі двох держав. Натомість представники чеської сторони розглядали два варіанти: збереження федерації у попередньому вигляді або утворення незалежних держав.

За нових умов Президент Чехо-Словаччини В. Гавел подав у відставку. Відповідно до пропорції населення Чехії та Словаччини як 2:1 були поділені майно, державні фінанси та інші цінності. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори прийняли Конституційний закон про розділення Чехо-Словацької федерації. Чехо-Словаччина як єдина держава припинила існування 31 грудня 1992 р. З 1 січня 1993 р. на карті Європи існують дві держави – Чеська та Словацька Республіки.

Згідно затвердженої у 1993 р. Конституції **Чехія** є парламентською республікою. Законодавча влада належить двопалатному парламенту: верхня палата – Сенат – обирається на шість років, а кожні два роки третина сенаторів переобирається; нижня – Палата представників обирається строком на чотири роки за пропорційною системою. Главою держави є Президент, який обирається на спільному засіданні обох палат парламенту і уряду. Головні пріоритети розвитку нової держави: перехід до ринкової економіки і підвищення її

ефективності; забезпечення високого життєвого рівня і соціальної стабільності; зміцнення парламентської демократії.

Словаччина за Конституцією є парламентсько-президентською республікою. Законодавча влада належить Національній раді, а виконавча – Президентові й уряду. Політичне становище країни є менш стабільним, ніж у Чехії. За рівнем економічного розвитку Словаччина значно слабша від свого історичного партнера.

В **Угорщині** утвердилася парламентсько-президентська форма державного правління. Після політичних трансформацій та соціально-економічних перетворень на зламі 80 – 90-х років XX ст. зусилля уряду були спрямовані на створення громадянського суспільства, перехід до соціально-орієнтованої ринкової економіки. На початку 1991 р. запроваджено програму економічного розвитку, що передбачала зниження інфляції, лібералізацію торгівлі, стимулювання підприємництва, активну приватизацію державних підприємств. Прийнято урядову програму гармонізації законодавства країни з правовими нормами Євросоюзу. У 1995 р. прийнято ряд нових законів, у тому числі про патентний захист винаходів, про охорону довкілля, митний і валютний кодекси, що відповідають вимогам ЄС. У програмі правотворчості особлива увага приділяється захисту прав людини, екологічному праву тощо.

У порівнянні з попередніми країнами, посттоталітарний розвиток **Румунії** відзначався меншими успіхами суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Тривале перебування при владі представників посткомуністичних сил, що завершилося у 1996 р. з перемогою на парламентських виборах правих партій, значний рівень корупції, гальмування соціально-економічних реформ зумовили відставання країни від провідних держав регіону. Однак утвердження демократичного шляху розвитку з президентсько-парламентською формою державного правління та конституційними механізмами реалізації державної влади, визначений шлях на розбудову складових правової держави дають Румунії можливість ефективно розвиватися у напрямі європейської інтеграції.

Процеси, що відбуваються у країнах Центрально-Східної Європи на рубежі XX і XXI століть, не мають аналогів у минулому. Вперше в історії проходить мирний перехід від ліворадикального тоталітаризму до демократії та сучасного громадянського суспільства. Своє майбутнє ці держави пов'язали з європейською та євроатлантичною інтеграцією. У 1999 р. Польща, Чехія та Угорщина стали членами НАТО. У 2004 р. членами Альянсу, поряд з іншими країнами регіону, стали Словаччина і Румунія. У цьому ж році Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина стали повноправними членами Європейського Союзу. У 2007 р. до ЄС увійшла Румунія. Входження цих держав до європейських структур надало їм остаточні гарантії неповернення до антидемократичного шляху.

* * *

Держави Центрально-Східної Європи у XX ст. пройшли складний, часом драматичний шлях розвитку, що складався з таких етапів: відновлення державності та спроби її розбудови у міжвоєнний період; боротьба проти фашизму; встановлення тоталітарних режимів у післявоєнні десятиліття (т.зв. "народна демократія") та спроби їх часткового реформування; демократичні революції; перехід до ринкової економіки та демократизація політичної системи, що знайшли безпосереднє відображення у змінах правових систем. Обравши демократичний шлях розвитку, країни регіону рішуче стали на шлях оновлення і ринкових перетворень, що відзначається труднощами, потребує часу і значних зусиль. Найбільш успішно шлях посттоталітарного розвитку проходять Чехія, Угорщина і Польща, де реформи набули найбільш послідовного і радикального характеру. Колишні країни радянського блоку

утвердили традиції демократичного розвитку, ринкової економіки, долучившись до провідних країн-членів Європейського Союзу.

СЛОВНИК

Колабораціонізм (від франц. collaboration – співробітництво) – співробітництво населення з окупаційною владою та армією ворожої держави в період Другої світової війни. Термін уперше з'явився у Франції, частина правлячих кіл якої в травні-червні 1940 р. відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом. Після війни на колабораціоністів чекало суворе покарання.

Організація Варшавського Договору – військово-політичний союз соціалістичних держав Східної і Центральної Європи під проводом СРСР, створений на основі Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу (Варшава, травень 1955 р.). Заснована як противага Північноатлантичному Альянсу західних країн (НАТО) у ході т. зв. "холодної війни". До її складу увійшли Албанія, Болгарія, Німецька Демократична Республіка, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехо-Словаччина. Діяльність організації дала змогу СРСР розмістити свої війська на території згаданих держав. У липні 1991 р. організація припинила існування.

Санація (від лат. sanatio – оздоровлення) – назва політичного угруповання, яке утримувало владу в Польщі у 1926 – 1939 рр. Створене після травневого перевороту 1926 р. прибічниками Ю. Пілсудського. Висувало гасло оздоровлення суспільно-політичного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Домоглося прийняття Конституції 1935 р., яка встановила в країні напівавторитарний державний режим.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику основних положень Конституції Польщі 1921 р.
2. Розкрийте структуру органів центральної влади Чехословаччини за Конституцією 1920 р.
3. Чи були правові підстави для анексії Чехословаччини нацистською Німеччиною у 1939 р. ? Відповідь обгрунтуйте.
4. Які причини призвели до поширення авторитарних тенденцій у більшості країн Центрально-Східної Європи у другій половині 20 – 30-х рр. XX ст. ?
5. Які головні ознаки тоталітарних режимів "народної демократії" в країнах регіону Ви можете вказати ?
6. Які політико-правові причини зумовили демократичні революції кінця 1980-х рр. ?
7. Які фактори, на Ваш погляд, зумовили переважно мирне протікання революційних подій у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст.?
8. Які основні здобутки державно-правового розвитку країн регіону у посттоталітарний період ?
9. Яка форма державного правління домінує у країнах Центрально-Східної Європи у посттоталітарний період і чому ?
10. Які фактори державно-правового розвитку посттоталітарних країн регіону дозволили їм стати повноправними членами НАТО і ЄС ?

Доповніть речення:

- Юридичне міжнародне визнання державності Польщі фактично відбулося за підсумками … 1919 року.
- У 1926 р. в Польщі встановлено диктаторський режим Пілсудського, який отримав назву … .
- З середини 1920-х рр. в Угорщині посилилися … тенденції.
- Румунія міжвоєнного періоду за формою державного правління була … .

– По завершенні Другої світової війни у країнах Центрально-Східної Європи розпочалося встановлення режимів … .
– Комуністи країн регіону за підтримки СРСР проголосили курс на будівництво … за радянським взірцем.
– В Угорщині, на відміну від інших країн регіону, вперше скасовано … … економіки, зрівняно у правах державну і … власність.
– Після перемоги демократичної революції у Польщі негайно проведено … державного апарату, армії, судів, прокуратури, поліції.
– Прийнята у 1997 р. Конституція Польщі проголошує її … республікою.
– За Конституцією Чеської Республіки парламент складається з двох палат: верхньої – … і нижньої – … .

Творчі завдання

Складіть схему: "Державний механізм Чехословаччини за Конституцією 1920 р.".
Заповніть схему: "Повноваження Президента Польщі за Конституцією 1935 р.".

Дайте відповідь на тестові завдання

1. **Яку посаду обіймав у державному механізмі Польщі Ю. Пілсудський після перевороту 1926 р.?**: а) президент; б) військовий міністр; в) не займав жодної державної посади, але мав необмежену владу; г) прем'єр-міністр.
2. **Коли Угорщина була проголошена республікою?:** а) у листопаді 1918 р.; б) у березні 1919 р.; в) у липні 1919 р.; г) у червні 1920 р.
3. **Яким збройним рухом опору гітлерівцям на території Польщі керував емігрантський уряд в Лондоні?**: а) Гвардією Людовою; б) Повстанською Армією; в) Армією Крайовою; г) радянськими партизанськими загонами.
4. **Визволяючи країни Центрально – Східної Європи від нацистської окупації, Радянський Союз запроваджував на їх територіях**: а) тоталітарні комуністичні режими; б) військові диктатури; в) олігархічну владу групи прорадянськи настроєної інтелігенції; г) монархії.
5. **Вкажіть головну причину революцій кінця 80-х – початку 90-х рр. в країнах Центральної та Східної Європи**: а) агітація лідерів опозиції; б) партійна пропаганда; в) економічна, політична та духовна криза авторитарно-бюрократичних режимів; г) прагнення наслідувати ті процеси, що відбувались в СРСР.
6. **У якій країні у 1989 р. відбулася "оксамитова революція"?:** а) Румунія; б) Чехо-Словаччина; в) Польща; г) Угорщина.
7. **Внаслідок демократичних революцій 1989 – 1990 рр. у країнах Центрально - Східної Європи відбулося**: а) відновлення монархічних режимів; б) відновлення профашистських тоталітарних режимів; в) скасування радянської моделі соціалізму; г) відновлено режими "народної демократії".
8. **З 1 січня 1993 р. замість федеративної Чехо-Словаччини утворено:** а) федеративну республіку Чехо-Словаччину; б) суверенні держави Чехію і Словаччину; в) держави Чехію, Словаччину, Словенію; г) Чехію з автономією – Словаччиною.
9. **Визначте форму державного правління сучасної Угорщини**: а) парламентська республіка; б) монархія; в) президентсько-парламентська республіка; г) президентська республіка.
10. **Вкажіть головну ознаку розвитку нової пострадянської політичної системи країн Центрально-Східної Європи**: а) демілітаризація; б) роздержавлення; в) багатопартійність; г) мілітаризація.

Література

1. Алексієвець Л.М. Новітня історія Польщі (1918–1939) / Алексієвець Л.М. – Київ-Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.

2. Аргучинцев Г.К. История государства и права славянских народов: курс лекций / Аргучинцев Г.К. – М.: ИВЦ Минфина, 2006. – 303 с.
3. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002 роки): навч. посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К.: "Либідь", 2004. – 624 с.
4. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Глиняний В.П. – К.: Істина, 2009. – 768 с.
5. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
6. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002): навчальний посібник / О.П. Іваницька. – Вінниця: Вид-во "Фоліант", 2003. – 560 с.
7. История государства и права славянских народов: учебное пособие. – М.: Изд-во "Новое знание", 2004. – 592 с.
8. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): курс лекцій / [Яровий В.І., Рудяков П.М., Шумило В.П. та ін.]. – К.: "Либідь", 2003. – 632 с.
9. Коріненко П.С. Новітня історія країн Європи та Америки (1918 – 1945 рр.) / Коріненко П.С. – Тернопіль: Астон, 2003. – 384 с.
10. Коротка історія Чехії і Словаччини / [за ред. проф. П. Федорчака]. – Івано-Франківськ: Видавництво "Плай", 1999. – 170 с.
11. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ревель Ж.-Ф.; [пер. з франц.]. – К.: Критика, 2004. – 588 с.
12. Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Хома П.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2008. – 578 с.
13. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. – Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.
14. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст.: курс лекцій / Яровий В.І. – К.: "Либідь", 1996. – 416 с.
15. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX ст.: підручник [для вищих навч. закладів] / Яровий В.І. – К.: "Генеза", 2005. – 816 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Конституція Польської Народної Республіки (22 липня 1952 р.)

(Витяги)

Польская Народная Республика является республикой трудящихся.

Польская Народная Республика продолжает благороднейшие прогрессивные традиции польского народа и осуществляет освободительные идеи польских трудящихся масс.

В период оккупации польский народ вел непримиримую героическую борьбу с кровавым гитлеровским нашествием. Историческая победа Союза Советских Социалистических Республик над фашизмом освободила польские земли, дала польским трудящимся возможность завоевать власть и создала условия национального возрождения Польши в новых, справедливых границах. На вечные времена вернулись Польше воссоединенные земли.

Претворяя в жизнь исторические указания Манифеста Польского Комитета Национального Освобождения от 22 июля 1944 г. и развивая его программные основы, народная власть благодаря самоотверженным и творческим усилиям польских трудящихся в борьбе с ожесточенным сопротивлением обломков старого капиталистически-помещичьего строя осуществила громадные социальные преобразования. В результате революционных боев и перемен свергнута власть капиталистов и помещиков, укрепилось государство народной демократии, формируется и крепнет новый общественный строй, отвечающий интересам и стремлениям широчайших народных масс.

Основу существующей народной власти Польши составляет союз рабочего класса с трудящимся крестьянством. В этом союзе руководящая роль принадлежит рабочему классу как передовому классу общества, опирающемуся на революционные достижения польского и международного рабочего движения, на исторический опыт победоносного социалистического строительства в Союзе Советских Социалистических Республик – первом государстве рабочих и крестьян.

Выполняя волю польского народа и в соответствии со своим назначением, Законодательный сейм Польской Народной Республики торжественно принимает настоящую Конституцию как осно-

вной закон, которым польский народ и все органы власти польских трудящихся должны руководствоваться в целях:

укрепления народного государства как основной силы, обеспечивающей наиболее полный расцвет польского народа, его независимость и суверенитет;

ускорения политического, экономического и культурного развития Родины, а также роста ее сил;

укрепления патриотических чувств, единства и сплоченности польского народа в борьбе за дальнейшее улучшение общественных отношений, за полную ликвидацию эксплуатации человека человеком, за осуществление великих идей социализма;

укрепления дружбы и сотрудничества между народами, основанных на союзе и братстве, которые обьединяют сегодня польский народ с миролюбивыми народами всего мира в стремлении к общей цели – предотвращения агрессии и укрепления всеобщего мира.

ГЛАВА I. ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ

Статья 1

1. Польская Народная Республика есть государство народной демократии.

2. Власть в Польской Народной Республике принадлежит трудящимся города и деревни.

Статья 2

1. Трудящиеся осуществляют государственную власть через своих представителей, избираемых в Сейм Польской Народной Республики и в народные советы путем всеобщих, равных, прямых выборов при тайном голосовании.

2. Представители народа в Сейме Польской Народной Республики и в народных советах ответственны перед своими избирателями и могут быть ими отозваны.

ГЛАВА VII. ОСНОВНЫЕ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ГРАЖДАН

Статья 57

Польская Народная Республика, закрепляя и умножая завоевания трудящихся, укрепляет и расширяет права и свободы граждан.

Статья 58

1. Граждане Польской Народной Республики имеют право на труд, что означает право на получение работы с оплатой в соответствии с количеством и качеством труда.

2. Право на труд обеспечивается: общественной собственностью на основные средства производства, развитием на деревне свободного от эксплуатации общественно-кооперативного строя, плановым ростом производительных сил, устранением источников экономических кризисов, ликвидацией безработицы.

Статья 69

1. Граждане Польской Народной Республики независимо от национальности, расы и вероисповедания имеют равные права во всех областях государственной, политической, хозяйственной, общественной и культурной жизни.

Нарушение этого принципа путем установления каких-либо прямых или косвенных преимуществ или ограничение в правах в зависимости от национальности, расы или вероисповедания подлежит наказанию.

2. Воспрещено распространение ненависти или пренебрежения, насаждение раздоров или унижение человека в зависимости от национальности, расы или вероисповедания.

Статья 70

1. Польская Народная Республика обеспечивает гражданам свободу совести и вероисповедания. Церковь и другие религиозные общества могут свободно отправлять свои религиозные функции. Нельзя принуждать граждан не принимать участия в религиозных мероприятиях или в обрядах. Нельзя также принуждать кого-либо участвовать в религиозных мероприятиях или обрядах.

2. Церковь отделена от государства. Основы отношения государства к церкви, а также правовое и имущественное положение религиозных обществ определяются законами.

Статья 71

1. Польская Народная Республика обеспечивает гражданам свободу слова, печати, собраний и митингов, шествий и манифестаций.

2. Осуществлению этой свободы служит предоставление трудящимся и их организациям в пользование типографий, запасов бумаги, общественных зданий и залов, средств связи, радио и других необходимых материальных средств.

Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб. Т. 2. / [ред. В.Д. Гончаренко]. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 716 с.

АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Апела – 56, 57, 62;
Архагети – 56, 61, 62;
Архонти – 50, 51, 52, 54, 57, 62, 64, 65;
Ассиза – 119, 120, 140;
Атімія – 60, 61, 62;
Аторней – 232, 241, 242, 244, 348, 363.

Б

Басилевс – 54, 149, 161;
Більшовики – 298, 317;
Бояри – 167, 169, 171, 174, 176, 185, 188, 189;
Буржуазія – 138, 211, 212, 222, 229, 249, 250, 261, 262, 272, 273, 274, 295, 337.

В

Вакф – 192, 196, 206, 207;
Варна – 24, 41, 42;
Веди – 21, 31, 41, 46;
Вергельд – 109, 110;
Віги – 216, 218, 219, 223;
Віллани – 104, 110.

Г

Геліея – 52, 54, 55, 61, 62, 63;
Герусія – 56, 61, 62, 64.

Д

Джаті – 27, 41;
Джентрі – 127, 128, 138, 140, 211, 212, 213, 216, 222, 223;
Диван – 193, 206, 207;
Дими – 149, 150, 161;
Діоцез – 77, 89, 150;
Домен – 105, 106, 110, 111, 116, 117, 121, 138, 170.

Е

Евпатриди – 50, 51, 62, 64;
Еклесія – 51, 54, 62;
Емір – 192, 193, 206, 207;
Ефори – 56, 57, 61, 62, 64.

Ж

Жирондисти – 250, 252, 253, 264;
Жрецтво – 22, 23, 41, 69.

З

Звичай – 32, 39, 41, 78, 145, 158.

І

Ілку – 24, 30, 41, 43;
Ілоти – 55 – 59, 62;
Імам – 193, 206, 207;
Імпічмент – 120, 231, 235, 242, 246, 247, 350;
Інвеститура – 115, 138;
Інквізиція – 132, 138;
Інтерцесія – 70, 90.

К

Каді – 193, 195, 196, 206, 207;
Колонат – 75, 90, 148;
Кутюми – 107, 110, 129.

Л

Лендлорди – 211, 223;
Лицарі – 115, 118, 120, 121, 122, 124, 138, 145.

М

Магістратура – 70, 71, 77, 90;
Манор – 99, 105, 110, 214;

Манципація – 82, 90;
Марка – 100, 102, 110;
Метеки – 50, 55, 62;
Міністеріали – 120, 138, 143, 207;
Мульк – 192, 194, 206.

Н
Ном – 20, 27, 41;
Номархи – 27, 28, 41, 43.

О
Опричнина – 186;
Ордалії – 30, 36, 38, 41, 61, 62, 109, 117, 137, 156, 159, 222;
Остракізм – 53, 54, 62, 65.

П
Паришад – 31, 41;
Періеки – 55, 58, 59, 62;
Патриції – 67, 68, 71, 72, 90;
Плебеї – 67, 68, 71, 72, 79, 90, 92;
Пронія – 148, 151, 155, 162.

Р
Рада 500 – 54, 62;
Раджа – 27, 31, 41, 43;
Рахінбург – 102, 110;
Регент – 145, 149, 162, 375, 379;
Рента – 41, 114, 126, 148.

С
Санація – 373, 386;
Синод – 107, 180 – 182, 186, 292, 293, 295;
Синойкізм – 50, 62;
Сисахфія – 51, 62;
Сервітут – 82, 86, 90, 151, 176, 258, 277.

Т
Таліон – 32, 36, 38, 41, 84, 108, 136, 155;
Талья – 121, 138;
Торі – 216, 218, 219, 220, 223, 225.

Ф
Фараон – 20, 23, 27, 28, 32, 33, 41, 43;
Фашизм – 329, 335, 348, 366, 377, 385, 388;
Фельяни – 250, 265;
Фети – 52, 55, 62, 64;
Форум – 79, 90, 93.

Х
Халіф – 192 – 196, 206.

Ш
Шеффени – 106, 110, 144;
Шляхта – 157, 162, 163;

Ю
Юнкер – 274, 281, 282, 330, 332;

Я
Якобінці – 250, 253, 255, 264, 265.

Грубінко Андрій Васильович

Історія держави і права зарубіжних країн

Навчальний посібник